

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थालङ्कः ४२

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयसंहिता ।

द्वय प्रथमकाण्डस्थतुर्वीयप्रपाठकगतनन्दमानुयाकमारभ्य

साप्तमप्रपाठकर्त्यनवभानुदाकान्दो

द्वितीये भागः ।

एतस्मुस्तकं

वे० शा० सं० काशीनाथशास्त्री आगामे इत्येतैः संशोधितम् ।

तत्र

वी. ए. इरण्यपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्यास्त्यपत्तने

श्रीमन् “महादेव चित्रणाजी आपटे” इत्यमिष्टेय-
महामागप्रतिभाषिते

आनन्दाश्रमसुद्रष्णालये

आयताकर्मसुद्रियित्वा

पक्षाधिकम् ।

द्वितीयेयमर्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकान्दाः १८६२ ।

स्त्रिस्तान्दाः १९५० ।

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्थापतीकृतः) ।

मूल्यं चतुर्दशाणकप्रदं रूपकम्बम् (इ०१४) ।

CENTRAL ARCHIVE LIBRARY

LIBRARY,

Acc. No. 1892/1894

Date 25/8/84.

Call No. 622.2/1892/1894

ॐ तत्सद्गुरुङ्गामे नमः ।

बीमस्यायणाचार्यविरचितमाण्डपनमेवा—

कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता ।

तस्या द्वितीयो भागः ।

(आथ प्रथमाङ्के बृहीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

वाक् आ प्यायतां प्राणस्त आ प्यायतां
चक्षुस्त आ प्यायतां शोच्चं त आ प्यायतां
शा तें प्राणाच्छुग्जगाम या चक्षुर्या शोच्चं यत्ते
कर्त्तरं यदास्तिते तत्र आ प्यायतां तत्र एतेन
शुन्धतां चाभिस्तु आ प्यायतां प्राणस्त आ
प्यायतां शुद्धाच्चरित्राः क्षमद्वयः (१) क्षमो-
पूर्णीभ्यः शं पूर्णिष्व शमहोम्यामोर्ध्वे त्राय-
स्वेन र स्वधिते भेन इह इस्ति रक्षसां भागोऽ-
सीदमहः रक्षोऽधर्मं तमो नयामि थोऽस्यान्देष्टि
यं च वयं द्विष्म इहमेनमधर्मं तमो नयमीषे
त्वा पुलेन यावापूर्णिष्वी प्रोण्ड्यामपित्तज्ञो
रावः सुवीरे उर्वन्तरिक्षमान्विहि वायो वीहि
स्तोकान् र स्वाहोर्धर्मनभसं माहतं गच्छ-
तम् (२) ॥

(अङ्गवो वीहि पञ्च च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाङ्के
बृहीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पथमकाण्डे तृतीयप्राणके नवमोऽनुवाकः)

अहमेऽनुवाके संज्ञानमुक्तम् । संज्ञापितस्य पशोर्विपोत्स्वदेवन् वाभिर्वीयते ।

वाक इति । वौचाप्तनः—“ सामुद्रवै पशोः पाणानाप्याययति वाक आ प्यायतापिति वाचं, पाणस्त आ प्यायतामिति पाणं, चक्षुस्त आ प्यायतामिति चक्षुः, ओरं त आ प्यायतामिति ओरं तानेव पुनः संमुश्लिति मात्रे पाणाच्छु-स्त्रियाप या चक्षुर्या ओरं यते कूरं यदास्थितं तत्र आ प्यायतां तत्र एतेन शुन्वतामिति नाभिस्त आ प्यायतामिति नार्मि, पाणस्त आ प्यायतामिति पाँयुं, संपैशृस पदः प्रशालयति शुद्धाधरित्राः कामदूम्यः कामोषधीम्यः की पुरिव्या हति, शमहोम्यामिति शिरा दक्षिणादोऽनुष्टुप्तं निनेयत् ॥ ” इति ।

आपस्तम्योऽत्र किंचिद्दिवेषपाह—“ या ते पाणाच्छु-स्त्रियामेति हृदयदेशो शुद्धाधरित्रा हति पादानेककमाप्याय जपति शपदूम्य हति पुरा स्तोकानां भूमेः पाणणां छोषधीम्यः की पुरिव्या हति भूम्यो शर्वं विनीय ॥ ” इति ।

हे पशो त्वदीयं वागिनिद्रवं गोलकपरिरप्यगशोकं संत्यग्य स्वेकिरिद्यमाग-देवपतांदेहं सुखेनाऽप्यायतां वर्त्तताप् । एषमन्यत्रापि । किंच निर्योषकाले हृदय-मुण्डरीके संकुचितात्मक प्राणवायूष्मक्षुरात्मदिनिद्रयापि च यः शोको जगाप, यत्र वन्धनमुखनिरोपनादिके कूरमस्मामिः कर्त, यदपि उदादिकमास्थितं कर्तुमूप-स्थितं तत्र तत्त्वविमाप्यायतां चास्पतु । किंच तत्र तत्प्रज्ञादिकपेतेन अलेन शुन्वतां भाविदेहवेशाय शुद्धं यत्पतु । चरत्प्रेमिरिति धरित्राः पादासेऽपि शुद्धाः सन्तु । याभिरज्जिः मोक्षाणि कियते, याज्ञौषधयो वहिः स्वरूपेण पशोर्वचः स्थापिताः, या च पुरिवी निर्यमाणं पशुं विमार्ति, यौ चाहोरात्रौ पशुमारण-काले उपस्थितौ, वेषां सर्वेषां चं सुखं भवतु ।

शोकमसार्कि दर्शयन्व्याच्छे—

“ पशोर्वा आत्मध्यस्य पाणाच्छु-सृच्छुति वाक आ प्यायतां पाणस्त आ प्यायतामित्याह पणेभ्य एवास्य बुच्चेरे शपथति ॥ ” [सू० का० ६ प० ३ अ० ९] इति ।

शुभग्यथां विषये—

१. स. “त्वेदो नवमे विर्द्धे” । २. म. च. रु. “युं, प्र” । ३. स. संगृ । ४. क. ग. च. फ. निर्योष । ५. स. “लतयोप” । ६. क. स. ग. रु. शुभग्यथा ।

पृष्ठा ०३ अनु०९] कुरुक्षेत्रायत्नंहिता।

४०९

(संज्ञितस्य पशोर्वयोत्सेवनम्)

“ सा पाणिभ्योऽपि शुचिर्वीर्यं शुक्रम् विश्वाति शम्होन्म्यामिति नि नयत्यहो-
राजाभ्यामेव शुचिर्वीर्यं शम्होन्म्यामिति ” [सं० का० ६ य० ३ अ०९] इति ।

पाणेभ्योऽपनीता शुक्रशुचिर्वीर्यामित्ताय तदीयदेवताशरीरे पवित्रता । परं
कालादौ पवेशः । पवित्रायाः शुचः शान्तिर्विनयनेन पवति ।

ओषध इति । कल्पः—“ ओषधे वायसैनमित्युपाकरणयोरपश्चिंहं दक्षिणेन
नाभिमन्तव्याय स्वधिते भैन् । हिंसीरिति स्वधितिना पार्वतस्तिर्यगच्छचति ”
इति ।

या हिंसीरित्येवस्याभिपायमाह—

“ओषधे वायसैन् स्वधिते भैन् । हिंसीरित्याह वज्रो वै स्वधितिः शान्तये”
[सं० का० ६ य० ३ अ० ९] इति ।

विषये—

“पार्वत आ च्छचति गम्भवो हि मनुष्या आच्छचन्ति तिरथीनमा च्छच-
त्यनूचीन् हि मनुष्या आच्छचन्ति व्याघ्रसैष ” [सं० का० ६ य० ३ अ० ९]
इति ।

वपोत्सेवनार्थं दक्षिणापार्थं छिन्नात् । मांसाहरास्तु मनुष्या नाभिदेशो
छिन्नान्ति । तत्राप्यनूचीनं पशोदैर्घ्यमनुसृत्य तदुभयैस्तक्षण्यमिह काष्ठम् ।

रक्षसामिति । चौधायनः—“ अथैतर्थव चहिष्ठोऽणिमत्सत्त्वते स्थविमदुभ-
यतो लोहितेनाङ्कतेषां दिशे निरस्यति रक्षसां भागोऽसीदमहः रक्षोऽप्यते तपो
नयापि योऽस्यान्वृष्टिं ये च एवं द्विष्ट इवमेनमध्यं तपो नयामीति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ चहिष्ठोऽप्य भवेन पाणिनाऽद्वचेत्य मध्यं एव आच्छचति
तदुभयतो लोहितेनाङ्कत्वा रक्षसां भागोऽसीर्युत्तरमपरमयान्तरदेवां निरस्यार्थ-
नरसूखेन पदाभितिष्ठतीदमहः रक्ष इति ” इति ।

विषये—

“ रक्षसां भागोऽसीति स्थविमदो चहिरक्त्वाऽप्यास्पत्यस्तेव रक्षार्थति निरव-
दयते ” [सं० का० ६ य० ३ अ० ९] इति ।

स्थूलस्य भावः स्थविमदा तस्मात्ताप्तम्यर्थं तस्मिन् । स्थविमदः । स्थविमद-
न्तेन चहिष्ठो मूलभागः स्थूलत्वादुपलक्षयते । तस्मिन्मात्रे रक्षेन चहिरङ्कत्वा
निरस्येत् । तथा सत्यं तु जीव रक्षांसि निःशेषेण भागवन्ति कृत्वाऽप्यनवाति ।

द्वितीयमन्त्रे व्याख्ये—

“ इदपहै रक्षोऽप्यमे तमो नयादि योऽस्मान्हेहि यं च यस्य द्वित्यं इत्याह द्वी
वाव पुरुषौ यं चैव हेहि यथैन् हेहि तावापादप्यमे तमो नयति ” [स० का०
६ म० ३ अ० ९] इति ।

अथवा तमो महद्वद्वःखम् ।

इषे त्वेति । कल्पः—“ इषे त्वेति वपामुत्तिवदति घृतेन यावापृथिवी प्रो-
पर्वाधाभिति वप्या विशूल्लाङ्गच्छाय ” इति ।

हे ये यजमानस्य देवतायाऽध्ययाणामस्तिष्ठत्यर्थं तामुत्तिवदाभि । हे शूलद्व-
यरूपे यावापृथिवीकुल्ये वपाभवत्यौ घृतसप्तानया वप्या भवदीयस्वरूपं प्रोपर्वा-
यामाच्छायपत्तम् ।

विषये—

“ इषे त्वेति वपामुत्तिवदतीच्छत इव सेष यो यजते ” [स० का० ६ प०
३ अ० ९] इति ।

अत शूलाग्रेण यर्त्तां भिन्नात्वं देति विचारं इदि निधाय पक्षाद्वयेभ्यि दूषण-
मुपन्यस्यति—

“ पदुपत्तुन्याकुद्वोऽस्य पदुन्यातुकः स्पाद्योपत्तुन्यादयता स्पाद् ” [स०
का० ६ प० ३ अ० ९] इति ।

मेदनमन्त्रेण भूताऽपि नियन्तुरशक्यत्वादितस्ततः पतेत् ।

दोषद्वयास्पूषं पक्षान्तरं विषये—

“ अन्यद्योपत्तुन्यात्यन्यथा न धृत्ये ” [स० का० ६ प० ३ अ० ९] इति ।

पक्षया शास्त्रमाँ भिन्नादिवरया ने भिन्नात्तथा सति धूताऽपि भवति कुब्र
न हिनस्ति ।

वपाशब्दशूलशब्दे परित्यज्यै घृतशब्दप्रयोगस्य यावापृथिवीशब्दप्रयोगस्यै
च तात्पर्यमाह—

“ घृतेन यावापृथिवी प्रोपर्वायाभित्याह यावापृथिवी एव रसेनानकि ”
[स० का० ६ प० ३ अ० ९] इति ।

१ स. “सिंच तु” । २ स. “पी छिन्ना” । ३ स. “ति । हेद” । ४ स. “या छिन्ना” ।

५ स. न छिन्ना” । ६ क. म. घ. ङ. “ज्य चा” । ७ क. म. घ. ङ. “स्प ता” ।

पर्णो० ३ अ० ९] छायावनुर्वदीयत्तिरीयसंहिता । ४०५

(संक्षिप्तस्य पशोर्वपेत्सेवनम्)

अचिन्तन्ति । कल्पः—“ अपस्तात्परिवासप्रथमित्तिचो रायः सुवीर
इति ” इति ।

अर्थं वपाभागमित्तिचोनोऽपि भवत्तुमध्येन व्यथानुत्तते चित्तिचो । कीदृशो
भागः । शोभना वीरा वयमानस्य पुत्रपीत्रादयो यस्य च सुवीरः । वाहौ रायो
घनानि प्रयच्छन् ।

स्पष्टार्थतामाह—

“ आचिन्तिचो रायः सुवीर इत्पाह व्यथावनुरेवत् ” [सं० का० ६
प० ३ अ० ९] इति ।

उर्विति । कल्पः—“ उर्वम्भरिक्षमन्विहीत्प्रभिप्रवजति ” इति ।

हे वे त्वमुत्तेदनक्षत्रस्य कीर्त्तस्य शान्तये विस्तीर्णमन्भरिक्षमनुप्रविश्या ॥५—
हवनीयदेवं गच्छ ।

इमेवार्थं दर्शयति—

“ शूरभिष वा एतत्करोति पद्मपामुत्तिवदत्पुर्वन्तरिक्षमन्विहीत्पाह शान्तये ”

[सं० का० ६ प० ३ अ० ९] इति ।

वपाभपण्योः स्पृही विष्वने—

“ प्र वा इतीश्वालोकाच्यवते यः पशुं मृत्यवे नीयमानमन्वारमवे वपाभ-
पणी पुनरस्वारम्भेऽस्मिन्नेव स्तोके पदि तिष्ठति ” [सं० का० ६ प० ३
अ० ९] इति ।

वपायाः पुरतः पशोरिव वहनीं विष्वने—

“ अभिना पुरस्तादेवति रक्षासप्तहत्या अथो देवता एव हव्येनानेवि ”

[सं० का० ६ प० ३ अ० ९] इति ।

अथोः सर्वदेवतात्मकत्वात्स्य प्रुष्ठको वपानयने सर्वा अपि देवता हव्येनानु-
गता भवन्ति ।

वायविति । कल्पः—“ आहवनीयस्यान्विमेष्वङ्गरेषु वपाये शतिलप्यपा-
नाये महिषोऽवमुपास्थति वायो वीहि स्तोकानामिति ” इति ।

दिद्वालया शावथा वायेषाणाया वपाया उपरि त्वामु ते दिविर इति गच्छ-
णाऽऽन्त्ये हुते सति तत्त्वकाशात्पत्त्वो विन्दवः स्तोकाः । हे वायो वान्त्वो-
कान्वीहि विभकान्कुरु एवेत्यर्थः ।

(संहितस्य पशोर्वपोत्सेष्वन् ॥)

व्यतिरेकमुखेणाऽमहदनीयस्योत्तरवाचर्विष्वङ्गमेतु वपायाः अपाणि विघ्ने—

“ नाम्त्रमङ्गलवरमविहैरददन्तमङ्गलवरमतिहैरेवता अवि मन्येत ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ९] इति ।

अङ्गारस्य कुर्व देवतात्मकत्वेन तद्वज्ञया देवता एवावज्ञाता अवस्था । तस्माद-
स्मित्येवाङ्गमेर वपो अपथेत् ।

वीहीत्यत्र विशब्दस्यार्थं दर्शयति—

“ वायो यीहि स्तोकानामित्याह तस्मादिभक्ताः स्तोका अव पश्नन्ते ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ९] इति ।

वृत्तनीतिपर्थः । वपाया अधस्ताद्वैरभस्थापनविष्मर्थेवदिनोचयति—

“ अस्मै वा एतत्पशूनां यत्प्रायमीवधीनां वहिरेष्वैवाश्रम् समव्यत्ययो
ओषधीवेष पशून्पति छापयति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ९] इति ।

अश्वं भेदम् । ओषध्येण वर्तिषा पश्वाल्पपाया वपायाः तमुद्दर्थमेष्वरीयु
पशुपतिष्ठापनार्थं वहिरर्म वपाया अधः स्थापयेदित्यर्थः ।

अथान्तिमप्याजार्थं ऐशावरणं प्रत्यच्चयोः ऐषमन्त्यमुत्पादयति—

“ स्वाहारुदीम्यः ऐषयेत्याह यज्ञस्य समिहते ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ९] इति ।

स्वाहाशब्दपद्मुडा कुतिमन्त्रपद्मोगे यासामन्तिमप्याजदेवतानां वाः स्वाहा-
कृतप्रस्तदर्थं है ऐशावरण होतारं प्रेरय । ऐशावरणस्तु होता यक्षदर्मि स्वाहाऽस्म-
वप्यस्येत्यादिमन्त्रेण होतारं प्रेष्यति । स च होता सद्यो जातो व्यविधीत यज्ञ-
पित्यादिका याज्ञवा पठति । वतोऽप्ययुरन्तिमप्याजं यजति । एवमयं ऐषो
यज्ञस्य सम्परिष्टे संपदयते ।

प्रथाजदेवेण इविरमित्यारं विघ्ने—

“ प्राणापानीं वा एतीं पशूनां यत्पुणदाज्यमात्मा यपा पृष्ठदाज्यमभिवार्यं
यपामभिव्यारम्यत्यामचेष पशूनां प्राणापानीं दधाति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ९] इति ।

द्विपित्रमाज्ये पृष्ठदाज्यम् न पृष्ठदाज्यस्य वपायाचामित्यारं वपारुपे पशा-
जनि पृष्ठदाज्यलूपीं पशूनां प्राणापानीं स्थापयति ।

स्वाहेति । कल्पः—“ पतिमस्याजाऽमहदनीये वपाभ्यष्टी प्रहरति स्वाहो-
ध्वनभस्त्रं याकृतं मञ्चुतमिति प्राचीं हिंशूलीं प्रतीचीमेकशूलाम् ” इति ।

(कस्ताहोमः)

हे वदाभवण्यौ गुर्वा स्वाहुते सत्यावूर्ध्वंनभः संहकं प्रकृत्युतं गच्छतम् ।

तत्प्राप्तावृष्टमोर्गं दशैयति—

“ स्थाहोर्ध्वंनभसं याहुतं गच्छतमित्याहोर्ध्वंनभा ह स्यै मारुतो देखाना॒
वदाभवणी॑ ए॒ हरति॑ तेनैवेन॑ ए॒ हरति॑ ” [स० का० ६ प० ३ अ० ९]
इति ।

व्यत्यस्ताग्रतां विधते—

“ विष्णु॒ ए॒ हरति॑ तस्माद्विष्वज्ञौ प्राणापानी॑ ” [स० का० ६ प० ३
अ० ९] इति ।

पाण ऊर्ध्वंवृत्तिरपानी॑ व्योज्वृत्तिरिस्त्वुमधोर्ध्यत्यासः॑ ।

अथ विनियोगसंधिः—

“ वाग्वाच्यतायने केवे प्राप्तहो निनयेऽनुवि॑ ।

ओष ए॒ व्यधि॑ पथावू॒ रक दर्म॑ तलोहितम् ॥ १ ॥

त्यजेति॑ वापनीयमिति॑ उत्तित्यते वपा॑ ।

पूते अपृण्यावाच्छापे अच्छिं सा कृत्यै॑ वपा॑ ॥ २ ॥

उक्तं पूर्वानलं गत्वा वापो दर्मपदः॑ क्षिपेत् ।

स्वाहा॑ अपृण्युपक्षेषो मन्त्रा॑ एकोन्निश्चितिः ॥ ३ ॥ ”[इति] ॥

अथ मीर्मात्साङ्गत्यां न स्तः॑ ॥

इति श्रीपत्सायणाचार्यविरचिते मात्रवीये देवार्थपकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैचिरीयसंहितामात्रे॑ पथमकाण्डे॑ तृतीयप्रपाठके॑

त्रयोऽनुवाकः॑ ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाण्डके तृतीयप्रपाठके अन्तमेऽनुवाकः) ।

सं ते मनसा॑ मनः॑ सं प्राणेन॑ प्राणो॑ जुर्वे॑
देवेभ्यो॑ हृव्यं घुतवत्त्वाहेन्द्रः॑ प्राणो॑ अङ्गे॑अङ्गे॑
नि॑ देव्यदेन्द्रोऽपाचो॑ अङ्गे॑अङ्गे॑ वि॑ बौभुव-
हेव॑ त्वद्भूरि॑ ते॑ सत्समेतु॑ विषुरुपा॑ यत्स-
लक्ष्माणो॑ भव्यं देवता॑ सन्तमवै॑ सत्सायोऽ-

नु त्वा माता पितरो मदन्तु श्रीरैस्यमिस्त्वा
श्रीणात्वापः समरिणन्वात्स्य (१) त्वा
प्रज्ञयै पूष्यो रङ् श्वा अपामोघं थीनाऽ रोहि-
ष्ये घृतं घृतपावानः पितृत् वसां वसापावानः
पितृत्वात्वरिक्षस्य हृविरस्मि स्वाहा त्वाऽन्त-
रिक्षाय दिशः प्रदिश आदिशो विदिश
उदिशः स्वाहा दिग्भ्यो नमो दिग्भ्यः (२) ।

वात्स्याकाविशदिव्य ॥

इति कृष्णशजुर्वेदीयतैर्लिपियसंहिताया प्रथमाण्डके
तृतीयप्रथाठके दक्षमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रथाठके दक्षमोऽनुवाकः) ।

नवमेऽनुवाके दक्षमयोगोऽभिहितः । दक्षमे तु दसाहोमोऽभिधीयते ।

सं त इति । कल्पः—“ शमितुर्हृदयभूलगादाद तेव हृदयमुण्डतु य ते
शमिते पदाय पृष्ठदायेन हृदयमभिधारयति सं ते मनसा मनः सं पाणीन प्राणो
जुर्व देवेभ्यो हृष्ये घृतवास्वहेति ” इति ।

हे हृदय ते मनस्यानीयेन पृष्ठदायेन देवानां मनः संमवमस्तु । एवं प्राणोऽपि
योजयम् । हृष्ये त्वा देवानां प्रियं घृतवास्या भवति तथा स्वाहा अभिधारयामि ।
सोऽप्य भन्व उपेक्षितः ।

अभिधारणं विधित्सुरादौ वपोत्सेदप्युक्तिग्रापिधानस्त्रं पच्छः पुरोडाशं
विषये—

“ पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्वपति समेषमेवैनमा लभते ” [स० का० ६
प० ३ अ० १०] इति ।

मेषः सारः । पुरोडाशस्य व्रीहिसारत्पात्सारोपेतं पशुमालज्ववान्मयति ।

पर्वा० ३ अनु० १०] कृष्णयजुर्वेदीयतैर्चिरीयसंहिता । ४०६

(वसाहोमः)

निरुप्तस्य होमकासं विधते—

“ वपया पचयै पुरोदाशेन एव चरत्यूर्मै पुरोदाश ऋजैयेव इशूर्णा मध्यतो इधात्ययो एशोरेव छिद्रमपि दधाति ” [स० का० ६ प० ३ अ० १०] इति ।

जातवेदी वपया गच्छ देवानिति वन्नेज वर्णा हुत्वा पश्चात्पुरोदाशहोमः । वपाहदयादिहोमयोर्येष्यं पश्चान्मुदरस्थानमतस्तवैवोर्ज पुरोदाशस्त्रमन्तं स्थापितवान्भवति । किंतु वशाद्देवेन यत्पश्चीमिष्ठाद्वं तत्पिहितं भवति ।

उत्तरदेशे हदयादिहितः पञ्चनं शमितारं पति शशमन्त्रमुलादयति—

“ पृष्ठदात्यस्योपहत्य विः पृच्छति शूतः हवी३ः शमितरिति विषत्या हि देवाः ” [स० का० ६ प० ३ अ० १०] इति ।

पृष्ठदात्यस्य पात्रगतस्यांशे सूक्ष्मोपहत्य पृथकस्त्रीकत्य वन्नेज विः पृच्छेत् । शूतं पक्वम् । पद्मिः पश्चाथां । विरुक्तं सत्पमिति त्रुदिर्येषां ते विषत्याः । व्यतिरेकमुखेषोत्तरविधिमुन्नयति—

“ योऽशूतः शूतमाह स एनसा ” [स० का० ६ प० ३ अ० १०] इति ।

युज्यत इति घोषः । तस्पाच्छुते सत्पुत्ररं ज्यौदिति विधिः ।

अथ सूतम्—“ अथ परिपस्थाता पृष्ठदात्येण विहत्य जुद्धां सपांनीयाम्लोरेण चात्वालोकरामुदहृष्टनिष्ठकम्य पृच्छति शूतः हवी३ः शमितरिति शमितैष उत्तरातो हदयशूलं धारयस्तिष्ठति स शूतमिति पत्याह तं तथैव वित्तियमुत्कम्य पृच्छति तं तथैवेतरः पत्याह ” इति ।

अथ सं ते मवसा मन हत्यस्य मन्त्रस्यार्थमुण्ड्यामिघारणं विधते—

“ प्राणापानी वा एतौ पश्चूनी यत्पृष्ठदात्येण पशोः खलु वा आलब्धस्य ह-
दयमात्माभिः समेति यत्पृष्ठदात्येन हदयमिधारयत्पात्रनेत्रं पश्चूनी प्राणापानी दधाति ” [स० का० ६ प० ३ अ० १०] इति ।

अभिसमेत्याभिमुखेनाऽत्मा हदयदेशमागच्छति ।

अथ इक्ष्वाकस्य शास्त्रामवदानाधारत्वेन विधते—

“ पश्चूना वै देवाः सुवर्णं लोकमाश्वन्ते अन्यन्ता मनुष्या नोऽन्नाभिः विष्णवीति तस्य विरित्तिश्च येवं प्राक्षारयन्ते पशोऽप्यवत्तपक्षस्य पक्षात्वं पत्तुलशास्त्रो-
त्तरमहिमेवति तपेष्वस्थैव पशोरव यति ” [स० का० ६ प० ३ अ० १०] इति ।

पशुना सह स्वर्गं गच्छम्भो देवा मनुष्याणां स्वैः सहाऽग्नमने पा भूदित्य-
भिप्रेत्य तद्वारयितुं पशोः शिरशित्त्वा मेषं रस ब्राह्मणं जलावयन् । स रसो
भूषी उतित्वा तुक्षवृक्षोऽप्यवत् । तस्मात्सरथादुत्पत्त्य तुक्षनाम संपत्तम् । त-
चारवा वहिं कर्ष्णं स्थापनादुत्तरवर्द्धिरित्युपते । तदवस्थापनेन सरत्सपेत
पशोऽधिरवत्ते भवति ।

अब तृतीय—“ ऊरूपभूषोऽहिरण्यकलसवदाय वहिंपि तुक्षवात्त्वायामद-
दानान्यवद्यन्तेष्यति मनोत्ताये हविषोऽवदीयमानस्यानुहृतीति, इदप्स्याग्रेऽवद्य-
त्पथ जिह्वाया अथ वक्षतो यथाकामभितरेदो यथ्यतो गुदस्वापथर्तीयुक्तम् ॥ ”
इति ।

पक्षस्य इदप्तिविष भावनीये पर्यानयने वार्गदिशोर्ण विषते—

“ पशुं वै हिष्यताणः रक्षाऽस्यनु तत्त्वलेऽन्तरा यूपं चाऽऽहवनीयं च इति
रक्षाप्रवहये ” [सं० का० ६ द० ३ अ० १०] इति ।

अनुत्तमोऽनुगच्छन्ति । यूपस्याऽहवनीयस्य च रक्षोघातित्वात्पोरन्तराले
भयं नास्ति ।

होवारं धति मैषमन्त्वयादप्यति—

“ पशोवां आलभस्य यनोऽपि कामहि मनोत्ताये हविषोऽवदीयमानस्यानु
जूहीत्पाह मन एवास्थाव कर्ष्णे ” [सं० का० ६ द० ३ अ० १०] इति ।

अधिकेवता मनोत्ता । त्वं कुमे पथयो मनोत्तिमन्त्रान्नानात् । मनस्पूता
संबद्धेति मनोत्ता ।

संख्याविषिष्टान्यवदानानि विषते—

“ एकादशापदानान्यव धति इत्यै पशोः पाण्डा जात्मैकादशो पावानेव
पशुस्तरस्याव इति ” [सं० का० ६ द० ३ अ० १०] इति ।

नाभिसहितानि दश छिद्राणि पाणा देह आत्मात एकादशसंरूपया
कृत्तनोऽपि पशुरवतो भवति । तान्येकादशाङ्गानि सूत्रेभिहितानि—“ इदं
जिह्वा वक्षो यकृदूषक्यो तत्त्वं दोक्षमे वार्षे दक्षिणा ओणिगुदवृतीपमिति वैष-
तानि ” इति ।

कर्ण विषते—

“ इदप्स्याग्रेऽव धत्यथ जिह्वाया अत्र वक्षतो यदै इदयेनाभिगच्छति

प्रपा० ३ अ० १०] क्षण्यजुवेदीयतत्त्वियसंहिता । ४५

(वसाहोपः)

तज्जित्त्वाय वदति यज्जित्त्वाय वदति तदुरसोऽपि निर्वदत्येतद्वै पशोष्यापूर्वम् ॥

[सं० का० ६ प० ३ अ० १०] इति ।

लोके पथयन् हृदयेन यन्निचिनोति तत्प्रथानित्त्वाय वदति । पुनरतिं तदेव
निःयेकेणोच्चव्यनिना यदा वदति तत्त्वानीमुरसा क्षम्यदेशगतवलेन वदति । तस्मा-
दप्तुदयादीनां प्रयाणार्थाकमेषावदेत् । एतदेव कमवदानं पशोरङ्गेनु यथाकूर्वं
भवति । पथा लोकेऽभियदनव्यवहारः पूर्वं पशृतस्तथैव भवति ।

उत्तरेष्वङ्गेन्नु हृदयादिवत्प्रसक्तं क्षम्य वारपति—

“ यस्तैवमवदाय यथाकमसुत्तरेषापवदति यथापूर्वमेवास्य पशोरवत्तं भव-
ति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० १०] इति ।

उक्तप्रकारेण यस्य पशोर्हृदयादीनि जीण्यङ्गान्यवदायोत्तरेषामेच्छकक्षेपि
पूर्वं हृदयायङ्गं यथा न दोषकारि तथैवोत्तरमपि भवति ।

एकादशस्वङ्गेन्नु गुदकाण्डरकप्रसङ्गमनुत्तममध्यमाघमाघैतेवा विमन्यं विषु वेषु
भागेषु मध्यमोत्तममाग्योर्विकल्पेनावदानं विधत्ते—

“मध्यते गुदस्पाव द्यति मध्यतो हि पाण उत्तमस्पाव द्यत्युत्तो हि पाणो
यदीतरं यदीतरमुमयेवाजापि” [सं० का० ६ प० ३ अ० १०] इति ।

पाणवायुमुखमध्ये वर्तते, स्वयं जीवनहेतुत्वाचल्लुरादिषु सर्वेषूत्तमथ । अतो
यदीतरं मध्यमभागं स्त्री कुर्यात्, यदीतरमुत्तमभागं तदुमयमपि जापित्तन भवति,
किंतवनालस्य दोषरहितमित्यर्थः ।

हृदयाद्यवदानामि प्रशंसति—

“ जायमानो वै वाहाणहितमित्यवा जायते ब्रह्मचर्येण कविन्यो यज्ञे
देवेभ्यः पञ्चया पितृभ्य एष वा अनूणो यः पूर्वी यज्ञा ब्रह्मचारिवात्ती तद-
वदानेतेवाद् द्यते तदवदानानामवदानत्वम् ”] तं० का० ६ प० ३ अ०
१०] इति ।

ब्रह्मचर्येण वेदाभ्यातेन ब्रह्मचारित्वेन मुकुर्वहे वसतीति ब्रह्मचारिवात्ती वेदा-
भ्यासादिभिरपाकर्तव्यं यद्यगं तज्जृदयाद्यवदानेतेषामाकरोति । जायमध्यत एमिर्दि-
त्यवदानत्वम् ।

स्विद्वर्कदर्थं ज्यज्ञनवदाने विधत्ते—

“ देवात्माः संयता आसनो देवा अग्निमनुवन्वत्वा वीरेणासुरांमित्येवेति
सोऽग्नवीद्वरं पूर्वै वर्तेत्वामजुव्यतं इति स एतकुपासमुद्देशतःहीः पूर्वीस्त्वंगुडे

४३० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसंग्रहा— [१ प्रथम काण्डे—
(वसाहोमः)

मध्यतः ओणि जघनार्थस्य तवो देवा अभवन्तराऽसुर यत्क्षम्भूनीर्णा॒॑ समवद्यति
ज्ञानूच्यामिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य आत्म्यो भवति ॥ [सं० का० ६ प०
३ अ० १०] हति ।

उद्धारमुक्तादै धिष्माणमुत्तमं मागमुखै स्वी करवाणि । पशोः पूर्वार्थस्य
संबन्धिं दीर्घस्तात् । मध्यतः पशुमध्यमामसंबन्धिं गुदम् । अपरार्थस्य संबन्धिनीं
ओणिम् ।

यक्तनार्ति विधते—

“ अद्विष्याऽव द्यति तस्मादक्षणया पशवोऽङ्गाति य हरन्ति प्रतिष्ठित्यै ॥
[सं० का० ६ प० ३ अ० १०] हति ।

मादादृष्टः शथनकालेऽङ्गानि प्रादानक्षणया वक्तव्येनावस्थापयन्ति । अत्र
दक्षगतिः सूत्रे दर्शिता—“ दक्षिणं दोः सव्या ओणिमुद्गुलीयमिति सौविहरु-
तानि ” हति ।

विधते—

“ मेदसा सुत्रो ओणोति वेदोरुत्ता वै पशवा रूपमेव पशुं दधाति ॥
[सं० का० ६ प० ३ अ० ११] हति ।

जीर्णपटस्तुतां हृदयवेदनं मेदः । सुत्रो जुहूपूर्णी । उभयं मेदसा॒३५४७-
दयेत् । सति वेदोरुत्ताहुल्ये पशवो रूपवन्तो भवन्ति ।

तत्र कंविद्विशेषं विधते—

“ यूष्मन्यधाय ओणोति रसो या एष पशुनां यथा रसमेव पशुं दधाति ॥
सं० का० ६ प० ३ अ० ११] हति ।

यूष्मशब्देन मासेन ताह वक्ते जलमुख्यते । वरिष्ठक्षले मेदः प्रक्षिप्य तेना॒५४७-
दयेत् ।

इन्द्र इति । कल्यः—“ अथ पशोरवदानानि संमृशत्यैन्द्रः याणो अङ्गे-
अङ्गे नि देष्यदेन्द्रोऽपानो अङ्गेअङ्गे विक्षेपुवैव त्वष्टर्भूरि ते सृक्षमेतु विषु-
रुपा यत्सुष्टिगाणो भवत्य देवता यन्तमवसे सखायोऽनु त्वा भावा पितरो भद्र-
निवति ” हति ।

इन्द्रेवताकः पाणोऽस्य पशोरविर्भूतस्तस्मिन्हदयाङ्गे नि देष्यभितरं धीय-
ता॑ स्थाप्यताम् । पद्मदपानोऽपि विक्षेपुवैविषेण भवतु । हे देव त्वष्टस्ते तथा-

(वसाहोः)

नुग्रहेण भूरि सर्वमङ्गलात् संसेमतु अँडेनेन विस्तिष्ठति तमवेतं भवतु । हे हृदयाद्यवयवा यूर्य विषुरुपा विलक्षणस्त्वा अपि सलाह्याणो हविष्टवेन समान-स्त्रक्षणा भवत्य । पथस्थात्पूर्वे विषुरुपास्तस्थादित कर्वत् सलक्षणत्वे संपादनीयम् । हे पश्ची देवता देवेषु घन्ते गच्छन्ते त्वां सखाय इतरे पश्यो माता पितरेणानु-मदन्तु । किमर्थम् । अवस्ते त्वमुत्तेन स्वर्गप्राप्त्या स्वकुले तर्व सेवितुम् ।

भीरिति । वौधायनः—“ अथ दक्षिणेन पार्श्वेन वसाहोमे पर्याप्ति कुम्भतः भीरस्यग्रिसदा भीषणात्मापः समरिणत्वातस्य त्वा भञ्ज्यै दृढ्यो रक्षा अपामो-पर्वीनाऽरोहिण्या इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ भीरसीषि पार्श्वेन वसाहोमे पर्याप्ति वातस्य स्वा भञ्ज्या इति तेनेवापि दधाति ” इति ।

पात्तपाकभाण्डे स्थितः स्नेहारम्भको ब्रवतिदेषो वसा । ता च हृषत इति होमशब्दभिषेदः । पार्थिश्वादेन तत्त्वमस्थित विवितं, वस्यास्थनोऽग्रमागः स्थूलः कुम्भशब्दाभिषेदः । तेन वसारुपं होमशब्दं पात्रे गृहीतं पौत्रालोऽद्येदिति वौधायनवाक्यार्थः ।

मन्त्रार्थस्तु—हे वसे भीरसि आभयणीयाऽसि । दस्मादाहवनीयोऽग्निस्त्रवां भीणात्वाभयतु स्ती करेतु । आपाप्त त्वां समरिणन्तस्यक्षमाप्नुवन्तु तत्र शोषो मा भूत् । हे वसे त्वामपिदधामि । किमर्थम् । वातस्य भञ्ज्यै वापीर्वतये । पूर्णो रहीं, आदित्यस्य गतये । अप्सोन्निवनीनामोषधीनां रोहिण्यै परोहार्थम् । त्वयि पित्रिनेन सुरक्षितायां त्वदीयहोमसुकृतेन वाष्पयमनादिकृतो यगदृष्ट्यवहारः मुस्तितो भवतीति स्तूयते ।

आलोहनं विधत्ते—

“ पार्श्वेन वसाहोमे पौत्रिं पूर्वं वा एतत्वशूनीं पत्पार्थं, रसं एष पश्चानां यद्वत्ता पत्पार्थेन वसाहोमे पर्याप्ति पूर्वत इव पश्चानाऽरसं दधाति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ११] इति ।

अत्यदानसंभर्त्रमन्त्रस्य पूर्वमाये भूत ऐन्द्र इत्यती तदितो देवतावाची-त्पाह—

“ इन्निति वा एतत्त्वशूनीं पत्पार्थपत्पत्त्वैवः स्तु त्रै देवताया पाण ऐन्द्रोऽपान ऐन्द्रः पाणो अङ्गेऽङ्गेऽनि देख्यदित्याह पाणापानवेव पश्चाप्य दधाति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ११] इति ।

(वसाहोः)

संश्लेषनं हननेन गल्फिरोधनाद्युपघातेन संपद्यते । तेनोपद्वेषापनीतयोः भवता-
पानयोः पुनः स्थापनं कर्तव्यम् ।

द्वितीयभागे त्वष्टान्दामिप्राप्यमाह—

“ देव त्वष्टामूरि ते सःस्मेतिवित्याह त्वाहा हि देवतया पश्यः ” [सं०
का० ६ प० ३ अ० ११] इति ।

तृतीयमागे हृदप्राप्याकरिण वैलक्षण्यं । हविष्वेम साउक्षण्यं च प्रसिद्धि-
त्याह—

“ विषुक्ष्या पत्सलक्षणो भवथेत्याह विषुक्ष्या हेते सम्बः सलक्षणं
एवर्हि भवन्ति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ११] इति ।

चतुर्थभागे अनुकूलत्वाद्युपस्थापितामाह—

“ देवता भवतमवसे संखायोऽनु त्वा माता पितरो मदनित्याहानुमतमेवैनं
माता पिता सुवर्णं लोके गमयति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ११]
इति ।

श्रीरामि वातस्य त्वेत्येती मञ्जादुपेक्षिणी ।

छृताभिति । वौधायनः—“ सोऽर्थं याज्यायै वसाहोमे जुहोति घृतं घृत-
पावानः पितृत वसाँ वसापावानः पितृतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा त्वाऽन्तरि-
क्षाय स्वाहोति वषट्कूटे हविर्जुहोत्येतस्य होमवन् पतिप्रस्थाता वसाहोमेदेकेण
दिशो जुहोति दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उद्दिशः स्वाहा विम्ब्यो नमो
दिग्म्ब इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ प्राज्ञाया अर्धं प्रतिमस्थाता वसाहोमे जुहोति घृतं
घृतवावानः पितृतेत्युदेकेण दिशः प्रदिश इति पतिदिशं जुहोति नमो पञ्चमेन
प्राज्ञमुक्तं संस्थाप्य नमो दिग्म्ब इत्युपलिङ्गते ” इति ।

उद्वेकः शोषः । हे घृतपावानो देवा अत्रत्वं पूर्वं पितृते । एवमुक्तरब्द । हे वशो
त्वमन्तरिक्षवासिनो देवगणस्य हविरस्यतोऽन्तरिक्षवासिने त्वं स्वाहा जुहोति ।
दिशः प्राप्यै दिशे स्वाहोति शोषः । प्रदिशः, दक्षिणायै । एवमन्यवापि । एडे
तु मन्त्रे सर्वाभ्यो दिग्म्बः स्वाहोति योज्यम् । मन्त्रा उपेक्षिताः ।

विष्ठते—

१. स. हन्ते । म. हन्ते । २. स. “रोधस्यु” । ३. स. “त” । हे वसापावान इमहे वसा
पितृत । हे पते त्वं ।

प्रा० ३ अ० १०] कृष्णयजुर्वेदीवतैन्तिरियसंहिता ।

४१३

(वसाहोमः)

“ वर्षवेदं वसाहोमं ज्ञात्यसौ वा अर्धचं हयमध्यं इमे एव रसेनामाकि
दिशो जुहोति दिश एव रसेनामकस्तथो दिग्भ्य पश्चोर्ज॑२ स्तम्भ रुन्धे ” [सं०
का० ६ प० ३ अ० ११] इति ।

माज्यायाः पूर्वोत्तरमोर्ध्ववर्षयोरभिमानिना देवी द्यावापूर्थिव्याविति मध्ये ऋ-
गेनोमे अपि रसेनाके भवतः । उद्वेक्षहोमेन दिग्देवतास्तुप्यनित । यजमानस्यापि
दिशां स्तकायादन्नवसामान्तिर्मैवति ।

अवदानपूर्वकं द्वौ पैषमन्त्रौ देवान्वरुणं प्रत्युत्पादयति—

“ माणापानी वा एती पश्चूर्नं यत्पुष्टदात्यं वानस्पत्याः स्वत् वै देवतया
पश्चादो यत्पुष्टदात्यस्योपहत्या५५ वनस्पतयेऽनु ज्ञाहि वनस्पतये प्रेष्येति प्राणा-
पानावेव पश्चुपुष्टदात्यति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ११] इति ।

पृथग्दानपूर्वमेष्टक्षयं पात्रगतं पृथग्दात्यं सुवेण जुहोमवद्यावेत्यर्थः । पैषमोत्तम-
मध्यः—न्है पैषादात्यकृत्य वनस्पतिदेवतायै त्वयनुबृहि तुरोनुवाकर्या॒ पठ, सतो याज्ञां
पठितुं होतारं पैषयेति । एवं सति वनस्पतिदेवताकेषु पश्चुपुष्टदात्यवरुणौ प्राणा-
पानी इत्याति ।

अथेऽपाय॒॑ वनस्पत्य एद्याय॒पृथग्दात्यां पैषमेकव समवद्यतीति किञ्चते—

“ अन्यस्यान्यस्य समवत्तः समवद्यति । वस्मान्नामवद्यता॒॑ पैषवः ” [सं०
का० ६ प० ३ अ० ११] इति ।

समवत्तपैषवतोऽम् । अवदेवानामङ्गनां वहुक्षिप्तव्यहोपलभ्याः पैषवोऽपि
वहुविधाः ।

सर्वेष्ववदामेषु मांसानिःशुतजलेनोपसेचनं विश्वे—

“ यूष्णोप सिष्वति रसो वा एष पश्चूर्नं यद्यु स्तमेव पश्चुपुष्टदात्यति ॥
[सं० का० ६ प० ३ अ० ११] इति ।

हविःशेषस्येऽपात्मागस्य भक्षणायैषोपाह्वानं होतुर्विक्षेप—

“ इदामुप हृत्यते पैषवो वा इदा पश्चूनेवोप हृत्यते अक्तुरुप हृत्यते चतु-
षादो हि पैषवः ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ११] इति ।

इदादेवतान्नगोरुपत्वात्पश्च इहेषुकम् । यद्यप्येतत्त्वोदकादेव प्राप्तं दथाऽप्य-
प्याचारवदिदिविष्णवित्यावनाय पुत्रविष्णवम् ।

अत्रेहापदाने मैषसोपस्वरणमित्याप्ते किञ्चातुं तद्व्यक्तिक्लेकं विन्दति—

“ ये कामयेतापशुः स्यादित्यमेदस्कं तस्मा आ दध्यान्मेदोरुपा वै पशवो
रुपेणैवैनं पशुभ्यो निर्भजत्यपशुरेव भवति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ११] इति ।

ज्ञानदद्वरहितं वर्त्तस्यपेदस्कम् । एनं यजमानं पशूनां(शुभ्यो) निर्भजति
निरस्याति । आतो यजमानः पशुराहितो भवति ।

विधसे—

“ ये कामयेत पशुमान्त्यादिति मेदस्वस्तस्या आ दध्यान्मेदोरुपा वै पशवी
रुपेणैवासै पशुनव रुपेण पशुमानेव भवति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ११] इति ।

अथ शूष्म—“ मेदसोपस्थिर्यै मेदसाऽभिवारथति ” इति ।

पृष्ठदाव्येनानुयाज्ञहोर्म विधसे—

“ प्रजापतिर्यज्ञपत्सुजत स आज्ञं पुरस्तादसुजत पशुं मध्यतः पृष्ठदाव्यं
पश्चात्स्मादाज्ञेन पश्याज्ञा इत्यन्ते पशुनां मध्यतः पृष्ठदाव्येनानुयाजास्तस्पादेत-
निवापित एवात्मन्तुष्टु इति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ११] इति ।

यथा प्रथमसूटेनाऽऽज्ञेन प्रथमभाविनः प्रयाजा इत्यन्ते, यथा वा प्रथ्यतः
सूटेन पशुना मध्यतो यजते, तथा पश्चात्सूटेन पृष्ठदाव्येन पश्चाज्ञावनोऽनुयाजा
यहव्याः । पश्चात्सूटेन द्रव्यं न पर्याप्तिः सुख्या पश्चाद्वृद्ध्यान्वरेण सहेतद्वि-
हितं हस्यादेवपृष्ठदाव्यं दधिमित्रमेव चोदकमाप्तम् ।

विल्वसंख्यामणीद्य संख्यान्वरं विधसे—

“ एकादशानुयाज्ञन्यजाति दश वै पश्चोः प्राणा आत्मैकादयो यावानेव
पशुस्तपनु यजति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ११] इति ।

पृष्ठदाव्यं प्रशंसति—

“ श्रवित वा एतत्पशुं यत्संज्ञपथन्ति प्राणापानी खलु वा एती पशूनां यत्पृष्ठ-
दाव्यं यत्पृष्ठदाव्येनानुयाजान्यजाति प्रणापानादेव पशुषु दधाति ” [सं०
का० ६ प० ३ अ० ११] इति ।

अथ विनियोगसंशेहः—

“ सं तेऽभिवार्य हृदमैन्द्रोऽव्याभिमर्शनम् ।

श्रीः पार्श्वेन इसां यौवि वात पार्थीकृता वसा ॥ १ ॥

शृतं वसाहुतिः पह्यमिदिंग्योमा नम इत्यतः ।

दिस्युपस्थानसंवैते मन्त्रा ह्रादया वर्णिताः ॥ २ ॥ ” इति ।

अथ मीपीसा ।

द्वादशाभ्यायस्य प्रथमपादे चिनितम्—

“ पश्यानुचितैनांस्ति पुरोडाश उपक्रिया ।

अस्ति वा विष्यभावाचो नश्च स्त्यवायैत्वदोऽध्यवत् ” इति ।

अग्रीतोभीष्यस्य पश्योर्यानि चोदकप्राप्तानि प्रयाजादीन्यज्ञनन्यनुष्ठितानि तैः पश्चपुरोडाश उपकारो नास्ति । कुतः । चदुपकारबोधकस्य विषेभावात् । चोदकस्तु दर्शपूर्णमासवत्प्रारुद्धेय इत्येवंस्तुत्वात्प्रशावेव चदुपकारं बोधयति । ननु पश्चपुरोडाशस्यापीष्टिकृतित्वात्त्वादि चोदकोऽस्तीति चेद्गाढम् । यत एव भिन्ननोदकवलात्पुरोडाशोपकाराय प्रयाजादीन्यज्ञननि पृथग्नुष्ठेयानीति प्राप्ते ब्रूमः—यद्यपि पश्येत् पुरोडाशस्योपकार इत्येवाहवां शास्त्रं नास्ति तत्त्वाऽप्यप्यपुकारोऽप्यतः प्राप्तो न वारयितुं शक्यते । यथा प्रदीपस्य वेदिपकाशार्थं निर्मितस्यार्थसिद्धं प्राप्तप्रकाशकृत्वमनिवार्यं तथा पश्चात्तन्त्रमध्येऽनुष्ठीयमानस्य पुरोडाशस्य पश्येत्तद्वैरुपकारः केन वार्यते । तस्मादन्यार्थेरस्तूपकारः ।

तत्त्वैवान्यचिनितम्—

“ आज्यपापौ पुरोडाशे न स्तः स्तो वाऽस्य चोदकः ।

लुप्तस्त्वादो न ती मैवं प्रयोगांशस्य लोपनात् ” इति ॥

ती न पश्ची करोतीति निषेभादाभ्यभागयोः पशाद्वयेन पुरोडाशे प्रसङ्गन्येष्टि नास्ति । ततस्ती विचर्येते । तत्पुरोडाश आज्यभाग्यौ न स्त इति वाप्त्याप्तम् । कुतः । पुरोडाशविष्यस्य चोदकस्य लुप्तस्त्वात् । अन्यथा प्रयाजादीनामपि पुनरनुष्ठानाप्यतेरिति प्राप्ते ब्रूमः—म तावत्पुरोडाशे चोदको लुप्त्यते । चोदक (वाप) करभावात् । पवौकप्रसङ्गन्येष्टि विद्युत्प्रयोगवचनमेव वाप्तेते न चोदकम् । अन्यथा प्रयाजादीनां पुरोडाशाङ्कृत्वाभावेन प्रसङ्गन्येष्टिरेत्यवक्तव्यस्तात् । ननु प्रयोगवाप्येऽप्याज्यभाग्यौ न स्त इति चेत् । आज्यपापौ मति वाप्तिवाक्योः प्रसङ्गन्येष्टिरभावात् । ततः प्रसङ्गन्येष्टिङ्गन्यिष्यप्रयोगांशस्यैव वाप्त्यादवाप्तिवेन प्रयोगवचनाशेभागाऽप्यभागावनुष्ठाप्यते । यथा देवदत्ते यज्ञदत्यानमात्रे देवदत्यानं विवर्त्यते न तु वसालंकारादि तद्वत् ।

दशमाभ्यायस्य तृतीयपादे चिनितम्—

* औमिनीयन्यायगालाभिस्ते तु “ वर्णस्त्वस्तु लोकवत् ” इति यातः ।

“ प्रथमैकादशत्वादिविषयमिर्युते ।
पशादौ सामिषेन्पादिविष्यन्ते नास्त्युकास्त्यत्ती ॥
विशिष्टाङ्गविधौ नासौ चोदकस्थापत्रवृत्तिः ।

लाघवादूरुणमात्रस्य विषयः साऽ (सोऽ) स्त्यतिदेशतः ” इति ॥

अस्मीषेमीयपश्चिमेकादश प्रयाजाः भूताः, चातुर्वास्येषु नवं प्रयाजाः, वाथ-
व्यपत्तौ हिरण्यगम्भ इत्याधारस्मन्व इत्यादिभिर्युतेषु पशाविष्णु माकुतेलिकत्वंवृत्ता
सामिषेन्पादिनीतिः । कुतः । संख्यामन्वादिगुणविशिष्टस्य प्रयाजाधारायङ्गस्य
प्राप्यक्षविधौ सात्युपदिवेनेवाङ्गेन निराकाङ्क्षे पशादौ चोदकस्थापत्रूचेरिति पूर्वः
पश्चः । पशादिविषयिलापदितिकर्त्तव्यतामाकाङ्क्षाति । तत्र माकुताङ्गान्विदित्य वा
तदाकाङ्क्षापूर्वतां विष्वलयमानन्वाङ्गानवराण्युपदित्य वेदि विवक्षायां कल्पोण-
कालतमः पाकुताङ्गविदेश एव न्यायेऽ । तत्थातिदेशतः प्राप्यप्रयाजाङ्गस्य-
गन्धा गुणमाप्तिवौ लाभं भवति । गुणविशिष्टाङ्गविधौ तु गौरवं स्पृष्टं ।
तस्मात्संख्यान्वस्मन्वान्वराभ्यां पूर्वयोः संख्यामन्वयोर्भाष्यकिं प्रयाजाधारसामिष-
वेन्पादिनीतिकर्त्तव्यता प्रत्योत्तेवाविदेशादिति राहदान्तः ।

दशमाभ्यायस्य समेतं पादे चिन्तितम्—

“ पशुः कृत्स्नो हृषिः किंवा प्रथमङ्गं हविरस्यता ।

आध्यत्तेदन्तया वैवनवदानपृथक्त्वतः ” इति ॥

अस्मीषेमीयं पशुमालमेतत्पत्र छत्स्नस्य पशोरेकहविष्यं पुक्षम् । कुतः ।
अस्मीषेमीयदेवता श्रति इत्यात्मेन पशोरेकहविष्यं स्ताक्षात्-
शुभंवतीति पाप्तं भूमः—“ हृदयस्यादेवायदायथ जिह्वाया अथ वक्षसः ” “ दो-
षोरवद्यति पार्थियोरवद्यति ” इत्यादिना हृदयाङ्गानामवदानानि पृथग्माम्ना-
यन्ते । आवदानं च हविष्यवप्योजकः संस्कारः । पुरोडाशादौ होतुपवदीयमानल-
द्यानादौ । हृषिःशब्दश कर्मव्युत्पन्ना होमयोग्यं द्रव्यं त्रूपे । पशाकुतिचोदना
तु हृदयाङ्गान्दरेण देवतासंबन्धादुपपश्यते । तस्मात्पत्त्यङ्गः हविर्भेदः ।

दैवान्यचिन्तितम्—

“ एकेनाङ्गेन सर्वयो यदैकादशभिर्यातिः ।

एकेन यागसंसिद्धेहविष्णु भेदतोऽस्मितः ॥

एकादशभिर्यत्येषां परिसंस्था भवेद्यतः ।

न विदोग्नी गत्यमावादशूतोकेऽसंचिता ” इति ।

(वसाहोमः)

मत्यज्ञं हर्विर्भदे रिथते सति वेशा योगे संघयः । तत्रानिर्दिष्टविशेषेण
येन केनाप्यज्ञेन यागः कर्त्तव्यस्तावतैव यागस्य तिष्ठेतिवेकः पक्षः । चोदि-
ततथज्ञत्वं परिगणितेऽनु हृदयादिष्टवज्ञेऽनु चासधिरः प्रभूविदु समानम् । ततो हृद-
यादिवदंसादीनां हर्विर्भदत्वाद्यागमन्तरेण हृदयमानत्वलक्षणहर्विष्टृत्यापर्यवत्ताना-
त्सदैरभूम्यांग इति द्वितीयः पक्षः । हृदयादिविभेरकादशविभेरवाहृम्यांगः कर्त्तव्यः ।
कुतः । अन्येषामसादीनां एरिसंख्यातत्वात् । कुतः, चोदकेन तर्पयामज्ञानाग-
वदाने पात्रो हृदयादिवाक्येनासादपः परिसंख्यापक्षे । ननु परिसंख्यापात्रो विधिः
स्वार्थं जसात्तरायैः कलेत्र प्राप्ते च यापेतेति दोषत्रयं पक्षाग्येत । प्रत्यक्षतां
नाम । सेति हि मत्यन्तरे तेषां दोषत्वम् । परिसंख्यापात्रु ते त्रयः स्वरूपमिति
कृत्वा न दोषतां भजन्ते । किंच दृष्टानि वांत्यमिष्टृत्यान्विति शृणाशृतानीति
केषाचिन्मात्सानामपकल्पमुच्यते । पाकस्तु हर्विदो वांत्यस्य प्रतिनियतः । वस्त्रादश्य-
तत्वोकिर्त्तात्तदिष्टरिसंख्या गमयति । एतदेवाभिप्रेत्यात्मा दिष्टप्रिपेत्यः आया वर्णयते—
“ चासधोरवद्यति न धिरतः ॥ हृदयादिष्टा । तस्मादेकादशविभेर यागः कर्त्तव्यः ।

तत्रैवान्यचिदनिततम्—

“ हृदयादेवरक्षेषैर्द्वैर्दा अच्छृः स्विष्टहृत्वो हुतिः ।

आयः प्रकृतिवन्मैवं पूर्वाधेत्कुकिशेषतः ॥” इति ॥

पश्यौ भूयते—“ अच्छृः स्विष्टहृत्वं यजति ॥” इति । तत्रैवान्यादीनां हृदया-
दिष्टकादशाज्ञानां भज्ये येः कैधित्यज्ञेनरित्या शोषभूतैः स्विष्टहृत्यात्म्यः । कुतः ।
प्रकृत्वादिष्ट्यादेषेण पुरोडाशेन स्विष्टहृत्वो हृत्वाक्षयापि चोदकेन तथात्वादिवि
प्राप्ते लूपः—“ दोषाः पूर्वादिष्ट्ये त्रैमवद्यति गुदस्य भव्यतः भोष्या जषनतः ॥”
इति वाक्यदेषेण हृदयादिभ्य एकादशम्बोऽन्यातनि विष्टृत्यानि स्विष्टहृत्वं समा-
न्नायन्ते । न च हृदयादिष्ट्वा गुदादीन्यात्मातानीति शाङ्कनीयं, तद्विशेषस्य
कस्त्रूत्वकरेण दृष्टिवत्वात् । “ हृदयं जिह्वा एको यक्षदृपुर्क्षौ सर्वं दोहमे
पार्थं दक्षिणा शोणिर्गुदत्वतीयमिति दैवतानि, दक्षिणं दोः सप्त्वा शोणिर्गुदगुली-
यमिति सौपिष्टकतानि ॥” इति ।

तत्रादनेज्यादेवैस्तन्यज्ञैः स्विष्टहृत्योपः ॥

आष्टमाद्यायस्य द्वितीयपादे चिनितम्—

श्रीमत्सायणाचार्यविश्वचितंभाष्यसुमेता— [१५४ मंकाण्डे—
(गुदकावलकरणकोपयदूलेशका हीमा :)

“ पुरोडाशस्य सांनाथ्यस्य वा धर्मः पश्चौ यतः ।
देवैक्यमायस्तस्मान्बो हविर्जीभादिसाम्यतः ॥ इति ॥

अद्वीपोभीये पश्चावशीषोभीयपुरोडाशस्य धर्मः कार्यः । कुलः । देवतैक्यादिति
सेमैवम् । सांनाथ्य पश्चोक्तव्यं, पशुरपि पशोक्तव्यः, अपणार्थमुखा सांना-
धर्मपश्चोः समा । हविःसाम्य च वलीष्य इत्युक्तम् । दस्यात्तर्तानोच्यस्य धर्मः ।

अत्र चतुर्दशी नास्ति ॥

इति श्रीपत्सायणाचार्यविश्वचिते पाठवीये वेदार्थपकाशे रुद्ग्रामणु-
र्भीर्यैचिरीपसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

[अथ प्रथमःक्षेत्रे तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः] ।

संपुद्रे गच्छ स्वाहा॑ऽस्तरिक्षं गच्छ स्वाहा॑
देव॒ संवितारं गच्छ स्वाहा॑ऽहोरात्रे गच्छ
स्वाहा॑ मित्रावरणी गच्छ स्वाहा॑ सोमं गच्छ
स्वाहा॑ यज्ञं गच्छ स्वाहा॑ छन्दार्भसि गच्छ
स्वाहा॑ यावापूर्यिवी गच्छ स्वाहा॑ नवी॒ दिव्यं
गच्छ स्वाहा॑मिं वैश्वानरं गच्छ स्वाहा॑ऽभ्य-
स्तवैर्धीभ्यो॒ मनो॒ मे हार्दि॒ यच्छ तनू॒ वर्च॑
पुत्रं नवारमशीय॒ शुर्गसि॒ तमवि॒ शोच॒ योऽ-
स्मान्देवि॒ यं च॒ वर्य॒ द्विष्पो॒ धाम्नो॒धाम्नो॒ राज-
ज्ञितो॒ वरुणं नो॒ मुञ्च॒ यदापो॒ अदिनिया॒ वरुणेति॒
शपामहे॒ ततो॒ वरुणं नो॒ मुञ्च॒ (१) ।

(अस्ति पद्मविश्वतिष्ठ) ।

इति रुद्ग्रामजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाण्डके
तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

मपा ५ अनु ११] कृष्णजूर्वदीयत्तिरीयसंहिता । ४१९

(युद्धकालवकाशमाकोपयदसंस्करणका होमाः)

(अथु मध्यसकाण्हे तुरीयपाठक पृकाद्योऽवाकः) ।

दयमेऽनुवाके वत्ताहेमो वर्णितः । एकादशे गुदकाष्ठेनोषसदूर्जका होम्य
उच्चयन्ते ।

कल्पः—“ अशीधादैषयजानङ्गरानाहरवि होतीय उपथव उमस्त्रिया
शामिवाभिरुद्धपशुबन्ध उत्तरस्या वेदिथोप्यां गुदकाण्डमेकादशवा तिर्यंकिर्त्त-
त्वाऽस्तमिन्द्रपर्यवर्त्यनूयाजानां वपट्टुते उपदृक्त एकैकं मुदकाण्डं प्रति-
प्रस्थाता हस्तेन जुहोति समुद्रे गच्छे स्वाहोत्येतैः प्रतिमन्त्रं सर्वाणि दुखाऽप्तुष-
सर्वाणिष्ठभ्य हति चार्हिदि लेण निमूजम् मनो चे हार्दि प्राञ्छेति जपति ॥ इदि ।

समुद्रधिति । हे हविसर्वं समुदादिमापकान्देवाभगच्छ । हे लेप त्वामन्कायौषधिस्त्रियरथं दहिति नियाजित । हदये भवो हार्दी हप्तः सोऽस्यास्तीति हार्दी । हे समुदादिदेवतासमूहं मे हार्दी मनः प्रपञ्च । तत्प्रसादात्मनूभुत्प्रजादियुक्तं करीरं त्वं कान्तिमदृपं तथा गुणदन्ते पुत्रं तत्पैत्रं चाशीम पाण्ड्याम् ।

उपर्युक्त विधत्ते—

“ यज्ञे वै प्रजापतिः प्रजा असूजत ता उपमहिरेवासूजत यदुष्यक उप-
यज्ञति प्रजा एव तद्यज्ञमानः सूजते ” [सं० का०६ म०४ अ०१] इति ।

ज्योतिषेऽमपश्चात् सूर्यिकाधनतेऽपि लक्षात्तसाभनखमुख्यजामेव । अनुयाज-
समीप इष्मन्त्वा हत्यपवर्जः ।

पर्योः पाश्चात्यभागं भूत्पत्तेन विधत्ते—

“जयनार्थादृप यदि जयनार्थादिप्रजाः प्रजायन्मो [सं० का० ६ प० ५
अ० १] इति ।

वेदा विभक्ते गुदक्षाण्डे स्थूलभागं विषते—

“स्थविमतोऽन दृति स्थविमतो हि प्रजाः प्रजापन्ते” [सं० का० ६५० ४
अ० १] इति ।

निर्गन्तुं शुक्राहस्थलाच्छिद्रामया इत्यद्यन्ते ।

कोषेण चित्तुलानां भग्नानां सांकर्यं वारयति—

“असंभिन्दनव धर्म पाण्डानामस्मेदाय” [स० का० ६० प० ५० अ० १] इति ।

अग्रभागे प्रधानस्तोषदाय प्रधानप्रलभागमित्येवाहर्या विप्रादिं निषेधति—

(गुवकाण्डकरणकोषथदूसंस्कारोना)

“ न पर्याप्तवैष्टि प्रत्ययांवैतेवुदादत्तः पञ्चा भाद्रुकः स्पात् ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

उदादत्ते रोगविदेषः ।

समुद्रादिमन्त्राणां सर्वेषां पञ्जोत्प्रसामुपयोगे विवक्षः समुद्रजलस्य रेतःसाम्यमभिपेत्याऽऽह—

“ समुद्रे गच्छ स्वाहेत्याह रेत एव तदधाति ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

अन्तरिक्षेशब्दस्पावकाशमद्वानोपयोगं दर्शयति—

“ अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेत्याहान्तरिक्षेणैवास्मै पञ्चाः प अनयत्यन्तरिक्षं सनु पञ्चाः पञ्चापन्ते ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

प्रेरकत्वेन तत्पितुरुपयोगं इत्याह—

“ देवः सवितार्द गच्छ स्वाहेत्याह तत्पितुपत्तुत एवास्मै पञ्चाः प जनयति ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

उत्तिकालमेनाहोरात्रोपयोगमाह—

“ अहोरात्रे गच्छ स्वाहेत्याहाहोरात्राम्यपिवास्मै पञ्चाः प अनयत्वहोरात्रे सनु पञ्चाः पञ्चापन्ते ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

पाणात्रानपदत्वेन विचारकुरुपयोगमाह—

“ पित्रावरुणी गच्छ स्वाहेत्याह पञ्चास्वेव पञ्चातामु पाणापानौ इधाति ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

देवतात्वेन चोपयोगमाह—

“ कोमे गच्छ स्वाहेत्याह कोम्या हि देवतया पञ्चाः ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

पञ्चोपदत्वेन यज्ञस्पोपयोगमाह—

“ यज्ञे गच्छ स्वाहेत्याह पञ्चा एव यक्षियाः करोति ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

पशुपदत्वेन च्छन्दसामुपयोगमाह—

“ छन्दारक्ति गच्छ स्वाहेत्याह पञ्चवी वै छन्दारक्ति पश्चेवाव रुन्वे ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

प्रया० ३ अनु० ११] कृष्णाय भुवेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४२१

(गुवकाण्डकरणकोपयक्षसंक्षका होमाः)

पारणाय शावापूर्णिम्योक्तप्रयोगमाह—

“ शावापूर्णिमी गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव प्रजाता शावापूर्णिमीप्रयापुम्-
यतः परि गृहाणि ” [सं० का० ६ प० ४ अ० १] इति ।

बृहिपदानेन नभस उपयोगमाह—

“ नभो दिव्यं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजान्व एव प्रजाताभ्यो बृहिं नि यच्छुति ”
[सं० का० ६ प० ४ अ० १] इति ।

पतिष्ठापदानेन वैशानरस्योपयोगमाह—

“ अर्जिं वैशानरं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव प्रजाता अस्यां परि तारय-
ति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० १] इति ।

अङ्गचस्त्वौषधीभ्य इति मन्त्र उपेक्षितः ।

मनो मे हार्दि गच्छेति प्रार्थनायाः प्रसङ्गम्याह—

“ प्राणानां वा एषोऽव यति योऽवद्याति गुदस्य मनो मे हार्दि गच्छेत्याह
प्राणानेव यथास्थानपुर द्वयते ” [सं० का० ६ प० ४ अ० १] इति ।

गुदस्य प्राणाधारत्वेन तदवदाने तति स्थानध्रहाः प्राणाः पुनर्मन्त्रेण यथा-
स्थाने स्थापिता भवन्ति ।

शुगसीति । कल्पः—“ अशेषं यूर्धं स्वयेनोऽत्यत्यवोक्त्य शुगस्य चाऽऽवै-
स्य च संघी इदयशूलमुद्वासयति शुगसि तवाभि शोच योऽस्यान्दृष्टिं ये च वर्यं
द्विष्यं इत्यथास्त्रिष्ठार्जयन्वे धाम्नोधाम्नो राजचित्रो वरुण नो मुञ्च यदाचो अ-
क्षिया वरुणोवि शापामहे ततो वरुण नो मुञ्चेति ” इति ।

हे हवयशूल त्वं शुगसि शोकरूपमसि । अतो द्वेषारं द्वेष्यं चाभिशोचाभि-
प्राप्य शोचय । हे वरुण त्वमितो धाम्नोधाम्नस्तचाद्देवृद्वेष्यस्थानाभ्योक्त्राण-
कादस्मान्बोचय । किंच हे आपो हेऽक्षिया हे वरुणोत्प्रेवं वर्यं तदाऽस्थाक्षि-
हथाप्यनिष्ठनिवारणार्थं देवं त्वां शापामहे बापामहे । भहतां पर्यक्तं नामयहयमे-
द ताप्त्यान्पहान्वोहः । तथा च अप्यते—“ यो वै वसीपात्रसं यथानामप्युचरीति
पुण्यादि वै तु तस्यै कामयते ” इति । न केवलप्रथम नामयहणं किंतस्म-
दीपेक्षितवत्तकार्यताधनप्रयासम् । देवोपयेन जन्मं यत्प्राप्यस्ति हे वरुण वदः
पापादस्मान्बोचय । मन्त्रावेतामुपेक्षितौ ।

शूलोद्वासनं विधत्ते—

• • •

(सोमाभिष्ठोपयुक्तवस्तीकरीषङ्कानामवासुपादान्वर्)

“ पश्चोषां आदृथस्य हृदयं शुगृच्छाति सा हृदयशूलमिति समेति मत्प्रसिद्ध्या । हृदयशूलमुद्वासयेत्पृथिवी । शुचाऽप्येत्यदम्भवः शुचाऽप्येत्पृष्ठकरम् चात्म-इत्यन्य च संधावृद्धासयत्पृथस्य शासनैः ॥ [सं० का० ६ प० ४ अ० १] इति ।

उद्धासनकारे च्यानं विषये—

“ ये विष्णवान् अप्येत्पृष्ठैवैत्यपर्याति ॥ [सं० का० ६ प० ५ अ० १] इति ।

अत्र विनियोगसंप्रहः—

“ समुद्रे गुदकाप्तिस्य होमा अद्वचस्तु वर्हिति ।

लेपं मार्हि मयो जप्तः शुक्तं प्राप्ताऽनुष्टुप्कर्मः ।

त्यक्तवा शूलं धाम्नो मूर्खं भवेत्पञ्चदशोदिताः ॥ १॥ ” इति ।

अत वीष्णवात्मन्दसी न सः ॥

इति श्रीमरत्सायणाचार्यविरचिते मात्रवीये नेत्रार्थप्रकाशे रुक्षायपुर्व-

दीयतैरियसांहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

पृकादसोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाण्डके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

हृविष्मैतीरिमा आपो हृविष्मान्देषो अच्चरो
हृविष्मार् आ विद्यासति हृविष्मार् अस्तु
सूर्यः । अज्ञेयोऽप्तन्नशुगृहस्य सदासि साद्यामि
सुश्चाय सुप्रिणीः सुन्ने पा धन्द्रेन्द्राप्तियोर्भा-
गधेयीः स्य मित्रावरुणयोर्मार्गधेयीः स्य
विश्वेषां देवानां पागधेयीः स्य यज्ञे
जागृत (१) ॥

(हृविष्मैतीरियतुविश्वात्) ।

इति रुक्षायपुर्वदीयतैरियसांहितायां प्रथमाण्डके
तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(सोमाभिष्ठवोपद्युक्तवस्तीवरीसंज्ञकानामवामुपादानम्)

अथ प्रथमकाण्डे सूतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः । ।

एकादशोऽनुवाके मुद्रकाण्डहौमो वर्णितः । एतावताऽपरिवेशविः पशुः समाप्तः । अथ सोमाभिष्ठवोपद्युक्तानां वस्तीवरीसंज्ञकामामपामुपादानं द्वीपेऽनुवाके अभिधीयते ।

हविष्मतीरिति । कल्पः—“ अथ यो धीहितः कुम्भसर्त याषति तमादायान्तरेण चात्वार्लोकरामुद्दकुपनिषद्ग्रन्थ यदाऽपस्त्रदेति नान्तरा दहन्तीरत्येति न स्थावरणां गृहाति प्रतीपे तिष्ठन्त्यूहाति च्छायाते चाऽप्तवधं तंचौ गृहाति हविष्मतीरिमा आपो हविष्मान्देवो अध्वरो हविष्मा॒ आ विद्यावि हविष्मा॒ अस्तु सूर्यं हिति ” इति ।

वीक्षितो इतः । इमा गृहमाणा वस्तीवरीसंज्ञका आपः स्वरूपस्करिष्ट सोमेन हविष्मत्यो भवन्तु । देव इन्द्रोऽपि हविष्मानस्तु । अध्वरो यगोऽपि हविष्मानाविवास्ति समन्वादियोगेण प्रवर्त्तताम् । वस्तीवरीर्णा प्रकाशकस्येन सूर्योऽपि हविष्मानस्तु ।

विभन्ने—

“ देवाै यज्ञमाणीपे व्यभजन्त ततो यदाद्यशिष्यद बद्धुवन्वसन्तु तु न इदमिहि बद्धस्तीवरीर्णा वस्तीवरीवं तस्मिन्मातानं समञ्जकनुरन्वदप्तु प्रावेश्यन्तः वस्तीवरीरम्बम्बस्तीवरीगृहाति यज्ञोै वस्तीवरीर्णज्ञेवाऽप्त्य गृहीत्वोप वस्तीति ” [सु० का० ६ प० ४ अ० २] इति ।

पुरा कदाचिदेवा आप्तिव्रमण्डे रित्यत्वा यज्ञकालामशेषदं स्मेदं स्मेत्येवं व्यभजन्त । ततः सूर्यः स्वरूपम् गेतु यदविहृतं तदुद्दिष्टं परस्परवद्युद्दिष्टमवशिष्टमिदानीं साधारण्येनास्माकमेव तिष्ठतु प्रावर्त्तिमाणं करिष्यात् इति । अस्माद्वलिविदि देवैरुक्तं दस्मात्स्यांशस्ये देवोक्तिष्योगादत्तीवरीरिति नाम संपत्तम् । वस्तीवित्युक्तया यज्ञेष्यमूर्तं तद्रूपं आपो वस्तीवर्यः । तदेव प्रत्यक्षम् तु न तमागत्य तस्मिन्विदिष्टे विमाणं कर्तुं नाशकनुवन् । वस्पाल्पवेन वहनामप्यर्थापतत्वात् । वस्य साधारणस्वैकेन ग्रहीत्वयाक्यत्वादप्तु परित्यक्तवन्तः । तात्पात्रोपो वस्तीवर्योऽभवन् । ततो यज्ञाशत्वादत्तीवरीर्णगृहीयात् । तद्यहेन यज्ञमेवोपक्रम्य इति धारयित्वा तत्सर्वे दक्षति ।

४२४ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसंग्रहा— [१५८८० का छठे]
 (सोणविकारोपद्युक्तवस्तीनीरंशकानामपात्रपात्रानम्)

उत्तम ग्रहणस्य तूष्णीस्तपयात्मूर्त्कालं व्यतिरेकमुखेन(ग) विधत्ते—

“ यस्यागृहीता अभि निजोचिदमारब्धोऽस्य यज्ञः स्याद्याहं वि च्छिन्दात् ॥
 [सं० का० ६ प० ४ अ० ३] इति ।

अमृहीता एता अभिउद्देश यन्निवेद्येदस्तपियात्मादा गृहेदिने यज्ञोऽनुपकालो
 भवेत् । तैदा अरेद्युरुत्तिर्विति विच्छिन्द एव स्यात् ।

कर्थ्यचिदस्तपये सति तेषां यतीकारं विधत्ते—

“ च्योतिष्ठा वा तृहीयाद्विरप्यं वाव्यधाय तत्कुकाणप्येव गृहानि यो वा
 वास्त्रो चह्याती उत्तम कुम्भानां गृहीयात्त इह गृहीयसतीषरीकः ” [सं०
 का० ६ प० ४ अ० ३] इति ।

उत्तम्या योतिष्ठा इत्याद्यः पक्षः । कुम्भे हिरण्यमवधाय वत्सहिता इति
 द्वितीयः पक्षः । सोमयाजिष्ठैः कुम्भवता इति तृतीयः पक्षः ।

उत्तमेन विधिपन्नद्य वशंस्ति—

“ दत्ततीवरीगृहादि पदावो वै दत्ततीवरीः पश्चात्तिवाऽनन्त्यं गृहीतोत्त वसति ”
 [सं० का० ६ प० ४ अ० ३] इति ।

पश्चात्तिवाऽनुद्य वशूलम् ।

प्रहणकाले यवाहाभिमुख्ये विधत्ते—

“ यदनन्तीपं तिटन्यृहीयाच्चिर्वार्गुका अस्मात्तद्यत्तः स्युः यतीवं तिटन्यृहीयादि
 पतिरुप्यैरास्तै वशूलगृहादि ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ३] इति ।

पवाहो यन्मुखत्वन्मुखत्वेनावस्थानपनीयत्वं, वदैषरीत्यं प्रतीयत्वं, निर्भागुकं
 विक्षधराः, पतिरुप्य दिनार्थं निवार्यं ।

पश्चात्तमेतद्यकं विधत्ते—

“ इन्द्रो तृष्णमहन्तोऽप्येव्यविषत ताम्यां रूपेभ्यं यज्ञियः तदेवमातीनद-
 यमुख्यत वा वहन्तीरमवन्वहन्तीनां गृहाणाति वा एव मेष्या यज्ञियाः तदेवा
 आपस्तात्पित्र गृहीयात् ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ३] इति ।

पवाहेष्वद्यन्तसमीपश्यं अते व्यतिरेकमुख्यं विधत्ते—

“ नान्दमा वहन्तीरतीव्यद्यत्वा वहन्तीरतीयाद्यज्ञानाति वन्ध्येत् ” [सं०
 का० ६ प० ४ अ० ३] इति ।

अन्तमा अन्तिकृतपाः । अविमन्देत्वजातीयात् ।

प्रपा० ३ अनु० १२] कृष्णायजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता । ४२५

(सोपाभिषोपयुक्तसतीवरीसंशक्तमपामुपावानस)

दहन्तीष्वदि नदीनु प्रथा हृदविन्यः स्थावरा आपो यत्थ वटाकादिस्था-
सादां ग्रहणं निषेद्धति—

“ न स्थावराणां गृहणीयाद्वरणगृहीता वै स्थावरा यस्थावराणां गृहणी-
याद्वरणेनास्य यज्ञे माहयेत् ” [सं० का० ६ प० ४ अ० २] इति ।

आपां ग्रहणाय च्छायातप्योः संधिदेशं विद्यते—

“ मदै दिवा भवत्यपो रात्रिः प्रविशति तस्मात्तात्रा आपो दिवा दद्यते
पञ्चकं भवत्यपोऽहः प्रविशति तस्मात्त्वन्दा आपो नकं दद्यते चापायै चाऽऽ-
तप्यवशं त्रिष्ठौ गृहणात्यहेतावयेतिवास्मै वर्णं गृहणाति ” [सं० का० ६ प०
४ अ० २] इति ।

अहर्यदा यत्तेत तदनीमिष्टु रात्रिः प्रविशति । तत्र जघवणेस्य शुक्रस्य
रात्रिष्ठौस्य कृष्णस्य च ऐलनादीवत्तात्रा इवाऽप्यो दिने दृश्यन्ते । यथा राहु-
ग्रस्ते चन्द्रे तात्रत्वं तद्दत् । यदा तु रात्रिः प्रवत्तते तदनीमिष्टु दृश्यन्तु प्रविशति ।
तत्र शुक्रवर्णं वैष्णवत्तादापो रात्रौ चन्द्रवदिविषेवा दृश्यन्ते । तस्माद्वृण्डायोपेते
संधिदेशो गृहणीयात् ।

अलविशेषेण भन्वगतहृषिःशब्देन इविःसंपादकर्वं विवक्षितमित्याह—

“ इविष्टवीरिमा आप इत्याह इविष्टतानामेव गृहणाति ” [सं० का० ६
प० ४ अ० २] इति ।

सूर्यशब्देनापां भक्ताशेषेवत्वं विवक्षितमित्याह—

“ हविष्याऽ अस्तु सूर्यं इत्याह संशुक्ताणामेव गृहणाति ” [सं० का० ६
प० ४ अ० २] इति ।

भन्वगतस्य च्छन्दस उपयोगमाह—

“ अनुष्टुभा गृहणाति वाऽवा अनुष्टुभाचैरैनाः सर्वया गृहणाति ” [सं०
का० ६ प० ४ अ० २] इति ।

अनुष्टुभिन्ति । कलः—“ अग्नेऽप्यन्तगृहस्य सदसि साद्यामीत्यपेण शाला-
मुख्यमुपसादिष्वति, भुज्ञाय सुज्ञिनीः सुज्ञे या धनेति सर्वेषु वृसदीवरीयां
सादेनु यज्ञमानो जपति, निशाचार्यां वर्तीवरीः परिहरत्यन्तवेद्यासीने यज्ञमाने
पत्न्यां च नादीक्षितमभिष्टिरहेत्सु वैष्णवाव्यापेण प्राजिहितं परिक्रम्य पूर्ववा-
द्वारोपनिर्हत्य दक्षिणेन वैदिं यत्वा दक्षिणेन मार्गादीर्यं पिण्डियं परीत्य दक्षि-

४२६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१ वयमकाण्ड]

(सोमामिषोपगुरुकल्पतीवीर्त्सवकालमात्रामुपद्यन्तम्)

णस्यामृतर्खेदिभौष्णां सादयति—इन्द्राग्नियोभौगेष्यीः स्थेति, दक्षिणेऽस्तेष्याधाय यथेत गत्वा पूर्वया द्वारोपनिहृत्योत्तरेण देविं गत्वोत्तरेणाऽभीधीयं विभिष्येत् वरीम्बोनरस्यामुनरेतिभौष्णां सादयति मित्रावरुणयोभौगेष्यीः स्थेति, शुद्धेऽस्तेष्याधाय यथेत गत्वा अत्यरेणाऽश्वीधीयं विभिष्यमुपसादयति विषेषां देवानां मात्रेष्यीः स्थेति, यज्ञे जागृतेति सन्ना औनुवर्तयते ” इति ।

हे वसुवीर्यर्थे युध्यानविनधरण्हस्य शाङ्कामुखीयस्याः सदसि सादयामि समीपस्थाने स्थापयामि । हे आपः सुजाय सर्वपाणित्सुलभं पवृत्ताः सुप्रिणीः स्वयमपि सुखवत्यो यूयं भां यजमानं सुधे सुसे यत् स्थापयत । यूयं यक्षयमाद्यानामिद्वादिदेवानां भागस्त्वाः स्व । तस्याश्वेते जागृत रक्षोनिवारणाय सादयामा भवत । अश्वेतः सुम्नादेति द्वौ पञ्चायुदेक्षिणौ ।

हविष्यवीर्तिपादम्य कहचः पादेषु या चतुःसुख्या या च शाङ्कामुखीयोन्तर-पेदाग्नीधीयस्थानवयविशिष्टा सादनसंख्या तदुभ्यै पश्चस्ति—

“ ततुष्यदयना॑ शृणाति विः सादयति सप्त सं पद्यन्ते सप्तपदा शक्ती पश्यः शक्ती॒ पश्चेनेवाय कन्ते ” [सं० का० ६ य० ४ अ० २] इति ।

शाङ्कामुखीयोन्तरेष्योः सादनं विधत्ते—

“ अस्यै वै लोकाय गाहूपत्य आ धीयोऽमुखा आहृतीयो यद्वाहूपत्य उपसादयेदस्मिण्डोके पशुमानस्याद्यशाहवनीयेऽमुक्तिवृत्तेके पशुमानस्यादुमयोरुप सादयत्पश्यतेरेवैन लोकयोः पशुपन्ते करोति ” [सं० का० ६ य० ४ अ० २] इति ।

स्थानवये यत्कृतोक्तं परिचापणे तद्विषयते—

“ सर्वतः परि हरति रक्षासमपहरते ” [सं० का० ६ य० ४ अ० २] इति ।

मन्त्रचतुष्टये स्वप्नार्थीता॑ दृष्टिपति—

“ इन्द्राग्नियोभौगेष्यीः स्थेष्याह यथायजुरवैतव् ” [सं० का० ६ य० ४ अ० २] इति ।

विषयते—

“ आशीर्व उप वासयत्येतद्वै यज्ञस्यापराग्निवं यदाशीर्व यदेव यज्ञस्यापराग्निवं वंदवैता॑ लप्त वात्पति ” [सं० का० ६ य० ४ अ० २] इति ।

१ क. च. ल. विष्णव । २ क. य. ल. विष्णवम् । ३ क. अधिम् । ४ स. अधिम् । ५ स. अधिम् ।

पृष्ठा ०३ अनु० १२] कृष्णयजुवेदीयतैतिरीयसांहिता ।
(सोमाभिष्ठोपमुकदसतीवरीर्णशकानामपादानग्)

४२७

तदेव वस्मिन्देव ।

यद्विहितं बहन्तीनां गृहातीदि तदेव पश्चासनि—

“ यतः स्वतु वै पश्चास्य विततस्य न कियदे तदनु यज्ञः रक्षास्यव चरन्ति
यद्वहन्तीनां गृहाति क्रियमाणमेव तद्यश्चस्य शये रक्षामननवचाराय ” [सं०
का० ६ प० ४ अ० २] इति ।

विततस्य विलीर्णस्य यज्ञस्य यतो यदङ्गः विश्वस्य न कियते तदेव चिद-
ब्रह्मनुभविश्य रक्षास्यवचरन्ति अपकुर्वन्ति । बहन्तीयहणेन तदङ्गः क्रियमाणमेव
शये लेते भवति ।

आश्रीप्रे सादितानां तृतीयस्तवनगतामिष्वपर्यन्तं धारणं विष्वते—

“ न हेवा ईच्यन्त्या तृतीयस्तवनात्तरि लेते यज्ञस्य संतत्ये ” [सं० का०
६ प० ४ अ० २] इति ।

एता आपो न सपगमयन्ति, × किंतु परिशेषेऽविष्टन्ते, स्थापयेदित्यर्थः ।
अत्र दिनियोगसंग्रहः—

“ हविर्गृहाति वसतीवरीरेत्सु साद्येत् ।

शालामुखीयतः पञ्चात्मुम्ना स्वामी जपेत्तुनः ॥ १ ॥

इन्द्रमित्रद्वादौवेदिभीष्योरात्मादेत्कपात् ।

दिष्ये हाशीध्रविष्ण्यस्य पञ्चात्मादेत्तुनः ।

यज्ञोति मन्वयेत्स्त्राः सत्र मन्वा इहीदिताः ॥ २ ॥ ” इति ।

अत्र न मीमांसा ।

अथ चतुन्दः ।

हविष्मतीरित्यनुष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुवेदीयतैतिरीयसांहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयमपाठके
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

× जपगमयन्तीरित्यापमन्त्वन्तीत्यर्थो शेषः । अथवाऽत्मानमिति लेते वोचतः ।

(अथ प्रथमकाण्डे तु त्रयपाठके अयोद्धोऽनुवाकः)।

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्योऽय
त्वोऽधीभिषम्बधुरं कृषि दिवि देवेषु होत्रा
यच्छ सोमं रागच्छेत्युष्ट रोहु मा भेषां सं
विष्या मा त्वा हिरसिर्व प्रजास्त्वमुपावरोह
प्रजास्त्वमुपावरोहन्तु शृणुत्युग्मिः समिधा
हर्व मे शृण्वन्त्वापो विष्णांश्च देवीः । शृणोते
आवाणो विदुषो तु (१) यज्ञः शृणोतु देवः
संविता हंवे मे । देवीरापो अपां नपाय कर्मि-
हंविष्य इन्द्रियावान्मदिन्मस्तं देवेभ्यो देवता
धन्त शुक्रः शुक्रेभ्यो येषां भागः स्य स्वाहा
कार्मिरस्यपापां मृदुः समुद्रस्य वोडिंशिर्या
उक्षये । यमेभ्ये पृत्यु मर्त्यमावो वाजेषु रै
जुनाः । स यत्ता शश्वतीरिषः (२) ॥

(तु त्रयचतुर्वारित्याच्च)।

इति कृष्णपञ्चवेदीयतैतिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
त्रृतीयप्रपाठके अयोद्धोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे त्रृतीयप्रपाठके अयोद्धोऽनुवाकः)।

द्वादशोऽनुवाके सोमाभिषवाधीनो वस्त्रीवरीणो भ्रहणनुकम् । अभिवोत्तम्यस्य
सोमस्य वकटादुपावरोहत्योदयोऽनुवाकेभविष्यते । अथ भहारावे प्रमुख
सोमवाण्णप्राप्ताय सोमवरोहयेत् ।

कल्पः—“अथेव अर्थफलकवोः पार्वीनभीवसुत्तरलोमोपस्तुषाति यह प्रदि-
तिष्ठेति एव तूष्यां वा तस्मिन्मन्त्रस्याम्भ्राण्यः कृत्वा इक्षिण्यस्य हृषिर्वैस्यपात्यरेषे

प्रा० ३ अनु० १३] कृष्णयजुवेदीषतैलिरीयसंहिता । ४२९

(अनेकोत्थस्य सौमन्य शकटादृपश्चात्)

सोर्म राजानमुपावहरति हदे त्वा यत्ते त्वा सोम राजथेष्वरोहेति द्वाभाष् ॥
इति ।

मन्त्र॑ त्वेषामात्रात॑—

हदे त्वेति । हे सोम त्वा हदे हदयवद्भ्यो मनुष्येभ्यो मनसे मनसिभ्यः पितृभ्यो दिवे द्युलोकवासिः यो देवेभ्यो विशेषतः सूर्यो चोपावहराति । त्वमित्यैषवृत्तमध्यरं विनाशारहितमूर्ध्वमुखरं समाप्तं छापि कुरु । दिविषेषु देवेषु होमा अस्मदीष्यान्याद्वानानि सोमस्त्वपाति वस्त्रावस्थापय । हे सोम राजत्वेषाभिष्कृत्यानि समाप्तच्छ । शकटादवरोह । मा भैरवैः । मा च संविकथाः कम्भिष्ठाः । अहं तु त्वा मा हिंसिष्टु । अवस्तवं देवठोके गत्वा दैवीः पञ्च उपावगेह यान्पुहि । पञ्चात्य त्वामुपावरेहन्तु माम्नुहन्तु ।

अशोपावहरोदिति विष्णि सूच्यपात्तद्यादिशब्दानां यथोक्तार्थं दर्शयति—

“ भल्लवादिनो वदनिव स त्वा अध्युः स्पायः सोममुर्विहरन्तर्वाभ्यो देवतात्य उपावहरोदिति हदे त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवेतेन करोति मनसे त्वेत्याह पितृभ्य एवेतेन करोति दिवे त्वा सूर्यो य त्वेत्याह देवेभ्य एवेतेन करोत्यवावरीयै देवतास्तात्य एवेन॒ सर्वात्म्य उपावहरति ” [सं० का० ६ ष० ४ अ० ३] इति ।

यो हदे त्वेति मन्त्रेण सर्वदेवतात्म्यमुपावहत्वं जानाति स एव मुख्योऽव्यूर्तिरिति वस्त्रादिनामुकिः । सोम राजनिति मन्त्र उपेक्षितः ।

विष्णे—

“ पुरां वाचः प्रवैदितोः प्रातरनुवाकमुपाकरोति यावत्येव वाकेष्व रुचे ॥
[सं० का० ६ ष० ४ अ० ३] इति ।

रात्रै निष्ठां कुर्वन्ते यनुष्या उवःकाञ्चे प्रवैद्य परस्परं वाक्पेत्यरं कुर्वन्ति । प्रक्षिणः शब्दं कुर्वन्ति । तदिं वाचः प्रवदनम् । मातृङ्कालात्पूर्वै होमाऽनुवक्ष्य कृक्षत्सम्भः प्रातरनुवाकः । उपाकरणं नाम होवारं प्रति भेषोकिः । अत्र सूत्रम्—
“ पुरा वाचः पुरा वा व्योम्यः प्रातर्यावभ्यो देवेभ्योऽनुकूहि ” इति । प्रवैदितोः प्रवदनात् ।

प्रातरनुवाकस्य प्रथमामृतं विष्णे—

“ अपोऽज्येऽग्निभ्याहरति यज्ञो वा आशो यज्ञमेवामि वाचं वि कूलकिः ” [सं० का० ६ ष० ४ अ० ३] इति ।

४६० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१८८८मकाण्डे—
(अधिकांशस्य सूलस्य शकटादुपाकरोहः)

अपोऽभिलङ्घय तत्प्रतिपादिकामूलमये प्रथमं ध्याहोत् । आपो रेवतीः क्षमथा
हि चल इत्येवामूलमित्यर्थः ।

तद ऊर्ध्वं दक्षया कर्तो विधते—

“ तथांशि उच्चाक्षमन्त्राह पश्चात् वै उच्चारति पश्चौत्तरं रुन्ते ” [सं०
का० ६ प० ५ अ० ३] इति ।

तत्त्वाद्युक्ताकामित्येवा ग्रन्थवाहुत्यमयाद्वयन्वालान्ते स्पष्टत्वात् नाम
प्रदर्शन्ते ।

पावरनुवाकसमाप्तौ पठनोपामूर्चं कामवामेदेन विकलितां विधते—

“ गापविद्या तेष्वरकामस्य परि दध्याति हुमेन्द्रियकामस्य जगत्या पशुकाम-
स्यानुद्गुप्ता विद्वाकामस्य पठनया पश्चकामस्य विद्वाच्चकामस्य ” [सं०
का० ६ प० ५ अ० १] इति ।

परिदध्यात्तमापयेत् ।

कल्पः—“ पशुमित्रानात्प्रभूदुषा रुगत्यशुरिति तत्पवरण्या जुहोति शूष्णो-
त्वमित्रः तमित्रः हर्षं म इति ” इति ।

अभूदुषा इत्येवा पावरनुवाकस्य परिधानीया तां होत्रा पठन्तयानां पदाऽध्य-
मुर्जनीति वदा जुहूपात् ।

मन्त्रस्त्रेवदमाम्नायते—

शूष्णोत्तिति । सम्पश्यतेऽन्याऽज्ञ्याहुत्येति समिदाहुतित्याऽन्मिदोऽ-
श्येति हर्षे पश्चियपात्राने शूष्णोत् । हे आपो महीष्यपात्रा यूष्यमवि तूष्णुत् । की-
दृशः । चित्या विद्योपिता । देव्यो देवतारूपात् । हे ग्रावाणोऽभिषकार्यशिहो-
पाशिता यूर्ध्वं विदुतो तु चिह्नात् एव सन्ती यत्र शूष्णुत् । सविता देवो पश्चिय-
पाहृतानं शूष्णोत् ।

अग्न्यादिभवत्यपयोगिमयाह—

“ शूष्णोत्तवप्तिः समिधा हर्षं म इत्याह सविद्वृश्यतुत एव देवताभ्यो निवेशा-
पोऽच्छौति ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ३] इति ।

एकवनसंशकाः पञ्चेवनीरुद्धरकाभ्याऽस्य आनेवव्याः । अतो मन्त्रेण देवताभ्यो
विज्ञाप्य ता अपः पर्यु गच्छति ।

पैष्यन्वयुत्पादयति—

[प्रश्ना ० ३ अनु० १३] कृष्णयजुर्वेदीयतच्चिरीयसंहिता । ४३१

(अभिषेतव्यस्य सोमस्य शक्ताकृपावरोहः)

“ अप इष्य होतरित्याहेषित७ हि कर्म कियते ” [सं० का० ६ य० ४ अ० ३] इति ।

हे होतरोनेतव्या अप उद्दिश्य प्रदेवजा ब्रह्मणे मातुरेतित्यादिका क्वच इष्य पठेत्यर्थः । लोकेभीषितमभीष्टं कर्म सम्प्रक्रियते ”

ैतावरुत्पादयति—

“ैतावरुणस्य चमसाध्वर्यं द्रवेष्याह मित्रादरुणौ वा अपां नेतारौ ताभ्यामेवैना अच्छैति ” [सं० का० ६ य० ४ अ० ३] इति ।

चमसिनामृतिवौ परिचारकाध्यमसाध्वर्यं च । तत्रैतावरुणनाम्न क्वचिजो यथमसाध्यमुरुतं सेवोध्याऽगच्छेति त्रूपात् । तदनेनैतावरुणोदक्षप्रवर्तकमित्राव-
रुणदेवदृष्टेन सहैवैना अपः प्राप्तुं गच्छति ।

देवीरिति । कल्पः—“ अपरं चतुर्मुहीर्वं गृहीत्वा चहिरादाय सैप्रैषमाह—
अप इष्य होतर्यैतावरुणस्य चमसाध्वर्याद्वैकथनिन आदवत नेत्रः पत्नीभूद-
नपाभीष्टेतुचमसेन वस्तीवरीभित्र चात्वारे प्रायुषलभ्यस्विति यथासंपैर्वं ते
कुर्वन्ति यत्राऽप्स्तद्यन्वथाप्सु वहिः प्रास्यामिजुहोति देवीराषो अपां नपाद्य
क्षमिहेविष्य इन्द्रियात्मदिन्तमस्ते देवेभ्यो देवजा धनं शुक्रं शूक्रेभ्यो येषा
भागः स्थ स्थाहेति ” इति ।

न पावस्तुदक्षम्ये गृहतया स्थितोऽपि तदुक्तं न विनाशयतीति नुपात् ।
अपां नपादिति वहिविशेषस्य संज्ञा । हे आपो देवयो हे वह्ने यूर्यं य ऋर्यमु-
खदीयस्तं देवजा देवेषु धनं स्थाप्यत । किमर्थम् । देवेभ्यो देवार्थस्याभिदानु-
दिश्य होतुपित्यर्थः । कीदृश कर्मिः । हवियो हविदे सोमस्त्राय हितः । इन्द्रि-
यात्मान्मीरीतः सञ्चिन्द्रियवृद्धिकारी । मदिन्द्रियः पीयतानोऽस्यन्तहर्षकारी । कीदृशं
गम् । शुक्रं दीप्तिमन्तम् । कीदृशेभ्यो देवेभ्यः । येषां यूर्यं यागभूताः स्थ तेष्यः
शूक्रेभ्यः सोमपेभ्यः । इदमार्ज्यं युष्मार्ज्यं हुतमस्तु ।

ग्रहीत्यमाणानामपां मूल्यत्वेन हविष्ट्वसंशादनेन ऐषमाहुतिरुपयुक्तं इत्याह—

“ देवीराषो अपां नपादित्याऽऽहाहुत्यैवैना निष्क्रीय गृहणात्यथो हविष्ट-
तानमेवाभिघृतानां गृहणाति ” [सं० का० ६ य० ४ अ० ३] इति ।

कल्पः—“ कार्यिरसीति इमैराहुतिमपष्टाध्य ” इति ।

कार्यिरिति । हे आज्ञद त्वयप्सु हुते कत्कार्दिः कर्मणीयत्वेनेतत्यमासि ।
अपां मूर्धं मुक्तोपलक्षितानिष्टरूपं त्वामपत्त्वामि ।

४३२ श्रीमत्सांख्याचार्यवर्णितभाष्यमेता— [१पथमकाण्डे—
(अनिवार्यस्य सोवस्य शुक्लादुष्करोऽः)

एवमर्थं दर्शयति—

“ कार्तिरसीत्याह समलमेवाऽसामप प्रावयति ” [सं० का० ६ प० ४
अ० ३] इति ।

शमते परिनाशम् ।

समुद्रस्येति । कल्पः—“ समुद्रस्य वीक्षित्या उच्चय इत्यभिहृतानां वैता-
वस्थनवस्तेन गृहणाति ” इति ।

हे आपः समुद्रवस्तुमाक्षमध्यात्माय पूर्वेत्युद्देश्यीनरीगृहीत्वाऽपि तु न रिदानी-
मुच्यामि ।

आक्षितिं विद्यदृष्टति—

“ समुद्रस्य वीक्षित्या उच्चय इत्याह तस्मादद्यतानाः वीक्षिताना आपो न
कीर्त्यन्ते ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ३] इति ।

यथा चक्रसेत जलं गृहीतं दद्य विभिः कुर्विकरणां गृहणीपात्रत्वेजत्वीय
गृहणीयान् । तथा च चूत्वा—“ अथेकरणां गृहणीयान्वाय वीक्षितान्मृगु-
द्यामीति वा गृहणी वाऽथ यज्ञेनीगृहणातीति ” इति ।

मित्रते—

“ योनिवै पञ्चस्य चावाढं यज्ञो वसुवीषरीहोत्रपूर्वमस्तु च वैतावरकारुद्यामां च
सम्प्रसर्य वसुवीषरीव्यानयति यज्ञस्य वसुवीषरायाचो वसुद्युष्मेना योनेः प
अस्यति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ३] इति ।

उत्तरवेदिनिष्ठादक्षतया चात्माभो यज्ञयोनिः । देवविमक्यज्ञात्येवाद्युपाद्य-
वीणां यज्ञत्वम् । व्यानयति व्याजा अधिकाः करोति । वापकारः सूते दार्ती-
तः—“ होतृपूर्वसे वसुवीषरीव्यो निषिद्धेऽपरिपाठेनाढं होतृपूर्वमस्तु च वैतावरहृष्ट-
चमस्तु च सम्प्रसर्य वसुवीषरीव्यानयति तप्त्यदा वसुवीषरायित्वाय होतृपूर्वमत्तान्वै-
प्रावहणचमस आनयति वैतावरकरुद्यामाद्योतुपूर्वमस्तु ” इति ।

पश्चोत्तरमन्वानुत्तरादयति—

“ अप्यद्युमेवाऽहं इत्याहौतेमनम्बुद्धतेषाः पश्चेदि वक्षितदाह ” [सं० का०
६ प० ४ अ० ३] इति ।

पूर्वतिः पश्चाधी । हेऽप्यद्युमेवाऽहं अप्यक्षितदाहाणि । सोऽप्य होतुः पश्चात् ।
दत्तेयन्ते पूर्वस्य अप्यद्युमेवाऽहं तप्त्यन्वयः । तप्त्यन्वयीत्यन्वयदेव च भवति तप्त्यन्वयि तु र्वा
या अनन्वयमुपसंपाशाः । दूरवर्तीत्वे इति तप्त्यन्वयेण उपभोगति वैतावरकरुद्यामि-

प्र० ३ अनु० १३] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता।

४६३

(अभिषेतश्यस्य सोमस्य शकटाद्वाग्वरोः)

लोभादितिरिच्यते । उतेषा इति वाक्यं मन्त्रस्य व्याख्यानम् । हे होतर्ने केवल
महावनप्रवेण विशदितिहि किंतिमाः पुरोवर्तिनीः पश्येत्येवमेव सर्वमन्त्रेणा-
भ्यमुद्भूते ।

कल्पः—“ अध्यर्थोऽवेरपा ३ इति होताऽभ्यम् पृष्ठात्पुदेमनन्त्रमुरिति
पत्सुक्त्वा प्रचरणीशेषात्कुकरणं कुहेति यममे पृत्तु मर्त्यमिति ” इति ।

थमप्त इति । हेऽप्ते यं मर्त्यं पृत्तु संग्रामेत् आवो रक्षसि, किंच वाजे-
ष्यमनिषिद्धं यं मर्त्यं जुना गच्छति हर्षाणि प्रहीतुं यस्य सकाशं गच्छसुत्यर्थः ।
त यत्पैसवदनुमहेण वाप्तीरिषो नित्यान्यव्याप्तिं घनस्त्रणिं यन्ता नियत्वति
प्राप्त्यवीत्यर्थः । मन्त्रोऽप्यमुपेक्षितः ।

अस्य च कुकरणात्मस्य होमस्य विषयविशेषवस्त्रियति विषये—

“ वृद्धिष्ठोमो जुहोति यद्युक्त्यः परिधौ नि वार्षि वद्यतिराशो यजुवर्दन्य
पद्यते यज्ञकल्नां व्याकुर्वै ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ३] इति ।

अनुहीयमानस्य कर्मणोऽप्तिष्ठोपत्वे यन्त्रेण कुकरणं पृहृयात् । उक्त्यस्ते
परिचावाक्यलेपं निमृश्यात् । अकिरामत्वे पन्त्रं पठन्त्विद्वान्ते प्राप्नुयात् । एवं
सत्यविष्ठोमादीनामनुष्टास्यमानानां परस्परं व्याकुन्तिरिदाभीमेवावगता । सकलुं
कुर्वित यनोपयः प्राणशरीरो भरुष्य इत्युपविष्ठि तत्किंति वैयासुक्तृते
चोपास्तिष्ठति कहुशब्दस्य प्रयोगाच्चृद्युच्छृद्युर्थं यज्ञक्षब्दः । ब्रह्मयज्ञालो-
यज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपर इत्यादौ वप्तःप्रभुतिष्ठति मज्जाल्दयोगाच्चृद्युवच्छे-
दाय क्रतुशब्दप्रयोगः ।

अत्र विनियोगसंविधः—

“ हहे सोमद्वयात्सोमे शकटाद्वरोहयेत् ।

शृणोऽग्नौ जुहुयाद्वीरप्तु हुत्वाऽथ दर्भेतः ॥ १ ॥

अप्सूषन्त्वावयेकर्त्तव्यः ताम्रो गृष्णते जलम् ।

यमत्रे कुतुल्योनो मङ्गाः सदेह वैर्णिकाः ॥ २ ॥ ३ ॥” इति ।

अथ वीर्यात्मा ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ वमसाध्वर्योऽनाय ऋत्विग्योऽप्यवाक्यिमः ।

यैग्निकथा संज्ञपा तैव प्रथा तेष्वो विभेदनात् ॥” इति ॥

ज्योतिषोमे भूषये— “ न च साधदर्शं तु गीते ” इति । ये शूर्वे त्वं कार्यानुसारेणाभ्युप्रसुतां कालिङ्ग उक्तादेश्यो न व्यतिरिक्ताभ्युप्रसाध्यर्थः । कुतः । यौगिकसंज्ञया वद्देवदृशनीतेः । यथा देवदत्त एव पञ्चिक्षियायोशात्माद्यको मध्यति तद्दृश्युप्रसुतां एव चमत्कारोयाचमत्काराभ्यर्थव इति चेन्नैवम् । मध्यतः कारिणां चमत्काराभ्यर्थवौ होतकाणां चमत्काराभ्यर्थव इति पठया येदापभातात् । मध्यतः कारिणीं होतादयः । होतकाः यदिप्रस्थानूपैश्चावरुणादयः । तस्मादत्तिर्घ्योऽन्तेः ।

तत्रैवाभ्युचित्तितम्—

“ तान्तुजीतेति चहुता नास्ति वाऽस्ति ग्रहैक्यवत् ।

जैदेवि चेन्नैव तैत्रान्यादुप्यन्ती वहुवाचुदेः ” इति ॥

चपसाध्यर्थं च्युत्त्वाणीति इति धर्मवहुत्वं शुद्धं तत्र विवक्षितं, ग्रहैक्यवद्दुदेश्यगत-त्वादिति चेन्नैवम् । ग्रहैक्यस्यात् । अहं संवाहीत्येतत्र यहायामुलचिकाक्यं, चमत्कारपूर्णां त्वेतदेवोत्तराचिकाक्यं, तत्र सीषामुपादेयत्वाचंद्रगतं चहुत्वं विवक्षितम् ।

तत्रैवाभ्युचित्तितम्—

“ तैत्रान्याद्यस्ति वा तैर्पां न नियामकवर्जनात् ।

चमत्कानां दशत्वेन चपसाध्यर्थवौ दद्या ” इति ॥

सहोऽर्थः ।

अथ चतुर्दशः—

शृणुव्यश्चिरिति पिण्डृष्टः । यमप्ते पुत्रित्वति गायत्री ॥

इति श्रीनत्साधणाचार्यविरचिते माधवीये देवार्थपकाण्डे लृणपुरुषेदीर्थैत्तिरीयसंहिताभ्याम् पथमकाण्डे तृतीयपाठके वयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ पथमाठके लृणपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

त्वं यमे लृद्वो असुरो यहो दिवकरः शापो

मारहते पूर्ख ईश्विषे । त्वं चातैररुणैर्योम झाम-

(कामधदाज्ञायुरोनुक्रमः)

बस्त्वं पूषा विधतः पाति तु त्वनां । आ
वो राजानमध्यरस्य लद्धः होतारः सत्यजः
रोदस्योः । अस्मि पुरातनपिलोरचित्ताद्विर-
ण्यरूपमवत्से कण्ठस्य । अस्मिहोता निष-
सादा यजीयानुपस्थ्ये मातुः सुरभावृ लोके ।
युगां कविः पुरुषितः (१) ऋतार्था धर्ता
लौटीनामुत् मध्ये इद्धः । साध्वीर्षकदेवदीनिं
नो अथ यज्ञस्य जिहामविदाम् गुणाम् । स
आयुराऽगोत्सुरभिर्वसानो भद्रामकदेवहृतिं नो
अथ । अक्रम्दद्विः स्तनर्यचिव धौः क्षामा
रेतिहद्वीर्धधृः समजन् । सद्यो जहानो वि-
हीपिद्धो अख्यदा रोदसी भानुनां भात्यनः ।
त्वे वसूनि पुर्वणीक (२) होतदोषा वस्तो-
रेतिरे यज्ञियासः । क्षामेव विश्वा भुवनानि
यस्मिन्स्तः सौभेगानि दृधिरे पावके । तुभ्यं
ता अङ्गिरस्तम विश्वाः सुक्षितयः पृथक् ।
अथे कामाय येमिरे । अश्याम् ते कामंमध्ये
तवोत्यश्याम् रथिः रथिवः सुवीरम् । अश्याम्
वाजमभि वाजर्यन्लोऽश्याम् द्युम्भमजराजरं ते ।
अहै यविष भारतामे द्युमन्तमा भर (३)
वसों पुरुषपृहरे रथिम् । स वितानस्तन्धू
रोचनस्था अजरेभिनांतद्विर्यविठः । यः
पावकः पुरुतमः पुरुणि पृथून्युभिरनुयाति ॥

भर्वन् । आशुद्दे विश्वतो दधद्यमधिर्वर्णयः ।

पुनस्ते प्राण आऽयति परा यस्मर्त्तुवामि
ते । आशुद्दा अमे हृषिषो जूषाणो वृतप्रतीको
वृतयोनिरेधि । वृत्तं पीत्वा मधु चाह गच्छ
चितेव पुच्छमि (४) रक्तादिमृ । तस्यै
ते प्रतिहर्थते जातवेदो विचर्षणे । अग्ने
जनामि सुहुनिम् । दिवस्परि प्रथमं जाहे
अभिरस्मद्वितीयं परि जातवेदाः । सूतीय-
मृष्म नृषणा अजेष्ठमिन्दानि एवं जरते
स्वाधीः । शुचिः पावक वन्दोऽप्ते वृहदि
रोधसे । त्वं प्रतेभिराहृतः । इशानो रुक्म
उव्याच्यद्युद्गुर्मर्यायुः श्रिये कृचानः । अभि-
रमृतो अमवद्योधिः (५) यदेन योरजंप
यत्सुरेताः । आ यदिषे नृपतिं वेज आनद-
शुचि रेतो निषिकं योरमीकं । अग्निः इर्ष्म-
नवर्हु युवानश्च स्वाधिर्व जनयत्तुदर्घव । स
तेजीपसा मनसा त्वोतं उत शिक्ष स्वपत्यस्य
द्विक्षोः । अमे रायो नृवंमस्य प्रभूतो भूयाम
ते सृष्टुतयश्च वस्त्वः । अग्ने सहन्त्या भर
शुम्मस्य प्रासहा रयिम् । विश्वा यः (६)
चर्षणिरभ्यासा वाजेषु सासहद् । तमेषु पृत-
नासहर्त्तरयिः संहस्त्र आ धर । त्वं हि
सत्यो अद्वृतो द्रुता वाजेस्व गोमतः । उक्षा-
ज्ञाय वृक्षाचार्य सोमपृष्ठाय वेधसे । खोये-

(काम्बद्याज्यापुरोलुवाक्याः)

विंधमाप्न्ये । वद्वा हि सूनो अस्यद्ग्रसदा॒ चके
 अग्निर्जनुपाऽन्माज्ञम् । स त्वं न ऊर्जसन ऊर्ज
 धा॑ राजेव जेरवृके॑ क्षेष्यम्भः । अग्न आशूर्वचि॑ (७)
 पवस आ॑ सुवोर्जमिर्ण॑ च नः । आरे वाघस्व
 दुच्छुनाय । अग्ने॑ पवस्व॑ स्वप्ना॑ अस्मे॑ वर्चः
 सुवीर्यम् । दधृत्पोष॑ रुर्यिं मयि॑ । अग्ने॑ पावक
 रोचिषा॑ मन्द्रथा॑ देव॑ जिह्वया॑ । आ॑ देवान्वक्षि॑
 यक्षिः॑ च । स नः॑ पावक॑ दीदिवोऽग्ने॑ देवाः॑
 इहाऽस वह । उप॑ यज्ञः॑ हविश्च॑ नः । अग्निः॑
 शुचिव्रततमः॑ शुचिर्विप्रः॑ शुचिः॑ कुविः॑ । शुची॑
 रोचत आहृतः । उद्गने॑ शुचयस्तव॑ शुका॑
 आजन्ल ईरते । तव॑ व्योतीर्ण्यर्चयः॑ (८) ॥

(पुरुषिष्ठः॑ पुर्वेणीक॑ मराभि॑ वयोर्भिर्प॑ आशूर्वचि॑ विषः॑ शुचिभुदेण च) ॥

इति॑ कृष्णयजुवेदीयतैनिरीयसंहितायां॑ प्रथमाटके॑
 तृतीयप्रपाठके॑ चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(देवस्य॑ रक्षोहणो॑ विभूस्व॑ सौभात्यन्यानग्नो॑ पुरिव्या॑ इते॑ त्वाऽस देव॑ वा॑ के॑
 सं ते॑ समुद्र॑ हविष्येदीहै॑ लवम्भे॑ रुद्रभुदेण) ॥ १४ ॥

(देवस्य॑ गुमध्ये॑ हविष्येदीः॑ पवस॑ एकविस्तृत्) ॥ १५ ॥

हरिः॑ अ॑ ।

इति॑ कृष्णयजुवेदीयतैनिरीयसंहितायां॑ प्रथमा॑
 टके॑ तृतीयः॑ प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्दशीनुवाकः) ।

थृष्णोदेऽनुवाके हृषिर्विनकटादृषिवशकलक्षोरुपरि सोमोअरोहितः । अथाभिष्वेदी वक्तव्यः । तथाऽन्यव्याप्तिमात्रायेन प्रपाठकसमाप्तिरूपत्वाच्चतुर्दशी ५-
नुवाके काम्यवाच्चापुरोनुवाक्याः काम्यवाच्चा अभिवीयन्ते ।

तेज काम्येतिकाण्डे राशोद्देश्यमिष्टयन्तरं विषये—

“ अग्रमे रुद्रवते पुरोडाशमहाकपाठं निर्वैदमिवरचेषा वा अस्य ग्रीरा
तनुर्वैद्वद्वरसमा एवैनमा वृथति वाचगातिमारुद्धृतिं ” [सौ ३ । का० २ । य० २
अ० २] इति ।

रुद्रवते द्वोरवन्नूषुकाय । अभिचरमशतुं पारयन् । तस्मै रुद्रवतेऽप्ये । एवं
शतुभावुभवि तन्मनाप्तिरुद्धा एवच्छ्रुति । वाजकृ तदानीमेव ।

तत्र पुरोनुवाक्या—

त्वयमवत् इति । हेऽप्ये त्वं रुद्रो द्वोरवन्नूषुकोऽसुरः शत्रुणां निरसिता ।
दिवो तुलोकस्य मह वासप्रकृतो हृषिर्वेदेनोत्सवकारित्वात् । त्वं यारुते त्वार्थो
महतां संवादिष्व वलं वलवत्वेन प्रतिक्षानां प्रलहणानामवि त्वदनुश्वेषेद वलं
भवति । अतः पूर्व ईशिषे भर्त्तिः संपूरकस्तद्विष्टं सौन्ध्यं निषद्य । किंच त्वं
शंगयः सुखं शासो वायुवैररुद्रवर्णैरत्यैर्यासि । किंच दीपकस्तवे तु अना
स्वयमेव यासि । कान्, विषये हृषिपा परिचर्वा विद्यतो यजमानान् ।

अथ पात्र्या—

आ व इति । हे करिपायजमाना वो गुप्ताकमवसे रक्षणायाशिमाकुण्डवं
वशी कुरुत । कदा, दग्धिमेवरधितात्, न दिदो वित्तं परिस्मृश्यते वद्विलं
शतुर्या विस्तारिताङ्गदीयमरणापूर्वमेव । कीदृशमिष् । अन्वरस्य राजानं
यज्ञस्त्वापिने, सद्य शत्रून्वति चक्षरं, होतारं कलदानाथं भक्तानामाहूपानारं, रोद-
स्योः सत्यवद्यं तुलोके भूत्वोके च सत्यमवद्यं कर्मफलं मज्जति ददातीति सत्य-
पञ्चसं, हिरण्यस्त्रं तत्सहयन् ।

हृष्णवत्तरं विषये—

“ अग्रमे सुरभिषवे पुरोडाशमहाकपाठं निर्वैद्यस्य गावो वा पुरुषा वा
पर्वीष्वेत्यौ वा विर्भीष्वादेषा वा अस्य वेष्वाक्या तनुर्वैद्वसुरभिषवी तैयैवास्मै भैषजी
करोति सुरभिषवे भवति पूर्तीगम्यस्यापहत्यै ” [सौ ३ । का० २ । य० २ । अ० २] इति ।

पपा० इअगु० १४] कृष्णयजुवेदीयत्तिरीयसंहिता ।

४३५

(कास्यथाज्यापुणेनुवाक्याः)

तुरभिषदेभेषज्यतन्त्रयुक्ताय । परम् यजमानस्य शावो वा भूमा वा ईवि-
करोशवाहुल्येन शहो वियेरन्स्वर्यं वा कदाचिदपमृत्येभीतो भेषनाहशो निर्व-
पेत्यूहीगन्धस्य शयगन्धस्य निवृत्ये तुरभयुक्ताय कुर्यात् ।

दत्र पुरोनुवाक्या—

अग्निहोत्रेति । अथमाश्रिमातुरुपस्ये वेदेः सर्वीपवर्गिनि तुरभावु लोके तुर-
भिगन्धयुक्त एवाऽहवनीयस्थाने निषत्तादोपविष्टः । कीदृशोऽग्निः । होता देवाना-
माक्षाता । यज्ञीयान्मानुषाखोतुरविशयेन यष्टा । युवा वित्यं तरुणः । कविर्भेषा-
वी । तुरनिष्ठः पुरुषु गाहैपत्यादिस्थानेषु स्थितः । कतावा सत्यवान् । कृष्णीनो धर्मा
मनुष्याणां वोषकः । अपि च मध्ये मनुष्याणामुद्दर इज्जो जाठराश्चिलेण दीपाः ।

अथ याज्या—

साध्वीमिति । अथमग्निरथ नो देववीतिपस्नामिर्वेष्येभ्यो दन्ता भक्षणां पुरो-
दाशाहुर्विं साध्वीमकः स्वादुमकरोत् । अतो पञ्चस्य जित्तास्थानीया वोष्याद-
ग्निदेवतामविदाम वर्यं लक्ष्यवन्तः । तुरीभः पुरोदाशायाप्यादितुरगच्छतु । अथ नोऽस्वर्दीया दे-
वहूर्विं भद्रामकः, देवार्थं होमे यथाशास्त्रं करोतु ।

इष्टव्यन्तरं विषये—

“ अग्नेय क्षामवेते पुरोदाशमष्टाकपाठं निर्वेष्टसंग्रामे संष्टेते भाग्येष्येनैवैन॑२
शमवित्वा परानभि निर्दिशादि यमवरेषां विष्यन्ति जीवति सं परेषां प स
भीमवे अयनि तरं संश्यामद् ॥ ” [सं० का० २ प० २ अ० २] इति ।

क्षामवेते क्षुद्रायुक्ताय । युज्वे पत्यासने स्तवि जयार्थी निर्वेष्ट । स्वदत्तेना-
ग्निभाग्नेन स्वविषयमर्जिं शान्तं उत्ता पराङ्मातृन्द्वेषामिल्येन निर्दिशाति इन्द्रुं
मदवर्णयति । तथा सामवरेषां स्वसैन्यगतानां मध्ये यं पुरुषं शब्दो विष्यन्ति स
जीवति । परेषां शवृत्संवगतानां मध्ये यं पुरुषमितरे विष्यन्ति स प्रविष्यते ।
ततो यजमानो जयति ।

यथा जयार्थिन एषेऽस्तथा बहुवच्छुन्दरणनिवारणार्थिनोऽप्येतामिहि विषदे—

“ अभि वा एष प्रतानुच्यति येषां पूर्वाप्ता अन्वच्चः यपीयन्ते पुरुषाहुर्विं-
हंस्य प्रियदमाऽप्ये क्षामवेते पुरोदाशमष्टाकपाठं निर्वेष्टामवेष्येनैवैन॑२ शमविति
नैवां पुराऽस्युक्तोऽप्तः प वीष्यते ॥ ” [सं० का० २ प० २ अ० २] इति ।

४४६ श्रीमत्सांख्या च विरचितभाष्यसंग्रहः— [१ पद्मकण्ठे—
(कामयवत्त्यागुरोलुकायाः)

पूर्वापरा ज्येष्ठः कनिष्ठाऽध । अनश्चो विच्छेदवर्जिताः । येषां वन्धुनां
मध्ये वहूः विच्छेदमन्तरेण विष्वन्त एतानभिलक्षयैष सापकानशिक्त्यति सप-
त्रैति । कुनः, तु रुपाद्वयेत्विष्ववत्तापुरोहाशीशाप्रिः शास्त्रति । तत एषां वन्धुनां
मध्ये ज्येष्ठे श्रीवति सत्यवरः कनिष्ठ आप्युःसंपूर्णः पूर्वप्रमृत्युना न विष्वते ।

मृहदाहानि निमित्तीकृत्यापि तामेवोर्हि विष्वते—

“ अभि वा पथ एतस्य गृहानुभ्यति पस्य पृहान्दहापमये क्षापवते पुरो-
दाशमहाकरात् निर्वेद्यापयेषेनैवेनैव शपयति नास्यापरं मृहान्दहानि ” [सू०
का० २ प० २ अ० २] इति ।

आपरं यथा मवति तथा न वहति । न तु नर्हतीत्यर्थः ।

अस्ता विविधात्रा शापवेत्तेषु पुरोनुशाश्यामाह—

अकन्दादिति । अष्टमविरकन्ददस्त्रनिष्ठनिवारणार्थं गर्वत् । किमिव ।
स्तवपञ्चिव चीर्यंथा द्वुलोकस्त्रो भेदो गर्वनस्ययोषभीति निवारयति तद्वत् ।
किं कुर्वन् । क्षाम दाहकवस्त्रद्विरुद्धं रेतिरहस्येतिहानो वीरुषः समज्ञन्युष्मत्वापद-
स्वदनुकूलानि तत्परगविष्वत्युपत् । हि पस्याक्षज्ञान तत्प्रयत्नाः सद्य ईमिदा-
नीमेद्यो दीप्तो व्यष्ट्यद्विविदं जगत्प्रस्त्रापयति । रोदती द्यावापुरिष्विष्वोरन्तभौ-
नुना रसिपता स्त्रयमाभासि तत्पन्नापमकाशते ।

अथ यात्या—

त्वे प्रसूनीति । हे पूर्वतिकात्यन्तवहुल होतर्वानपाहृतवद्योर्पा रात्रौ वस्तो-
दिवा च पश्चिमासो यज्ञार्हाणि वसूनि हर्वीषि वरिर आगच्छन्ति ।
तदनुप्रहात्युर्प्री क्षामेव दग्धं पटादिकमिव विष्वा भुवनामि विःसाराणि भूत्या
पात्रके त्वद्यनुग्रहणाति सदि पश्चात्तौमशानि संदधिरे सौमाग्यं प्राप्नुवन् । ताह-
शस्त्रवस्त्राननुग्रहणोत्यर्थः ।

इष्वत्तरं विष्वते—

“ अप्येकामाय पुरोहाशमहाकरात् निर्वेद्यं कामो नोपनयेद्यग्रिमेव कामद-
सेन मागदेयेनोप धायति स एवैन कामेन समर्पयत्युपैने कामो नवति ” [सू०
का० २ प० २ अ० ३] इति ।

कामाय कामदाय, कामितार्थो यं पश्चात्तौ न प्राप्नुयात्तौ विष्वेत् ।

(कर्म्यवाक्यावृत्तिस्थापनाः)

गण प्रोत्साहना-

तुम्हारिति । हेमिन्द्रस्तमाविषयेनाङ्कसारोपेतामे तुकितयो देविरूपशोभन-
भूमियुक्ता विश्वः सर्वस्वाः प्रजाः पृथक्कामयमाना विविदकाभिवार्थसिद्धिपदाय
तुम्हे येषिरे नियमं स्तीकारन्वत् ।

अथ वास्त्वा—

अस्त्राभेदि । हेमो वर्षीया तदौषिण्याया ते काममवीष्टकलमश्याम व्याप्त्यु-
काम । किंच, हे राजिको हे प्रभवन्तुवीरं शोभनपुण्ड्रैषासुवेदं रथिं प्रत्यक्ष्याम ।
किंच, वाज्यमन्त्रोऽस्मिष्ठान्त्वी वर्षं वाज्यमन्त्राभिवोऽस्याम । किंच, हेऽग्रह
वदं प्रसादादग्रहक्षयं शुभ्मं वर्षोऽस्याम ।

प्राचीनतरं पितृते-

“ अग्रे यविकाय तुरोद्धाशमहाक्षयात् निर्वपेत्पर्वतानः क्षेत्रे वा समावेष
त्रायिमेव विभृत् स्वेतं भागजेयेनोप धारति तैनेवेन्द्रियं लीर्यं भ्रातृव्यस्य
युक्ते वि पाप्तना भ्रातृव्येण जयते ” [सं० का० ३. प्र० २ अ० ३] इति ।

पवित्रायात्तिसेव दियोगकारिणे, युवते विद्येशमति । यजमानः पापिना
पेरिणा वियुक्तो जयति ।

प्रात्माभिवेदिं प्रसवकाभिचारनिवारणाय विधत्ते—

“ अम्भये यविष्टाय तुरोद्दाशमष्टाकपासं निर्वेदभिष्ठर्यमाणोऽग्रिमेव यविष्ट
स्वेन यागवेयेनोप धादति स पूर्वस्मावक्षात् सि यवथाति नैनमभिचरणस्तुणुवे ॥
[सं० का० २ ध० २ अ० ३] इति ।

यदयति विषोजयति । आभिचरनैर्येनमिहिकारिणं न स्मृष्टुते हन्तु न अक्षयोति ।

शुद्धस्यां दिविभाषामिहीं पुरोन्नतार्थापाह—

अेष्टमिति । हेऽप्ते रथिमाभर धनमाहर । परिष्ठाविशयेन वियोगकारिन् ।
यारव कल्पिग्निरण्यीय । वसी, आहुतिनिवासभूत । कीहतो रथं, अहं वश-
स्तवहमें द्युमन्तं दीपियन्तं एकस्त्वं ह एहमिर्बहुभिः स्त्र॒हीयं मणिमुक्तद्विरप्तम् ।

अप्प पाठ्य-

स शिलान इति । योऽथिः पादकः शोभिता पुरुषम् आहवनीयग्रहपत्या-
विनाभविर्येविकाविद्येष्वभास्त्वं बहविधः पूर्णम् कहनि पृथग्नि विस्तुतानि

४४२ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१ प्रश्नपाठे—
(काम्यरन्वयपुरोनुवाक्याः)

पुरोडाशादिहर्वाणि भवेन्मक्षयच्चनुषाति यजमानगृहमनुदिनं गच्छति सोऽग्निर्व-
क्षयमाणामूणोपेतः । यितानो दीप्यमानः । वन्यतुः काढानी विस्तारयिता । रोच-
नस्था दीपित्तु देवयननेष्ववस्थितः । अजरेमिर्जरारहितैर्नानदिः स्तुति
कुर्वोऽग्निर्वैः संपूर्णः । याविडोऽतिशयेन वैरिषिष्योगकर्ता ।

इष्टशन्तरं विधते—

“ अग्रम आयुष्मते पुरोडाशमष्टाकाराङ् निर्विषयः । कामपेत सर्वमायुरिपापि-
त्यग्निपेता ॥५॥ मन्त्रः स्वेन यागेयेनोप धावति स एवास्मिन्नामुर्दधाति तर्वमायु-
रेति ॥ [सं० का० २ प० २ अ० ३] इति ।

आयुष्मत आयुष्मदात् ।

तत्र पुरोनुवाक्याः—

आयुष्म इति । हे यजमान ते तु अथ वैरेण्यः भेदोऽप्यमग्निर्विश्व आपुर्दधत्तं-
पूर्णमायुर्दधातु । अपमूल्यना गृहीतोऽपि ते याणः पुनरस्यामुर्दहेणा ॥५॥ याति त्वेदहे
स्तपामग्निर्वै । के तद यक्षं व्याप्तिं परासुवापि विनाशयामि ।

अथ याणः—

आयुर्दौ इति । हेऽप्ये त्वमायुर्दौ एधि यजयानस्या ॥५॥ युष्मदो भव । कीट-
शसद् । हविषो युणाणः पुरोडाशो सेवयानः । वृतपतीको घृतोपकार आवारय-
याजादीनां घृतेन हृयमानवात् । घृतयोनिरवसानेऽप्यनुयाजादी घृतमेव योनिर्ज-
न्मोत्तिकारणं यस्यात्ती घृतयोनिः । तादशस्त्वं मधु स्वादुत्यं चारु शोधित-
त्वेन निर्वेलं गव्यं घृतं पीत्वा यिता पुष्पित्वेन यजमानप्रभितो रत्न ।

इष्टशन्तरं विधते—

“ अग्रये जातवेदसे पुरोडाशमष्टाकाराङ् निर्वेदमूर्तिकामोऽग्निपेत जातवेदसः
स्वेन भागेयेनोप धावति स एैतेन भूर्ति गृष्यति भवत्येव ॥ [सं० का० २
प० २ अ० ३] इति ।

जातवेदस उत्तमधनात्म भवत्येव भूर्ति प्राप्नोत्येव ।

तत्र पुरोनुवाक्याः—

तस्मा इति । विधिवाच्चर्षण्यो मनुष्या यजमानो यस्यासौ विचर्षणिः । हे
विचर्षणे जातवेदोऽप्ये पतिहर्यके पतिदिनं यजमानगृहं गच्छते तस्मै ते शोभनां
स्तुतिं जनामि जनयामि ।

(काम्यायाज्यापुरोनुवाक्याः)

अथ पात्र्या—

दिवस्परीति । अस्मिः पथर्ये दिवस्परि शुलोकस्थीपरि जडे सूर्यस्त्रेणोत्पत्तः । अस्मत्त्वरि अस्मदीयस्य भनुष्वलोकस्थोपरि जातवेदा द्वितीयं जप्ते प्राणिकमधिक-
पैग्र द्वितीयं जन्म मात्रपान् । अप्सु तमुवे तृतीयं जडे वहवानलक्ष्मेणोत्पत्तः । अजस्ते विष्वपि जन्मसु नृपणा नृषु पञ्चमानेषु मनोऽनुयहनुदिर्यस्यासौ नृपणाः । एनमीदशप्रियमिन्दानः पुरोडाशादिभिर्विप्रियन्त्वाधीः स्वाप्तवनितो जरते जीर्यते
जरापर्यन्तं परिचरत्वात्यर्थः ।

इष्टचन्तरं विष्वते—

“ अग्रये रुक्षते पुरोडाशमष्टाकपाठं निर्वैपेत्रुक्तावोऽग्निमेव रुक्षमन्तः स्वेन
भागेयेनोप धावति स एवास्मिन्हर्व दधाति रीचत एव ” [सं० का० २
म० २ अ० ३] इति ।

रुक्षते कामितपते । रीचते कामितमान्मयति ।

तत्र पुरोनुवाक्या—

शुचिरिति । हे पात्रक शोधयितरमे शुचिर्वन्ध्यत त्वं शूतश्मुदिमिहंव्यैः
समन्वाज्ञातः सन्वृहंहिरोचते ।

अथ पात्र्या—

दृशान इति । दृशानो दर्शनीयत्वयो रुक्षः सुर्वर्जसद्वशोऽग्निरुच्यौ यहन्त्वा
कीप्तया व्ययौदियोत्तदे । किं कुर्वन् । दुर्वैषिवैररतिरस्कार्यमायुर्जिवने भिवे
अयितुं रुचानो दाङ्डन् । पथाविदोऽग्निर्वयोभिरलैहिविभिरसूतोऽभवत् । पथस्या-
देनमधिर्याहुत्तुलोकवासी देवगणः सुरेताः सञ्जनयत्तरादस्यामृतत्वं पुक्षम् ।

इष्टचन्तरं विष्वते—

“ अग्रये तेजस्वते पुरोडाशमष्टाकपाठं निर्वैपेत्तेजस्त्वावोऽग्निमेव तेजस्वन्तः स्वेन
भागेयेनोप धावति स एवास्मिन्तेजो दधाति तेजस्वेव भवति ” [सं०
का० २ म० २ अ० ३] इति ।

तेजस्वते प्रभावते नियमनसामर्थ्यत्वे वा ।

तत्र पुरोनुवाक्या—

आ यदिति । यत्तेज इवेऽभीष्टसिद्ये नृपति यजमानवालकमधिमा त्वंस्ता-
दानहृष्यान्वोद्, यदपि शुचि रेतः त्रृप्तं बीजं यावापितृष्णां निविक्ते तेज तेजसा

(राजनीतिकाप्रस्तुतिकार्य)

तेन च वीजेन द्यौर्युलोकस्थोऽग्निरभीके प्रत्यासुचकाले शर्षांदिविकेत्यन्तेष्वेऽनुरूपं जामयदुत्पादयति, सूदवच विदेषिपार्वं नाशमवदि । शार्षं गत्वान्तः । अन्वयं दोषरहितम् । पुचानं परुणम् । स्वाधिमं स्वाक्षरितम् । असो वज्रानाम् केवले दाहुशधिः राक्षोविः ।

अथ याज्ञवा-

स तेजीयसेति । त यजपानस्वेतस्त्वमा सक्षिप्तः । केन साधनेन । लेणी-
यसाऽत्यन्तवेजोयुक्तेन प्रवत्तता । किंच हेऽप्ये स्वपत्थस्य शोभनसुवर्गोपादित्युक्तस्य
शिक्षोः शकुमिच्छन्ते तृतीयस्य मनुष्यतमस्य मनुष्येषु अेष्टस्य वर्णपानस्य रायः
शिक्षा धनानि देहि । हे प्रभुतौ त्वदनुप्रहेण प्रभुत्वे त्वं वर्ये वस्त्रो वसुपत्त्वमा;
सहवर्षश शोभनसुविषयका वहयगानुडानेन स्तोत्रवदासैः प्रभवा भूयास्म ।

ਇਉਧਨਕਾਰੁ ਵਿਲਤੇ—

“अथये साहन्त्याय तुरीहाशमष्टाकपाले निर्वपेसीक्षनाणोऽभिमेव साहन्त्यं
स्वेन भागधियेनोद धावति देनैव सहवै यत् सीक्षते” [सं० का० ३ प० २
जा० ३] हहि ।

साहस्राय सहिष्णुवे वैरिणामभिभविते सीक्षमाणः सोदुमभिक्षितुमिष्टुः ।
यं वैरिणं सीक्षते तं देनानुगृहीतोऽभिमत्ति ।

पर्याप्त पुस्तकालय-

अम्न इति । हेऽप्य पुम्नस्यास्मद्विषय वक्तव्यः सहन्यमभिविदारं वैरिक्यं पात्रहा पक्षभमाभरास्तद्युये तमानय । रार्थं वदीये च च चाप्यन्तः । यो भवांच-
वैदीमेनुष्यसेना विद्या अस्मदविषयकानुताः सर्वा अधिकाशहप्रगिमसेत् । गिर्मि-
मित्तं, वज्रिणु अस्मद्वीपेष्वनेत् निपित्तभूतेत् । केन साधनेत् । आका त्वस्तंनि-
धानेत् । तरामिष्वद्वयं त्वरत्सनिष्वदिक्षक्षलो नायेति इत्यर्थः ।

अथ याज्ञवा-

तमसम् इति । हेऽप्ये [सहस्रो बलवद्] ई पूर्वात्मा परकीयतेनाभिभृ-
क्षमं रायिं घनमाभराऽऽहर । हि वस्ताच्च तत्यः परमार्थं गुणो दाशरथितो—
ज्ञात आर्थर्यचरित्रस्याद्वेदो वडगेयकर्त्य वाजस्पादम् दाशः स्फेद ।

ਭਾਵਚਨੁਰੰ ਪਿਥੇ-

“अभयेऽनवे पुरोडाभवाक्षणं निर्वेदः कामपेताप्यवस्थाप्रियम्-

परा० इअनु० १४] कुरुत्यजुवेदीयत्वं चिरीयसंहिता। ४५५५
(कल्पवल्लभापुणेशुक्रवाचः)

मेवानक्षत्र॑ स्वेन भागवेयेनोप धावति स एवैनमचक्षन्वं कुरुत्यचक्षनेव भवति
[सं० का० २ प० २ अ० ४] हवि ।

अथवे बद्धनयुक्ताय ।

तत् पुरोनुवाचया—

उक्षाचायेति । अग्ने स्तोमैः स्तोत्रिविषेम परिचयां कुर्याम । कीरताय ।
उक्षाचाय वशाचाय । उक्षा वृषभः । वशा वनध्या । तलशुदृपं कविश्चार्णे
इतिहृषेन अग्नेः—“यो भ्रातृव्यवान्तस्यात्स्त स्वर्धेषानो वैष्णवस्तुर्वा वशामात्मेभे-
केन्द्रपुक्ताम् ॥” हवि । यद्यप्यव देवताऽन्या तथाऽपि हृषिरमात्रेन हृषत् इत्यादि-
स्त्राज्ञो वशाचाय । एतद्वान्तरस्याप्युपलक्षणार्थम् । सोवयुक्तानि पूष्टस्तोवा-
णि पस्यात्सौ सोमपृष्ठः । अनेकस्तोवसंक्षेपवासंदुकः सोमोऽप्यस्याचाचित्पर्वः ।
देवसेऽन्यस्य विषये ।

अथ यात्या—

यद्यमा हीति । हे तूनो पुवद्विभिमदकारिच्छ्रेत्वं वप्नादति वद्वयनयेति
वद्या वाक्पदभिमानिदेवतेन तद्वोऽसि । अस्मिन्नर्थे भूत्यन्तरमणिदिश्चोक्ताम्
हित्यादः । “अशिवोमूला मुखं पाविष्टत्” हति भूत्यन्तरम् । तोऽशिवलद-
धेनम्भक्ष्यन्वं च चके । [अन्तम् शृहम्] । वन्नामतु शाढाव् । विवाहाभिर्व्यक्तमान
एष गृहाभ्यं कारण्यति । कीरत्योऽशिः । अप्यसदा, अथव इत्यदाचं वसिन्नतीच-
हरीत्यप्यसदा, मुक्तमन्वं जरपितुं जठराप्रिलोक्येषाम् सीदति । केन अप्यारेषां-
भमज्जम् [च] चके जनुषा जन्मपात्रेण न तु अप्यारात्मरेण । न हि संकल्पतिष्ठस्य
अप्यारापेक्षापरित्य । हे ऊर्जसने रसमद् त्वं नोऽस्मप्यमूर्जं रसं पा दोहि । राजे-
व जेद् राजा यथा जयति तद्वज्ज्यय । वृक्षर्घिसको चृकः । अनुके हित्यादि-
देवतरहिते वर्णमात्रे वर्णनुव्यहीनमन्तः लेपि निवसति ।

इत्यन्तरं (रे) विषये—

“अग्नेऽचाचाय पुरोदाशपटकपालं निर्वेष्यः कामयेवाचादः स्वाविष्यभि-
मेवाचादः स्वेन भागवेयेनोप धावति स एवैनमचादं करोत्यचाद् एव भवत्य-
त्येऽन्यज्ञवे पुरोदाशपटकपालं निर्वेष्यः कामयेवाचपरिः स्वाविष्यभिमेवाच्च-

१ क. च. छ. “मन्त्रं चके । की । २ स. “ज्ञ शृहं चके । ३ क. च. छ. “जार्जं
चके । ४ स. चेहि । ५ क. च. छ. “ने तम् ।

(काम्ययज्ञयुरोनुवाक्याः)

पवित्र स्वेन भागवेषेनोप शाश्वति स एवैनमन्तरां करोत्यन्तपातिरेव भवति ”
[सं० का० २ य० २ अ० ४] इति ।

अन्यमन्तीत्यचादस्तीविदीपिनश्युकः । अचपतिर्बद्धचस्यामी । अन्योरपीडथीर-
भामात्रलिङ्गन्ताथारण्यादेव माय्यापुरोनुषाक्षायुगलं द्वृष्टव्यम् । यद्वा शास्वान्त-
रेज्ञादालिङ्गकमन्तपातिलिङ्गकं चानेषणीयम् ।

इत्यन्तरे हविलयोनेत्रं विधते—

“ अभये पवमानाय पुरोहाशमटाकपाठं निर्वपेदमये पावकायाग्रये शुचये
स्थोगामयामी यदग्रये पवमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिन्नेन दधाति यदग्रये पा-
वकाय पावमेवास्मिन्नेन दधाति यदग्रये शुचय आयुरेवास्मिन्नेन दधात्युत यदी-
कासुर्मंवदि जीवत्येव ” [सं० का० २ य० २ अ० ४] इति ।

पवमानाय पापानां शोधयिते । पावकाय पापानां शुचिहेतवे । शुचये, औ-
रज्ञल्पहेतवे । द्वितीयतृतीयवाक्ययोरपि पुरोहाशमटाकपाठं निर्वपेदित्यनुष्ठाते ।
ज्योतिष्यामी त्रिवैरोगमुक्तः । उतापि च यदपीतासुर्मंवपाणो भवेत्यथाग्नि जी-
वत्येव, तत्र नीरोगो भवतीति किमु व्यक्तव्यम् ।

पुनरपि तामेवोहि फलान्तराय विधते—

“ एतामेव निर्वोचक्षुक्तानो यदग्रये एवमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिन्नेन
दधाति यदग्रये पावकाय पावमेवास्मिन्नेन दधाति यदग्रये शुचये चहुरेवास्मि-
न्नेन दधात्युत मद्यन्तो भवति पैव पृथ्यति ” [सं० का० २ य० २ अ० ४]
इति ।

तत्र कल्पेदेव द्विविधायत्यस्यामिष्टौ पथमहविषः पुरोनुवाक्या—

अग्रम् इति । हेऽग्र आशुभ्यस्मदीयजीवनानि पवसे यथा वर्तन्ते तथा शो-
धयते । कर्जं क्षीरादिरसमिषमर्चं च नोऽस्माकमातुयाऽभिमुख्येन पैरप । दुर्घु-
तामुषद्रवणारे दूरे नीत्वा चावस्त्र विनाशय ।

अथ माय्या—

अग्रे पवस्येति । हेऽग्रे शोधनस्यः कर्म यस्यात्मौ स्वपाः । गाहशस्त्रमस्ये
अस्मदीयं वर्त्तो ब्रह्मवर्त्तसं सुवीर्यं शोधनं सामर्थ्यं च पवस्य शोधयस्व वर्धयेत्य-
र्थः । शुद्धि रपि परं च मयि दधात्यापय ।

द्वितीयस्य हविषः पुरोनुवाक्या—

४८० ३ अनु० १४] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरियसंहिता । ४४७
(काम्याज्ञापुरोनुवाक्यः)

अग्ने पावकेति । हेऽग्ने पावक शोधक देव द्योतनात्मक रोचिषा दीपि-
त्या मन्द्रया ऋषणया जिह्वया दाचा देवामाक्षिं यक्षि आवह यज च ।

अथ याज्या—

स न इति । हे पावक शोधक दीदियो दीप्यमानाभे नोऽस्मद्यं देवानिः
कर्मण्यावह, अस्माकमिमं यज्ञं हविभोप देवसभीते प्राप्य ।

तृतीयस्य हरिषः पुरोनुवाक्या— .

अरिनः शुचीति । अयमाग्निः पथर्वं तावच्छुदितततमः स्वत एव शुचित-
ततमोऽप्तिशयेन शुच्य उत्तमाचरणं दाहशाकपकाशकृपं पस्पासी वाहशः । तद
ऋण्यं विशाभिमानित्वादपि शुचिः । तत ऋण्यं विद्वदभिमानित्वेन शुचिः । तदोऽ-
प्यूर्वमाभिमुख्येन हुदः शुचिर्दीतिमान्तोऽते शोभते ।

अथ याज्या—

उद्गन इति । हेऽग्ने शुचयः शुचास्तव शुका रसयो आजन्तः पकाश-
माना उदीरत उद्गच्छान्ति । तथाऽर्थः पूजका ऊर्ध्वाणि भासकानि देवतारूपा-
णि वाप्नुवन्ति ।

अत्र विनियोगसंशहः—

“ ते याज्या रुद्रवद्यामे शाश्विः सुरभिसंयुते ।

अकन्त्रामप्युजे तुर्यं कामिनि भेषभित्यसौ ॥ १ ॥

यविडयुत आयुहे आयुष्मलि तथोपरि ।

जातवेदयुते तस्यै तुच्ची रुक्षयुते तथा ॥ २ ॥

आ यच्चेऽप्युते एष्मे त्ताहन्त्यगुणसंयुते ।

जक्षामासंयुते एष्मे पवमानयुते तथा ।

अग्ने पावकवत्याग्निः शुचावहौ च विशातिः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अत्र शीर्मांसा वास्ति ।

अथ च्छन्दः—

त्वमग्ने रुद्र इत्यादयः पदौ । अश्याम ते स धिवान आयुर्दा अग्ने दिवसरि

४४८ श्रीभगवान्यथाचार्यविरचितभाग्यसमेता— [१प्रथमकाण्डे—

(पञ्जेषु रसग्रहणाय पूर्वमुपावहत्तम सोमस्याभिकः)

हत्तानो रुक्म ज्ञा यदिवे स देवीयसा दद्या हि तूनो, इति च निश्चृणः । तु अं
वाः शेषं यविष्ठ तस्मै ते शुश्रिः पादकोक्षाद्यायेत्येता अम आमूर्तीयाद्यस्थ च द्
गायत्र्यः । अपुष्टेऽग्ने सहस्रे तैमप्ते पूनरासाहप्रित्येता अनुहृष्टः ॥

इति श्रीभगवान्यथाचार्यविरचिते शाश्वतीये वेदार्थप्रकाशे क्षण्यपञ्चांसे—

दीपतीनिरीयसंहितामात्र्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रचाप्तके

चतुर्दशोऽनुषाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादै निवारयन् ।

पुर्वार्थतुरो देवाद्विद्यातीर्थिमहेभरः ॥ १ ॥

इति श्रीष्टद्विद्यातीर्थिमहेभराद्वरावलारस्य श्रीमद्भाग्वतप्रितालकेन याधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे क्षण्यपञ्चांसीयेत्तिरीयसंहितामात्र्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुषाकः) ।

हृषिः ॐ ।

आ देदे ग्रामाऽस्यध्वरङ्गुह्येभ्यो गम्भीरमि-
पथध्वरं कुञ्ज्युत्तमेन पवित्रेन्द्राय सोमः सुपुत्रं
मधुमन्तं पर्यस्तमन्ते युहिवनिमिन्द्राय त्वा वृत्रम्
इन्द्राय त्वा वृत्रतुर् इन्द्राय त्वाऽभिमातिष्ठ
इन्द्राय त्वा ३३दित्यवत् इन्द्राय त्वा विश्वदेव्या-
वते श्वाचाः स्थे वृत्रतुरो राथोगृता असुरस्य
पत्निस्ता देवीर्देवत्वेन यज्ञं धनोपहृताः सोम-
स्य पितृतोपहृतो युम्भाकम् (१) सोमः पितृतु

प्र० ४५ अनु० ३] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता ।

५४९

(पाठेषु रसमण्डाय पूर्वमुपावहतस्य सोभत्याभिषवः)

यत्चेऽसोम दिवि ज्योतिर्यत्मूर्धिर्विष्ट्या यदुरावन्त-
रिक्षे तेनास्मै यज्ञमानायोकराया कृध्यविं दा-
त्रे वौचो विष्ट्ये वीहू सूती वीडियेयामूर्ज॑ इ-
थायामूर्ज॑ मे धत्तं मा वाऽ इश्वसिर्वं मा मा
हिश्विं प्रागपामुर्वं गधुराकास्त्वा दिशं आ-
धावन्वन्व नि व्वर । यत्चेऽसोमादाध्ये नाम-
जामृदि तस्मै ते सोमं सोमाद् स्वाहा(२) ॥

(युध्माकरं व्वर यते वर्त ए) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःथासितं वेदाः पोवेदम्बोधस्तितं चगत् ।

निर्मेते तपां वन्दे विद्यातीर्थमहेवरम् ॥ १ ॥

तृतीयप्रपाठके प्राप्तान्येनाभीषोभीष्यशुः प्रतिपादितः । तत्र कृष्ण॑ वस्तीवरी-
भृहाण॑ चोकेन् । तापता सुत्यादिवसात्यूर्वदिवसेषु यत्कर्तव्ये वस्तमाप्य । तत्र
उपरितनेनामुवाकेन सुत्यादिवसकर्तव्यप्रारम्भाय सोभोपावहरणमुक्तम् । अथ च-
तुर्थप्रपाठके तुत्यादिने कर्तव्या भ्रातः प्राप्तान्येन प्रतिपादन्वे । तदानुकाकार्था
विनियोगसंब्रह्मे दर्शिताः—

“ अहमभेऽनुवाकास्तु *चत्वारिंशदिहोदिताः ।

*सोभाभिषव एकस्मिन्यव्याप्तिं शत्सु(वि) तद्यहाः ॥

*चत्वारिंशदित्यादिवदनुवाकानामस्मिन्प्रपाठके भाष्यकारोनेतत्प्रपाठका-
न्तर्लिङ्गोनेतत्प्रपाठके त्रिनिष्ठिष्ठोमेऽतिप्राप्तानग्नृतीत्यादिदृष्ट्यमूर्तगतसौर्यवहोपमुक्ततराणिरि-
तिमन्वयत्वा व्याप्त्यानावसरे तृतीयमन्वप्राठस्तु तरणिरित्यादिरात्रयके सुमान्वात्प्राप्ताव्यव्या-
स्येष इति भाष्यकारोपेष्या च तरणिरित्यादिवदनुवाकानामस्मिन्यप्रपाठके पाठोः भाष्यकारा-
संभव इत्यनुमीयते ।

(पात्रेषु रसग्रहणाय पूर्वमुशावहतस्य सोमस्थाभिषेदः)

दाक्षिणानि सनिदारव्यदज्ञैऽध्यवभृथस्तथा ।

काम्याच्या इति प्रोक्ता अर्थो अवानुवाकग्राः " इति ॥

पथमानुवाके पात्रेषु रसग्रहणाय पूर्वमुशावहतस्य सोमस्थाभिषेदोऽभिधीयते ।

आ दद इति । कलः—अर्थां आवाणां ये: सञ्जनुरिद तपादते देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्चिनोर्वाहूभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामा दद इत्यादायाभिमन्त्रयते ग्रावाऽस्याभ्यरुद्देवभ्यो शम्भरिरविमध्यरं लघ्युत्तमेन विनेन्द्राय सोमः सुपुर्वं पशुभ्यां पश्यस्वन्तं युहिवनिमिति " इति ।

आदद इत्याम्नातो मन्त्रो देवस्य वित्यनेन पूरिषः । हे^३ आवश्यभिषेदसाधनं त्वं पक्षनिष्पादको हठः पादाणोऽसि । तत इमं यहां देवार्थं गहनं कुरु । उत्कृ-
हेन वज्रसहशील तथाऽहं सोमवीदश्च करोमि । कीदृशं, कुरुतं सम्बगभिषुर्वं
भधुम्बन्तं त्वादुद्दोरेतं पश्यस्वन्तं क्षीरवद्रसोपेतं युहिवनिमाहुविसूर्यद्वारा युहिप्रदृ ।

तथा च समर्थते—

“ अस्मी प्रास्ताऽऽहुसिः सम्बगादित्यमुष्टिङ्गो ।

आदित्याच्यायते युहिद्वृहेन्द्रं ततः यजाः " इति ॥

इन्द्रार्थमेव सोमं करोमि ।

विषये—

“ देवस्य त्वा सवितुः प्रत्यन इति आवाणमा दते प्रत्यांथा अभिनोर्वाहूभ्यानि-
त्याहाश्चिनो हि देवानामध्यर्थं आसां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्ये ” [सं-
का० ६ प० ४ अ० ४] इति ।

आवाऽसीति मन्त्र उपेक्षितः ।

इन्द्रार्थेति । कलः—“ अथैनं प्राचीं प्रभित्य विलस्य राजानं आवाणमुपी-
शुसवन्मिभिर्भीत इन्द्राय त्वा वृषभ इन्द्राय त्वा वृश्चतुर इन्द्राय त्वाऽभिमातिष्ठ-
इन्द्राय त्वाऽदित्यवत् इन्द्राय त्वा विश्वदेव्यावत् इति ” इति ।हे सोय त्वामिन्द्रार्थं विमे । कीदृशायेन्द्राय । वृश्चत्तेन विश्वदेव्याविवेच, वृश-
त्ते वृश्चासुराश्चाविनें, अभिमातिष्ठेन प्राप्यवातिनें, आदित्यार्थं तृतीयसुवने गृहमा-
णत्वादादित्यवते, प्रातःसत्त्वे विभान्देवानुहित्य गृहमाणत्वाद्विश्वदेव्यावते ।

विषये—

- प्रथा ० पुअनु ० १] कुरुयजुवेदीयतैचिरीयसंहिता । ४५१
 (पाण्डित रसायणाय पूर्वमुपावहतस्य सोमस्याभियाच)
 “ पश्यो वै सोमो व्यान उपाऽशुसवनो यदुपाऽशुसवनयमि विभीते
 व्यानमेव पशुं दधावि ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ४] इति ।
 पशुमासिहेतुस्वात्सोपस्य पशुत्वम् । “ माणारानौ वा एतौ यदुपाऽशन्व-
 यांमौ व्यान उपाऽशुसवनः ” इति रूपकं वक्ष्यति । अतोऽस्य व्यानताम् । उपाँ-
 शुनामकग्रहार्थं सोमः सूपते येन पाण्डेन स उपाऽशुसवनः । तदभिन्नस्य सोमो
 मात्रम् ।
 सर्वमन्त्रेऽविन्दशम्भूप्रयोगस्य तात्पर्यमाह—
 “ इन्द्राप लेन्द्राप लेति विभीत इन्द्राप हि सोम आहिष्वते ” [सं० का०
 ६ प० ४ अ० ४] इति ।
 सीमिकदेवेऽविन्दस्य पाण्डान्यमिन्द्रीतस्येत्वादिष्मन्त्रस्य ए पतिर्थि हिशम्भौ
 दोवयति ।
 विषये—
 “ पञ्च उत्तरो पशुपा विभीते पश्याक्षरा पद्मिकः पाहूको यज्ञो यज्ञमेवाप रुन्धे
 पञ्च छत्वस्तुष्टीं दश सं पश्यन्ते दशाक्षरा विराहनं विराहविराजैवान्नायम्भ
 रुन्धे ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ४] इति ।
 सोमो वथा कीतस्तद्दद्यमपि मात्रम् ।
 श्वासा इति । कलः—“ अथ विने राजानं होतृचमत्तीयाभिकृपतृष्णादि
 श्वासाः स्थ बृत्तुरो राघोगूर्वा अमृतस्य पत्नीसता देवीर्देवदेवं यज्ञं पश्यापहूताः
 सोमस्य पितृतोपहूतो युष्माकं सोमः पितृतिविति ” इति ।
 हे आपो यूपमेवंविधाः स्थ । कीदृशः । श्वासाः शीघ्रकारिण्यः । बृत्तुरो
 बृत्त्वाविन्यः । राघोऽच्च गूर्वाः संपदायेत्पुष्यताः । अमृतस्य सोमस्य षलीः
 पात्तिविन्यः । तात्पथाविधा यूर्य देवीर्देवतारूपा देवता देवेषु इमस्मदीयं यज्ञ
 स्थापयत । किंव, उपहूता अनुज्ञाताः सत्यः सोमस्यांशं विभवत । सोमधानु-
 श्वासो युष्माकर्मणं पितृतु ।
 उपहूताः सोमस्य पितृतेत्यस्थाभिमायनाह—
 “ श्वासाः स्थ बृत्तुरु हत्याहैष वा अपाऽ सोमपीथः ” [सं० का० ३
 प० ४ अ० ४] इति ।
 अस्मिन्मन्त्रे पितृदेवति यदुच्चपत एतदेवान्देवतानां सोमपानम् ।

वेदनं शर्णसंति—

“य एवं वेद मात्सवार्तिमाच्छुद्धति” [स० का० ६ प० ४ अ० ४] इति ।
जले मरणं न पाप्नोति ।

यत्त इति । वीचायनः—“अथैनं संषमीति यते सोम दिवि ज्योतिष्यत्युपिष्ठ्या
यंकुरावन्वरिक्षे तेनास्मै यजमानयोरु राया रुध्यति दावे वीच इति” इति ।

आपस्तम्बः—“यते सोम दिवि ज्योतिरिति राजानमभिमन्त्यते” इति ।

हे सोम तिषु लोकेषु तदीयं यज्ञयोहिरस्ति तेन ज्योतिषाऽस्मै यजमानाय
राया घनिनोरु समृद्धं विश्वार्थं स्थानं रुधि कुरु । किंद-जेष्ठिकोऽर्थं यंजमानो
भक्त्येति दावे कलमदायेन्द्राय बूहि ।

द्विप्रियदेवतात्पर्यमाह—

“यते सोम दिवि ज्योतिरित्यहैम्य एवैन लोकेभ्यः सं भरति” [स०
का० ६ प० ४ अ० ४] इति ।

लोकत्येषीनं सोमं सम्यक्षोपयति ।

थिषण इति । कल्पः—“तिरध्यक्षकलके अभिमृशदि पिषणे वीहूं सर्वीं
वीहयेयामूर्खीं दधाधामूर्खे त्वं यत वा॒ हि॒ सिद्धिति” इति ।

हे विष्णे सोमस्य चर्षणो वा धारयिष्यौ वीहूं सर्वीं विष्णेऽसत्यौ वीह-
यैर्थी पुनरप्यमिष्वादिषातेन विष्णेषो मा भूदिति दृढं साम्भवतम् । कर्जं शीष-
रस्तं दधाधीं युवा धारयतम् । कर्जं मे महीं त्वं प्रयच्छतम् । अहं युवा मा
हिंसिष्मृ । युवानपि वा मा हिंसिष्मृ । मन्त्रोऽप्यमुपेशितः ।

. कल्पः—“एकग्रहायाऽस्म॑ राजानमुपरे न्युप्य होतुचमस्तु॒ शूनवधाय इरिम-
भावाग्न्यमुपास्तु॒ शूनवनमुर्त्येनिधाय विः प्रदक्षिणमुपरि परिद्वावयज्विक्राम्यमूर्तिः
शागणगुदग्धरामिति, यां भार्या कामयेत तां पनसा भ्यायेदम्ब नि अवरेति श
इति ।

प्रागपागिति । पागादयो या दिशस्ताः सर्वो हे सोम त्वा॑ पत्याभिपुरुषेन
धावन्तु । हेऽम्ब यत्तुस्यानीय सोम निष्वर्ताशुभ्यो रसात्यना निर्मन्तु । शामा-
दिवम्बः सोमनिष्वर्त्यहेतुत्वाभिवाभ इत्युप्यते । चपरोऽभिष्वाधारः पागाग्नस्त-
स्मिन्सोमवदस्थाप्य निष्वाभमन्त्वं पठेत् ।

(पावेत् रसमध्नाय वृषभुपावङ्गतस्य सोमस्याभिषवः)

दिशामाधावनोक्तात्पर्यमाह—

“ सोमो दे राजा दिशोऽमध्यापत्स निशोऽनु पाविशरपामैश्चुवग्वरीगि-
त्याह दिग्भ्य एवैनश्च सं भरत्यथो दिश एवास्मा अव रुचे ” [सं० का०
६. प० ४ अ० ४] इति ।

अन्व माकरित्यादयः शब्दाः सोमामुपलालनाय प्रयुज्यन्वेज्ञोऽम्बश्चूर्ध्वमिगे-
णांश्च र्घ्यानविधिः सूर्यव इत्यभिपेत्य व्याचेह—

“ अम्ब नि व्यरेत्याह ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ४] इति ।

यस्माद्मेत्युपलालनमाह वस्माद्भ्यायेदित्यभिपायः ।

वेदनं यंशस्तुति—

“ कोमुका एव लियो भवनित य एवं वेद ” [सं० का० ६ प० ४
अ० ४] इति ।

यत्त इति । कल्पः—“ पतिप्रस्थाता राजन्येवांशू द्वी हावहि तुजवि यत्ते
सोमादाभ्यं नाम जागृति तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहेति ” इति ।

यः सोम उपांशुश्चहाय पषीत उपरे न्युषः धावाः स्थेति पन्तेण वसतीदरी-
भिहपत्तुष्टस्मात्सोमादादाय वहंशावः स्थादिकाः । तथा चौकम्—“ उप-
सृष्टस्य राजा वहंशानांशीनसंक्षिप्तानादाय चर्मणि नियाय ” इति । विष्ववि-
त्तवेषु महाभिष्वेत् तेषां दण्डामंशूर्णा मध्ये द्वै द्वादशू संतुजेत् । हे सोम ते
तत्त्वदीयं यज्ञाम शाश्वतिरदाभ्यमतिरस्कार्यं जागृति जागरत्क हे सोम तस्मै सोमाय
ते तादक्षोमनामधारिणे तुभ्यमिदं सोमांशुद्वयं स्वाहा हुतमस्तु ।

सोमयेत्युक्तेरभिपायमाह—

“ यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृत्याहेष ते सोमस्य सोमीथः ” [सं० का०
६ प० ४ अ० ४] इति ।

यथा[अमौ होममन्तरेणीवार्या सोमपानमुक्तं वयों सोमस्याप्येष एव मन्त्रेण-
शुद्धयपक्षेषः ।

सोमपानवेदनं प्रकाशति—

“ य एवं वेद न सौम्यामार्त्तिमाच्छ्रुतिः ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ४]
इति ।

सोमस्यागविनाशं न प्राप्नोति ।

एषाऽनेनां संधातात्पृथकर्त्तर्णं विधत्ते—

“ श्रिंत वा एतांसोमं पदभिष्टुत्वन्तय शूलम् गृह्णाति वायत इतेनम् ”

[सं० का० ६ प० ४ अ० ४] इति ।

अंशूनामपन्थयनेनाभिष्टवस्तुलाद्यादेवं सोमं वाल्पति ।

पहाभिष्टवे तत्संसर्गं विधत्ते—

“ प्राणा वा अर्द्धशब्दः पश्चदः सोमोऽशूलनुमरपि सूजति प्राणनेत्र पश्चात् इत्याति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ४] इति ।

तिषु तत्त्वनेत्रु पुरुषेनुसंसर्गं विधत्ते—

“ द्वीपावृति सूजति तस्याद्वौद्वौ प्राणाः ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ४] इति । पक्षुः भोवप्राणेणिद्युत्प्रसाः प्राणाः प्रत्येके ही ही भूला तत्पित्रेनु वर्तते ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ आदैऽप्याननादाय आपाऽसीत्यभिष्टवस्तु ।

हन्दा सोमपिति पश्च भाजा निग्राम्पतेचत्वम् ॥ १ ॥

पते सोमं मन्त्रपित्वा चित्तेति कलके स्फूर्तेत् ।

प्रावितः पदक्षिणाप्नावो स्वस्व पतीर्णं विचिन्तयेत् ॥

पते पदस्पभिष्टवे संकुमोगो नरेतिताः ॥ २ ॥ ” इति ।

इति श्रीबत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थकाण्डे कृष्णपञ्चमे-

शीमवैतिरीयत्तंहितामात्मे पथनकाण्डे चतुर्थप्रसाठके

कृष्णमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाङ्के चतुर्थप्रसाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

पात्तस्तपतये पवस्त्व वालिन्दुषा तृष्णो अश्व-
शुभ्या गर्भस्तिपुतो देवो देवानां पात्तिर्गमसि-
तेषां भागोऽसि तेष्यस्त्वा स्वाकृतोऽसि मधु-
पतीर्णं इष्टस्त्वात्तिविष्टेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्ये-
भ्यः पात्तिवेभ्यो मनस्त्वा अशूलनारिक्षमान्विहि

(उपांशुमहाभिधानम्)

स्याहा॒ त्वा सुभू॒दः सूर्यो॑य देवेभ्यस्त्वा मरी-
चि॒पे॒भ्य एष ते॒ योनिः प्राणाय॑ त्वा (३) ॥
(वाचः सप्तर्थार्दिशत्) ॥

इति कृष्णजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाठके
चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमेऽनुवाक उपांशुग्रहणाय सोमाभिषवसंनाहोऽभिहितः । अथ द्वितीये
तूर्णांशुमहोऽभिधीयते ।

वाचस्पतय इति । वीधायनः—“अन्तर्दृष्टाति पतिप्रस्थाता प्रथमाभ्याम-
सुभ्यामानयत्यभ्युर्दृष्टस्पदये पवस्त वाजिभिस्थलैर्धाति पतिप्रस्थाता बभ्य-
माभ्यामेशुभ्यामानयत्यभ्युर्दृष्टा तृष्णो अस्तुभ्यां गर्भेरितपूत इत्यन्तर्दृष्टाति प्रति-
प्रस्थातोत्तमाभ्यामेशुभ्यामानयत्यभ्युर्दृष्टो देवानां पवित्रमणि देवां भागोऽसि तेष्य-
स्वेति ” इति ।

आपस्तम्बस्त्रेकमन्त्रतामाह—“अहौ(ह)कृतोऽप्येऽभिषुणोत्यथ पतिप्रस्थातो-
पांशुपात्रं धारयेऽशुपाचानामुरारि द्वार्दृशं अन्तर्दृष्टावि वस्मिन्बिषुहमभ्युर्जालिनौ
मृहाति वाचस्पतये पवस्त वाजिभिस्थेवं विहितो द्वितीयसूतीयश्वापि देकादशङ्क-
स्तो द्वितीयमभिषुणोति द्वादशकृत्वस्तृतीयम् ” इति ।

हे वाजिन्नन्त्रपद् सोम पवस्ते पालकदेवार्थं वाचः संवनिधना मन्त्रेण पवस्त
शुल्को मत । तुषा रसत्तपत्वेन वर्णमस्मर्थस्तवं गमस्तिलृपः पूर्वपरण्डे सूर्यराशिभिः
तृत इदानीं तु तृष्णो वर्णमस्मर्थस्य सोमस्यांशुभ्यामन्तर्पिताभ्यां तवस्त । किञ्च
त्वमणि देव एव समेवानां सोमपां पवित्रं शुद्धिहेतुरसि । येवां देवानां भागोऽसि
तेष्यस्त्वा मृहाति ।

विषये—

“ प्राणो वा एव यदुशा॒शुर्यदुशा॒श्यप्रा॒ ग्रहा॒ मृहन्ते॒ प्राणेवानु॒ श्यन्ति॒ ॥
[सं० का० ६ प० ४ अ० ५] इति ।

यत्तस्य ग्राणस्थानीय उपांशुः । अशानवागादिस्थानीयास्त्वन्तर्पैन्द्रियाय-
वादयः । अतः प्राणत्वेष मुख्यत्वात्यध्यत्वस्तद्वग्रहणं शुक्रम् ।

१ क. ग. घ. छ. “भ्यामवन” । २ क. ग. घ. छ. “कञ्जपा” । ३ स. “नाऽभिगृ” ।

४५६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसंस्कृतेता— [१प्रथमकाण्डे-
(उपांशुमहाभिकानप)

त्रिषु पर्यायेषु विलक्षणसंख्यादिशिष्टमभिगतं विधते—

“अरुणो ह स्वाऽऽहौप्रेषिः प्रातःसवन् एवाहं यज्ञः स॒स्थापयादि तेन
तवः स॒स्थितेन चरामीत्यक्षी कृत्वोऽग्रेऽभिषुप्तोत्पदाक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातः-
सवने प्रातःसवनेष्व तेनाऽप्तोत्पदाक्षरा गायत्रो द्वितीयमेकादशाक्षरा त्रिषुपैदुषमे
माध्यविद्यने सवने माध्यदिनेष्व सवने तेनाऽप्तोत्पदाक्षरा गायत्रीयमेकादशाक्षरा
जगती जागते तृतीयसवने तृतीयसवनेष्व तेनाऽप्तोत्पदाक्षरा ह वाव स पश्चस्य
स॒स्थितिमुवाचासकन्दायासकन्दाय इति तद्यज्ञस्य स॒स्थितस्य स्कन्दति ॥ [स०
का० ६ अ० ४ अ० ५] इति ।

उपवेशस्य पुत्रः कथिद्रुणनामा पथोक्त्रिवाभिष्वरुपमेव यज्ञस्य स॒पा-
मिसुवाच । तदेतद्विनाशाय सीर्वते । समाप्तस्य यज्ञस्य संविधि यदस्तु न॑प-
हि तद्विनष्टेव ।

त्रिष्टुपि पर्यायेष्वद्वृत्तं संल्येवेति पक्षान्वरं विधते—

“अथो तत्त्वाद्गायत्री वाव प्रातःसवने नादिवाद इत्यग्निवादुक एते
आत्मव्यो भवति य एवं वेद तस्माद्वावद्वी कृत्वोऽभिषुप्त्यम् ॥ [स० का० ६
अ० ४ अ० ५] इति ।

अतिकर्ते गायत्रेय न वर्तते । त्रिषुन्नवर्ती तु दर्तते । अधिकाक्षरयुक्तक्षा-
फलस्मान्तर्यविवादः । न चासाचल्याक्षरारूपां गायत्र्यां संभवति । यद्यपि प्रातः-
सवने छन्दोन्तराण्यपि संभवति तथाग्निं गायत्रेयाभिमानिदेवा । गायत्रा-
अलिदामावं यो वेद देव पति वाचुर्व्यनतिवादुको यत्ति, अनिन्दको भवती-
त्यर्थः । यस्याद्वायत्रेय सवनमभिमन्त्रते तस्यात्मदीयत्यैव संख्यया प्रातःसवने
विष्टवति पर्यायेष्वभिषोदत्यन् ।

स्वरस्य पर्यायभागे वाक्यान्दतात्मदीयत्याह—

“ब्रह्मवादिनो वदन्ति पवित्रवन्तोऽन्ये अहा गृहन्ते किंपवित्र उपांशुरिवि
वाक्यवित्र इति भूमाद्वायत्रेये पवस्व वाजिन्नित्याह वाचेवैनं पवयति ॥ [स०
का० ६ अ० ४ अ० ५] इति ।

इति अन्यतिरिक्ता अहा दशापवित्रमामकेन वस्त्रेण शोधिता गृहन्ते न तुपी-
शुः । नस्य किं शोधकमिति पश्चः । पञ्च एव शोधकमित्युत्तरम् ।

प्र० ७ ई अनु० २] कृष्णयजुवेदीयतैर्चिरीयसंहिता । ४५७
(उर्ध्वाङ्गाभिधानम्)

भागान्वराणामर्थः परिच्छ इत्याह—

“ बृष्णोऽश्वामित्याह बृष्णो होतावच्यू यी सोमस्य ग्रहस्तिष्ठत् इत्याह
यमस्तिनां हेनं पवयति देवो देवानां पवित्रमस्तीत्याह देवो हेष तन्देवानां पवित्रं
येषु भगवान्मनो देवस्त्वेत्याह येषाऽहेष भागस्तेभ्य एनं गृहाति ” [सं०
का० ६ प० ४ अ० ५] इति ।

स्वार्कृत इति । वैधायनः—“ अथ मतिप्रस्थातुर्युद्धमादते स्वार्कृतोऽस्ती-
त्युद्धेनमेवेक्षते मधुमतीनं इपस्तुर्धीत्यथेनमूर्ध्वमुन्नाद्विविद्येभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो द्विव्ये-
भ्यः पार्थिवेभ्य इति ” इति ।

आपस्तम्बस्त्वेकमन्वापाह—“ स्वार्कृतोऽस्तीत्युद्ध्युम्हमादाय ” इति ।

हे उर्ध्वामह त्वं स्वार्कृतोऽस्ति मया स्वीकृतोऽस्ति । मधुमतीरिको मधुराण्ड-
भानि नोऽस्मद्धीर्थं लवि कुरु । देवजन्मनि मधुष्प्रजन्माभि च रिधेभ्यः तुर्येभ्य
इन्द्रियेभ्यो हिताप त्वा रक्षी करोमि । स्वार्कृताश्वेदेन याणकृतस्य ग्रहस्य स्वा-
धीनत्वं विवक्षितम् । मधुमतीशब्देन स्वादुरात्म् ।

दिव्यपार्थिवशब्देन जन्मद्वयमिति दर्शयति—

“ स्वार्कृतोऽस्तीत्याह पाणवेष्ट स्वप्रकृतं मधुमतीनं इपस्तुर्धीत्याह तुर्येवा-
त्या त्वद्वृत्यते विद्येभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो द्विव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोषेभ्येव
देवमनुष्ठेतु पाणान्दधाति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ५] इति ।

मत्तस्त्वेति । वैधायनः—“ वरेषिद्विति मनस्त्वाऽहवित्युर्वैलरिक्षमन्तिर्ही-
त्येत्युद्धेष्वनीये जुहोत्यवारण्ये यजमाने स्वाहा त्वा सुमदः सूर्यायिति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ उर्वन्वरिक्षमन्तिर्हीति दक्षिणेन होतारपदिकायाति येन वा
होता मतिपादेनमनस्त्वाऽहविति दक्षिणोऽवस्थाय दक्षिणपरिपिसंपित्युद्धात्य
स्वाहा त्वा सुमदः सूर्यायिति दक्षिणतः मात्रमनुरुपं संतरं दीर्घं द्रुत्वा देवेभ्यस्त्वा-
मरीचिषेभ्य इति मध्यमे परिच्छ लेपं निमाद्विति ” इति ।

हे पाणकृष्णोपांशुनामकं ग्रह त्वा मनोऽहु व्याप्तोतु । विस्तीर्णपत्तरिक्षमनु-
सूत्य त्वस्त्राहवनीयदेशो गच्छ । हे सुमदः शोभने मदः सञ्जातो मध्यावस्तिर्थ-
विलक्षणो यस्य पाणस्य सोऽयं सुमदाः । हे पाण त्वा त्वद्वृत्य ग्रहं सूर्योप वहि-
प्राणकृत्य स्वाहा जुहोमि । सूर्यस्य पाणकृत्यमायवैराम्नात्म—“ आ-
दिव्यो है नासः पाण दद्यत्येवं हेनं चाक्षुर्पं पाणमनुगृह्णाति नः ” इति ।
हे लेपं त्वा मरीचिषाऽकदेवार्थं परिच्छ यार्जिमि ।

कथेण मन्त्रान्वयाचेऽ-

“ स्वसंवाऽऽविद्याह एव एवाभ्युव उर्बन्तरिक्षमन्विहीयाहाभ्यरिक्षदेवत्यो हि प्राणः स्वाहा त्वा सुमदः सूर्योयित्याह प्राणा वै स्वभवतो देवास्तेष्वेव परोक्षं ज्ञाहेति देवेभ्यस्त्या मरीचिषेभ्य इत्याहाऽऽदित्यस्म वै स्थपत्यो देवा मरीचिषा-स्तेषां वज्रागवेषं तानेव तेन पीणाति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ५] इति ।

स्वभवसः स्वशारीरेऽपरित्थता देवाः प्राणवायदः । तत्र प्राणेभ्यः स्वाहेत्युके तेषां प्रत्यक्षहोमो भवतीति तापरित्यज्य सूर्योयित्युक्त्वाददर्शं परोक्षहोमः । यदा स्वभवस इति वक्तव्ये सति सुभवस इत्युक्त्वा परोक्षत्वम् । रक्षित्यकाषेतत्ता देवा अवेतनानां मरीचीनां पालकाः ।

देवमाणेन हस्तस्माधोमुखत्वमूर्ख्यमुखत्वं च फलमेदेन विद्यते-

“ यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्थादिति नीचा हस्तेम नि मृच्यादृष्टिमेव नि यच्छति यदि कामयेतावर्षुकः स्यादित्युक्त्वानेम नि मृच्यादृष्टिमेवेष्वच्छति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ५] इति ।

वैरिणं प्रथमिचरता तुरुणं होमात्पूर्वं पाठवं वन्विशेषमुखत्वमवि-

“ प्रथमिचरेदमु जहाथ त्वा होष्यातीति त्रूपादाहुतिमेवेषं प्रेष्टन्त्वमिति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ५] इति ।

हे प्राणरूप सूर्यार्घुं देष्टतनामकं वैरिणं प्रथमलो मारय इथाद्वां प्रति होमामिति त्रूपात् । एतन्वन्व भूत्वा देव आहुतिमेवेषप्राण एनं वैरिणं प्रार-यतपेव ।

वैरिणो दूरदेशवर्तित्वे सर्वमिचरतोऽनुडानविदेषं विद्यते-

“ पदि दूरे स्वादा तमिलोरिवडेत्प्राणपेवास्थानुग्रह्य हन्ति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ५] इति ।

आ तमिलोरा ग्लानेयावन्तं कालं गिरुच्छ्रवातः स्थातुं शक्तोति तावसिष्टेष् । तदोदयं निरोधोऽस्य वैरिणः प्राणमनुग्रह्य मारयत्येव ।

एष त इति । चौधायनः—“ अथ प्रदक्षिणमावैत्याद्ग्रयणस्थाल्यां ग्रहस्य संसाक्षमनयति एव ते योनिरित्यथैतामिक्षुरांशुरादेवांशु चौस्थायैतं दक्षिणत उपांशुत्वमेन संस्पृहं सादमति प्राणाम लेति ” इति ।

प्रपा० ४ अनु० २] कृष्णयजुवेदीयतैचिरीयसंहिता। ४५९
(अन्तर्यामिग्राहाप्रिधानम्)

आपस्तम्बः—“ सर्वमात्रपणस्थाल्पीं संपातवस्थनीय, एष ते योनिः प्राणाय त्वेति रिक्तं पात्रमायतने सादृश्यमित्वा तस्मिन्नंशुद्धवास्य तं तूरीयसवनेऽपि कृष्णाभिषुपुण्यात् ” इति ।

हे संसाव संगाव, एष आग्रायगारुद्यस्ते तद योनिः स्थानम् । अथवा हे उपाशुपात्रैव त्वरस्य दक्षिणासपदेशस्ते स्थानम् । अतः मात्रदेवतासंदोषार्थैत्य त्वायत्र तादृशायि । सरो नाम दक्षिणस्य हृषिर्विनस्य पुरस्ताम्बुदं पक्षिष्य निष्पादितो देशः पात्रपयोगार्थः । तथा च तूष्णम्—त्वरे पात्राणि मधुनक्षयमिदं देवतेवि दक्षिणेऽस्तु उपाशुपात्रं सोमो देवतेषु च रेत्सेष्वत्यामस्य मृहमसीति ते अन्तरेण ग्रायाणमुपांशुसरवनं दक्षिणामुखं संस्पृहं पात्राभ्यां तपत्वेण प्रत्यक्ष्य दिवेवस्थपात्राणि ॥ इत्पादि । एष ते योनिः प्राणाय त्वेत्येवं मन्त्र उपेक्षितः ।

अभिचरतः पात्रात्मादनाय मन्त्रान्वरमुत्पादयति—

“ यद्यभिचरेदमुष्यं त्वा पाणी सादृश्याभीति सादृश्येदसच्चो वै प्राणः प्राणमेवास्य तादृशायि ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ५] इति ।

हे उपांशुपात्र पाणरूपं त्वाममुष्यं वैरिणः पाणे स्थापयावीत्युक्ते सत्यताचो विनाशरहितो यजमानपाणो वैरिणः पाणं सादृशति विनाशयति ।

अभिषुतः सोमरसः पवित्रस्थात्रहस्तयत उपाशुपात्रे यदा गृह्णते तदा ग्राहात्तरवद्वेषेण शोधनं न भवति किंत्वंशुभिरिति विधत्ते—

“ पद्मभिरङ्गशुभिः पदयति पद्मा कठव कठुभिरेवैनं पदयति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ५] इति ।

नात्र वृष्णार्पणशून्या युगपत्पयोगः किंतु त्रितु पर्यायेणिति विधत्ते—

“ विः पवयति वय इमे सोका एभिरेवैनं लोकैः पवयति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ५] इति ।

नात्र वृहस्थपाणग्रहेष्विव दशापविकलाभिसुलया धारया ग्रहणं किंतु त्रिष्विति पर्यायेष्वप्यर्थोरत्युलितेति विधत्ते—

“ ग्राहयादिनो वैदेशिक कस्मात्सत्त्वात्रयः पशूनां हस्तादाना इति यज्ञिरुपाः-शुः हस्तेन विगृह्णाति वस्त्रात्रयः पशूनां हस्तादानाः पुरुषो हस्ती पर्कटः ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ५] इति ।

४६० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसंग्रहा— [१२८५ काण्डे—
(अन्तर्यामीहामिकानय)

गांधिष्ठादयः सर्वे पश्यो मुखादानाः । एते तु जयो हस्तादानेः । पुरुषोऽपि “महाणे भास्त्रमालभूते” हत्यादावालभूतवात्पशुः ।

अत्र विभिन्नोग्रसंघ्रहः—

“ धारो सुवर्णशुभ्रहणं स्वामादत्तेऽन्यहस्ततः ।
उकु गत्वा मनस्तेति देवेभ्यो नृथये परिघी तंथा ।
स्वाहा गुहोऽपि देवेभ्यो नृथये परिघी तंथा ।
तैर्प निषाढपैष धावे तादेवत्सव वर्णिताः ” ॥ १ ॥ इति ।
इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मात्रवीये वेदार्थप्रकाशे रुद्धपञ्जुर्वीय-
तैतिरीपसंहिताभाष्ये परथप्रकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथप्रपाठके चतुर्थप्रपाठके हृतीयोऽनुवाकः) ।
उपयामशूहीतोऽस्यन्तर्याच्छ मध्यवन्याहि सोम-
मुकुण्ड रायः समिथो यजस्वान्तस्ते दधामि
यावापुथिवी अन्तर्वन्तरिक्षं सजोपा देवै-
रवैरिः परैआन्तर्यामे परथवन्मादयस्य स्वाक्ष-
तोऽसि पर्वमतीर्न इर्पस्त्रिधि विन्देभ्यस्त्रेन्द्रि-
येभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्याऽद्वृन्त-
रिक्षमन्विति स्वाहो त्वा सुमवः सूर्याय देव-
भ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यं एष ते योनिरपानाय
त्वा (१) ॥
(देवेभ्यः सम च) ।

इति कृष्णपञ्जुर्वीयतैतिरीपसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अन्तर्यामग्रहाभिधानम्)

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

त्रिवीयोऽनुवाके दृष्टिशब्दहोऽभिहितः । अथ तृतीयमारंभ्य कृद्विंशान्तेष्वनुवा-
केष्वन्तव्यामार्दिकाः शोऽन्तर्यन्ताः अहो अविदीयन्ते । तत्र पैतीर्पये वद्य एव
नियामकः ।

उत्तमाभगृहीत इति । कल्पः—“ उदित आदिष्येऽन्तर्वामं गृहोऽप्यलिपवमा-
नस्य रात्रे उपर्यगृहीतीऽस्थन्तर्यच्छ मध्यवन्नाहि सोऽनुकृत्य रायः समिदो यज-
म्यान्तसि दधामि पात्रापृथिवी अन्तर्वन्नारिक्षम् तजोपाः हैवरवैः पैत्र्यान्तर्वामे
नवम्यावृत्यवेदि ” इति ।

अतिवेदमानस्य इशोपदिविणार्थिन्नागृहस्य । हे सोमरत्न त्रिमूलवागृही-
तोऽसि । उपसामः पृथिवी । “इर्य वा उपसामः” इति श्रुतेः । पृथिव्यामुखम्
द्विलोक्यन्तव्यामिसेषकं वार्षिक्यत्यौमित्राण्डेनोऽप्यते । हे मध्यवर्त्तन्तर्यच्छ, इदं
पात्रमस्माकं आतुर्येभ्योऽनुभानं यथा यत्ति तथा नियमय । ततः सेव्ये पात्रव ।
रात्री धनानि उकृत्य रक्ष । समिदः समीचीनाम्बन्धानि यज्ञस्व देविः । पात्रापृथिव्यी
त्रिवीनुभव्याद्यत्वंपदानि व्यवधायिके करौपि । दिलिङ्गमित्तारिक्षमप्यन्तर्वामि । हे
नवम्यावैः पैत्र्यं सैवेदैः । संजोपाः तह [प्रीयमाणः सेष्वानो वा] अस्मि-
न्तर्वामप्यहे पादपत्त्व । त्वं हष्टः सन्नन्यानपि हर्षये ।

अन्तर्वामवै त्रीभवत्यग्रहणे विपत्ते—

“ देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा उपात्शौ यशः तत्त्वा-
प्यदृश्यन्तुपृथिवी त्रैमस्थापयन्ते असुरा बन्धुयत्य देवानभ्यायम् ते देवाः चिन्यत
इन्द्रमुष्णार्थावत्तानिन्द्रोऽन्तर्वामिणां अन्तरधत्त तदन्तर्यामस्यान्तर्यामत्वं वद्यन्तव्यामी गृ-
हीत आतुर्येनिव तदीजमानोऽन्तर्यामते ॥ [स० का ६ प्र ४ अ० ६] इति ।

तद्वददद्वामनुतिष्ठतामसुराणां व्यामोहर्थमुपाशुभेहि यज्ञे सप्तामीव यज्ञा
रहसि देवारत्त तथा चक्रः । ते वकारपञ्चात्मा त्रिवद्वानसुरानिन्द्रोऽन्तव्यामश्वेणा-
न्तहितामेकरीत् । तदी मातृन्यान्तव्यामायान्तर्यामीभो ग्रहितव्यः ।

मन्त्रमणि द्यावापृथिव्यन्तुकः पृथीलोकमिह—

“ अन्तर्वामे दधामि द्यावापृथिवी अन्तर्वामेत्तारिक्षमित्यहोमेव लोकेष्व-
द्यामी आतुर्यान्तर्वामे ॥ [स० का ० ६ व० १ ० ५ ० ६] इति ।

सजोषा इत्यादेः प्रयोजनमाह—

“ के देवा अमन्यन्मेग्द्वा वा इदमभूद्यद्युः स्य हति तेऽनुवन्मवदन्तु न आ-
भजेति सजोषा देवैत्यर्वैः पैरेत्यवैष्णवै चैव देवाः पैरे ये चावरे तानुभवान्मवा-
भजत्सजोषा देवैत्यर्वैः पैरेत्यवैष्णवै ये चैव देवाः पैरे ये चावरे तानुभवान्मवा-
यजति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ६] इति ।

पैदैश्वर्यं प्राप्नु वयमिष्ठावन्तः स्म हदं सर्वमिनद एवाभूत्याभवानिति भवता-
ते देवा अनुवन् । हे मघवंसत्यामन्वस्मानपि माणिनः कुर्विति । तत इन्दः सजो-
षा इत्यादि वाक्येनानुजाशौ । तथाऽनुजाशौ ये चोरकृष्ण देवा ये च निरुद्धास्ता-
न्तर्दृन्माणिनोऽकरोत् । अतोऽत्रापि सजोषा इत्याशुक्तया सर्वाभाणिनः करोति ।

मादपस्तेष्व यथा मामलाभेन देवानां हर्षस्तथा यशोप्राभाणिन यजमान-
स्यापि हर्षं द्योतयति—

“ अन्तर्यामि मघवन्मादपस्तेष्वाह यशोदेव यजमानं नान्देरति ” [सं०
का० ६ प० ४ अ० ६] इति ।

पन्वौदकमगतस्य गृहीतशब्दस्य प्रयोजनमाह—

“ उपयावगृहीतेऽस्तीत्याहापानस्य धूतैये ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ६] इति ।

अपानदेवताया अन्तर्यामाभिपालिता तस्मिंगृहीते प्राणिनामवानो धूतो
भवति ।

नादोरांशोरिकाङ्गालिना ग्रहणं किंतु दशापवित्तेनाभिसुतया धारयेत्यभि-
प्रेत्याऽह—

“ यदुभावपवित्रो गृहेयातां प्राणमपानोऽनु न्युच्छेत्यमवायुकः स्यात्पवित्वा-
नन्तर्याप्तो गृह्णते प्राणापानपोर्विधृत्ये ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ६] इति ।

प्राणवृत्तिः स्वभावतो पहिर्मच्छत्यतः प्राणकृपस्योर्पाणोः पवित्रेण नियमनं
नापेक्षितम् । यद्यन्तर्यामोऽपि तद्वदपवित्रः स्यात्तर्हनियमितत्वाच्चूपोऽन-
नोऽपि निर्गच्छन्तं प्राणमनु निर्गच्छेत् । ततः प्राणापानपोरमावादान्त्रियेत । पवि-
त्रेण नियमिते त्वदनेऽप्ते तदविनाभूतः पाणो निर्गच्छत्तर्हि नात्यन्तं देहं परि-
त्यजेत् । तस्मादुभयोर्धारणाप्त दशापवित्तेणान्तर्यामे गृहणीयात् । वत्यकारः सूइः
मिहितः—“ अदाऽभ्यांशुम्(म्भो)शांशुपा(स)नी चापिसूक्ष्म सर्वेऽध्यर्थयोर्विग्रह्यो
महाभिष्ववमभिषुणवन्ति अभिषुतपञ्चसुरञ्जलिना संतिष्ठति तपुञ्चेताऽन्तरेष्टो-

पृष्ठा ० ४ अनु० ३] कृष्णयजुवैदीयैतित्तिरीयसंहिता । ४६५
[ऐन्ड्रायावद्यहामिधानम्]

(चो) दृश्योचरत आधवनीयित्वमयति उद्गावारो द्रोणकलशो मविष्टाप्य तस्मिन्नुदी-
चीने दशापविच वितन्वान्ति पवित्रस्य यजमानो नामें कृत्वा तस्मिन्होत्तुचमत्सेन
घारां सावदत्युद्घनेनोचेताऽऽधवनीयाद्गोतुचमस आनपति संतता घारा साव-
पितव्या धोरथा अन्तर्यामे गृहणस्ति सर्वाभ्यातो ग्रहानामुवाक् ॥ इति । ग्रह-
णादूध्यमन्तर्यामस्योपाद्गुवत्स्वाँकृतादिमन्वप्रयोगः कर्तव्यः ।

स्वाँकृत इति । एते मन्त्रा उपेक्षिताः ।

उपान्तर्यामपावयोरात्मादेन मध्यगतेनोपाद्गुवत्सेन सह स्वर्णी विष्टते—

“ प्राणापानी वा एतो यदुपाद्ग्रन्तपानीमी व्याव उपात्त्वास्वतो यं काम-
येत प्रभायुक्तः स्यादित्यसूरस्पृष्टौ तस्य सादयेद्वानैनैवास्य प्राणापानी वि चित्त-
नन्ति ताजकम श्रीयते वं कामयेत सर्वमायुरियादिति सूरस्पृष्टौ तस्य सादयेद्वा-
नैनैवास्य प्राणापानी तं दनोति सर्वमायुरेति ॥ [सं० का० ६ प० ४ अ० ६] इति ।

अत तूनम्—“ सर्वमायुरियस्यात्मां संवात्मानीयैष ते योनिरपानाय लेति
रिकं पावत्यायतने सादैयति व्यानाय लेति ते अन्तरेण ग्रावणमुपामुक्तवर्ण दक्षि-
णामुखं संस्पृष्टं पावाभ्याम् ॥ इति ।

अत विनियोगसंग्रहः—

“ उपान्तर्यामकस्त्रव स्वाँकृतादि तु पूर्ववत् ॥ १ ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजु-

वैदीयैतिरीयसंहितामात्रे प्रथमकाण्डे चतुर्थमपाठके

तूर्णीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमाण्डके चतुर्थमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

आ धायो भूप शृचिपा उप नः सृहस्तं ते
निगुतो विश्ववार । उपो ते अन्धो मद्यमयामि
यस्य देव दधिष्ये पूर्वपैषम् । उपयामगृहीतोऽसि
वायवे त्वेन्द्रवाय इमे सुताः । उप प्रयोमिरा
मतमिन्द्रो वामुशन्ति हि । उपयामगृहीतोऽ-

सीन्द्रवायुभ्यो त्वेष ते शोनिः सज्जोषान्यां
त्वा ॥ १ ॥

(आ यो विचेत्वादिरुचक्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैर्चिरीयसंहितायां प्रथमाठके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

कृचः ॥ “ ऐच्छिकायर्थं गृहणात्या नायो भूय शुक्लिपा इत्यनुदुष्टेऽप्यगृही-
तोऽपि वायवे चिति गृहीलोरन्मेन्द्रवायु इते सुता इत्यनुदुष्टेऽप्यगृहीतोऽप्यगृही-
तोऽपि वायवे लेहि गृहीत्वा पश्यत्वामिः परिमृशेत ते शोनिः सज्जोषान्यां लेहि
वायवे ॥ इति ।

मन्त्राक्षरेण पठन्त्वा—

आ वायो इति । हे वायो त्वमायत्य ग्राहान्मूलाद्यंकुरु । हे गृहीत्वा
शुद्धसोवपासदं नोऽस्मानुपायन्त्वा । हे विश्ववार विश्ववारुके लक्ष्मीं विष्णुतः
सन्ति । निदुष्टद्येन वामुदाहवमूला अश्वा उच्चन्त्वे । तत्त्वान्तः स्मृतस्तत्त्वपर्वतं
मध्यं हृष्ट्वरं तस्मादुरो त्वपि वायवामिः प्राप्त्वोऽपि । हे देह यस्य सोऽस्य तंय-
विः इतदवर्यं पूर्वपेत्य प्रथमेव पातव्यविति मनो दुष्प्रिये भूतवानसि । तादेवेन
सोमेन त्वामुप(पा)यामीत्यन्वयः । हे सोमरस त्वमुपयामेन पृथिवीरूपदारुपामेण
गृहीतोऽसि । त्वा वायवे गृहणामि । हे इच्छवायु इते सोमाः सुदा अभिषुता अतो
युवा पैषोमिरेते । सोमरसत्त्वपर्वतेऽप्यमित्तमूलिकृत समीप आगतवागच्छततम् । हि यस्मा
विन्दिः सोमरसा वामुदाहित युवा कलापन्त्वे । हे कोम दाक्षपृष्ठेण गृहीतोऽसि ।
इत्यवायुभ्यो त्वा सूक्ष्मामि । हे पूर्वेन स्त्रावर्ष्येकदेशस्त्रे शोकित्व रथानन् । अ-
तीव तज्जोषान्यां समानप्रीतिभ्यामिन्द्रवायुभ्यामिन्द्रवायुभ्यं त्वां साक्षामि । पूर्वे
मन्त्रा उपेक्षितुः ।

द्विदेवत्यमहेष्वस्य प्राप्त्व्यं विधते—

“ वामवा भूषा यैवन्द्रवायवो यैवन्द्रवायवाया ग्रहा गृहस्त्रे वाचमेवानु प-
यन्ति ” [सौ० का० ६ प० ४ अ० ७] इति ।

ધર્માંદુઃખ] લ
(એન્દ્રાયાવદહામિદાનમ)

कृष्णज्वेदीयत्तिरीयसंहिता ४

894

१४ लेन्द्रवायवमेवावरुणा परिनयहृष्णामभिभानिदेवदा वाकचक्षुः शोत्राभिष्ठाः ।
दस्यादैन्द्रवायवो वाग्मित्युप्यते । दस्य प्राथम्यं सति वाचं पुरवः पर्याप्त्वा वक्षुराद्योऽम् प्रमन्ति ।

वर्त्याभ्यम् विपक्षाराम्भरेण प्रशंसने—

“ वायुं देवा भवत्वन्तसीम् । राजान् ॥ इनमेवि सोऽवशीदरं पूजै मदभा एव
वो भहा शृणुन्वा इति तस्मादैन्द्रियवाया भहा शृणुन्वे तप्त्वन् ॥ [स० का०
६, प० ४ अ० ७] इति ।

अभिषवः सौमदेवदाया हनुम् ।

वदेव प्राथम्यं ददृष्टिं पुनरपि वायुं पर्णसति, अथवा वायुस्तुत्यौ वायवे
गृहीयादिति विधिरुद्देशः ।

“ सोऽयतं देवा नोपशुण्यवन्ते वायुमधुविम् नः स्वदेवेति सोऽवैदिर्बुधे प्रहेवत्यान्येव वः पापाण्युच्यान्ता इति तस्मान्नानदेवत्याभि सन्ति वायुष्यान्युच्यन्ते तमेभ्यो वायुरेवास्वदूर्धन्तस्मादत्यूपति तत्त्वादेव विवजन्ति वायुर्हि तस्मपायिता स्वदूर्धिवा ” [स० का० ६ प० ४ अ० ७] इति ।

अयं सोमै हतः समपूर्मदुर्मित्योभवत् । नोपाधृष्टुमस्यादु कर्तुं नाशकमुपत् ।
“ वैवापरुण्याभिनादीन्परि महाशाणि वायव्यानीत्युच्यन्ते । अत एवाऽन्नात्म-
“ आश्राण आवायव्यानि ” इति । लोके पद्मस्तु वैवापिक्यात्मूलिगम्योपेत-
भवति तच्छोषितुं प्रक्षेपे वासीं विषजनिति मसार्यं स्थापयन्ति । अवस्त्वाहस्य
पूस्तनो वायः शोषिता स्वादकर्ता च ।

सुर्वं अहम् साधा रणपृष्ठाम् यग्नीं दीक्षित्यर्थं पञ्चं दधा च—

“तस्य विग्रहणं नाविन्दमसाऽदिविरक्षीरुर् वृष्णा अथ यया वि गृहीय्ते
प्रहेवत्याएव वः सोमाः सूर्या असमित्युपथामगृहीतोऽसीत्याहादिविदेवत्यासेवन
यानि हि दारुण्याणि प्रज्ञाण्यस्यैवानि योनेः संभवानि यानि मृग्यानि साक्षा-
त्तान्प्रस्पै तस्यविवशाह ॥ [स० क० ६ प० ४ अ० ७] इति ।

विविधेवताथ्यत्वेन गृह्णते येन मन्त्रेण तादत्यं मन्त्रं नाडभन्व । अदिविः पुथिनी । मया भूमिप्रतिपादकमन्त्रेण । ये मुष्पार्क सोमास्ते सर्वेऽपि होमकारे यद्यप्त्वेवत्यत्वेऽप्यासादनकाले वदेवत्याः सन्निवृति भूमेविचेः । उपवासग्रहीतोऽस्मी-

(ऐन्द्रजायद्वप्नहामीशनम्)

त्येवादृशं पञ्चं भूमिराह । उपयोगेन मूलिकान्वितप्राणेण गृहीत इति चतुर्थः ।
तेजैत्यन्त्रमयोगेण पूर्वोक्तव्रेण च सोमा अदिविदेवत्याः । द्विदिवानि सीमपा-
चाणि दारुष्याणि महरूपाणि मृत्युयानि चाऽप्यायस्थाल्यादीनि । तु आस्य
मूर्मेः संदर्भिनी या वृक्षरूपा योनिस्तस्याः संभूतानि महादीनि, स्थाल्यादीनि
तु सांगोदेव भूमेः कार्याणि । तस्मादुपयामशृहीत इत्येवं मन्त्रो चूते ।

प्र०(१) द्वावाच्योरिकस्मिन्द्वाचे तह महणं विभजते—

“ वाग्मै पराप्यध्याकृताऽवदते देवा इन्द्रमनुवचिन्ता जो वाचं व्याकुरिति
सोऽप्यवीर्य शूष्णी पश्च चैव वायवे च सह गृह्णाता इति तस्मैद्वद्वायवः तह
मृसेते वामिन्द्रो यध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्समादिये व्याकृता वागुपते ” [सं-
का० ६ प० ४ अ० ३] इति ।

मेष्टैविकमन्त्ररूपा वाक्ता पूर्वं परावी समुद्रसोपदेवप्रत्युत्तेष्ठ इप्यायगामा
तस्य व्याप्तेतावदेकं वाक्यं तस्मिन्वाक्येऽप्येतावदेकं पदं तस्मिन्वदेशीयं प्रकृति-
रूपं पूर्वपूर्य इत्येवं विभक्ष्य सर्वतः करणे व्याकरणं त्रिवित्तुलादवपाङ्गेवापरद्यु-
पूता । वानिक्को मध्यतोऽवक्रम्य वाक्यपदादिवेष्ठ एतु तद विभित्तयस्मिन्द्वा-
म् ।

पूर्वाप्यवद्वरणमुपसंहरति—

“ तस्मादुपाकृद्विदाय मध्यतो शूष्णेते द्विरीयदे द्वी हि स वरावृप्तिः ” [सं-
का० ६ प० ४ अ० ३] इति ।

वस्मादिव्य एकमैव सहमहणरूपं वरमवृणोत्सात्तरुदेवेवस्य चोपमहाम् ।
यस्माच्च वाचं पद्यतो विष्कर्त्तात्तस्यादुपयोवाच्यद्युपमहणयोर्मध्यं इन्द्रायै ग्रह-
णम् । आ वायो भूषेति केवलस्य वायोरादौ भवत्तम्, इन्द्रवायै इत्येवं
वाप्तः पृथ्वात्पठन्ते । वस्मादिव्यस्य मध्ये स्थानम् । वस्माद्वायोर्महामपयोक्तु-
पूर्वः । शुद्धपात्राणां वायपूर्वं द्वितीयो यतः । वस्मात्पूर्व द्विः सोपमहणम् ।

इति आरम्भं विनियोगसंग्रहः व्याप्तिशानुवाकस्थान्तः उदाहरित्यते ।

अथ वीचांता ।

द्वितीयाप्यस्य पञ्चपादे विभित्तम्—

“ पुरोपाशीरुतं स्वस्य स्थाने स्पौदेन्द्रवायवः ।

आयोऽग्रत्वविधेमैवं धारापूर्काग्रवेक्षितः ” इति ।

पर्वत शुभ्रांशु १]

कृष्णायं जुवे दीयतै चिरीय संहिता ।

३६७

(ऐन्द्रवायवम् ग्रहाभिधानम्)

ज्योतिर्षीमे भूयते—“ऐन्द्रवायवाऽर्था शहा गृहस्ते ” इति । पञ्चकंण्ठादि-
षिकाण्डयोऽहाणोमये पाठकमः—उपाशुष्टहः मयमः । अन्तर्यामद्वाही द्वितीयः ।
ऐन्द्रवायवम् ग्रहस्तवीयः । “ऐन्द्रवायवम् ग्रहस्तवीय इत्यादि । तत्र ऐन्द्रवायवस्याश्चित्प-
रिधानाद्विषयाहात्पूर्वमेव ग्रहणाभिति पूर्वः पक्षः । नवघुकम् । अग्रतस्य घो-
राभिहृषीकेत्यात् । ऐन्द्रवायवाऽर्थो धाराग्रहाः, तद्वायेषारेषा गृहीताद्व भूतवी-
त् । एव सीति पाठकमो न वाच्यते । तस्माद्वायवायवः स्वस्यैव स्थाने महात्म्यः ।

तत्र वान्पचिंतितम्—

“ सर्वादी स्वस्य वा स्थाने काम्यः स्वदैन्द्रवायवः ।

पुनर्विद्यराद्मोऽन्तः कामपितृधानदः ” इति ॥

ज्योतिर्षीय एव भूयते—“ऐन्द्रवायवाऽर्थाग्रहस्तवीयायाः कामपेत् पथापद
पक्षोः कल्पेत् इति । सोऽयं काम्य ऐन्द्रवायवः सर्वेषामुपीशापमूर्तीनां ग्रह-
णामादी स्पाह् । कुतः । धाराग्रहादित्वस्य पूर्वमेव हित्ये सत्यो पुनरप्यग्रहाद्वि-
धानादिति याते शूनः—तत्र सर्वादीत्वं विधातु शक्यम् । धाराग्रहाणो महात्मान् ।
अतो वथापाल्याद्यत्वोपेतान्तो धाराग्रहाणो कामसंयोगोऽन्न विधीयत इति स्व-
स्थान एवायपैन्द्रवायवम् ।

द्वितीयायस्व तृतीयादे चिन्तितम्—

“ रथतरं साय लोपे भैचद्वृहजगत् ।

ऐन्द्रवायवशुक्राग्रहणाग्राथ शहाः भूताः ॥

रथतरादिसंयुक्तमन्यत्कर्माद्यवा गुणाः ।

गायत्रादियुतात्पूर्वादन्यदृष्ट्यावुचितो गुणैः ॥

सोमशब्दपकरणे यजोतिष्ठोमसमर्पणे ।

ग्रहाग्रात्वं गुणस्त्रव व्यातुनिस्तु परस्परम् ” इति ॥

यजोतिष्ठपकरणे भूयते—“ यदि रथतरसामा सोऽः स्यदैन्द्रवायवाऽर्थान्
[ग्रहाम्] गृहीयाश्च द्वृहत्सामा शुक्राग्रात्पूर्वादिः अमरसामाऽग्रहणाद्वितीयान् ”
इति । तत्र सौयशब्देन सोमलतासाधनको यामोऽभिधीयते । तस्य याम
माघ्यादिनसुष्ठेन शुक्रस्तोत्रे रथतरवृहजगच्चामकानि साशानि विकल्पेन चिह्न-
तानि । अभित्वा शूरेत्यस्या योनाग्रुतर्णं रथतरम् । त्यामिति हवामह हय-

स्पामुख्यं च ब्रह्म । जगतीछन्दस्कायामुख्यं जगत् । ऐन्वेन्वाचलः, मैत्रावरुणः,
काशिनः, शुक्रः, सर्पी, आग्नेयः, उक्तव्यः, अक्षव इत्यादयो ग्रहाः प्रातःऽपि
बुने गुरुन्ये । दारुपावेषु सोमरसस्य ग्रहणाद्ग्रहा भवन्ति । सोमयागस्य रथं—
त्रुट्टामोपेतत्वपक्षे तेषु ग्रहैन्वेन्वाचायणः दथमे ग्रहीत्वयः । ब्रह्मत्तामोपेतत्वपक्षे
शुक्रः माघमिकः । जगत्सामोपेतत्वपक्ष आग्नेयः पाठमिक इति विवरवा-
त्त्वार्थः । तत्र प्रकृतो ज्योतिष्ठेऽप्यो गायत्रादिसामोपेतः । तदृष्ट्यानुस्थर्थमिह
रथंतरादयो गुणाः कीर्त्यन्ते । तस्यादैन्वेन्वाचायवामत्वादिगुणोपेतानि कर्मान्तराणि
विधीयन्त इति यसे ग्रूपः—यदि रथंतरत्तामा सोमः स्पादित्युक्तौ यः सोम-
शब्दस्तीत वक्ररथेन चाव ज्योतिष्ठोमः समर्थ्यते । तस्मिन्तसमीक्षेते ग्रहावर्त्तं गुणो
जिप्तीयते । त च रथंतरादिगुणानुवादेन ज्योतिष्ठोमस्य व्यावृत्तिः संभवति । तस्य
मोतःकवनादी गायत्रादिसामोपेतत्वेऽपि पृष्ठस्तोत्रे रथंतरादियोगस्यापि संभवात् ।
किं तर्हि व्यावर्त्तं इति चेत्, रथंतरपृष्ठग्रहां परमार्थीतो ज्यादुनिरिति बह्यामः ।
रथंतररथापि । तस्मादयं गुणविधिः । ननु यः प्रकृतो ज्योतिष्ठोमः शोऽन्वेष्या-
सोमयागानां प्रकृतिः । न हि प्रकृती जगत्यामुख्यं साम विहितमस्ति । अर्तं
एव दशमाभ्याये एव्यपादस्य पञ्चादकाधिकरणे प्रथमदण्डे ‘यदि जगत्तामा’
इविवाक्योक्तमाग्रथणायामर्त्तं विकृतौ जिपुवनामके मुख्येऽहनि व्यवस्थापितम् ।
बाहू, तथादिपि नात्र कधिद्विशेषः । आग्रथणाग्रस्ववाक्यं न कर्मान्तरविधायकः,
किञ्चनन्येन विहिते सोमयागे यत्र जगत्ताम संभवति तत्र गुणविधायकमित्ये-
तावत् एवाव भवितव्यात् ।

तृतीयाभ्यायस्य पञ्चमपादे विवितम्—

“ऐन्वेन्वाचलस्त्रुत्यस्य सलक्षक्ष उत्तास्त्रुत् ।

पूर्वाभ्यायास्त्रुत्यस्त्रुत्यो द्विर्भक्तो वचनाद्वेत् ” इति ॥

ज्योतिष्ठोमे योऽमैन्वेन्वाचलवग्रहस्तत्र संस्कार्यस्य सोमस्थेकत्वात्सलक्षेव
ग्रेषंकार्यमिति वेन्मैत्रम् । द्विरेन्वेन्वाचलस्य भक्षयति द्विसौत्तर्य यंत्रं करोतीति
वृत्तनादद्विर्भक्षणम् ।

अथ चतुर्वदः—

— आ वायो भूरेति त्रिष्टुप् । इन्वेन्वाचू इति ग्रामी ॥

(मित्रावरुणमहामिथानव्)

इति श्रीमत्सायंजाचार्यविरचिते प्रथमीय वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुवेदीयतैचिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

अथं वां मित्रावरुणा सुतः सोमं ऋता-
वृधा । ममेदिह श्रुतं हृष्टम् । उपयामगृही-
तोऽसि मित्रावरुणाभ्यां स्वैष ते योनिर्ऋतायु-
भ्यां त्वा ॥ १ ॥

(अथं वां विश्लापिः) ।

इति कृष्णयजुवेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाण्डके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

कल्प-“ अथं वां मित्रावरुणेति मैत्रावरुणैः गृहीत्वा शूतशीतेन प्रसा-
रीत्वा, एष ते योनिर्ऋतायुभ्यां विति साद्याति ” इति ।

मन्त्रप्राप्तस्तु—

अथं वामिति । हे कवायुधा सत्यस्य वर्धकी मित्रावरुणी युवयोः सोमः
शुद्धोऽभिष्युतः । इतिति हेतौ । प्रसादमित्रुतस्तस्मादिह कर्मणि प्रथ हर्व मटीय-
वाहाने श्रुतं युवा शृणुतम् । कवायुभ्यां सत्यमित्तद्यन्यां मित्रावरुणाभ्याम् ।
स्पष्टप्रत्यय् ।

मन्त्रानुप्रवद्य गृहीतस्य सोमरत्स्य शीरभेदने विभित्सुः प्रस्तौति—

“ पित्रे देवा अनुबन्तसोमः राजान् र हनमेति सोऽवधीनाहर सर्वस्य वा
अहं मित्रमस्मीति इमङ्गुणहनमैतेति सोऽवधीद्वारं युपी प्रसैव ने सोमेर शीण-
निति वस्मान्मित्रावरुणं प्रसाद शीणनि वस्मात्पश्चात्प्राकामनितः सन्कूरमकरि-
ति ” [स० का० ६ प० ४ अ० ८] इति ।

हनाम त्वया सहिता वयमित्यर्थः । नाहं सोमे हन्तीति देवः । सर्वमित्रत्व-

(मैत्रावरुणगाहामित्रामर्त्तु)

महने हैंतुः । अत एवास्माकमपि पित्रलाल्यनमेवास्मदीयं कार्यं हैमनरूपं त्वया
त्वैव कुर्वः । श्रीगन्मित्रयेयुः । कूरं सोभवर्षं कृतवत्तरतेषामित्रान्नीताः पश-
दोऽपकालाः ।

विश्वे—

“ कर्तृभित्व खलु या एष करीति यः सौमेन यजते दस्मांतेश्वरोऽयं कामन्ति
यन्मैत्रावरुणं पयसा श्रीणादि पशुभिरेव तनिष्ठृतं समर्थैति पशुभिर्यजशानम् ॥ ”
[सौ० का० ६ प० ४ अ० ८] इति ।

तत्तेन अपर्णेन विष्वदेवयजनानयोः पशुसमूचिर्भवति ।

अस्तु यजोमानस्य पशुसमूचिर्भित्वस्य तु कुरुत्स्तपेत्यादौङ्गूष्यं तदीयमेव च तस्य
वृत्तवादित्याह—

“ पुरा खडु वर्वेषं पित्रोऽवेदपि भल्कूरं वक्त्रः पंशवः कमित्यन्तीति तस्या-
देवयनुगीत ॥ ” [सौ० का० ६ प० ४ अ० ८] इति ।

कूरं सोभवर्षं कृतयतो मत्तोऽपि कमित्यन्तीत्यमुपर्य वित्तः सौभवधात्पुरैव खल्प-
वेदिदित्यान् । तस्मादेव कारणात्पशुसमूचिरेत्तु क्षीरमिभव्यमवृणीत ।

अथ भित्तिवर्णन्योरकेनैव पात्रिणं यहां विश्वे—

“ वर्णेण देवा अनुबन्धयाऽऽशमुवा सौम० राजान्न० हनमेति सौऽप्तिवीदूरं
युजे पर्वे वैवेषं पित्राय च सह मृत्यावा इति तस्यान्मैत्रावरुणः सहै गृह्णते तौ
श्यामाज्ञा राजानमश्यमुवा यन्ति वैयेष वैश्य० शूद्रेण शूद्रम् ॥ ” [सौ० का०
६ प० ४ अ० ८] इति ।

अर्थं द्रष्ट्यमेगं भवेत् यामोत्तित्यश्यमूर्द्यादः । सौमेऽवरुणेष्वरस्त्वैर्द त्वं
पादैः । इन्द्री वर्णः सौमो लवं इत्यादिनो बृहदारण्यके सात्रियत्वैनेककुलवैति-
तस्य तामानावालान् । यस्मादंश्यमुवा उरुणेन सह सोर्यं हनमेति देवेनकृतस्मै-
लोकेष्वि तथा कुर्वन्ति । तद्यथा रामो विमीषणेनश्यमुवा तौहतो रावर्णं जर्थान् ।
वैश्यशूद्रविष्णीरप्युद्दित्येत्तु ।

मैत्रावरुणस्यैवद्वावर्षवानन्तर्यं विश्वे—

“ नो वा । इदं दिवा न नक्षमातीदंवाकृतं तेऽदेवां पित्रावरुणावश्यमिदं नो
वि वात्पत्तिति ताववृत्ती वरं वृत्तावहा एकं एवाऽप्यत्यर्थो मरहीं गृह्णातां इति
दस्तिवैत्रपत्तिः पूर्वो मैत्रावरुणाहृष्टवे ” [सौ० का० ६ प० ४ अ० ८] इति ।

इदं कालस्वस्त्रपमव्यावृत्तमाविभक्तं पूर्वमातीत् । एवावदहरीति दिवा नाऽप-

५४० ६ अनु० ५] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता । ४७४
 (भैत्रायांप्रश्नप्रसिद्धान्)

तीव्र । एवावती रात्रिरिति नकं नाऽस्तीत् । इदप्रविमकं कालस्वरूपं नोऽस्त-
 इर्थं विषासपतं विभक्ष्य स्थापयतम् । आवदावाभ्यामस्मदीयताहादिस्यर्थः ।

ननुपांश्चन्तस्यामावपि भैत्रायरुणात्पूर्वमेव गृहीताविस्तरज्ञान्याऽप्त—

“ प्राणापान्तौ सेवी पद्मपाठ्यन्तपापौ ” [सं० का० ६ प० ४ अ०
 ८] इति ।

भाषापानयोः सदोः वशादितरेन्द्रियस्थितिरिति वयोः पूर्वमावित्वमविवादम् ।
 इवेरेतु तु भ्रेष्ट्वैन्द्रवायथ एक एव भैत्रायरुणात्पूर्वः । वरं छब्दाऽहोरात्रयोर्विभ-
 भाषमजनयवाविभावाह—

“ भित्रोऽहरज्ञतयद्वरुणो रात्रिं ततो वा इदं व्यौचुद्यन्तैषावरुणो गृहस्ते
 श्वुहये ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ८] इति ।

सूर्योदयवाहम्य तदस्तम्यपर्यन्तं कालोऽहरित्येवं सिद्धः कल्पमाप्नात् । तदूर्ध्वं
 प्राप्तः शूर्योदयपर्यन्ता रात्रिरितेवद्वरुणस्य कल्पनम् । ततः आरभ्योभयक्षमस्त-
 रतं व्यौचुद्यिभक्तमासीत् । व्युष्टया अहोरात्रविभावाय ।

अथ अनुवादः—

व्यूषं वा प्रित्येषां गृहवती ॥

इति व्यौचुद्यतयणां चार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णप्रश्नेर्व-
 दीप्तैचिरीयसंहिताभाष्ये पर्यग्नार्थे चतुर्थप्रश्नाद्वये
 पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

[अथ वदनामाद्वये चतुर्थप्रश्नाद्वये वडोऽनुवाकः] ।

या चां कक्षा मधुमत्यश्चिना सुनुतावती ।
 तया यज्ञं मिमिक्षतम् । उपयामगृहितोऽस्याश्चि-
 भ्या त्वैष ते योनिमध्यिभ्या त्वा (१) ॥
 (या वौपदादेव) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाद्वये
 चतुर्थप्रश्नाद्वये वडोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

[आधिनग्नहाभिननद्]

(अथ प्रथमाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

प्रातर्युजौ वि भुच्येथामश्चिनावेह मूर्छ-
तम् । अस्य सोमस्य पीतये । उपथामर्गुही-
तोऽस्याश्चिभ्यौ त्वैष ते योनिराश्चिभ्यौ
त्वा [१] ॥

(प्रातर्युजावेकान्नविरशतिः) ।

इति कृष्णायजुर्वेदीयतैतिरीयसंहितायां प्रथमाण्डके
चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठसप्तमानुवाकी) ।

कल्पः—“ आधिनं गृहणाति या वां कशोति ग्रहणसादनौ द्वोणकलशाद्-
भारतग्रहाः परित्वया मृक्षन्ते वचनादन्यतः ॥ इति ।

पाठस्तु—

या वां कशोति । हेऽधिनाश्चिनौ देवौ वां युक्तपोर्या कशा या वाक्यपा-
थं चिनिक्षते तेऽनुश्चित्तं निष्पादयतपित्यर्थः । कशासपानया जिद्योत्तन-
त्वाद्वागेताव कशा । कीदर्शी । मपुक्तवी पशुशब्दरहिता । सूनवावती प्रियवचनो-
पेता । मधुना दूर्जा(र्जो) इतिर्माध्ये । तादृशीप्रामधिपूर्विभिर्भावां त्वां सादयामि ।

आधिनग्नहायान्दो विकलितो मन्त्र एवमान्यते—

प्रातर्युजाविति । हेऽधिनौ युवां प्रातर्युजौ प्रातःकाल एवानेन द्वजमानेन युक्ती
सन्नापिदैर्यजमानैर्यिमुच्येथात् । इह कर्मणामच्छतत् । किमर्थम् । अस्य
सोमस्य पीयते पानाय । स्पष्टमन्यत् ।

एतामन्त्रानुपेक्ष्य आधिनग्नहार्ण विधत्ते—

“ यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यते देवा अधिनावनुवनिष्ठजौ वै स्य इवं यज्ञस्य
शिरः प्रति चक्रपिति तावृतां वरं वृणावहै अह एव नामवापि मृक्षनाशिति
ताभ्यामेतमाधिनग्नहणन्वदो वै ती यज्ञस्य शिरः प्रत्यधन्ती यद्विभिन्नो गृह्णते
यज्ञस्य निष्कर्तव्ये ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ९] इति ।

यज्ञपुरुषः पुरा कदाचिदेवानां वस्तु गृहीत्वा देवैः सह योग्यं सञ्चयं धनुर्वीम-

(आमिनशहामिधानम्)

हस्ते धूत्वा धनुष एकी कोटि भूमौ द्वितीयो कोटि गडे प्रतिष्कम्पातिष्ठा ।
गदानीमुपर्दीकानामभिर्जन्तुभिर्मूर्खिदे य्यामागे भक्षिते सरि त्रुटिवज्या-
कस्य धनुष कर्षकोटि: रवयनुदच्छन्ती यशस्य शिरोऽपि चित्रत्वा स्थापना
सहोर्ध्मुदगमयत् । शीर्घ्यं त्रुत्तामः शेषर्घ्येतास्तो समान्वातः—“ तस्य
चनुविमेवागः शिर उदयत्येषु ” इति । तदित्पत्र संग्रहते—यशस्य शिरोऽ-
चित्रश्चदेति । आवाप्यशिरोऽप्यावयोर्भीष्म एव भ्रह्मीत्यधः । यथाप्याविर्ब्रह्मक-
रात्माभिन्नं धूत्तल्लाभसात्त्वेततीहिष्योरस्त्यावयोर्भूषिस्तथाऽप्यशिरोमे पूर्व नास्ति ।
तत्रापि लेपाग्नंनादिना नाऽप्ययोः भरितोऽपि, किंतु भ्रह्मैत्यभिप्रायः । तस्मा-
दाधिनग्नहर्णं यशस्य निष्ठहत्यै भवति ।

आधिनग्नहणस्य स्तोत्रादूर्ध्वकालं विष्टते—

“ तौ देवा अङ्गवच्चपूतो वा इयो मनुष्यवरौ भिर्जाविति तस्माद्वास्तु जेन
भेषजं न कार्यमपूतो हेषोऽप्येष्यो यो चिंपकौ वैहिष्यवेनस्तेव वदित्वा ताम्या-
मेतमाभिन्नमग्नहन्तस्माद्विष्यवयाने स्तुते आधिनो गृस्ते ” [सं० का० ६
म० ४ अ० ९] इति ।

छन्दोग्नानामुर्तीराप्यथोपकृष्णे शूक्रवयमुपास्ते गायता नर इत्यादिकमानाते
तत्त्वं गायत्रसाम्ना गायत्र्यम् । तदिदृश्येष्यवेनस्तोऽप्यु । यावैष्मनी विकिर्ता-
स्त्वेष्य ननुप्यचारित्वेन युग्मत्वादपूती तयोः रौत्रेण शुष्टत्वाचत्त्वोऽप्याहूर्ज्ञं वदी-
यम्यहस्य कालः ।

विष्टते—

“ दस्मादेवै रितुषा चहिष्यवयान उपस्थेः भरिते वै चहिष्यवयान आत्मा-
नपैव पवयते ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ९] इति ।

दृष्टि विद्वा स्तोत्रस्य धूदिदेहुत्त्वं जावनीत्तयोऽभुवेयः ।

तत्पकारः सूत्रे दर्शितः—“ उद्भवः पक्षा वहिष्यवयानाय पञ्चतितः संय-
न्वारव्या सर्वनयन्तर्मुखस्त्रीवाच्योरभते पौलोवारं भवित्वा भवित्वारप्युद्गातो-
वातारं नदा नहां वलयोनः ” इत्यादिः ।

अत्र मसङ्गाण्डीकिपिकिरत्तोत्तमद्वृष्टिरथकृष्ण किंविद्द्वृष्टिविष्टते—

“ तयोस्तेष्य वै न्यदधुरम्भौ तृतीयपञ्चतु तृतीयं जास्ति तृतीयं तेस्मा-

(आविनश्चाभिधानसु)

दुदशब्दमुपनिषाद्य ब्राह्मणं दक्षिणां निषाद्य भेषजं कुर्याद्यावदेव भेषजं तेजं
करोति समधुर्मस्य छत्रं भवति ॥ [सं० का० ६ प० ४ अ० ९] इति ।

अग्न्युदक्तालभेष्वद्वारेणोपकारकं यज्ञेष्वर्वं वेष्वा हियते तदेवास्तयोर-
भिनोः स्थापितवस्तः । तस्मादधिमोरमुग्रहाय लौकिको भिषमुद्दकुम्भं समीपे
निषाद्य ब्राह्मणसुप्रवेश्याग्निं चोपसमिष्य भेषज्यं कुर्यात् । तथा सवि यावदङ्गन्जा-
तपाकमयकं तेन सर्वेण सह कृदत्वात्समूर्खं भेषज्यं भवति ।

अथ द्विदेवत्यानपैद्वायद्यैवाचकणाधिनिग्रहाणां वचत्पतिनिग्रहाह्यतैः सह
होमविष्वमर्थवादेनोन्मेतुकामः पश्चमुत्थापयति—

“ नहवादिनो वदन्ति कस्मात्सात्वदेकपात्रा द्विदेवत्या मृष्टन्ते द्विपात्रा
हूयन्ते इति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ९] इति ।

ग्रहणकाले सोमानामेकैकपात्रत्वमुक्तरीत्या द्रष्टव्यम् । होमकाले द्विपात्रं
सूत्रे दर्शितम्—“ हविषाणं गच्छ अपेष्यते वायव इन्द्रवायुम्यामनुद्दीपति, उप-
यापगृहीतोभसि वौक्षसदसीत्यादित्यपात्रेण प्रतिप्रस्थाता द्वोणकलशादेन्द्रवा-
भवस्य प्रतिनिधासं गृहीत्वा सादत्यैन्द्रवायवमादायाभ्युद्दीपिकलशाच परिपु-
ष्या राजाननुमै निष्कर्षं दक्षिणां भवस्थाय दक्षिणं परिधिसंधिमन्ववहत्याभ्यरो-
यशोभ्यमस्तु देवा इति परिहृष्यत्याऽवारणावारयत्याभ्यव प्रत्याभाविते संप्रेष्यते
वायव इन्द्रवायुभ्यां भेष्येवि वषट्कूटे^१ शुहूत एवमुचराभ्यां ग्रहाभ्यां प्रच-
रतः ” इति ।

मभस्येतत्रै दर्शयति—

“ येदेकपात्रा मृष्टन्ते तस्मादेकोऽन्तरतः प्राणो द्विपात्रा हूयन्ते तस्माद्वैदौ
वाहिद्वात्पाणाः ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ९] इति ।

वक्षुरादिमाणानामन्तरेकात्मकत्वाद्विद्वारमेवेन द्वित्वाचत्साम्पैयैकपात्रं द्वि-
पात्रत्वं च कुर्यादित्यर्थः ।

अथ सवनीयपुरोडाशानां स्विष्टकृति हुते तति द्विदेवत्यग्रहमचारो विहितः ।
पुरोडाशसंबन्धिन इडोपात्रानस्यापि स्विष्टकृदन्तरमधावी चोदकमात्रः कालस्तं
वापित्वा द्विदेवत्यशेषमक्षणाद्ब्युमुपाहवानस्योत्कर्ते विषये—

“ प्राणा वा षुते यद्विद्वेनत्याः पशव इडा यद्दिर्हा पूर्वा द्विदेवत्येभ्य उप-

पृष्ठा ० ४ अनु० ७] कुरुते च जुर्वेदीयतैच्चिरीयसंहिता । ४६५
(आभिनवहामिधानम्)

हृष्येत् पशुभिः प्राणानन्तर्दीप्तिः प्रायुकः स्याद्विदेवत्यान्वक्षयित्वेऽमुण् हृ-
यते प्राणानेवाऽऽत्यनिष्टला पशुनुप हृवपते ” [सं० का० ६३० ४ अ० ९] इति ।

द्विदेवत्यानेषमक्षणेभ्यः पागिदायाः पशुक्षवाया उपाहृताने योगानां व्यवहि-
तत्वाद्यतमानो विषेत्, पशाद्वाहृताने तु नार्य दोषोऽस्ति ।

मक्षणे विशेषं विषते—

“ वाग्वा ऐन्द्रवायवस्थक्षुर्मिदावरुणः श्रीब्रह्माधिनः पुरस्तदैन्द्रवायनं मक्षयति
तस्मात्पुरस्ताद्वाचा वदति पुरस्तान्मैत्रावरुणं तस्मात्पुरस्ताचक्षुषा पश्यति सर्वतः
परिहारमाधिनं तस्मात्सर्वतः श्रीब्रह्म शूरोति ” [सं० का० ६३० ४ अ० ९] इति ।

पुरस्ताद्वाचो यथा मूर्खीत्वेत्यर्थः । सर्वतः परिहारे शिरः पद्मक्षणीक्षयेत्यर्थः ।
पात्राणां सादने पुरोडाशाशक्लादित्तहितते विषेषे—

“ प्राणा वा एते यद्विदेवत्या अरिकानि पात्राणि सादयति तस्माद्विका
अन्तरतः प्राणा यतः खलु वै यज्ञस्य विततस्य न किमेते वदनु पश्चात् रक्षा-
स्य चरणित यद्विकानि पात्राणि सादयति किमयमणमेव तयज्ञस्य शये रक्षा-
मन्त्रवचाराम ” [सं० का० ६३० ४ अ० ९] इति ।

शक्तादियोगः सूते वर्णितः—“ पुरोडाशाशक्लमैन्द्रवामवस्य पात्रेऽवद्धादि
पश्यस्यां मैत्रावरुणस्य चाना अधिनस्य ” इति । अन्तरतः प्राणानामरिकर्त्त
नामाऽऽद्विस्थानोपेतात्म । पात्राणामरिकर्त्तवेन यतो विस्मृतपश्यङ्गे किमयमणमेव
संतिष्ठत इति रक्षार्त्तं संन्वरद्वारे नास्ति ।

सादनस्थानं विषते—

“ दक्षिणस्य हविधीनस्योचरस्यां वर्तन्यात् चादयति वाच्येव वाचं ददाति ”
[सं० का० ६३० ४ अ० ९] इति ।

उत्तरस्य चक्षस्य मार्गं सादयेत् । चर्मस्त्रसार्या वाच्येव महत्पर्णी वाचं
स्थापयति ।

सादिवानां ब्रह्माणामवस्थानायर्थं विषते—

“ अ ॥ तृतीयसंवनात्तरि चोरे यज्ञस्य संतत्ये ” [सं० का० ६३० ४ अ० ९]
इति ।

चोरे वसन्तीत्यर्थः ।

अथ शीघ्रांसा ।

४७६ श्रीमत्सामाजिकसंवित्तसम्पर्कसेवा— [१५८८का०]—
(शुक्रांशुपिपलमोदभिधानम्)

सामाजिकसम्पर्क चतुर्थसंघके लिखिताद्य—

“ आपितो दृष्टमः पक्षो पवर्णय देविष्ठकः कमः ।

निष्ठो दृश्यिमः पाठ्यमुत्पाद्यान्तः सपत्नाः ।

पाठारकमः कलनीयः पवर्णक्षम्य श्रुतेः कमः ।

कर्त्तविनं शक्तिमुच्छृण्य मुख्यर्थी पवर्णते वक्तः ” इति ।

स्वेच्छाविदोऽन् ऐच्छिकसम्पर्कसंघानुसिद्धस्याने पठितः । तस्य च
दृश्यमुत्पाद्यान्तं वाचकेनैव उच्छ्वेत्तद्विज्ञाप्तेः— “ आपितो दृश्यो गृह्णते ” इति ।

तत्र कमचोपक्रमी शुक्रिसांडी सपत्नवौ । विद्यार्थिद्वैत्तद्वामादूर्ध्वं यद्वाग्रामाः
पठितः । स चर्यवक्तास्त्वैः प्राप्तः । वक्तव्यस्त्वैः सपत्नवै । वस्मादुभयवैचित्रिकः
कम हवि शारे श्रूपः—पाठोऽहि न कमसाधिभाष्यकः, किरण्यथाऽनुप्रथा
कमं कल्पयति । दृश्य इत्येत्तु शुक्रिसांडी सपत्नवै एव प्रविहने । ततः पाठा-
दपि शुतिः प्रवर्तते । अतः पाठः ऋग्मं कल्पवक्तास्त्वामुत्पाद्यमनुस्तव्येक कल्पयति ।
अत्तामध्ये च वज्रामाः पूर्वांश्चिह्नोऽप्य निष्पत्तं, कल्पमन्तरेण होमात्मवान् ।
वस्मात्पाठेन वलुतामध्ये लक्षणोऽप्य उपनीय्य इत्यर्थस्य भद्रात्मावस्यम् । अत्यर्थी
पाठं वाचित्वा कमं निष्पत्ततः ॥

[अथ चतुर्थः—]

या वर्तु कवाचं पाठपूर्णाविदेषो गणन्त्यै ॥

इति श्रीमत्सामाजिकाचार्यविरचिते पाठकीष्ठे वेदार्थमकाशे कृष्णपञ्ज-
वेदीपतैर्निरीयतंहितामध्ये पथपकाण्डे चनुर्धृष्यवाठके
प्रहरत्तमानुवाकौ ॥ ६ ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमाहके चतुर्थप्राप्तके इत्योऽनुवाकः) ।

अयं देवनश्चोदृश्यत्पृष्ठिगभार्तु ज्योतिर्जरायु
रजसो विमाने । इष्टप्रपातं संगमे सूर्यस्य
शिशुं न विप्रा मृतिभी रिहन्ति । उपयामगृ-
हीतोऽसि शश्वाय त्वैव ते योनिर्वर्ती
पाहि (१) ॥

पृष्ठा ०४ अनु० ९] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता । ४७७

(शुक्रामन्त्यव्याहयोगमिथानम्)

(अर्थ वेनः पञ्चविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके७३मो७५नुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमो७५नुवाकः) ।

तं प्रत्यनयां पूर्वयां विश्वयेमयां ज्येष्ठतातिं
वहिंषदैः सुविंदै प्रतीचीनं वृजनं दोहसे
गिराऽऽश्च जयन्तमनु यासु वर्धसे । उपया-
मगृहीतोऽसि मकार्यि त्वैष ते योनिः प्रजाः
पादि (१) ॥

(तद वाहविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके नवमो७५नुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके७४मनवमानुवाकौ) ।

कल्पः—“ अर्थ वेनयोदयति शुक्रं गृहीत्वा हिरण्येन श्रीत्येव ते योनिर्भू-
तां पाहीति सादयति ” इति ।

पाठस्तु—

अर्थ वेन इति । अयमितीन्द्रो निर्दिष्टते । वेनः कान्तोऽभीष्टः । विन
काम्यविरप्यस्माद्बोक्षपत्त्वात् । पृथिव्यादित्यस्तस्य गर्भभूता आपः । तथा
चाम्यत्र प्रभोत्तराभ्यामयमर्थः भूयते—“ केमा आपो निविदान्ते । यदिवो यान्ति
संप्रति ” इति प्रभः । “ आपः सूर्ये समाहिताः । अभाण्यपः पपश्यन्ते ”
इत्युच्चरम् । अर्थ वेनः पृथिव्यर्भाद्योदयत् । अपो वर्षतीत्यर्थः । कीटशोऽयम् ।
ज्योतिर्जंरायुः । विशुक्षुष्णां तेजो जरायुच्छेष्टनं यस्यात्मौ ज्योतिर्जंरायुः । कुशर्य-
वर्षति । रजसो विमाने । धूलेविशेषण निर्माणं यस्मिङ्गुणके भूपदेशे वद वर्षति ।
अपां कूर्यनर्भभावः कर्थं संपन्न इति चेत् । अवोच्यते-विषा कारिजः सूर्यस्पार्श च

संगमे निविलभूते सतीषमिन्द्रे शिशुं स्तनेधयं शिशुपिव लालयन्ते (न्तो)
भविभिर्मन्त्रसहिताभिराहुतिमी रिहन्ति यजन्तीत्यर्थः । आहुदिदेवताभिरिणा
आपो नीधन्ते । एतदेवाभिषेत्य भूयते—“भूर्मि पर्जन्या जिन्वन्ति दिव्यं जिन्वन्त्य-
धयः ॥” इति । हे शुक्राह दारुपात्रेण मृहीनोऽसि । शुक्रपुत्राय शण्डाय त्वा
गृहणामि । एष स्वरैकदेशस्ते थोनिः स्थानम् । तादेशस्तवं यजमानस्य वीरतां
कम्पशूरत्वं पादय ।

कल्पः— ते पत्नयेति मन्थिनं गृहीत्वा सक्तुभिः श्रीषानि एष ते योनिः
प्रजाः पाहीनि सादयति ॥” इति ।

पाठस्तु—

तं प्रत्नयेति । इन्द्रायाजुहुवुरिति जाहणाद्यं भन्न ऐन्द्रः । तमिन्द्रं सुम
इति शेषः । प्रत्नयेत्यादौ थापत्यम उपमार्थः । प्रत्नाः पुरातना भूग्रादयो यथा
त्वामस्तुवेस्तथा दमयति त्वां स्तुमः । पूर्वेष्ठा पित्रादय इव । विथथाऽतीताः सर्वे
यजमाना इव । इमथा वर्तमाना इमे यजमाना इव । कीदृशमिन्द्रम् । अयेष्टाऽ-
तिम् । स्वार्थं ताविपत्ययः । बर्हिषदं यागे संनिहितत्वेन विष्णुम् । सुवर्विदं
यजमानाय दातव्यत्वेन स्वर्गे पेचीति सुवर्विचम् । हे इन्द्र यस्तवं प्रतीचीनं
प्रतिगमनमस्तथातिकूचं वृजने वर्णनीयमालस्याभज्ञादि दोहसे रिक्ती करोषि
विनाशपसि तादग्नं त्वां स्तुमः । कु पुनः स्तुमः । यातु कियातु त्वयाशु क्षिप-
कारिणं जयन्तं सम्यग्मुष्टानेन यजमानान्तरादविशायेनोपेतं यजमानमनु सोमपा-
नेन स्तुत्या च वर्षसे तातु कियातु तमिन्द्रं स्तुमः । हे मन्थिद्राह त्वयुपयामगृही-
तोऽसि शुक्रपुत्राय मक्नामकाय त्वां शृहामि । एष स्वरमदेशस्तव स्थानम् ।
त्वं यजमानस्य प्रजाः पादय ।

मन्वानुपेक्षप्राही विधने—

“ शृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीच्छण्डामकाव्यसुराणां ब्रह्मवन्तो देवा
आत्मन्त्रस्त्रण्डन्तोऽसुरस्त्रेऽयोऽन्यं नाशवनुवच्यमित्तिवतु ते देवाः शण्डामकाव्यस-
न्द्रयन्तं तावज्ञातां वरं वृणावहै यहोपेव नापत्रापि गृहेदापिति ताभ्यामितौ शुक्र-
भवित्तिमावगृहन्तो देवा अभवन्तराऽसुरा मस्येदं विदुषः शुक्रमन्थिनौ गृहेते
मवत्त्वात्मना पराऽस्य श्रान्तवो भवति ॥” [सं० का० ६ प० ५ अ०
१०] इति ।

(शुकामन्थियज्ञोरभिदान्)

त्रस्तणवनः पुरोहितानुठितमन्वसामध्येष्ठिताः । उपामन्त्रयन्त रहस्यपञ्च-
नितवन्तः । यद्यप्यन्यव शण्डामक्त्योरावधोर्मक्त्यामो नास्ति तथाऽप्यत्राप्य-
मिष्टोमे सोऽस्तु । तवापि अहविव न तु लेपादिः । अत्र गृहेताभित्येताव-
देव शण्डामक्त्यां वृत्तं न तु हृयेताभिति । ततो देवा अहणपात्रेण स्वकर्त्त-
साधिववन्तः ।

अथार्थवदेन ग्रहयोरप्तस्तात्मानां पांसूनामप्येत्सर्वं विद्यातु विधिमुच्यते—

“ तौ देवा अपनुद्याऽऽस्मन इन्द्रायाजुहुवरपनुचौ शण्डामक्तीं तहामुनेति
त्रयार्थं द्विष्टपात्रेषैव द्वैष्टितेनैनीं तहाप नुदते ” [सं० का० ६ प० ६
अ० १०] इति ।

देवाः स्वकार्यतिषेकर्थं तौ शण्डामक्तिपत्तार्थं स्वकीयायेन्द्राय तौ शुकाम-
निधियज्ञुहवुः । तस्माद्यहयोरप्तोलमां धूतिपञ्चतयत्यत्यव सुमानातप्तनु-
त्ताविति भन्ते त्रयात् । अमुनेत्यत्र द्वेष्टप्यस्य द्वेहुत्य नाम भ्यामेत् । अत्र सूतम्—
“ तौ मोक्षिताभ्यां शक्ताभ्यामपिधायाप्रोक्षिताभ्यामप्तस्तापांसूनपञ्चेत्सबलोऽ-
नुचौ शण्डामक्तीं सहामुनेतपनुतः शण्ड इति वाऽप्युद्वेष्ट्यं मनसा भ्यायन्त-
नुचौ मक्ते इति ते वित्प्रस्थाता ” इति ।

अन्यत्राऽस्मातेन पर्येण ग्रहहोमस्य विधिमध्येवादेनोच्यते—

“ स पथमः संकलितिविधकमेष्टेवैतावात्मन इन्द्रायाजुहुरिष्टो ऐतानि
त्रयाग्निं करिकद्वरण् ” [सं० का० ६ प० ६ अ० १०] इति ।

मन्त्रपाठस्तु—“ स पथमः संकलितिविधकम् । स पथमो मित्रो वरुणो अग्निः ।
स पथमो त्रुहस्पतिविधिकित्वान् । तत्या इन्द्राय सुत्तगा जुहोग्नि ” इति ।

त इन्द्रं पथमो देवानां पुरुपः सर्वाधिपतिर्वात् । स्त्रीषीना रुदिनिषीणे
यस्यासौ संकृतिः । तादेशो विधकमेनामको देवोऽपि स इन्द्र एव । मित्रो
वरुणोऽग्निः स एव । विकित्वानभिश्चो त्रुहस्पतिरपि स एव । तादेशायेन्द्राया-
भिषुत्तं सोम्य सुवेतो जुहोग्नि । यस्मादिन्द्रं एतानि विधकमेत्वादीनि त्रयाग्निं करि-
कद्वायर्थं कुञ्जगवचरत्वस्यात्मविपादके नानेनैव मन्त्रेण होमो पुरुपते ।

होमात्पुरा ग्रहावादायाऽऽच्छायाऽप्युपतिपत्त्यादारौ पाङ्गुलौ निर्वच्छेवा-
पिति विधत्ते—

४८० श्रीमत्सायणाचार्यदिरचितभाष्यसमेता— [१ प्रथमकाण्ड—
(शुक्रामन्थिरहयोरभिक्षानम्)

“ असौ वा आदित्यः शुक्रचन्द्रमा प्रश्यपिमूलं वा चौ निष्कामतस्तस्मा-
त्याग्नी यन्त्रौ न पश्यन्ति ” [स० का० ६ प० ४ अ० १०] इति ।

पश्यदित्यस्ते गत्वा पुनरुदयाय माहेश्वरवत्प्रा मच्छन्तौ सूर्याचन्द्रसौ ददु
केऽपि न शक्नुवन्ति । तस्याद्यहयोराञ्छादनं युक्तम् ।

होमाय प्रत्यहमूलतर्त्वं विद्यते—

“ प्रत्यज्ञावावृत्वं युहुतस्तस्यात्प्रत्यञ्जी यन्त्रौ पश्यन्ति ” [स० का० ६
प० ४ अ० १०] इति ।

उदयाद्वृष्टे प्रत्यहमूलतया मच्छन्तौ सूर्याचन्द्रसौ सर्वे पश्यन्ति । अतो अ-
हयोराञ्छादनमपनीय प्रत्यहमूलत्वेनाऽऽवृत्तिर्हामाग्नी युक्ता ।

उच्चरेवेरभितः परिक्षणं विद्यते—

“ उक्षुषी वा एते प्रज्ञर्य यच्छुक्रामन्थिनौ नातिकोचरवेदिरभितः परिक्षण
युहुतस्तस्यादभितो नातिको उक्षुषी दस्यानातिकया उक्षुषी विघृते सर्वतः परि-
क्षणतो रक्षसामपहरते ” [स० का० ६ प० ४ अ० १०] इति ।

अत्र सूत्रम्—“ उच्चरेवेऽपि परिक्षणतः सुवीराः प्रजाः प्रजनप्रनरीहि । शुक्रः
शुक्रशोचिषेति दक्षिणाभ्यर्थुः प्रतिष्ठाने सुप्रजाः प्रजाः प्रजनप्रनरीहि । मन्थी
मन्थिशोचिषेत्युत्तरेण प्रतिप्रस्थावा ” इति । तदेवत्सर्वदः परिक्षणं रक्षोपयाव
संपद्यते ।

अत्र चमसहीमे प्राह्मूलतर्त्वं यहोमे प्रत्यहमूलतर्त्वं च विद्यते—

“ देवा वै याः प्रवीराहुतीरथ्युहवर्ये पुरस्तादसुरा आसन्तास्ताभिः प्राण-
दन्त याः पलीचिर्णे पथादसुरा आसन्तास्ताभिरपानुदन्त प्राणीरन्धा आहुतयो
हृष्णन्ते प्रत्यञ्जी शुक्रमार्थिनौ प्रश्यचैव पुरस्ताच्च यजप्राणो भातूव्यान्प णुदते
तस्मात्पराचीः प्रजाः प्रवीयन्ते प्रतीचीर्णायन्ते ” [स० का० ६ प० ४ अ०
१०] इति ।

अत्र सूत्रम्—“ पुरस्तात्प्रत्यज्ञावध्यर्थु जुहा� पञ्चाम्बद्यमसैवमसाध्यंयो
जुहति ” इति । वाक्यं तु विष्णवप्रस्तावेऽपि गतम् ।

सूत्रकारेणोदाहसौ परिक्षणमन्त्रौ पदेशान्वर आम्नाताविह अपाचहे—

“ शुक्रामन्थिनौ वा अनु प्रजाः प्रजान्ते इतीश्वान्द्याश्च शुवीराः प्रजाः
प्रजनप्रनरीहि शुक्रः शुक्रशोचिषा सुप्रजाः प्रजाः प्रजनप्रनरीहि मन्थी मन्थि-

प्र० ४ अनु० १] कृष्णजुर्वेदीयत्तिरीयसंहिता । ४८१

(शुक्राभिनियम्योरभिवानस्)

शोचिषेत्याहैता वै सुवीरा या आवीरेताः सुप्रजा या आद्याः ॥ [स० का० ६ प० ४ अ० १०] इति ।

अवीर्भीक्ष्य उत्तमात्यो ब्राह्मणादम आद्या भोग्या मनिषात्यो भूत्य-
कर्मकराद्यः । मन्त्रार्थस्तु—शोभना वीरा उत्तमा यासी ताः सुवीरा । शोभना:
रेषाकुशलाः प्रजाः पुकाद्यो यासी ताः सुप्रजाः । हे शुक्रग्रह त्वं पञ्चमानस्य
शोभनभोक्तृयुक्ताः प्रजा उत्तादयन्तुरेवेदैक्षिण्यतः परीहि । शुक्रग्रहसर्वं शुक्र-
देवप्रासंबन्धिना तेजसा रक्षाप्रथात्वं कुर्विति शेषः । हे मनिथग्रह त्वं पञ्चमानस्य
शोभनसेवकरूपाः प्रजा उत्तादमन्तुरेवेदैरत्तरतः परीहि । मनिथग्रहसर्वं मनिथेवता
संबन्धिना तेजसा रक्षास्पवजहि । एता वै सुवीरा इत्यग्विकं मन्त्राग्यारूपानप् ।

वेदने शीर्षस्ति—

“ य एव वेदाग्यस्य प्रजा जायते नाऽऽश्या ॥ [स० का० ६ प० ४ अ० १०] इति ।

मनिथप्रावस्य विकल्पत्वैक्षत्वं सकुमेष्टने च विषये—

“ प्रजापतेरक्षयस्थपत्तापराऽपत्ताद्विकल्पनं प्राप्तिशत्तद्विकल्पने नारवत तद्यत्वं
प्राप्तिशत्तद्विकल्पत तथ्यवस्थ यत्वे पद्विकल्पने पनिप्रावं प्रपति सकुमिः अी-
णाति प्रजापतेरेव तच्छ्रुः त्वं भरति” [स० का० ६ प० ४ अ० १०] इति ।

सकुमी यद्यपिण्डाति ।

आहृपनीये हुत्वा प्रत्यज्ञः प्रत्येत्य सदृशि यक्षपन्तीति पञ्चनादितरप्रावस्य-
विषयाग्रस्यापि सदःप्रवेशः प्राप्तोति तद्विषेषं प्रओक्तराभ्यामुच्यति—

“ ब्रह्मणादिनो वदन्ति कस्मात्तरात्मानमनिधपात् सदो नाभ्रुत इत्यार्थप्राव-
हीति ब्रूयाग्यदभुवीतान्धोऽध्यर्थुः रथादाविष्याच्छेचस्माक्षान्तुते ॥ [स० का०
६ प० ४ अ० १०] इति ।

आर्वेषात्रै रोगयुक्तचक्षुःस्वरूपमिदं पात्रम् ।

अथ शीर्षस्ता ।

दक्षमाग्याग्रस्य पञ्चमे पदे चिनितम्—

“ स्वस्थाने पतिकर्णो पा शुक्रादेः पूर्वदद्वेषु ।

स्थाने वै तद्ग्रन्थाप्राप्तिः स पतिष्ठायताम् ॥ इति ।

च्योतिष्ठोमै श्रूयते—“ शुक्रायान्गृहीयादभिवरतो मन्त्रप्रयान्गृहीयादभिवर्षे—

(शुक्रामनिधवहयोगभिपानद)

माध्यस्य ” इत्यादि । ऐन्द्रवायदन्वयेन शुक्रादीना॑ स्वस्थाने ग्रहणमिति प्राप्ते
द्रुपः—ऐन्द्रवायदन्वय भाराग्रहाश्रवं स्वस्थाने पाठादेव प्राप्तम् । शुक्रादीना॑ तु
नेति वैष्णवयः । तथा सति विधीयमान्यमयत्वं पाठकमवायदमन्तरेणानुपपञ्चलताय-
विकृष्ट्येते ।

तैवैवान्यचिन्तितम्—

“ स सर्वादैन्द्रवायवादी धाराविचेष्टतः ।

सर्वादावाभायदैन्द्रवायवादी त्रुतेरपि ” इति ॥

स पूर्वोक्तः परिकर्त्तः सर्वेषामुपर्यादीना॑ ग्रहाणामादी युक्तः । कुतः । विशेष-
भाष्यवणात् । सामान्यतः अत्यन्तमन्येष्विक्तत्वात्सर्वादी मुख्यम् । नैतदेवम् ।
पाठतान्धाराग्रहानाभित्य फलाय शुक्राश्रवं विधानात् । किंच “ धारयेयुस्ते
यं काप्यस्य गृहीयैऽव्यायवं गृहीत्वा सादृशेत् ” इति भूयते । तत्र काम्यस्य
शुक्रादैरप्याद्वाद्वान्तरैन्द्रवायदयहर्णं विविक्षितार्थं लिङ्गम् । दस्पान्द्रवायवादी
परिकर्त्तः ।

तैवैवान्यचिन्तितम्—

“ नापकर्त्तैषकर्त्ते वा सादनस्याभुतत्वतः ।

न मैवं ग्रहेष्वत्वात्तच्चाशक्तेष्वहास्तरे ” इति ॥

सर्वत्र अहो गृहीत्वा सादृशे । तथा सति यत्र काम्यस्य ग्रहस्याएकपूर्वस्तत्र
सादनस्यापकर्त्ते न शृणनीयेः । अभुतत्वात् । शुक्रामनित्यत्र(म)शब्देन यथा
ग्रहस्याएकर्त्तः भूष्टदे न तथा सादनापकर्त्तैषप्रतिपादकः कवित्याद्युपरित्य-
तस्माभाषकर्त्तः । नैतद्युक्तम् । सादनस्य ग्रहेष्वत्वात् । तत्र शेषत्वमवाक्येरव्य-
भूयते । न हि पूर्वं ग्रहसादवित्ता ग्रहान्तरं ग्रहीतुं शक्यम् । अतोऽत्र ग्रहा-
जायपकर्त्ते तथेष्वभूतं सादनस्यपूर्वकृष्ट्यते ।

अथ छन्दः—

अयं देन इति विद्वुप् । वै प्रत्ययेति जगदी ॥

इति श्रीमत्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे रूप्ययजुर्वेदीय-

वैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमका३५० चतुर्थप्रयाठके३-

दस्पनवप्तानुवाकौ ॥ ८ ॥ ९ ॥

पृष्ठा ०४ अनु० १०] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता ।

४८६

(आग्रहणहानिवानम्)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

ये देवा दिव्येकादशा स्य पूर्णिव्यामध्येका-
दश स्याप्सुषदौ महिनैकादशस्य ते देवा
यज्ञमिमं जुर्प्यमुपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि
स्वाग्रयणो जिन्व यज्ञं जिन्व यज्ञपतिमभि
सर्वना पाहि विष्णुस्त्वां पातु विशं त्वं पाही-
न्द्रियेणैष ते योनिविश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः (१) ॥

(ये देवालिखत्वारित्वात्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

त्रिशत्त्रयंश्च गणिनो रुजन्तो दिवै रुद्राः
पूर्णिवीं च संचन्ते । एकादशासौ अप्सुषदौ
सुतं सोमै जुषन्तां सर्वनाथ विश्वे । उपया-
मगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणो जिन्व
यज्ञं जिन्व यज्ञपतिमभि सर्वना पाहि विष्णु-
स्त्वां पातु विशं त्वं पाहीन्द्रियेणैष ते योनि-
विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः (१) ॥

(त्रिशत्त्रयादिखत्वारित्वात्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पथमकाण्डे चतुर्थप्रषाठके दशमैकादशानुवाकी) ।

कल्पः—“ ये देवा दिवीयुपरिषदादुपयाप्यथा पुरस्तादुपयाप्येन वा यजुषा
हाम्यां धाराम्यां स्थाल्यामाग्रमेण मृहूजाति एष ते योनिर्विद्येभ्यसत्वा देवेभ्य
इति सादिपत्या ” इति ।

पाठस्तु—

ये देवा इति । अप्सुषादेऽपुपलक्षितेऽन्तरिक्षे सीदन्तीर्यप्सुषदः । महिना स्तम-
हिन्ना तन सीदन्ति । हे देवा ये यूर्यं त्रिषु लोकेषु मत्येकमेकादशवस्थितास्ते
सर्वे यज्ञमित्रं सेवध्यम् । हे सोम त्वमुपयाप्येन स्थालीरूपेण पार्थिवप्रत्येण मृही-
दौधसि । आग्रयणामाग्रसि । सुदु अर्यं औडचं तस्य प्रापकः स्वाग्रयणः ।
तात्प्रशास्त्रं यज्ञं प्रीणय यज्ञानं च प्रीणय । सवनाम्याभिमुख्येन पात्रय ।
विष्णुना रक्षितव्यं यज्ञमानस्य प्रजामिन्द्रियेण सामर्थ्यप्रदानेन पात्रय । पृष्ठ
स्तरैते तत्र स्थानं, विद्येभ्यो देवेभ्यस्त्र्वा साद्यान्ति । ये देवा आग्रयणोऽ-
सुतिष्ठेतौ मन्त्राग्रायस्तम्यमते विकल्पितौ । वीधायनमते ये देवा इति ग्रहणम् ।
आग्रयणोऽसीर्यप्रियदेत् ।

ये देवा इत्येतस्य स्थाने भातूव्यपतो मन्त्रान्तरसमान्नाश्वते—

विश्वशूत्रघ्नश्वेति । एकादशात्मकाल्ययोगणां एषां सन्तीति गणितः । ते
च वयर्तिशास्त्रसंख्याका रुजन्तः शत्रूनिवनाशमन्त्रो रुद्राः शत्रुनारीणां रोदयि-
तारः । दत्त्वयेव केवन दिवं सत्वन्ते सेवन्ते । केवन पृथिवीं सेवन्ते जवशिष्टास्त्रे-
कादशसंख्याका अपुष्टलक्षितेऽन्तरिक्षे सीदन्ति । ते दिवे तत्रे तु त्रयमिषुतभिर्म
सोमं सवनाय तृतीयस्तवने सेवन्नाम् ।

मन्त्रान्यापिश्वस्यसुराग्रयणस्य ग्रहणं विद्यते—

“ देवा वै शद्यज्ञोऽकुर्वत तद्सुरा अकुर्वत वै देवा आग्रयणाग्रान्ग्रहानप्रय-
न्तानगृह्णत तदो वै तद्यं पर्यायम्यस्त्रैवं प्रियुष आग्रयणादा ग्रहः गृहान्तेऽप्य-
भेदं समानान्तरं पर्यति ” [सं० का० ६ ष० ४ अ० ११] इति ।

आग्रयणमद्यं (षोडशः) मथमं (मेरे) येषां त आग्रयणाग्राः । अत
सूत्रम्—“ यदि रथेतरसामा सोपः स्पदैन्वदायवाग्रान्गृहणीयाद्यदि तृहत्सामा
शुक्राग्रान्यदि ग्रामत्सामाऽप्यपणाग्रान्यद्युपसामा वायाकामी ” इति । माध्य-

प्रगा० ४ अनु० ११] कृष्णयजुवेदीयते चिरीयसंहिता । ४८५

(आवधानभिधान)

दिने सबने पृष्ठस्तोत्राणामाद्ये स्वोर्वे रथंतरालयं साम यस्मिन्स्तोमयागे स बागो रथंतरसाम । एवमन्यत्रापि योज्यम् । एकस्मिन्भागे रथंतरे भागान्तरे बृहदित्येष्वमुष्यसामात्यम् । अर्थं पर्यायन्, ऐहर्वं पर्यायाः ।

विंशत्यवेति मन्त्रस्य विषयं दशायति—

“ कृष्णवत्थचाँ भ्रातुव्यवदी गृहणीयाद्भ्रातुव्यस्तैव रुक्तवाऽग्नः समागान्तं पर्येति ” [सं० का० ६ य० ४ अ० ११] इति ।

रुणो रुजिधातुः, सोऽस्यामस्तीति रुणवती । गणिनो रुणात् इति रुजिधातुर्मन्त्रे दृश्यते । रुक्तवा रीगमुत्साद्य ।

तयोर्मन्त्रयोर्देवसंख्योक्तिस्यान्सर्वानुदित्यं ग्रहीतुमित्याह—

“ वे देवा दिव्येकादश स्थेत्यहेत्यापीर्वे देवतास्ताम्य एवैतत् तार्यम्यो गृहणाति ” [सं० का० ६ य० ४ अ० ११] इति ।

तादनन्त्रे विशेष्यं इत्यभिधानं युक्तिभिर्माह—

“ एष ते योनिर्विशेष्यस्त्वा देवेभ्य इत्याहैवेश्वदेवो ऐष देवतया ” [सं० का० ६ य० ४ अ० ११] इति ।

वाग्वित्सर्वं विधत्ते—

“ वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामघज्ञायातिष्ठमाना ते देवा वाच्यपकान्तायां तूष्णीं ग्रहानशृङ्खलं ताऽमन्यत वामन्तर्यन्ति वै मेति साऽग्रयणं ग्रत्याऽग्न्यच्छतदाग्रयणस्याऽग्रयणत्वम् । तस्मादाग्रयणे वाग्वित्सूज्यते यनूष्णीं पूर्वे अहा गृसुन्ते ” [सं० का० ६ य० ४ अ० ११] इति ।

केनापि निभित्तेन वाग्देवता यज्ञार्थं स्वकार्यं रूपमपकाशयमाना देवेभ्योऽमक्रम्य देवैर्विगृहीतैस्तूष्णीमिव गृहीतेषु सा वागित्यममन्यत—एते देवा वरदानादिना भाँ न स्तमादधते किंतु यथि निरेक्षा एव स्वकार्यं कुर्वन्तो मामन्तर्यन्ति परिस्त्रियन्तेवेति । ततो देवैरनाशूद्वा सा वागाग्रयणं प्रति स्वयमागच्छत् । तस्मादग्रमभिमुख्येति गच्छति वर्णित्यग्रयणं (ग्रस्य सोऽग्रयणः) । तत्र द्वीर्घायत्ययादाग्रयणं (ण) नाम रुषञ्जम् । यदस्मात्पूर्वे तूष्णीं गृहीता वाक्वेदानीमागवा तस्माद्वाचोऽस्मिन्काले समागमादाग्रयणे गृहीते वार्षं विसूचेत् तु पूर्वग्रहदुत्तरग्रहहस्तूष्णीं गृहीयात् । ननु पूर्वग्रहेष्यपि प्रविश्य हृष्ट्वा भन्त्राचापाम्नातत्वत्कथं तूष्णीं ग्रहणम् । एवं ताहि तूष्णींश्चिन्दवशाग्वित्सर्वं ग्राम्यामुषांशूची भवती ।

४८८ श्रीमत्सायणचार्यविचित्रभाष्यसमेता— [१४४५ काण्डे—
(आप्यगणघाभिधानव)

विवक्षयेयाताम् । अत एवोपानुवाक्यकाण्डे समाप्तायते—“ पान्पाचीनमाग्रय-
थादग्रहान्गृहीयात्तानुपात्त्वा गृहग्रीष्मायानुपविद्यमतः ॥ इति ।

धनिदूर्यं लौकिकदृष्टानेन विशद्यति—

“ यथा त्सारीयति म आत्म इयति नाम रात्याभीत्युपावृत्तत्वेवमेव तद-
च्युरुराग्रयणं गृहीत्वा यज्ञमारण्य वाचं वि सृजते ” [सं० का० ६ प० ४
अ० ३१] इति ।

त्सारी छद्यगतिव्याधिः । तस्र च्छद्यताविति धातुः । स व्याख्यो मनस्यादौ
विचार्यं पञ्चाद्याणानुपावृत्तत्वे भुज्जाति । वराहान्यजान्प्रतिपिर्वत् यार्थं यो गर्वं
आप्यदिन खन्यते स आत्मः । धैतेवाविति दूरमात्मस्तिष्ठति अहं त्वीषत्पुरोगत
इषति दूरे रिथतो नापरात्मवामि । वराहादिभिः स्वस्य यारणेभिर्भवाधः ।
स्वात्पानं दृष्ट्वा वराहादेः पलाशनमन्योऽपराधः । स्वेन मुक्तस्य चाणस्य स्वलन-
मदराघान्तरम् । एतत्सर्वभियति दूरे एष न भविष्यतीति निश्चित्याऽऽगतिस्तत्र
स्थित्वा पञ्चाद्यवसरे तति पञ्चाद्यमूर्तो यथा वाणान्मुक्त्वा तथैव तत्राच्युर्गुण्डेभ्यानिः
काभिदग्धान्गृहीत्वा यज्ञं दृष्ट्वपृष्ठ्यं पञ्चाद्यविं पकटी करोतीत्येतदूपपश्यते ।

विधत्ते—

“ त्रिहि करोत्युद्धात्तेनेव तद्वृथीते ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ३१]
इति ।

हिंकारस्य शामसु मरिष्यत्वात्सामयानां तेन वरणं युक्तम् ।

हिंकारस्य काळं विधत्ते—

“ पञ्चापतिवाँ एष यदाग्रयणो यदाग्रयणं गृहीत्वा हिं करोति पञ्चापति-
रेव तत्पत्ता अभिजिग्रहति तस्मादृत्सं जार्द्द गोरमि विद्यति ” [सं० का० ६
प० ४ अ० ३१] इति ।

आप्यगणहिंकारयोः पौरीपर्यं शदस्ति तत्त्वेन पञ्चापतिरेव यज्ञानस्य पञ्चा-
ना मूर्धन्याद्यार्थं करोति । अत एष पञ्चव्यप्त्येवद्वीक्षयते ।

सप्तनवयेऽप्याग्रयणं विधत्ते—

“ आत्मा दा एष यज्ञस्य यदाग्रयणः सदनेत्वनेऽभि गृह्णात्वात्मनेव यज्ञं
सं तनोति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ३१] इति ।

प्रश्न० ४ अनु० १२] कृष्णयजुवेदीयतैचिरीयसंहिता । ४८७

(आशयणवाहाभिधानम्)

दशापविचस्योपरि सोभरतस्पाव(स्याऽऽ)नयने विवरे—

“ उपरिष्ठादानयति रेत एव तद्वाति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ११] इति ।

दशापविचस्याधस्तात्कवन्त्या धारया(यो)[५] अहर्ण विवरे—

“ अधस्तादुप मृक्षाति प्र जनयेयेव तत् ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ११] इति ।

सदनवयममाग्यर्थं पर्यासति—

“ अस्त्रवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्याद्गायत्री कनिष्ठा छन्दसाऽस्त्री स-
र्वाणि सत्त्वनानि वहतीत्येवै गायत्रियै वत्सी यदाग्यणस्तमेव तद्विविवरं॒ स-
र्वाणि सत्त्वनानि वहति तस्माद्वृत्तमपाकृते गौरभि नि वत्सै॑ ॥ [सं० का० ६
प० ४ अ० ११] इति ।

अल्पाक्षरत्वात्कनिष्ठा । प्रातःसदने अहिष्टप्रभानसूक्ष्मामुपास्यै गायत्रेत्यत्ती-
ना छन्दो गायत्री । माध्यंदिनसदने माध्यंदिनपवमानसूक्ष्मस्योच्चा ते जातमन्तस्त-
इत्यस्य गायत्री । श्रीयस्तवनस्याऽमृद्वपदमानसूक्ष्मस्य स्वादिष्टप्रेत्यस्य गायत्री ।
एवमुद्घाहर्तव्यम् । यथा गौरपाकृतं स्त्रीयै वत्समाभिलक्षणं गुणादिकमवि परित्यज्य
विवरते तथा गायत्री स्ववत्समाग्यणमिलक्षणं पुनः पुनर्मिवत्यै(त्रितीय) सत्त्वनानि
निर्वहति । ये देवास्त्रिशश्चेत्येवं विष्णुभौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशो कृष्णदण्ड-

वेदीयतैचिरीयसंहिताभाव्ये पथमकाण्डे चतुर्थपवाठके

दशमैकादशावनुवाकै ॥ १० ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाण्डे चतुर्थपवाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

उपशामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा चृहद्वै वर्य-

स्वत उक्त्यायुवे यत्ते इन्द्र चृहद्वैस्तस्यै त्वा

विष्णवे त्वैष ते योनिरिन्द्राय त्वोक्या-

युवे (१) ॥

(उपशामगृहीतो द्वाविद्यातिः) ।

इति कृष्णयजुवेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाण्डके

चतुर्थपवाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ पथमकाण्डे चतुर्थपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ स्थात्पोक्त्यं गृहाति उपशामगृहीतेऽसीनदाय त्वा बृहद्वते वयस्व-
त इति अहणसावनौ ” इति ।

पाठस्तु—

उपशामगृहीत इति । हे सोमविषयमेन स्थात्पा गृहीतीति, इन्द्राय त्वा
गृहाति । कीटशाय । बृहद्वते बृहत्सामप्रियाय । वत्सामयोन्वामूर्ति त्वां शृण-
विष्वं शापतिष्ठिति हि श्रुतम् । वयस्वते वयोऽन्वे सोमरूपै तद्वते तत्प्रियाय ।
उक्तं शर्वं लदात्मन इच्छतीत्युक्त्यायुस्तस्मै ते । इन्द्र यते तप शुहद्वयो महद्वन्न
सोमरूपै तस्मै पातार्थं त्वां, मार्त्य इति शेषः । हे सोम विष्णवे त्वां गृहाति ।
एष स्वरपदेशस्तत्र विषयानम् । उक्तश्चात्मप्रियायेन्नाप त्वां सरे सादप्रापि ।

मन्त्रवाचास्यानायाऽद्वादुकथ्यगृह्ण विषये—

“ इन्द्रो बृशाय एज्ञमुदयच्छत्तस बृचो वज्जादुद्यतादधिभेत्सोऽव्रवीन्या मे प्र
हारस्ति वा इदं मयि वीर्यं तते प्र दास्यमीति वस्मा उक्त्यमेव प्रायच्छत्तस्मै
द्वितीयमुदयच्छत्तसोऽव्रवीन्या मे प्र हारस्ति वा इदं मयि वीर्यं तते प्र दास्यमी-
ति वस्मा उक्त्यमेव प्राप्त्यच्छत्तस्मै तृतीयमुदयच्छत्तसौ विष्णुरन्विष्टु जहीति
सोऽव्रवीन्या मे प्र हारस्ति वा इदं मयि वीर्यं तते प्र दास्यमीति वस्मा उक्त्यमेव
प्रायच्छत्तते निर्माणं भूतमहन्यजो हि वस्म यायाऽसीद्वदुकथ्यो गृहस्त इन्द्रियमेव
तदीर्थं प्रजापानो भ्रातुव्यस्य बृहक्ते ” [सू० का० ६ प० ५ अ० १] इति ।

मा मे प्रहा वां शा प्रहार्षीः । वीर्यमुक्त्यरूपं अेष्ट वस्तु, उक्त्यस्थास्यां म-
न्वेण गृहीतः सोम इत्यर्थः । वस्य सवनवयोपेक्षया त्रिः प्रदानप् । अग्निहोमे
तृतीयसवन उक्त्याभावेऽपि संस्थानवेषु विषये । अथवा भ्रातःसवन एवोक्त्य-
स्थात्पामुक्त्यवाचे विग्रहीतव्यं, तदेषेक्षया त्रिः प्रदानप् । तृतीयपर्याये विष्णु-
जीहीत्येव ददिन्निष्वमन्विष्टु ताहकारी सम्बवस्थितः । उक्त्यरूपो पश्चो वृपस्य
मापा । यस्मादुकथ्यलोभेन मोहित इन्द्रो बृहं न जयान्, विष्णुप्युक्त्यमेवु दत्तेषु
निर्माणं मोहयितुमसर्वं बृहं हदवास्तस्मादिन्द्रवृष्टिरित्वपिन्दियसामर्थ्यं विनाश-
यितुमुक्त्यं गृहीत्यात् ।

बृहेणदाय दत्तवान्नन्वेऽपीभ्रुपेत्युक्तिर्थं केष्याह—

“ इन्द्राय त्वा शुहद्वते वयस्वत इत्याहेनदाय हि स ते प्रायच्छत् ” [सू०
का० ६ प० ५ अ० १] इति ।

४८० ४५० १२] कृष्णयजुर्वदीयतैतिरियसंहिता ।

४८६

(उक्त्याग्नाभिशानन्)

विष्णोरवि सहकारित्वेन भागित्वाचन्मन्त्रोऽपि युक्त इत्याह—

“ तस्मै त्वा विष्णवे त्वेत्याह यदेव विष्णुरम्बलिकृत जहीति तस्मादिष्णुभू-
न्वाभजति ” [सं० का० ६ प० ५ अ० १] इति ।

स्थाल्यदी गृहीत्वा तादितस्य सोमस्य होमकाळे पुनर्दर्कणावे विशारदग्रहणे
विधते—

“ विनिर्गुह्याति विर्हि स ते तस्मै पायच्छत् ” [सं० का० ६ प० ५
अ० १] इति ।

स त्रृत्समुक्त्यं तस्मा इन्द्राय त्रिः पायच्छत् । तस्मात्स्थालीगतं सोमे वेदा
विष्णुष्वद् पर्यायवयेण गृहीयात् ।

दाहपत्रे गृहीतस्याऽत्सादनयन्त्रे स्थाल्यभिमर्हनमन्त्रं लोकाण व्याप्ते—

“ एव ते योनिः पुनर्हविरसीत्याह पुनः पुनर्स्माभिर्गुह्याति ” [सं० का०
६ प० ५ अ० १] इति ।

हे दाहपत्रे गृहीत सोम तवैष स्वरमदेशः स्थानम् । अनेन मन्त्रेण तादीपूर्णं
हे स्थालीगत सोम त्वै गृहीतशोऽपि पुनर्गुह्यमाप्तवाच्चविरेकाति । अल्लात्स्था-
लीगतसोमाद्वयहीन्यमाणं पर्यायदूषयवेष्य पुनः पुनरित्युक्तिः । अत तूष्म—
“ उपरामगृहीतोऽसि मित्रावहा भ्यां त्वा जुं गृहामि देवेभ्यो देवामुवेनुस्येभ्य-
उक्त्यामुविष्ट्युक्त्यात्तुतीयं गृहीत्वेष ते योनिर्मित्वावरुणाभ्यां त्वेति तादीपूर्णा
पुनर्हविरसीति स्थालीमाभिमृशति, एवं विहितावुनरौ पर्यायौ ताभ्यां प्रतिपत्त्याता
चरति ” इति ।

उक्त्यहोमवयस्त्वान्विधते—

“ चक्षुवां एतद्यशस्य यदुक्त्यस्तस्मादुक्त्यः हुतृत्सोमा अन्वायन्ति तस्मादात्मा
चक्षुरम्बेति तस्मादेकं यन्ते चहयोऽनुमन्ति तस्मादेको चहना भवति भवति तस्मा-
देको चक्षुर्जीवा विन्दते यदि कामयेताध्यमुरात्मानं यज्ञयशसेनार्पयेषमित्यन्तरा—
हवनीयं च हविर्वानं च विष्णुश्च नयेदात्मानमेव यज्ञयशसेनार्पयति यदि कामयेत
यज्ञमानं यज्ञयशसेनार्पयेषमित्यन्तरा तदोऽविवाहे तिष्ठन्तव नपेद्यज्ञानयेव यज्ञ-
यशसेनार्पयति ” [सं० का० ६ प० ५ अ० १] इति ।

चक्षुःस्थानीय उक्त्ये हुते सत्यनन्तरमेवेतत्स्थानीपात्रमता होत्याः । आ-
स्मा सुवांवयवस्त्रात्मूलः पुरुषः । अवयवेषु मुख्यस्य चक्षुषो हृषिः पुरुषो भार्म-

मपरति । ततः संपातस्य आत्माऽनुगच्छति । एकं मुख्यं परिगच्छन्तं वहवो
मृत्या अनुगच्छन्ति । एको मुख्यश्वसुरिव हापक आचार्यो वहनां शिव्याणां
यज्ञे भद्रः पूज्यो भवति । एको मुख्यः स्वकर्मः पुरुषः परतन्त्रा वहवीर्णया
छमेत् । १५८८काण्डे व्यमसानामुक्त्यानन्तरं होमो मुक्तः ।

अत्र सूत्रम्—“ श्रहमध्वर्युरादसे चमसांश्चमसाध्वर्यं आत्माव प्रत्याआविते
संप्रेष्यति उक्त्यशा यज्ञ सोमानामिति वषदूलवानुषट्ठते जुहूति भक्षान्हरन्ति ”
इति ॥

मुख्यचमसे संपातस्यावनयनं विधत्ते—

“ यदि कामयेव लद्वयाम्पञ्चशतेनार्पयेयमिति सह आलभ्याव नयेत्सदस्या-
नेव यज्ञशतेनार्पयति ” [स० का० ६ प० ५ अ० ३] इति ।

यज्ञशतसं यज्ञकर्म् । आलभ्य प्रविश्य । अत्र सूत्रम्—“ द्वेष्यस्या देवा-
युवं पूजात्मि यज्ञस्याऽस्य इति मुख्ये संपातमयनयति यदि कामयेवाध्वर्युरात्मानं
यज्ञयच्छतेनार्पयेयमित्युक्तम् ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाष्यविचारकाशे कृष्णजुर्वे-
दीयत्वैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमाठके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

मुख्यान्ते द्वितीये अर्तति पृथिव्या वैश्वानरम्भ-
ताय जातमित्य् । कविः सम्भाजमतिर्थिं ज-
नानामात्मचापात्रं जनयन्त देवाः । उपयामसू-
हीतोऽस्यमये त्वा वैश्वानराय वहवोऽसि धक्ष-
क्षितिर्धर्माणां धक्षतमोऽच्युतानामच्युतक्षित-
म एष ते योनिरमये त्वा वैश्वानराय (१) ।

(मुख्यान्ते पञ्चविंशत्) ।

इति कृष्णजुर्वेदीयत्वैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाठके
चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

५३० ४ अनु० १३] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता । ४९१
 (ज्वरमहामिश्रनम्)
 (अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्राणके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ मूर्धाने दिवो अरति पृथिव्या इति स्थाल्या भृवं पूर्णं गृह्णाति
 एष ते योनिरमये त्वा वैभानरायेति हिरण्ये सावदेत् ” इति ।

पाठस्तु—

मूर्धानमिति । अत गृहीत्वा भ्रुवोऽस्तीत्यादिकं पठेत् । तदुकं वौपायनेन—
 “ अथेनभधिवदते भ्रुवोऽस्तीति ” इति । मूर्धानमिति मन्त्रे स्तुम इति गदमध्याह-
 त्याग्नि वर्ये स्तुम इति योजनीयम् । कीरणपश्चिम् । दियो मूर्धाने विरोवदुभवदेवो
 सूर्यरूपेणावस्थाय शुद्धोकस्य भासकम् । अरति पृथिव्या रतिरुपरतिसददिवम् ।
 नहि पृथिव्या उत्तरि कदाचिद्ग्रिहपरमते किंतु दाहशाकशकाशैः सप्तांनुगृहन्त्स-
 वैदा वर्तते । स च ग्रीष्मेष्वान्तरामकः । यथा दिवि नाको नामाग्नी रक्षोहेत्या-
 न्नादं यथा पृथिव्यां वैभानरः । तैर्या पृथिव्यामूलाय जाते यज्ञार्थमाहवनीया-
 दिरुपेणोत्पन्नम् । कविं स्वमकाननुग्रहीत्वमित्तम् । सप्तां सम्यग्दीप्यमानम् ।
 जनानां यजमानानामतिर्थिं हयिभिः सत्कारयोग्यम् । आत्मन्, ईदशस्त्वाग्नेरास्ये
 होतु देवाः रात्रे सोमग्रहचमत्सूक्ष्ममाजनयःत सर्वदै ऐन्द्रवायदादिस्थानेषुत्तादित-
 वन्तः । हे सोम स्थालीरूपेणोपयोगेन गृहीतेऽसि । वैभानरायाभये त्वां गृह्णामि ।
 हे यह त्वं भृवोऽसि भृवनामकोशति । भृवक्षिदिः स्थिरनिवासः । आवैभ-
 देवर्थं सनमदस्थानात् । भृवाणामादित्यस्थाल्यादीनां देवेशतिशयेन भृवः ।
 तस्मैव व्याख्यानमच्युतानामच्युताहीत्यम् इति । एषोऽनुवोदैशस्तय स्थाने तत्र
 वैभानरायाभये त्वा साद्यामि ।

भृवग्राहं विषये—

“ आपुवां एवद्यज्ञस्य यदूर्धवं बत्तमो ग्रहाणां गृहाते तस्माद्युः प्राणाना-
 मुत्तम् ” [सं७ का० ६ प० ५ अ० २] इति ।

ऐन्द्रवायदाद्यो यथा यज्ञस्य वागादिपाणस्वपास्तथा भृवोऽप्यायुःस्वरूपः ।
 स च भृवोऽन्तर्यामैन्द्रवायवादीनां भाराग्रहाणामुत्तमवरमो यथा भवति तथा
 प्रहीतव्यः । अत एव भृवग्रहप्रस्तावे सूचकारिण्योकम्—“ अत भारा विरसदि ”
 इति । यस्माद्युःस्थानीयो भृवो ग्रहाणामुत्तमस्वस्मादायादीनां प्राणानां मध्ये
 जीवनरूपमायुरुत्तमम् । सति हि जीवने माणाः शोभने ।

१ स. “येत्यायतने लिं” । २ स. “एः । सता” । ३ क. ततः । ४ क. “शहर्ण लिं” ।
 ५ क. ग. च. ठ. “नी म” ।

(भुवरेहामिथानम्)

मने मूर्खालमित्यादिशब्दप्रयोगेण ज्ञातीनां मने यजमानं ऐरुं करोती-
स्याह—

“ मूर्खानं दिवो अरर्त्वं पृथिव्या इत्याह मूर्खानमेवैनः समानानां करोति ”
[स० का० ६ प० ५ अ० २] इति ।

आपुषो वैशानरामित्यानिदेवतादामुःस्थानीष्ठकवस्य ग्रहणे वैशानरशब्दो
मुक्ते इत्याह—

“ वैशानरमृताय जातमग्निमित्याह वैशानरः हि देवत्याऽऽयुः ” [स०
का० ६ प० ५ अ० २] इति ।

अस्यामृत्युपरित्वे यजुषि च वैशानरशब्दप्रयोगो नभिरुद्धर्वादोवर्तिप्राणसा-
म्पायेत्याह—

“ उभयतोवैशानरो मृहसे वस्तादुभयतः प्राणा अपस्ताच्चोपरिष्ठाच्च ”
[स० का० ६ प० ५ अ० २] इति ।

यथा बाक्तव्याद्य उपरित्वेतिनो मूकत्वान्वत्वविरावादिकृतानल्पान्त्यवहा-
त्वमिरोत्तात्त्वारसन्तो देहस्पार्शं कृतं मिर्यहन्ति अवोभागदर्तीं तु प्राणो मठमूर्च-
निरोर्धे ग्रहान्तं निवारयन्तर्धकृतं निर्वहन्ति तथैवान्ये ग्रहा यज्ञस्यार्थं निर्वहन्ति
भक्तस्तवर्धपिति प्रश्नसति—

“ अधिनोऽन्ये ग्रहा गृहान्तेऽर्थी ऋक्यस्तस्माद्भव्ययाह्यांशोऽन्येषां प्राणानात् ”
[स० का० ६ प० ५ अ० २] इति ।

अवित्वविति शेषः ।

ऋदस्येतरविद्यक्षणें सादनस्थानं विधते—

“ उपोरेऽन्ये ग्रहाः सादन्येऽनुपोते ऋक्पत्तस्मादस्थनाऽन्याः प्रजाः प्रविविष्टन्ति
नात्त्वेनान्याः ” [स० का० ६ प० ५ अ० २] इति ।

क्रममुपोर्य स्वरीकृते पदेषो ग्रहान्तरसादनं, केवलभूम्यां भक्तस्य सादनम् ।
मस्योदेवैतित्वाण्ये तस्माद्योकेऽपि अन्या गवादिरूपाः प्रजाः आस्थिवत्कठिनसु-
रेण भूम्यौ विहन्ति, अन्यास्तु भनुष्यरूपाः प्रजाः पाददलगतेन मसिनावतिहन्ते ।

भूम्यौ सायमानस्य ऋक्वस्योत्तरहितानिसमीपेदयं विधते—

“ असुरा वा उत्तरतः पृथिवीं पर्याचिकीपैन्दां देवा ऋक्वेषाहृहेन्तदृभक्तस्य

(करुपहानिधानम्)

भृवत्वं पद्मृहव उच्चरतः सादेते धूत्ये ॥ [सं० का० ६ य० ५ अ० २] इति ।
पर्याचिकीपन्थ्याऽकरुपुचरत आकरुपेष्ठन् ॥ भृवस्योचरदेशे सादेन धूतिर्वी धूता
भवति । अथ मूलम्—“ उच्चरस्य हविधानस्याग्रेणोपस्तम्भनमनुपोऽपि भृवस्या-
क्षीम् ॥ ” इति ।

भृवेऽवस्थितस्य सोमस्य होतृचमर्तोऽवनयनं विधत्ते—

“ आयुर्वार्ह एव दधशस्य पद्मृहव आत्मा हेता यज्ञोत्पृष्ठमते भृवमवनयत्या-
न्मन्त्रेव यज्ञस्याऽप्युद्यधाति ॥ [सं० का० ६ य० ५ अ० २] इति ।

अवनयनस्य कालं विधित्सुभित्वान्वराण्युपन्यस्याति—

“ पुरस्तादुकथस्याधनीय इत्याहुः पुरस्ताज्ज्ञायुषो भुद्धके यध्यतोऽवनीय इत्याहु-
मैध्यमेन सामुषो भुद्धक उत्तरार्द्धेऽवनीय इत्याहुरुक्तमेन सामुषो भुद्धके ॥ [सं०
का० ६ य० ५ अ० २] इति ।

उक्तं शास्त्रम् । तत्त्वं वेदा विद्यय पूर्वभागे शस्यमानेऽवनयेत् । एवमितर-
योरपि । आयुषः पूर्वभागे वाहै वहृत्वं भुव्यते । यद्यमे भागे वहृत्वं भु-
व्यते । उत्तरे भागे शाकत्वभावेऽपि वहृ भोक्तुविच्छिलि ।

इदानीं विधत्ते—

“ वैश्वेत्यामूलि शास्त्रमानायामय नयति वैश्वेत्यो वै प्रजाः प्रजास्तेवाऽप्य-
पुर्वधाति ॥ [सं० का० ६ य० ५ अ० २] इति ।

उत नो भहिर्वैचिन्यः चृणोत्तिवेष्या वैश्वेत्यी ।

मूर्खानं दिव इत्येषा विद्युत् ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णजुर्वे-

दीयतैचिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्राप्तके

शब्दोऽशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमाण्डे चतुर्थप्राप्तके चतुर्वृश्चानुवाकः) ।

मधुञ्च माधवञ्च द्वाकञ्च शुचिञ्च नभेद्य
नभस्याऽवश्वोर्जञ्च सहञ्च सहस्यञ्च तपञ्च
तपस्यञ्चोपयामगृहीतोऽसि स॒सपोऽस्य॒ह-
स्पुत्याय त्वा (१) ।

(बहुलिङ्गशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयत्तिरियसंहितायां प्रथमाठके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ प्रथमाठके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ कतुग्रहैः पैचरदो दोणकलशाद्गृहन्ते न साधन्ते पूर्वेषां शेषे-
पूत्तरानामिगृहीतः पूर्वीऽध्ययुग्रूहाति जावन्दः पतिष्ठातोपयाप्यगृहीतोऽस्ति पञ्च-
अत्येतैः प्रतिमन्तं सहस्रोऽस्थऽहस्पत्याय त्वयि वयोदशचतुर्दशी गृहेते ”
इति ।

मन्त्रपाठस्तु—

मधुञ्जेति । अव मध्वादिकान्दः कपेण चैत्रादिपासानां दाचकाः । संस्कौ-
हस्तिशब्दयोरश्चोऽन्यत्र दर्शितः—

“ असंकान्दावेकवर्णं ही चेत्संसर्पं आदिषः ।

शपमासो द्विसंकान्दः स चांहस्तिसंशकः ” इति ॥

मन्त्रादावुपयोगेति प्रयुक्तीत । हे सोम त्वमुपयामगृहीतो मधुञ्जाति । एवमन्त्र-
यापि योग्यम् ।

कृत्यग्रहं (हान्) विघ्ने—

“ यज्ञेन वै देवाः सुवर्णं लोकपायन्ते अन्धन्त भनुव्या नोऽन्याभाविष्यन्तीति
ते संवत्सरेण योपयित्वा सुवर्णं लोकपायन्ते मृष्य अतुग्रहैरेवानु प्रजानन्धदत्तु-
ग्रहा गृहस्ते सुवर्णस्य लोकस्य पक्षात्ये ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ३]
इति ।

संवत्सरेण योपयित्वा कालपित्तन्तेन योहवित्वा । यत्त ऋषयो मधुञ्जेऽविज्ञाः ।

संस्कौ विघ्ने—

“ द्वादश गृहस्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरस्य पक्षात्ये ” [सं०
का० ६ प० ५ अ० ३] इति ।

वयोदशचतुर्दशयोरप्येतदुपलक्षणम् । अव एव सूक्षकार आह—“ द्वादश
वयोदशचतुर्दश या गृहस्ते ” इति ।

आदावन्ते च द्वयोर्द्यहर्ण विघ्ने—

प्रश्ना ०४ अनु० १४] कृष्णवज्रैदीयतौचिरीयसंहिता। ४९५
(जनुमहाभिषानम्)

“ सह पथमौ गृहेवे रुहोत्तमी वस्माद्दीदायूत् ” [सं० का० ६ म० ५ अ० ३] इति ।

पधुष्य मात्रमेत्येसी पथमौ । तपष्य तपस्येत्येतावुत्तरौ । पस्माद्दयोः
साहित्यपथ विहिते लस्माद्दीदो मासादुस्पर्यवौ ।

पाचस्यसोमे वज्रो जावयितुं विलस्य पार्थयोर्द्देव मुखे विघ्ने—

“ उभयतोपुत्रमृतपात्रं भवति को हि षट्ठेद यत् कर्तुनां मुत्तम् ” [सं० का० ६ म० ५ अ० ३] इति ।

कर्तुनां मुत्तमृतघर्षयूत्त्वारम्भो पतो यस्मात्कालावारभ्य भवति तत्को नाम
देव । लस्मादतुपात्रस्य मुत्तदयं कुर्यात् ।

अथयुपतिपस्थानोः पैषमन्वावृत्वादयति—

कर्तुना पैष्येति षट्ठक्षय आह षट्ठवा कर्तव्य कर्तुनेव पीणारपूतुभिरिति चतु-
अनुष्टुप्द एव पश्चान्वीजाति द्विः पुनर्जनुनाऽऽह दिपद एव प्रीणाति ” [सं० का० ६ म० ५ अ० ३] इति ।

हे पैषमन्वावृत्वादयति— कर्तुना निभिसेन होतारं पैष्य तमिर्म भञ्ज्य पथयतुतीयपञ्चमे-
व्यव्युर्ज्ञयात् । द्वितीपरतुर्यथेषु पतिपस्थाता गृथात् । एवं षट्ठक्षरत्तदद्वनम् ।
तेन भवत्यूत्तुनां प्रीतिः । कर्तुभिः पैष्येति तपमनपमप्योरभ्युर्ज्ञयात् । अष्टमदश-
मवोः पतिपस्थाता । तेन चतुरावर्तनेन पश्चानां प्रीतिः । कर्तुना पैष्येत्यव्युर्ज्ञ-
रेकाददो गृथात् । पतिपस्थाता द्वादशो । तेन द्विरावर्तनेन पञ्चव्याजां पक्षिणां
एव प्रीतिः ।

पूर्वोक्तमेव षट्ठपूर्वित्संक्षिप्तपूर्वीक्षीवक्षमवेन प्रशंसति—

“ कर्तुना पैष्येति षट्ठक्षय आहतुभिरिति चनुस्तस्माच्यतुष्यादः १६ च कर्तुनुप-
जीवन्ति द्विः पुनर्जनुनाऽऽह लस्माद्दीदिशाद्यव्युत्पदः पश्चानुप जीवन्ति ” [सं० का० ६ म० ५ अ० ३] इति ।

गवादयव्युत्पादः शीतोष्णादीनुपवर्णनुपजीवन्ति । मनुष्याभ दिगादः पश्च-
गतक्षीरादीनुपजीवन्ति ।

स्वगारीहणसोपानल्लोणं प्रशंसति—

“ कर्तुना पैष्येति षट्ठक्षय आहतुभिरिति चतुर्द्विः पुनर्जनुनाऽऽहाऽऽक्षणवेद

४९६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१०८काण्डे—
(करुणाभिधानम्)

कर्त्तव्यं यजमानः कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य समहृष्टे ॥ [सं० का० ६ प० ५
अ० ३] इति ।

आकर्मयते प्राप्यते स्वर्गोऽनेतत्याक्रमणः सेतुः । यथा सेतोरपोभागो विशाळ
कर्त्तव्यमायः संकुचितस्तथैवाच अद्वचतुर्द्विसंस्तुत्या । सोपनेष्वप्येतत्सप्तानम् ।

अध्ययुपतिप्रस्थापोर्युगपद्ममनं निषेचति—

“ नान्योऽन्यमनु पद्येत वदन्योऽन्यमनुपद्येत तुर्तुर्तुमनु पद्येतर्गांवो मोहकाः
स्युः ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ३] इति ।

अध्ययुपतिप्रस्थातुर्भ्यां प्रथमद्वितीयौ भूमि सह गृहीतौ । दत्तो हविर्बाना-
च्छकम्य मर्त्याऽहवनीये हुत्या दृश्यः प्रत्यागत्य हविर्बाने ग्रहाभरं ग्रहीतव्यम् ।
तत्रैकः पुरतोऽन्यः पृष्ठत इत्येवं युगपञ्च गन्तव्यं किंतु पर्यायिण । यद्युपुभृहे
तयोः सहगमनं स्याचादानीमेकमृतमन्योऽनुपतिकेत् । देवा साकिर्याहृतवो मोह-
हेतवो भवेत्युः ।

काञ्जलेदयदुभयोर्मार्गभेदं विवरते—

“ पतिक्षेपाभ्यर्दुर्दक्षिणेन पद्यते पतिक्षेपं प्रतिप्रस्थातोत्तरेण तस्मादादित्यः
पण्डासो दक्षिणोनैव एडुत्तरेण ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ३] इति ।

प्रथमतः सिद्धं प्रसिद्धमादित आरम्भेत्यर्थः । यस्माद्विजोर्दक्षिणोत्तरौ द्वी
मार्गी वस्मादादित्यस्यापि दक्षिणायनोत्तरायेऽभवतः । अत्र तूचम्—“ ब्रह्म-
वादायोपनिषद्कामतो दक्षिणमेष्वाध्ययुर्द्विर्याहुं निभयमाण उपनिषद्कामत्युत्तरं
प्रतिप्रस्थातो द्वार्चाहुं निभयमाण उपनिषद्धाम्बद्युराभावयति ज्ञाभाववास्तु
भीषणहस्तुनामेष्वेऽपि पषट्कृते जुहोति निष्कामत्यर्थं प्रतिप्रस्थाता प्रपूर्वते
तथाऽप्यर्थुः ” इति । यदा हविनानन्तप्रतिप्रस्थाता निष्कामति एदाऽप्ययुर्हृषि-
धानं प्रविशतीत्येवं व्यत्ययेनोभयोर्गमनम् ।

मधुओत्थादिष्वन्तरेण द्वादशमासानां श्रीतत्वात्संसर्वमन्वस्य निर्विषयत्वमात्राद्वय
म्बावहे—

“ उपयापगृहीतोशसि तद्दर्शोऽस्यऽहस्त्याव त्येत्याहस्ति अयोदक्षो मासं
इत्याहुलमेव तत्पीडाति ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ३] इति ।

अधिकमात्सर्वयोदयः ॥

प्रथा ० ४३२ ६ । ६) (कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयसंहिता । ४३७
। (प्रथमकाण्डके चतुर्थप्रथमकाण्ड)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैतिरीयहितमात्रे प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रथमकाण्डे चतुर्थप्रथमकाण्डे
चतुर्थप्रथमकाण्डे चतुर्थप्रथमकाण्डे ॥ १४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रथमकाण्डे पञ्चवाणोऽनुवाकः) ।

इन्द्राभ्य आ गतः सुतं गीविर्भो वरे-
ण्यम् । अस्य पालं विषेषिता । उपयामगृही-
तोऽसीन्द्राभिन्धा त्वेष ते योनिरिन्द्राभिन्धा
त्वा (१) ॥

(इन्द्राभ्य विश्वातिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयसंहितायां प्रथमाण्डके
चतुर्थप्रथमकाण्डे पञ्चवाणोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रथमकाण्डे पोदशोऽनुवाकः) ।

ओमासश्वर्षणीघृतो विश्वे देयास आ गतः
दात्र्वाऽस्तो दात्र्वाऽः द्रुतपूर् । उपयामगृहीतोऽसि
विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिविश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्यः (१) ॥

(ओमासो विश्वातिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयसंहितायां प्रथमाण्डके
चतुर्थप्रथमकाण्डे पोदशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रथमकाण्डे पञ्चवाणीऽनुवाकौ) ।

कल्पः—“ ओमहितेन पत्रे जाभ्युरेन्द्राङ्गं गृहातीव्राणी आ गतः सुविधि
प्रहणसादैर् ॥ ” इति ।

प्राप्तिः—

इन्द्राभ्य इति । हे इन्द्राभ्य सुविधि चूर्णे प्रत्यागतमागच्छत्पूर् । की-
दृष्टि सोमम् । चीर्थिः सुलिमित्युक्तापिति शेषः । दधो नमोवस्थैः स्वर्गनिषा-
द्धैः

४९८ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यम् भैता— [१ प्रथम काण्डे—
(महाकालियमाहेन्द्रग्रहलाभिधानस्)

सिभिद्वैवरप्यं पार्थीनीयम् । अस्य सोमस्य संबन्धिने स्वकीर्तिर्थं पावे मुर्वा
पिष्टम् । कीदृशौ मुवाम् । धिया बुद्ध्येदिता पार्थीनी । स्पष्टपन्थत् ।

कहरः—“पैथदेव शुक्रपातेण गृहात्येनासधर्षणीपूत इति महणसादनौ ”
इति ।

पाठस्तु—

ओमास इति । हे विशेष देवा आगताऽगच्छत । कीदृशाः । ओमस्तो
रक्षितारः । चर्षणीघृतो मनुष्यजेतकाः । अनिष्टनिङ्गारणं रक्षणम् । इष्टमापणं
पैत्रपृष्ठम् । सुतमधिषुतं दाशुषो दत्तवतो यजमानस्य दाशोत्तः फलं पैर्वं दत्तवन्तः ।
स्पष्टपन्थत् ।

मन्त्रानुपेक्षैन्द्राभग्रहं विधते—

“सुवर्गीप वा एते लोकाय गृहस्ये यहतुयहा व्योतिरिन्द्राग्नी यैन्द्राभमृतु-
पात्रण गृहावित्त उपतिरेवास्मा उपरिष्टाधाति सुवर्गस्य स्तोकस्थानुरूपात्मै ”
[स० का० ६ प० ५ अ० ४] इति ।

यद्वद्वहतुगायमध्यव्युहस्ते भक्षणीयेन सोमेनोपेतं तेजेन्द्राग्नीं गृहीयाम् । तथा
सत्यतुयहैः प्राप्तः स्वर्म इन्द्राग्नियोतिषा पकाशिद्वो भवति ।

बलघटदत्तेनैन्द्राभं पशांसति—

“ओजोमुखौ वा एतौ देवानां वैदिक्नाशी यैन्द्राग्नीं शृणुते ओज एवाव
कन्ते ” [स० का० ६ प० ५ अ० ४] इति ।

महाभरते विधते—

“वैथदेव२ शुक्रपातेण गृहाविवैथदेव्यो वै प्रजा असाकादीत्यः शुक्रो
यैवैथदेव२ शुक्रपातेण गृहाविव तस्मादसाकादित्यः सर्वाः प्रजाः प्रत्यहृदृदेति
तस्मात्सर्वं इव भन्ते पौ प्रत्युदग्नादिति” [स० का० ६ प० ५ अ० ४] इति ।
गुरुक्षमहस्यं प्रत्यावं तेन वैथदेवं गृहीयान् । वैथदेवीः सर्वाः प्रजाः प्रति शुक्रम-
हाभिधान्यादित्यः परपद्मस्येकमधिमुख उद्देति । तदेवतसर्वस्याप्यनुभवासिदम् ।

तत्त्वभवत्वेन वैथदेवं पशांसति—

“वैथदेव२ शुक्रपातेण गृहणाति वैथदेव्यो वै प्रजास्तेजः शुक्रो यैवैथदेव२
शुक्रपातेण गृहणाति प्रजास्तेव तेजो दधाति” [स० का० ६ प० ५ अ० ४] इति ।

इन्द्राग्नी ओमास इत्येते मायव्यौ ॥

पृष्ठा ०४ अनु० १८] कृष्णयजुवेदीयतैचिरीयसंहिता । ४६६
(महावतीयमाहौद्यग्रहामिकालम्)

इति भीमतत्त्वायणाचार्यविवरनिते नाधीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
वेदीयतैचिरीयसंहितामाये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
पञ्चदशषोडशायनुवाकै ॥ १५ ॥ १६ ॥

(अय प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोडनुवाकः) ।
मरुत्वं चूष्मं त्रौवृधानमकंयारिं दिव्यं
शासमिन्द्रपूरु । विश्वासाहभवसे नूतनायोग्यं
संहोदामिह तं हुयेम । उपयामगृहीतोऽसी-
न्द्राय त्वा मरुत्वं एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
मरुत्वंते (१) ॥

(पृष्ठावैन्तं इहूविदैषतिः) ।

इति कृष्णयजुवेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोडनुवाकः ॥ १७ ॥

(अय प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोडनुवाकः) ।
इन्द्रै मरुत्वं इह पाहि सोमं यथा शायति
अपिवः सुतस्य । तव प्रणीती शुरु शर्षभा
विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः । उपयामगृहीतोऽ-
सीन्द्राय त्वा मरुत्वं एष ते योनिरिन्द्राय
त्वा मरुत्वंते (१) ॥

(इन्द्रै मरुत्वं एकान्नविद्यत्) ।

इति कृष्णयजुवेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वादशोडनुवाकः ॥ १८ ॥

दीमत्साधणाचार्यविरचितभाष्यसंक्षेपा— [प्रथमाङ्क—
(महान् विश्वामित्रसंहिताभ्योन्मुख)]

(अय प्रथमाङ्के चतुर्थप्रपाठके एकोनविश्वामित्राङ्क) ।

मरुत्वार्थ इन्द्र वृषभो रणाय विभा लौकि
मनुष्वधं मदाय । आ लिङ्गस्वरं जडेरं पञ्च
कांगे त्वं राजाऽसि प्रदिवः सुतानाम् । उष-
यामसृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वं पुरु ते योनि-
रिन्द्राय त्वा पुरुत्वं ते (१) ॥

(पुरुत्वानेकान्नदिवः शत्) ।

इति कृष्णवज्रवेदीयतैतिरीयसंहितायां प्रथमाङ्के
चतुर्थप्रपाठके एकोनविश्वामित्राङ्कः ॥ १९ ॥

(अय प्रथमाङ्के चतुर्थप्रपाठके विश्वामित्राङ्कः) ।

महार्थ इन्द्रो य ओजसा पर्वन्यो वृष्टिमार्थ
इव । स्तोमैवत्सस्य धावुधे । उषयामसृही-
तोऽसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय
त्वा (१) ॥

(पुरुत्वानेकान्नदिवः शतिः) ।

इति कृष्णवज्रवेदीयतैतिरीयसंहितायां प्रथमाङ्के
चतुर्थप्रपाठके विश्वामित्राङ्कः ॥ २० ॥

(अय प्रथमाङ्के चतुर्थप्रपाठके एकविश्वामित्राङ्कः) ।

महार्थ इन्द्रो तृवदा चर्षणिश्च उत्ते द्विरहं
अमिनः सहोपि । अस्मद्विरेत्याहृषे वीष-
योऽः पृथुः सुकृतः कर्तृमिश्रैर्द्वये उषयामसृ-
हीतोऽसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय
त्वा (१) ॥

पृष्ठा ०४ अनु० २१] कृष्णाय जुवेदीयतैर्तिरियसंहिता । ५०१
 (मरुत्वतीयमाहेऽग्रहाभिनामम्)
 (महोन्मदत्वहृषिरङ्गतिः) ।

इति कृष्णाय जुवेदीयतैर्तिरियसंहितायां प्रथमाङ्के
 चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तदशांदैश्चोनविषयविशेषकविदानुवाकः) ।

कल्पः—“ मरुत्वन्तामिति स्वेनं द्वृपात्रेणाष्वयुः पूर्वं मरुत्वतीय गृहणातीत्र मरुत्व
 इति स्वेन प्रदिपस्थातोरेतरम् ” इति ।

पाठस्तु—

मरुत्वन्तामिति । इहास्मिन्कर्मणि तमिन्द्रभाहूवयाम । कीदशम् । मरुदृष्टै-
 रुपेवं जलस्य वर्षितारं काषाणां वर्षयितारमकृत्तिवारं वृत्तादीनां शान्तुणामतिष-
 यत्तरावान्, दिष्यि भवं दुष्काणां शास्तितारं दिष्ये पात्रियितुं सहिष्णुमनुवासित्यर्थः ।
 अवस्ते रक्षणाय । नूतनायोग्यरम्, इदानीतेभ्यो वैरिम्यो यज्ञानं शक्तिनुं तद्विरि-
 ष्टूपमित्यर्थः । सहोदां बलप्रदम् । हे मरुदण्डयुक्तेन्द्र त्वपिहास्मिन्कर्मणि सोमं
 पाहि पिब । यथा शा(श)र्यातिनामकस्य यज्ञामानस्य संवन्धिनि कर्मण्यभिष्टुपस्य
 त्रिमस्यशामपिष्टसद्वच्छूर तत्र प्रणीती भण्यन्तानुज्ञया तुष्णाः पूर्वं कवयस्तत्र
 शर्मिणि सुखे निमित्तमूद्ये सत्याभिमुख्येन विवासन्ति परिवैय(२)न्ति तदृप्यमापि
 यज्ञामान इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।

कल्पः—“ अपक्षितेन पापेणाष्वयुस्तुतीर्थं मरुत्वतीर्थं गृहणाति मरुत्वाऽऽन्द्रेन-
 ति ग्रहणसादानीं ” इति ।

पाठस्तु—

मरुत्वाऽऽन्द्रेन्ति । हे इन्द्र मरुदिव्युक्ते वर्षिता च त्वं रणाय कीदार्थे
 सोमं पिब । कीदशम् । अनुष्टुप्यम् । स्वधाग्नेऽन्नवाची सदनीयपुरोहाशाना-
 चष्टे । वैष्णवसूत्य वर्तपानम् । किंय । मदाय हर्षय मध्यो मधुमस्य पीतस्व सो-
 मस्योत्तमे सारंतर्वदीये जठरे उत्तिष्ठस्व स्थापय । तत्र मद्रिवः प्राप्यस्य स्वर्गेस्य
 सुतानीं सोपानीं च राजाऽसि । अते पूर्व प्राप्यमेने । स्पष्टमन्यत् ।

१ स्ल. “नरेणोन्नद” । २ क. च. ढ. “से त” । ३ प. च. “स्विय” । ४ क. ल.
 तामन् ।

(मकलतीयमाहेन्द्रग्रहामिघनम्)

कल्पः—“ माहेन्द्रं शुकपातेज गृहणाति पहात् इन्द्रो य ओजसेति महण-
सादनी ” इति ।

षाठस्तु—

महाऽ इन्द्र इति । वृष्टिभाष्यर्जन्य इव य इन्द्र ओजसा बलेन महान्
इन्द्रो वत्सस्थानीयस्य एजपानस्य स्तोमैः स्तोमैर्वाचुवे वर्षताम् । स्पष्टमन्यत् ।

आस्मन्नेष माहेन्द्रम्भेदे विकलितं मन्त्रान्तरेष्वशास्त्रायते—

महाऽ इन्द्र इति । अबं महानिष्ठो लुदम्भमुष्यवदाचर्षणिशाश्वर्णीम्भनु-
व्यान्वति अभीष्टमेष्टैः पूर्वतीति चर्णणिप्राः । यथा राजामात्यादिमेनुष्यः
सेवकानमीष्टमोग्नीरापूरपति वद्गृ । आपि चायं इयोः पक्षतिविकलित्यप्योः सोम-
यागयोर्धर्षो वृद्धिर्यस्येति विचहाँः । सहेमिर्वैरेमिनोऽभित उपमानरहितः ।
अस्मद्वियगस्तसदशो वावधे वृद्धिं शासः । यथा पवमस्यानुग्रहाद्वृद्धिं पापा-
रतथैवायमप्यस्मदीयैहविर्भिर्विवृद्धः । एतदेव प्रपञ्चये—वीर्याय सामर्थ्यसिद्धये
कर्तुमिर्वैज्ञानिरेयं सुखदो भूत्सुकु वर्षितोभूत् । कीदृशी तस्य वृद्धिः । उक्तर्य-
शासा विपुलः पृथुवेन विस्तुतः । स्पष्टमन्यत् । मन्त्रा उपेक्षिताः ।

तीन्द्वयस्त्रियमहानिघने—

“ इन्द्रो महज्जिः साविदेन मात्यदिने सवेने वृत्तपहन्यन्मात्यदिने सवेने मह-
त्वतीया गृहन्ते वार्द्धा एव वे यजमानस्य गृहन्ते ” [सं० का० ६ प०
५ अ० ५] इति ।

साविद्यं संप्रतिपत्तिरैकमत्यथ् ।

तेषां ग्रहाणां पाचं विष्णवे—

“ वस्य वृत्तं जायनुप कर्तवोग्न्यसुन्तस करुपात्रेण महत्वतीयानगृहात्तो वै
स कर्तून्माजानायहनुपातेज महत्वतीया गृहन्त कर्तूनां पज्ञात्यै ” [सं० का०
६ प० ५ अ० ५] इति ।

यहवर्यं वज्रस्तेजं पर्याप्ताति—

“ वज्रं वा एतं यजमानो भाषुव्याय प हरति यन्मसुत्वतीया उदेय पथ-
येन यच्छति प हरति द्वितीयेन स्तूपुते तुल्येन ” [सं० का० ६ प० ५
अ० ५] इति ।

पृष्ठा ६ शुभानु० २१] कृष्णशजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता । ५६३

(महत्वतीयमाहेन्द्रप्रहाभीवनम्)

स्तूपुते हिनस्ति ।

धनुःसंपादनक्षेण पुनः प्रशंसति—

“ आपुर्वं वा प्रत्यवानानः स एकं स्कूरुते यन्महत्वतीया धनुरेव प्रथमो ज्ञा
दिवीय इपुस्तुतीयः ” [सं० का० ६ म० ५ अ० ५] इति ।

संपादितस्म धनुषः प्रयोगक्षेण पुनः प्रशंसति—

“ प्रत्येव प्रथमेन धने वि सुअविदिवीयेन विध्वति तुतीयेन ” [सं०
का० ६ म० ५ अ० ५] इति ।

प्रतिधत्त एव वाणी संदधात्येव ।

माणादिपीण्यितुत्खल्लेण पुनः प्रशंसां कर्तुपारुपायिकामाह—

“ इन्द्रो वृन्दं हत्वा वर्तं परावतप्रमण्डदपाचाधविति पन्थमानः स हरि-
तोभवत्स वषान्महतीयानात्मस्परणानपश्चानगृहणीव प्राणमेव प्रथमेवास्पृष्टुता-
सानं द्वितीयेनाऽऽसानं तुतीयेन ” [सं० का० ६ म० ५ अ० ५] इति ।

मबलेनारिकुडेन सह विरोधक्षमपरार्थं कृतवानस्मीति भीत्या पर्वा परावत-
पत्यन्तदूरं पलाय्य त हरितो विषणोऽभवत् । आत्मस्परणात्मस्य भीतिनिवार-
णेन प्रीणियितुत्पतिग्राह माणापानक्षेत्रानां भीतिरभूत् ।

इदानीं प्रशंसति—

“ आत्मस्परणा वा पवे यजमानस्य गृहन्ते यन्महत्वतीमाः प्राणमेव प्रथ-
मेन स्पृष्टुतेभ्यानं द्वितीयेनाऽऽसानं तुतीयेन ” [सं० का० ६ म० ५ अ०
५] इति ।

अथ माहेन्द्रमहं विष्टते—

“ इन्द्रो वृथमहर्व देवा अनुपमहान्वा अयमभूद्यो वृत्तमवधीदिति दन्वहेन्द्रस्य
महेन्द्रावर् स एवं माहेन्द्रमुद्यारमुद्यारत वृन्दं हत्वाऽप्यासु देवतास्वपि यन्माहेन्द्रो
गृहसत उद्यारमेव तं यजमानं उद्यारतेऽप्यासु प्रजास्वपि ” [सं० का० ६
म० ५ अ० ५] इति ।

उद्यापिते गृहसत इत्युद्यारो गृहस्तमृद्युरत्वामृहात् । वृत्तहननेनोर्दौरणीवाय-
मन्यासु देवतासु प्रथ्येऽप्यविक्षोऽभवत् ।

माहेन्द्रस्य गात्रं विघ्नते—

“ शुक्रपूर्वो गृहाति यजमानेन्द्रपत्नो वै । महेन्द्रस्येजः ॥ शुक्रपूर्वो गृहाति यजमान एव तेजो दधाति ॥ ” [स० का० १६, प० ५
अ० १] इति ।

महत्वमन्तिमद्वयं यक्त्वा महत्वाभ्यहरॄ इन्द्रो नृविद्यतालिङ्गुमः । यहाँ हन्दो
य ओजस्तुति गाथत्री ॥

इति श्रीभगवत्सायणाचार्यविश्वचितं भाषदीयं चतुर्थप्रपाठके सप्तसंहिताद३शीकोनविंश-

यसंहितामात्रे प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तसंहिताद३शीकोनविंश-

दिविकविद्यानुवाकः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

२० ॥ २१ ॥

(अथ पथमाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

कदा चन स्तरीरसि नेन्द्रे सञ्चासि दाशुरे ।
उपोपेन्नु मंघवन्मूष इच्छुते दाने देवस्य पृच्यते ।
उपयामदौहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा । कदा चन
प्र युच्छस्युभे नि पासि जन्मनी । तुरीयाऽस्स-
दित्य सर्वने त इन्द्रियमा तस्यावमृतं दिवि ।
यशो देवानां प्रत्येति सुप्रभादित्यासो भवता
मृदयन्तः । आ वोऽवाचीं सुप्रतिवृत्यादृशो-
विद्या वरिचोविच्चरासत् । विवस्व आदि-
त्येष ते सोमपीचस्तेजो मन्दस्य तेन तृप्य
तृप्यास्य ते यं कर्त्तव्यतातो या दिव्या चृषि-
स्यां त्वा श्रीणामि (१) ॥

(वः त्रृष्णिश्चात्मिक) ।

इति कर्त्तव्यजुर्वेदीयत्वात्तिरिक्तसंहितायां प्रथमाण्डे
चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ पथमकाण्डे चतुर्थपाठके द्वार्तिशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—^१ आदित्यपाविण य आदित्यस्वाल्पां द्विदेवत्यग्रहसंपातोस्तेष्यः सोर्यं गृहाति कदा चन स्तरीरतीवि कदा चन म युच्छसीति शूतात्कूर्मं दधि यज्ञो देवानाभिति पुनः सोमं शूहीत्वा विवस्व आदित्येति तस्मिन्प्राताणमुरांशु-सबनमवधाय तेनैन येष्टयित्वा या विज्या बृहिस्वया त्वा भीणापीवि शूतात्कूर्मेन दध्ना पथसा वा बृहिकामस्य श्रीत्वा तद्वाराणमुद्गृहाति यद्युद्गृहीतस्य ताजगिवन्दुः पर्सन्देवर्षुकः पर्यन्तः स्पायदि विरमवर्षुको न सादपति ॥ इति ॥

पथमन्त्रवाठस्तु—

कदा चनेति । हे इन्द्र त्वं कदाचिदपि स्तरीहितको न भवति । किंतु दाशुषे हविर्दृचत्वते यजमानाय कलशदामार्थं सर्वति नष्टाति । कुन । उपोपेत्तु यज-मानस्यात्यन्तसमीप एव । हे पथमन्त्रूप इन्द्रु पुरोर्है देवस्य तत्र दामे देवं हविः पृथ्यते तंवर्धते यजमानेन हविर्दीपिव इत्यर्थः । स्पष्टमन्त्रत् ।

उत्तरमन्त्रस्तु—

कदा चन प्रेति । पशान्दो निषेधार्थः । युच्छवातुः पशादार्थः । हे इन्द्र कदाचिदपि न पशाद्यति किंतु वर्तमानसागामि चेत्युभे यजमानस्य अनन्ती निषासि निवर्त्ता पालयति । तृतीयमित्यवस्मित्यर्थे वर्णव्याख्येन तुरीयवाचः प्रयुक्तः । हे आदित्य तृतीयतत्त्वं ते त्वदीयं, तस्मिन्तत्त्वं इन्दियाभियुचिकार-णमसृततमानं दधि दिवि शुलोकतमाने हविर्बान आभियुल्येन रिथतम् ।

उत्तरमन्त्रस्तु—

यह इति । अर्यं यज्ञपुरुषो देवानां तुम्लं सुर्वं पत्येति जानात्युत्सादयती-त्यर्थः । हे आदित्या भास्यान्मृद्यवन्तः तुर्लयन्तो भवत्य(त) । युष्माकं तुम-तिरुमहत्तुर्चिरपौर्वीनेष्वस्मात् पशुना तत्यावृत्यादावर्तताम् । या सुषविरेवाहो-भिदस्मदीयवापाद्यमावर्तत(वे) । पार्वं दिनाद्यवर्तीत्यर्थः । ता सुषविर्विरिवोविच-राऽत्तदतिर्यगेन परिष्वामिका भवतु ।

उत्तरमन्त्रस्तु—

विवस्व इति । हे विवस्वो विशिष्टगिवाकाम्यदीप विवस्वभावक एव तृती-वस्त्रं तोमस्तेन तोमदृशीनेन वन्दस्त्रं हस्तो भव । तेन तोमस्तेन तृष्णो भव । तत्र तप्तविकारे वपनवि तृष्णा तृष्णात् ।

१. क. अ. अ. ढ. "तात्तदीपसो" । २. अ. "त्वा भावा" । ३. अ. "व च वे" ।

दत्तरमन्वत्सु—

या दिव्येति । हे तोम दिव्यपृष्ठिहेतुना दध्ना त्वं पित्रपापि ।

अत्राऽदित्यवहां विधातुमारुप्यायिकामाह—

“ अदितिः पुरकामा साङ्गेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौ दत्तमध्यतस्मा उच्छेषणशद्दु-
स्तरपाश्चात्सा रत्नोऽध्यत तस्यै चावार आदित्या अजायन्त ” [सं० का० ६,
प० ५ अ० ६] हति ।

साऽप्येष्यः साध्यनामेकेभ्यः । आधानप्रकरणोक्तविधानेन संपादितो ब्रह्मौदत्तः
उच्छेषणं हुतविषय ।

पुत्रधतुष्टेवाप्यनिर्वृते कर्म पुनः प्रयुक्तवतीत्याह—

“ सा द्वितीयमपचत्सा अन्यतोऽच्छेषणान्म इमेऽग्रत यद्ये प्राचीष्वादिसो मे
वसीयात्सो जनिष्यन्ते हति साङ्गे प्राचात्सारेत्वोऽध्यत तस्यै अ॒प्य॒द्युमाणहमलायत ”
[सं० का० ६ प० ५ अ० ६] हति ।

इमेऽग्रत वत्यारोऽजायन्त । अत्यन्तधिनिकपृष्ठोत्पत्त्यपेक्षया होमात्पामेव प्रा-
कानैवापरात्मेन तस्या आण्डं गर्भस्थानं अ॒द्यं गर्भशून्यमभवत् ।

व्युविनिवारणाय पुनः प्रयुक्तवतीत्याह—

“ साऽऽदित्येभ्य एव तुदीषमध्यत्त्वोऽत्याय ए हृ॒ आन्तपरिष्वति लेऽऽग्रवस्त्वरं
नृणामहै योऽज्ञो जायात्ता अस्माकम् त इकोऽज्ञयोऽस्य प्रजायस्मूल्यावा अस्माकं
भोगाय भवादिति तदो विष्वानानादित्योऽत्यायत तस्य वा इमं मन्त्रं पन्द्रुम्यास्त्वा-
स्त्रेक एवद्वी यो यजते एव देवानां ओगां भवदिग् ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ६]
हति ।

इदमाण्डं अन्तं गर्भस्थानेन पुरा संकल्पमासीत् । इदमी यम गर्भस्थानेतावि-
त्तेभोगायास्तिवत्सुकत्वा नहसीदनमादित्येभ्योऽज्ञहोत् । त(अ)त आण्डदशा जायते
सोऽस्माकं अ॒प्य एक आदित्योऽस्तु । अस्याऽदित्यप्रस्त्य लंबिष्यते पञ्चाम्बृ यः
तमूर्जः सोऽस्माकं भोगाय भवतिति वरः । तत् आण्डादित्यस्माकम् आदित्य
उत्पत्तः । ये सुनुष्यात्ते अस्याऽदित्यस्य अण्डं शुक्लिद्वारेणोऽप्यकाळात् । यातु
प्रजातु यो यजते स एव तस्मृद्वादेवानां स्त्रेमाम् भवति ।

इत्थेनारुप्यायिकया अहृदेवतां निरूप्य अद्यगतिरात्मेन निरूपयितुमारुप्यायिकान्त-
रेणाह—

पृष्ठा ० छ अनु० ५२] लक्ष्मीयजुवेशीयतोऽिरीयमहिता ।

पृष्ठा ७

(अंगिक्षियमहासिफलम्)

“देवा वै मशाद्ग्रदमन्तरायन्त्स आदित्यानन्वाकमत ते द्विदेवत्यान्यापव्यन्त वा-
न यस्ति प्राप्तज्ञानासादपि वश्वे प्रकर्त्त न प्रति प्रयच्छन्ति ” [सं० का०
६ प० ५ अ० ६] इति ।

देवा यज्ञे कुवैत्तस्तस्मिन्यज्ञे रुद्धे विस्मृतवग्नः । स च रुद्ध आदित्याननुप्रा-
प्यावापत । तेन वापिता आदित्या ऐन्द्रवायवादिग्रहाङ्गवरणे शपन्नाः । ते च
ग्रहदेवत्यान्यादित्यान्कद्राय नैव शत्यर्पितवन्तः । तस्यास्तोके परिवद्योऽवि चोरादि-
र्यदि शारणं प्राप्नुथानदा ते परेभ्यो नैव शर्यर्पयन्ति ।

आदित्यमहे विष्णवे—

“ तम्भाद्विदेवत्येभ्य ज्ञादित्यो निर्णयते ” [सं० का० ६ प० ५ अ०
६] इति ।

भस्मादाद्वित्या द्विदेवत्यग्रहांश्चपच्चास्तस्माद्विदेवत्याहेभ्यो निर्विचयाऽऽदित्यमहे
शृङ्खणीयात् ।

आदित्यानां हुतशेषं ब्रह्मोदेनोत्पत्त्वत्वत्तेषां द्विदेवत्यविषादन्तरहो युक्त इत्याह—

“ यदुच्छेषणादजायन्त तस्मादुच्छेषणादगृहणे ” [सं० का० ६ प० ५
अ० ६] इति ।

स्वरूपे कदा चनेत्वादिष्टन्यान्विनियुक्तके—

“ तिसुभिर्क्षिप्तमृहणाति माता पिता पुत्रस्तदेव तन्मिथुनमुलं गर्भा जशयु
तदेव तन्मिथुनम् ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ६] इति ।

मातापितृरूपं मिथुने पुत्रेण सह तदेकं(व) तयात्पक्षम् । गर्भवेदनोदकमुलं,
तदेष्वनं पट्टसहस्रो जरायुनामकम् । तदुभयरूपं मिथुने मर्मेण सह तयात्पक्षम् ।
तेन लक्ष्मीयद्विमृक्त्रयात्पक्षम् ।

अस्मिन्महे दधिष्ठेत्वं दिष्टते—

“ पश्यावो वा एवे पदादित्य कर्त्तव्यिद्विष्ठा दध्ना प्रध्यतः श्रीणायज्ञोदेव पश्नूर्ना
मध्यतो दधाति ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ६] इति ।

आदित्यस्य बृद्धिक्षारह पश्यपक्षादित्यात्पत्त्वात् । दध्नो भोजपत्वात्पुपत्वम् ।
देन दध्ना लोमे वध्ये मेलदेश् । वश्वपक्षन्त्रेण सकृत्स्तोमं शुहीत्वा तृतीयमन्त्रेण
पुनर्यहीष्यपौष्ट्रो प्रध्यमन्त्रेण दधिष्ठेदित्यर्थः ।

दृष्टः किंकरिष्टद्वयं विषये—

“ शुद्धावहृष्टेन मेघलालय इस्तादामा पक्षे दुहे ” [तं० का० ६ प० ५ अ० ६] इति ।

शीति बुधनाशनकीर्ति वचनात्त्वानुभवमाण्डे क्षीरे तम्पकशीति लक्षि पश्चात्तत्त्वनीयम् । इह तुष्ण एव क्षीरे पदात्तत्त्वेन निष्ठन्ते दधि तेन भेदनीयम् । यस्तादत्र तस्मै क्षीरं तस्माल्लोकेऽपि आपा पाकरहिता गौः पक्षे धारोप्याकृतं क्षीरं दुहे दुर्योग्यत्वात् ।

अहस्याऽऽच्छादनं विषये—

“ पशादो वा एते पदादित्यः परिभित्य गृहणाति प्रतिहर्ष्येवास्त्रै पशून्तराति ” [तं० का० ६ प० ५ अ० ६] इति ।

अन्यदः पश्यन्तिरुद्ध्य यजमानार्थमेव वाम्पूहित्यान्मवति । अत तूष्ण—
“ दम्भैर्हस्तेन वाऽपिधायोचित्तिति ” इति ।

तदैवेवाऽऽदित्यमहपरिभयणमनूद्य मरणत्विति—

“ पशादो वा एते पदादित्य एव होतो पदग्निः परिभित्य गृहणाति क्रुद्वादेव पशून्तरदृष्टाति ” [तं० का० ६ प० ५ अ० ६] इति ।

अनेन ग्रहस्तराणां पशूनां चातकाप्रद्रुद्यवधार्णे भवति ।

मन्त्रेभादित्यपरं आवापरतया व्याचहे—

“ एव वै विवस्यानादित्यो यदुपाश्शुकृतवनः स एतमेव सौमधीर्थं परि शय आ तुलीयसपनादिवस्य आदित्येष ते सौमधीर्थ इत्याह विवस्यन्तमेवाऽऽदित्यः सौमधीर्थेन समर्थ्यति ” [तं० का० ६ प० ५ अ० ६] इति ।

विवस्यानकस्याऽऽदित्यस्य अहामिमानित्वाद्याग्नास्तद्वृपत्वम् । तत्र च आवै-
तमेवाऽऽदित्यग्रहगतं सौर्यं^१ तुलीयत्वनस्तामित्पर्वत्यं परितः शेते । अतो आवदि-
त्यत्वं मन्त्रस्य युक्तम् ।

काम्यददित्ययोः समन्वये विषये—

“ या दिव्या तृष्णित्यात्मा श्वा श्रीणायीहि तृष्णिकामस्य श्रीणीयाद्युष्टिमेवात्
रुद्धे पदि ताजकमस्कन्देद्युक्तः पर्णन्त्यः स्याद्यदि चिरमवर्तुकः ” [तं० का० ६ प० ५ अ० ६] इति ।

१ स. “देवाऽऽस्त्रै” । २ स. “नक्षत्रादित्यपदं श्रा” । ३ स. “मैं पातुं तृ” ।

१८० • ४ अनु० २४] कृष्णयजुवेदीयतैचिरीयसंहिता । ५०९

(अदित्यप्राहमित्रान्)

अस्पार्थः पूर्वेव तूष्णि स्वामुदाहवः ।

महान्तरवत्सादनादिमत्तको मतिषेभिति-

“न ताद्यथत्वाद्यादि प्रजाः प्रजाएन्ते नानु कषट्करोति यदनुपपदकृपांशुर्द्वृष्टे
प्रजा अन्वदत्तुषेभ द्वृत्वाऽन्विक्षेत यदन्विक्षेत चक्ररस्य प्रभायुक्तं स्याच्चस्मान्वान्वी-
दपः” [तै० का० ६ प० ५ अ० ६] इति ।

एष ते योनिरिति वस्त्रस्यानाम्नातस्वाज्ञात गृहीतस्य सादने लिङ्म् । किंतु
तथैव पचारः । अस्त्राद्वार्षीयव्यतिरिक्तस्थानेऽपतितात् । यथा महान्तरं
वप्तकारानुपपदकारयोमित्ते हृषते नाच तथा किंतु सल्लदेव । अनुवप्तकोरे
तु प्रजा अनुलक्ष्य हृष्टं कूरं प्रेरयेत् । अन्विक्षेत्तद्वयुरस्त्वयो भवेत् । इति आर-
म्य च्छन्दो लक्षणग्रन्थादुनेतव्यम् ॥

इति श्रीमत्साधारांविरचिते भाधकीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुवेदीय-
तैचिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थमपाठके
द्वार्चित्तोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ प्रथमाण्डके चतुर्थप्रपाठके त्रयोर्विश्लोऽनुवाकः) ।

वाममध्य संवितर्वामसु श्वो दिवेदिवे वाम-
मस्मव्यं सावीः । वामस्य हि क्षयस्य देव
भूरेरया दिया वाममाजः स्याम । उपवाम-
गृहीतोऽसि देवार्थं त्वा सवित्रे (१) ॥

(वामं चतुर्पिंशतिः) ।

इति कृष्णयजुवेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाण्डके
चतुर्थप्रपाठके त्रयोर्विश्लोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ प्रथमाण्डके चतुर्थप्रपाठके चतुर्विश्लोऽनुवाकः) ।

अद्वेषेभिः सवितः पायुभिः* शिवेभिर्व्य-
परिं पाहि नो गर्यम् । हिरण्यगिरः सुवि-

५१०० श्रीभगवान्विश्वितम् असमेवा— [१८४३३१५६८]

(साधिवयेष्वेष्वालक्षण्यात्)

ताय नव्यसे रक्षा माकिनो अघश्चार्स वहाव ।

उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे (१) ॥

(अद्वेषित्योविद्यतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्विश्वोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चविंश्वोऽनुवाकः) ।

हिरण्यपाणिसूतये सवितारमुर्ध ल्लये । स
चेत्ता देवता पदम् । उपयामगृहीतोऽसि देवाय
त्वा सवित्रे (१) ॥

(हिरण्यपाणि चतुर्दश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चविंश्वोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठविश्वोऽनुवाकः) ।

मुशर्माऽसि सुप्रतिभानो तुहुक्षे नमे एष
ते योनिविष्वेभ्यस्त्वा द्वेभ्यः (१) ॥

(मुशर्मा द्वादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षष्ठविश्वोऽनुवाकः ॥ २६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके वयोविश्वाचतुर्विश्वपञ्चविंश्वानुवाकः)

कलः—“ नामपद्य सवितरित्यन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद्गृहीत्वा न
सादयति ” इति ।

पाठस्तु—

बामयेति । हे सवित्रवात्मर्य वार्ष वनमीर्यं कर्मकर्त्ते सावीः प्रेरय देही-
त्यर्थः । शोधपि वार्ष सावीः । वत कर्ष दिने दिने वार्ष सावीः । हे देव वामस्य

प्रथा० मुजानु० २६] कृष्णजुवेदीयतैकिरीयसंहिता । ५१ ।
(सावित्रीवैष्णवयामिक्षानम्)

दननीयस्य भूर्विस्तीर्जस्य शयस्य स्वर्गनिवासस्येच्छाऽयाऽन्या अच्छायुक्त्या
मुख्या वाममाजो वननीयकमानुष्टात्मनः स्याम । स्पष्टमन्यत् ।

अत्रैव विकल्पितो द्विवीयो मन्त्र एवमाम्नायते—

अद्व्येभिरिति । हे सवितास्त्वमद्व्येभिरहितिः पायुमिः पालकैः शिखेभि-
र्यज्ञाहेनुग्रहविशेषैनोऽस्माकं यथं गृहं परिषाहि सर्वदो रक्ष । हिरण्यपितॄ
हिता रमणीया जिह्वा यस्य सोऽस्माकं हिंदं पितॄं च वदतीत्यर्थः । तादृशस्तं
सुविताय सुष्टुगमनाय स्वर्गप्राप्तये नवयते नूतनाय वदितं कर्म रक्ष । नोऽस्माक-
मघशंसः पापाप्यादिनिन्दको भवत्याकिरीशत शक्तो मा भूत् ।

त्रुटीयो मन्त्रो विकल्पित एवमाम्नायते—

हिरण्यपाणिभिति । असम्यं दातुं हिरण्यं पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः ।
तादृशं सवितारमुपगम्य त्रूप्य अद्व्येभिः । किमर्थम् । कवये रक्षात्म । त
रुरिता देवतस्ततः पद्मस्तदोग्यं स्थानं चेचा ज्ञाता ।

कल्पः—“ ऐतेनैव सर्वेण वैधेवं पूतभूतो गृह्णति उपयाप्यगृहीतोभिति
मुशांशीरि ग्रहणसादिनौ ” इति ।

पाठ्यस्तु—

सुशब्देति । हे वैधेवग्रहं शोभने शर्म यस्य तत्र स त्वं सुशब्देति । सुड
मतिहानं पात्रे स्थितिर्थस्यासौ सुप्रतिष्ठानोऽस्ति । तत्रे शर्मे शस्यमानाय तुभ्यं
भूहम्बमोऽस्तु ॥ रूपष्टमन्यत् ।

तादित्यमांहं विद्वते—

“ अन्त्यमिपात्रेण सावित्र्यमाग्रयणाद्यगृह्णाति पर्याप्तिर्वाँ एष यदाश्यणः
मजानां पञ्चनाय ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ७] इति ।

आश्यणप्रहस्य कर्मान्विष्यानिद्वारेण प्रणापात्तकलार्थप्राप्तिर्वादाप्रयणाद्यमहणं
मणोत्पत्तये भवति ।

“ सादनादिकं पूर्वीवचिदेषदि—

“ न सादन्यत्यस्त्वादिप्रजाः प्रजापत्ने नेत्रुं वषट्करोति यदनुवष्टे कुर्यां-
दुदं प्रजा अन्ववत्संजेत् ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ७] इति ।

विहिं सावित्रमहं प्रवर्ततादि—

“ एषै गायत्रो देवानां पत्तविदैष गायत्रिमै लोके गृहस्ते यदाग्रवणो यद-
न्त्यांसपावेण सावित्रमाग्रवणादगृहाति स्वदेवैर्ण योनेनिर्गृहाति ” [सं० का०
६ प० ५ अ० ७] इति ।

तत्सवितुर्वरेष्यवित्याम्नादत्वादिवानां मध्ये सविता गायत्रीसंबद्धः । आग्रह-
वण मायत्याः स्थाने प्रातःसवने गृहाते । अमेन संबन्धेनाऽग्रवणः सावित्रस्य
स्वकीयो योगिः ।

सावित्रस्य बूसीयसवनसंबन्धं विधत्ते—

“ विष्णे देवास्तुतीयः सवनं नोदयच्छन्ते सवितारै प्रातःसवनभागः सन्वं
तृतीयसवनमापि पर्यग्रवन्ततो वै ते तृतीयः सवनमुदयच्छन्तृतीयसवने सावित्रो
गृहाते तृतीयस्य सवनस्थोदत्ये ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ७] इति ।

विष्णे देवाः स्वकीयं तृतीयसवनमुद्दोद्धु नाशाक्षनुवन् । प्रातःसवने भागः सवित्र-
तृतीयस्य गायत्रत्वात् । सादृशमपि सहकारित्वेन सवानीय तृतीयसवनमुद्वहन् ।
अतोऽपि सावित्रो युक्तः ।

वैथदेवमहं विधत्ते—

“ सवित्रुपावेण वैथदेवं कलशादगृहाति वैथदेव्यो वै प्रजा वैथदेवः कलशः
सविता मत्सवनामीदो यत्सवित्रुपावेण वैथदेवं कलशादगृहाति सवित्रुपत्रूत एवास्ये
प्रजाः प्रजनयति ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ७] इति ।

यथपि पूर्वमन्त्यांसपात्रं तथाऽपीदानीं सवित्रुपात्रं संपत्तम् । कलशाम्रोण-
कलशात् । प्रजानां विष्णेदेवः प्राप्त्यत्वेन वैथदेवत्वम् । सवेष्टप्रताचारणसोमधा-
रत्वात्कलशस्य वैथदेवत्वम् ।

सावित्रशेषे तोमे वैथदेवं विधत्ते—

“ तोमे सोमप्रभि गृहाति रेत एव तद्भाति ” [सं० का० ६ प० ५
अ० ७] इति ।

अत एष मने तुमतिष्ठान इत्येतदुपचारित्याह—

“ तुममायति तुमतिष्ठान इत्याह तोमे हि तोमप्रभिगृहाति प्रविहितै ”
[सं० का० ६ प० ५ अ० ७] इति ।

तत्प्रसादानीं किञ्चिद्विशेषविषयतं दक्षीयति—

प्रपा० ४ अनु० २७] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता । ५१३
 (पालनीकृतग्रहाभिधानम्)

“ एतस्मिन्चा अपि यहे मनुष्मेभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः कियते सुशब्दांसि
 सुप्रतिष्ठान इत्याह मनुष्येभ्य ऐवेन करोति बृहदित्याह देवेभ्य ऐवेन करोति
 नम इत्याह पितृभ्य ऐवेन करोत्येतावर्तीर्थं देवतास्ताभ्य ऐवेन् सर्वाभ्यो
 गृह्णाति ” [सं० का० ६ य० ५ अ० ७] इति ।

अपि वैतरिष्मन्त्रे वैश्वदेवयोहे मन्त्रपूर्वद्यनुष्यादीनां तूचिवत्वस्तस्वार्थं प्रियं
 यम् । तत्र सुशमैशक्तेन स्थानीयमनुस्तार्थिनो मनुष्याः सूचिताः । बृहदछन्दो-
 नाथिकमहिमोपेता देवाः । नमःशब्देन नमस्कारप्रियाः पितरः ।

सादृश्यमन्त्रे विशेष्य हृषेतरसर्वार्थत्याद्युक्तप्रियाह-

“ एष ते योनिविषेष्यहत्या देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो संपदः ” [सं० का०
 ६ य० ५ अ० ७] इति ॥

इति भीमसायणाचार्यपिरचिंते प्रथमाण्डे चतुर्थप्रपाठके कृष्णयजुर्वेदीय-

तैतिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशत्यु-
 दिशपञ्चविंशत्युपिदानुवाकाः ॥ २३ ॥

२४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

(अथ प्रथमाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः) ।

बृहस्पतिसुतस्य त इन्दो इन्द्रियावतः
 पत्नीवन्तं ग्रहं गृह्णान्यभ्याह इ पत्नी वा ३ः
 सजूदेन त्वधा सोमे पितृ स्वाहा ॥ १ ॥

(बृहस्पतिसुतस्य पञ्चदश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाण्डके
 चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ २७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ उपयासमृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य त इत्युपांशुवात्रेण पालनीयत-
 माध्याद्यगृहीत्वा न सादृश्यत्वम् ३ इ पत्नीवा ३ इति वषट्कृते जुहोति नानु-
 वषट्करोत्यग्नि वोपाङ्गु वषट्कृपांद् ” इति ।

पाठस्तु—

बृहस्पतीति । हे इन्हों सोम दव संबन्धितं अहं गृहणामि । कीदृशम् ।
पूर्णिमादेवताकान् । कीदृशस्य एव । हन्त्रिपावतो दीर्घवतः । बृहस्पतिर्यजत्सान् ।
मृहत्वो यज्ञस्य परिषादनात् । तेन सुत्तस्थाभिष्ठास्य । हे पूर्णिमादेवता स्वप्ना देवेन
सञ्चुः तह सोमं पित्रं स्वप्नहु कुलभिष्ठमस्तु ।

पाली विषय स्थ. मुहस्य पात्र विषये—

“ पाणी वा एष यदुपात्त्वार्थदुपात्त्वाचेष पथमधीनमध्य अहौ गृह्णते पाणीयेनान् प्रयग्निं प्राप्तयन्दान्ति ॥ [सं० का० ६, प० ५, अ० ८] हरि ।

उपांशोः पाण्डवं पूर्वमुक्तम् । वाचस्पतये पवस्तेत्यनेन गृहीतः प्रधमो ग्रहः ।
त्रृहस्पतिसुतस्थेति गृहसमाणस्थोन्मो ग्रहः । प्रद्यपि इषियहः पूर्वभावी कथ्यजपि
नासी सौषग्रहः । अद्याभ्यर्जु तोमग्रहावपि न तौ नित्यौ । तस्मान्नित्येषु तोम-
ग्रहेषुपांशुरेत् पर्यमः । हारियोजनस्य पवस्त्रज्ञविलेऽप्यग्निष्ठोपसाक्षि समाप्ते सति
पश्चशेषतानुष्टानम् । तस्माद्गिर्भासापेशया पात्मीवतस्योत्पत्तम् । तथोः पर्य-
मोरामयोरुपांशुषावेण ग्रहणं कुर्यात् । वथ्य सति पृष्ठमेधानुसूत्य प्रपञ्चित वार-
मन्ते । उद्यन्दि सपापयन्ति ।

पाल्नीवसुमहं विष्टते-

“ पञ्चापलिवौ पृष्ठ एदायस्मात् पापा उपाध्यायौ । वर्तीः पश्चात् प जनयन्ति यदुपाद्यापत्रिष्ठं पापात्तीकृतप्रथयप्रकारादगृहाति प्रज्ञानम् । प्रज्ञानाम् तस्मात्प्राणं पश्चा अनु प लापन्ते ॥ ८ ॥ सं० का० ६ । य० ५ । अ० ८ । इ० १ ।

पल्लीरिति प्रथमा । प्राणपत्रं प्राणवक्त्राः पूजा उत्तमन्ते ।

विहितं यद्दं प्रशांसति—

“देवां वा इवहतः पर्नीः सुवर्णं लोकसज्जिष्ठा इति सुवर्णं लोकं प्राप्तामन्त्वं एवं पालनीकरणपूर्वमन्त्यग्रहत ततो दै. के. सुवर्णं लोकं प्राप्तात्मतात्मीदतो गृहने सुवर्णस्य लोकस्थ वज्राय” [१. सं ७. कृष्ण. ६. ८०. ५. अ० ८.] इति ।

[देवाः] पत्नीरित इतः पालीवत्प्रहृष्टेष्यान्यस्मैदप्रहात् [स्वर्गे ज्ञातुषिष्ठ-
न्तोऽपि त प्रज्ञातव्यंतः । पालीकृष्टप्रहृष्टेन त प्रज्ञातव्यंतः । इत्येतद्यतो गमते ।

स्तु दग्धे विप्रमेष्टनं विप्रो-

“ स सोमो नदिद्वित खीम्यो गृह्णाणस्य धूरं वज्रं कृत्वा अन्तर्मुखिरिति भूतपश्चात् त्वं समाप्तियो निरितिव्या अदायादीरपि पापात्मन्, उपस्थितवरे वदन्ति

प्रश्न ८ [अनु० ५७] कृष्णवज्रेवदीयतैसिरीयसर्वहिता । ५१५

(पालीविश्वास्मिन्पालिप्रश्न)

यद्युक्तेन पालीविश्वा भीजाति द्वजैर्गैवने वज्रे कृत्वा युहणति ॥ [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

नाविष्ट एवंदेवताकृत्वंस्तहमनः स्वात्मने न ऐकाशितवान् । अग्निंताडयन् । निरिन्दिव्यं भूर्भूतिर्विज्ञात्वा निर्विचिन्त्य जातम् । यस्मात्त्वेवदेवताम्बो युहुमाणः सोमो गिःतीभ्यैस्तस्माणोके शियः सांश्चर्यरहिता अपरयेद्युद्धार्थवाणी न भवन्ति । पापात्प्रवितादपि युसोऽन्युपस्थितवरं क्षीणवरं त्रीस्त्वर्त्त्वं दर्शन्ति ।

आग्नेयातस्य बृहरेतत्सुतस्येति मन्त्रस्य दोषं पूर्वायत्त्वा अपाचर्षते—

“उपयोगमयूहीदोऽस्तीत्योहेष्य वा उपयोगस्तस्यादिनौ पैजा अनु पै जपिते ॥ [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

उपयोगः पैजा येष्ठादिति उत्पादनधारणादिना व्यवस्थापयेत्वा युपर्यामौ भूमान् विशेषः ।

युहस्यतिशीच्छस्यैव पथोगेऽभिप्रायमाह—

“ युहस्यतिसुतस्य ते हत्याह अस्त्रै देवानां बृहरेतत्सुतस्यैवास्मै पैजाः प जनयते ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

इन्द्रुदावदी द्वयोवस्थाम्बेन रेत उपलक्षंवतीत्याह—

“ इन्दो इत्याह रेतो वा इन्द्रु रेत एव तद्याति ॥ [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

इन्द्रियशब्देन तत्कार्यभूताः पैजा उपलक्ष्येत्वा इत्याह—

“ इन्द्रियाव इत्याह पैजा वा इन्द्रियं पैजा एवास्मै प जनयेति ॥ [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

आभिप्रायद्यपलीवच्छुच्छोरभिप्रायं दर्शयते—

ओमाऽ॒ इत्याहोऽप्त्वैरेतोधाः पलीव इत्याह पितृनेत्राय ॥ [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

त्रैष्टुश्चाद्यप्त्वैरेतनिमाह—

“ सज्जेदेन त्वद्वा सोमं पितृत्याह त्वदा वै पश्चानां पितृनानाऽस्त्रैद्युपमेव पश्चापु दधाति ॥ [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

पालीविश्वास्मिन्प्रश्ने त्वद्वाः परामर्दी न युक्त इति शङ्खर्ण वारपाति—

“ देवो वै त्वद्वारप्रजिवा त्वन्तसै पलीः पापद्यते ते न पति श्वायच्छुच्छं—

५१६ श्रीमत्सायणाचार्यविश्वचितभाष्यसमेता— [१४थमकाण्डे—
(पत्नीवतयहानिधानम्)

स्मादपि वर्धं प्रपञ्चं न प्रति प्रयच्छुन्ति तस्मात्पत्नीदेवे त्वद्गृह्णेति शूहते ”
[सं० का० ६ प० ५ अ० ८] इति ।

यस्मात्पत्नीः शरणं गतस्तस्मात्पदा पत्नीरनुभागी भवति ।

तादनस्य प्रतकौ तद्वारपति—

“ न साददत्यस्तज्जिव यजाः यजायन्ते ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ८] इति ।

अनुवष्टकारे तूपीशुत्वगुणो विघ्नते—

“ नानु वषट्करोति यदनुवषट्कुर्याद्वृतं प्रजा अन्वसूजेदन्तानुवषट्कुर्यादशा-
न्तमधीरत्तोमें भक्षयेदुपाद्यनु वषट्करोति न रुद्रं प्रजा अन्वसूजति शान्तम-
भ्रतिसोमें भक्षयति ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ८] इति ।

अन्वसूजेदनुप्राप्य तुष्टिं वारयेत् । अशान्तमनिष्टकरम् ।

अम्भिष्ठौरभ्यर्थोः प्रैषमन्वसूत्वादयति—

“ अशीष्टेष्टुरुपस्थया सीदं नेष्टः पत्नीमुदानयेत्याहाशीदेव नेष्टरिरेतो दधाति
नेष्टा परिनयाम् ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ८] इति ।

हे आशीष्ट नेष्टः समीपयागत्योपयिता । हे नेष्टः पत्नीमुत्थाप्येहाऽन्य ।
अनेन प्रैषद्येत्न रेतः प्रजोत्पादनसामर्थ्योपितं स्थापितं भवति ।

नेष्टकारायितृकमुम्भातुकर्त्तुकं पत्नीविवर्षं दक्षीनं विघ्नते—

“ उद्वाचा सं रुद्यायथति प्रजापतिर्वा एव यदुद्वाचा प्रजानां प्रजननाय ”
[सं० का० ६ प० ५ अ० ८] इति ।

पत्नीकर्त्तुकं वन्नेजनीसंज्ञकजलस्य प्रवर्तनं विघ्नते—

“ अप उप प्र वर्तयति रेत एव ततिसञ्चाति ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ८] इति ।

प्रवर्तनाय वज्ञलमप्तेष्टस्य स्थानं विघ्नते—

“ ऊर्जपि प्र वर्तयत्पूरुषा हि रेतः सिंच्यते ” [सं० का० ६ प० ५
अ० ८] इति ।

ऊरुपदेये सावितं जलं मुख्यर्थेन्तं श्रवते लोकेऽप्युरुत्सहिदेन प्रजननेन
रेतः सिंच्यते ।

ऊरुपदेये वस्त्रापनयनं विघ्नते—

“ नग्नकृत्योरुमुप प चर्वपति यदा हि नग्न ऊरुमैवत्यथ मिशुनी भवतोऽथ
रेतः सिंच्यते एव प्रजाः प्र आयन्ते ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ८] इति ।

अथ वीर्यांता ।

तृतीयाभ्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“द्विदेवशेष आदित्यस्थाल्या आग्रयणाभिधाम् ।

स्थालीं प्राप्तस्ततः पात्नीवतस्य महजे भवति ॥

उपलक्षणे द्विदेवाः किं सार्वं पात्नीवतेन देते ।

उपलक्षणा न वा पूर्वन्यप्रयेनास्तुपलक्षणम् ॥

अथ आग्रयणात्पात्नीवतो नैतस्य विद्यते ।

आकाङ्क्षा पूर्वदेवेषु पत्नीवतेव लक्ष्यते ” इति ।

ऐन्द्रवायणादयो द्विदेवयाः । तेषां शेष आदित्यस्थालीभागच्छादि । पुनरर्दि
तस्याः स्थाल्या आग्रयणस्थालीपामच्छादि । तस्या आग्रयणस्थाल्याः पात्नी-
वतो शृणुते । तस्य पात्नीवतस्य भक्षण ऐन्द्रवायणादय उपलक्षणीयाः । पूर्वाधिक-
रणे यथो मित्रावधणादिभिः सैहैन्द्र उपलक्षितस्तद्विदिति पात्ने त्रूपः—“ बदुर्पात्नी-
वतेण पात्नीवतमाग्रयणाद्गृहणाति ” इत्याग्रयणपात्रस्यापादानत्प्रवणात्तो
निःसूतस्य सोमरसस्य तरसेष्यन्तेऽप्येति सति पञ्चास्तप्तीप्रदेवतामै ग्रहणं भवति ।
तथा सत्यत्यन्तमाभिज्ञास्य पात्नीवतस्य पूर्वदेवेष्वाकाङ्क्षा नास्ति । पूर्वाधिकरणी-
कस्तु पुनरभ्युच्चीवः सोम ऐन्द्रवायणेण संसृष्टः । तस्य संसृष्टस्य भक्षणे मित्राव-
धणादीनाभिवेन्द्रस्यापि संयन्थो नापैतीति देवस्यम् । तस्यात्पात्नीवतभक्षण ऐन्द्र-
वायणादयो नोपलक्षणीयाः ।

तैवेष्वन्यप्रज्ञिनितव्यम्—

“सह पात्नीवता त्वदा तैवप्यहे लक्ष्यते न वा ।

सह त्वद्वा पिवेत्युकेऽर्देवत्वारसोऽपि सक्ष्यते ॥

सहत्वमात्रं त्वद्वा॒ स्याम॑ पात्नीवत्वम॑शब्दनात्॒ ।

चोदनार्पा॒ अभावाच्च न देवोऽप्तो न लक्ष्यते ” इति ।

तस्मिन्बेव पात्नीवतश्च हेषामक्षणमन्वे पत्नीवता सह त्वद्वाऽन्युपलक्षणीयः ।
कुवः । त्वद्वरपि तैवेत्यत्वात् । तच्च होममन्त्रादवगतम् । “ अग्रा॒ इ॒ पात्नी॒ वा॒ इ॒
सज्जै॒ देवेन त्वद्वा॒ सो॒ म॑ पित॒ स्नाहा॒ ” इत्यस्मिन्बन्वे पत्नीवत्तमर्ज्जि प्लुतानेन पदेन
संबोध्य त्वद्वा॒ देवेन सह पिवेत्याभिधानात्पात्रात्तवेन पत्नीवत इव त्वद्वास्तदेवतवम् ।

१ क. ऐन्द्रवायणादय । २ क. “या मैत्रा” । ३ क. सैहैन्द्र । ४ ल. “ये मैत्रा” । ५
क. ऐन्द्रवायणादयो । ६ क. भक्षणे । ७ क. “मदर्शना” । ८ क. “यामभानाच । ९.
“यामभा” । १० क. देवेऽग्नेपल” ।

ततः पत्नीव च वृष्णी वस्येत्युपलक्षणामिति शास्त्रे त्रूपः—पात्रकाले सहावस्थानमात्रं त्वद्वः
संजूरित्यनेन वदेन प्रतीयदे न तु पात्रत्वम् । असंबोधितस्य त्रैष्टुः विद्येत्यनेन
पद्मेन सामाजिकहस्ताकाषाढ़ात् । न च पात्रसंहज्ञावभावेण भासुत्वं, “तृहृषि
दशभिः पूर्वभारं वहति भर्तुभी” इत्यत्र वृश्चार्णवे दृग्वात्मादेवात् । आस्ता मैत्रः,
विधिवदात्मद्वादुर्देवत्वमिति चेच । “पात्रीवदभाग्यशाङ्गृहाति” इत्यत्र त्वद्व-
रमतीतेः । तस्मादेवत्वात्मदा नोपलक्षणीयः ।

(खण्डवाच्याच्चिन्तितम्—

“पात्रीवनेत्तद्यस्तित्तदेवारताभ्यादेष्यथर्थी ।

तदेवा न वा यावद्यपेक्षेदेवावदुपस्थित्यात् ॥

एको ग्रन्थिर्जमानेन भादितोऽन्ये तु वहिनना ।

अस्तोर्मेवेष देवत्वाजाग्नेषामुपस्थित्यात् ॥

तस्यैव पत्नीवदुत्तमहस्य वाच्यावाममि संबोध्य पूर्वीवचामधारिणस्तमार्थिश्च-
देवम्भादपेत्याच्चिन्तित्यते—“पत्नीवदभित्तिश्च वृष्ट्य देवानुवृत्यवावह मादयस्य” इति ।
अनुवृत्यपत्तुवदानपूर्वा । अत्र हृष्णानेन सोपरसेन भादर्भीयवावृपार्थिश्चतां वदेवत्वम् ।
भलस्तेभ्ये भक्षणे उक्षणीयता इति चेत्, न । यजमानेन नादनीवस्पतिरेष ज्ञेय-
वत्त्वात् । भर्तुर्भित्तदेवाऽन्ते वहिना यादवन्ता इति न देषामन्त्र देवत्वम् । तस्माच्चो-
पद्मेनम् । ॥

इति श्रीमद्भागवतविद्यिते पाठवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयवीचिरीयसंहितामात्र्ये पथमकाण्डे चतुर्थपाठके

सप्तविंशतिनुष्ठाकः ॥ २७ ॥

(अथ प्रथमाठके चतुर्थपाठके छत्तीविंशतिनुष्ठाकः) ।

हरिरिति हारियोजनो हयोः स्याता वर्णस्य

भर्ता पृथ्वेः प्रेता तस्य ते देव सोमिकृष्णजुषः

स्त्रुतस्तोमस्य शस्तोक्यस्य हरिवन्तं अहै

गृहामि हरीः स्य हयोर्धानाः सुहस्तोमा इन्द्रांय

स्वाहा ॥ १ ॥

× धनुष्ठिहत्तान्तर्मते ल. पुस्तक एव ।

१ क. मन्त्रवि ।

(हारियोजनग्रहाभिधानम्)

(हरि॒ पूर्वि॑ शति॒ ॥) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाढके
चतुर्थप्रपाठके३४विंशोऽनुवाकः ॥ २८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके३४विंशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ पारिषिषु यहतेऽन्नेता हारियोजनं मृद्गालि उपयामगृहीतोऽस्ति । हरि-
रस्मीति । द्वौणकलशेन सर्वासामयणं गृहीत्वा । न साक्षति वहसीभिर्भानुभिः भीष्मा
हरीः स्थ इयोऽर्थेना इति वषट्कावनुवषट्कावे हुत्वा । हरवि मङ्गम् ॥ ” इति ६
पाठस्तु—

हारिस्तीति । हे सोम एवं हरिस्ति हरितवर्णोऽसि । हरितस्तु युनजीति
हरियोजन इन्द्रस्तस्य संबन्धी हारियोजनः । इन्द्रदेवताकृ इत्यर्थः । हर्षस्त्व-
योः स्थाता हरिभ्यामध्याभ्यां युक्ते रथे तिष्ठतीत्यर्थः । यद्यपीनद् एव रथे त्रिभिः
तथ्याद्यि तदीयत्वात्सोमोऽपि विडवीरपुष्पचम्भेते । इन्द्रेण पैयता दिन्जामेदेन वज्रस्य
पोषकः । पृथिव्यन्ते तस्य पैता यामसाधनद्वारेण पैदयिता । हे सोम देह तस्य,
ते तादृशस्य तद्व संबन्धिनं महं गृह्णामि । कीरणस् । हरिवन्तमिन्द्रदेवतामङ्गलः ।
कीदृशस्य । इष्टपञ्चः । इष्टं यज्ञसाधनत्वेन प्रयुक्तं प्रहणत्वाद्यादिमःवरुपे
यजुर्यस्य सोऽप्यमित्यजुः । स्तुतालिङ्गवृत्त्यव्यदशस्तदैकविद्यावापका ॥ ३४३
यस्यासौ स्तुतस्तोमः । शास्त्रानि उक्त्यानि यउपाय्यनिष्क्रेपस्यमरुषतीयत्वेष्यदेवमिति-
मारुतनामकानि वास्तविणि यस्यासौ शस्तोमः । भूष्मास्तपुल्ला धात्राः ॥ ३४४
यूर्ये हयोरिन्द्ररथवाहकाशयोः संषम्बित्येन हसीरिकम्भार्थेन रुद्राः स्थ ॥ ३४५
मितिवत्वात्सहस्रोमाः स्थ । तादृशमिदं हरिविन्द्रापः स्वाहा॑ हुतमङ्गल॑ ॥

हारियोजतम्भाविधिमर्थवदेनोन्नयति—

“ इन्द्रो वृत्तमहन्दस्य शीर्षकपालमुदीन्नतस द्वौणकलशोऽप्रमाणतम्भावेन्नेत्
सम्भवत्ते हारियोजनोऽभवत् ॥ ” [सौ० का० ६ य० ५ अ० ९] इति ।

उद्दीप्तिदुत्तानमभवत् । वस्माद्युग्मशिरसो निष्पन्नाद्यद्वौणकलशास्तुतः तोष्मः
सो हारियोजनोऽभवत् । वस्माद्युग्मशिरसो निष्पन्नाद्यद्वौणकलशास्तुतः गृहीयाद् ।

भास्ममेष्टनं दिवते—

“ कं च्यविकितसञ्जुहवान्ति॒ । मः हौषा॑ इमिति॑ सोऽप्यन्यतः यज्ञोऽप्यास्याम् ॥

होष्यामि पन्न होष्यामि यज्ञवेशसं करिण्यमीति तपस्त्रियत होतुः सोधशिरक-
वीच मम्यामः होष्यतीति वै धानाभिरथीणाचः चूतं भूतमजुहोष्यदानाभिहीरि-
योगनः अीणाति दृतलाप शूतमेवैन् शूतं जुहोति ॥ [सं० का० ६ प० ५
अ० ९] इति ।

ते हारियोजनं यहं पति । आमपत्रकम् । यज्ञवेशसं यज्ञविद्यातेषैः । स इन्द्रस्तं
यहं होतुःप्रियत निध्ययकरोत् । न होष्यति मा हौषीः । शूतं भूतं एकं जातम् ।
धानार्णा वाहूत्यं विधते—

“बहूमिः अीणात्येतावंतीभिरेवास्यामुभिंसोके कामदुषाभवन्त्यथो खल्वाहुरे-
वा वा इन्द्रस्य पृथ्रयः कामदुषायज्ञारियोजनीरिति वस्माद्वाहूमिः अीणीयात्”
[सं० का० ६ प० ५ अ० ९] इति ।

काल्ययो यावत्यो धानास्तावत्यो यजमानस्य सामें कामदेवनयो भवन्ति । किंच
हारियोजनीर्धाना इन्द्रस्य कामदेवनवः । पृथ्रयोऽप्यतनवः ।

तपत्वनीष्टस्य पशोः परिधिषु प्रहतेषु हारियोजनकाळ इत्येतद्विधते—

“कक्षापि वा इन्द्रस्य हरी सोमपानी तयोः परिधय आधानं यदपाहत्य परि-
ष्टिज्ञुहुयादन्तराधानाभ्यां धासं प यज्ञोत्प्रहत्य परिधिज्ञुहोति निराधानाभ्यामेव
धासं प्र पच्छति ॥ [सं० का० ६ प० ५ अ० ९] इति ।

कक्षापवेदात्यकाधिन्दस्याश्चौ । तावप्यव सोमं विचतः । अत एव हृषीपांका
इत्युक्तम् । सवनीष्टपथङ्गभूत ये परिधयोऽग्निं परित आवृत्य लिङ्गन्ति ते तवी-
रथयोराधानम् । आधीपते मुखे पश्चिम्यतेऽप्य निष्टन्त्रमित्याधानं खलीनम् । मुख-
स्यान्तः स्थितमधानं ययोरथयोस्ताभ्यामन्तराधानाभ्याम् । परिधिपहरणाद्बूर्भू-
होमे निराधानत्यासुखेनैव धूतमन्तु+शक्यते ।

नावाभ्ययोहोमः किंद्रेतुरित्यमुष्ट्यं विधते—

“उच्चेषा जुहोति यावत्यामेव हेतुर्ष्वमुः स्वमाक्तो यवभ्युर्जुहुयावया
विमुक्ते पुनर्युनक्ति ताहेत्य तत् ॥ [सं० का० ६ प० ५ अ० ९] इति ।

पृथ्रस्त्रिकाले ज्युर्युर्ध्वस्मात्त्वगाकृतः स्वाधीनमातिः कृतः प्रधानग्रहाणां समा-
हत्येन वारतःप्राभावानस्तादूर्ध्वं गतसाररूप इव । तथा सत्यध्ययोर्होमे विमुक्तस्य
वसीवर्द्धस्य आन्तर्य एतः शक्टे योर्गं इव भवति ।

+ मात्रे लट् । अत निराधानाभ्यामिति कर्तुपद्धायाहारः ।

१ क. स. ग. घ. ङ. “तपस्त्रियत स । २ क. स. ग. घ. ङ. होतु निं । ३ स.
क्षीरम् । ४ क. स. घ. ङ. “गवद्वयति ।

४० ४ अनु० २८] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता। ५२५

(हारियोजनमहाभिशानम्)

मूहीतस्य हारियोजनस्य होमात्पूर्वं शिरासि भारणं विधते—

“ शीर्षन्धिनिधाय जुहोति शीर्षतो हि स समभवत् ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ९] इति ।

अत्र गूत्रम्—“ घडीभिधानाभिः शीत्वा शीर्षन्धिनिधायोपनिषद्गम्य ” इति ।

होमकालेष्वाभावजदेशादीपत्तुरतो बलनं कृत्वा होतव्यमिति विधते—

“ विक्रम्य जुहोति विक्रम्य हीन्दो वृथमहनसमृद्धये ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ९] इति ।

मक्षणकाले हारियोजनधानार्ण मानसं चर्वणं विधते—

“ पश्चावौ दै हारियोजननीर्थत्समिन्द्रादल्पा एवं पश्चावौ भुज्ञन्त उप तिष्ठेर-
न्धन्ध समिन्द्राद्वहव एवं पश्चावौ भुज्ञन्त उप तिष्ठेरन्धनसा सं बाधत उभयं
करोति वहव एवैवं पश्चावौ भुज्ञन्त उप तिष्ठन्ते ” [सं० का० ६ प० ५
अ० ९] इति ।

पश्चामासिहेतुत्वाद्वानाः पश्चवः । समिन्द्राद्वैतिः स्वण्डयेत् । तथा तति
फतिचिदेव पश्चव एवं यजमानं क्षीरदानादिभिः पात्रयन्तः पाण्डुः । असं-
मेदे वहवः पाण्डुवन्दोऽपि क्षीरादिभिर्व पालयन्ति । मानसचर्वणे तु संमेदन-
मर्संमेदने चैत्यमयस्य कृतत्वादपश्चान्त नाल्परवं नारि क्षीरादिराहित्पम् ।

उच्चेत्तुहस्तगतं हुतशेषं सर्वे मक्षयितुमुद्देतुरनुज्ञामपेक्षेरमिति विधते—

“ उच्चेत्तुपहवमिष्ठन्ते य एव तत्र सोमपीथस्तमेवाव रुप्तते ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ९] इति ।

सर्वमक्षितावशेषाणां द्विष्टकलशगतसोमानां निनयने विधते—

उच्चरवेद्यां नि वपति पश्चावौ वा उच्चरवेदिः पश्चावौ हारियोजनीः पश्चावेव
पश्चान्वति उपपन्ति ॥ [सं० का० ६ प० ५ अ० ९] इति ।

महहोमे परिसमाप्ते सति अहान्वशंसति—

“ अहान्वा अनु पश्चावौ पश्चवः म जाषन्ते ” [सं० का० ६ प० ५ अ० १०] इति ।

एवदेव विस्तृणयति—

“ उपाद अन्तर्मापावजावषः शुक्रमन्तिनैः पुरुषा जातुश्रहनेकं शक्ता आदि-
त्यग्रहं गवाः ” [सं० का० ६ प० ५ अ० १०] इति ।

आदित्यग्रहस्थ गवा च साहृष्टपकटनेन ग्रहमनु गवा जान्मोपपत्त्वाति—

“ आदित्यग्रहो भूषित्वा निर्मित्यैर्गते वस्त्राङ्गायः पश्चान् भूषित्वाः ” [सं०
का० ६ प० ५ अ० १०] इति ।

कदा चन स्तरीरस्तीत्यादिका स्वये भूषित्वाः ।

उपादुयुग्रहमनु जावनामजानाऽग्रहेण सह वित्तसाम्ये दर्शयति—

“ प्रितिरुपाऽग्रह इस्तेन विगृहाति वस्त्राद्वौ चीनजा जनयति ” [सं०
का० ६ प० ५ अ० १०] इति ।

ही वा चीन्वा न तु विभ्योऽधिकभवत्यं ता सह जनयति ।

यस्मादन्तर्मापग्रहे तंकोष्ठसंरक्षणातिरेषो च भूतस्तस्मात्सम्मु जावनामा-
मवीना भूषित्वते पुरुषैर्षुक्तमित्याह—

“ अथावयो भूयसीः ” [सं० का० ६ प० ५ अ० १०] इति ।

अथ कर्त्त्वचिदाग्रवेणसोऽप्यः क्षीरेण तदा व्रोगकलशालद्वयग्रहं विभवेत—

“ पिता वा एष यदाग्रवेणः पुत्रः कलशो यदाग्रवेण उपदस्येत्कलशाद्गृ-
हीयाद्यथा पिता पुत्रं क्षित उपधावति ताहमेव तत् ” [सं० का० ६ प०
५ अ० १०] इति ।

पथमोत्पञ्चाकाशाग्रवेणः किंतः पञ्चाङ्गावित्तवा कस्त्राः पुत्रः । किंतः दीपि-
तृनिः । उपधावति जीवकर्त्त्वमुलतर्त्त्वे ।

कलशहोमक्षये वैपरीयं विषयते—

“ यत्कलश उपदस्येदाग्रवेणाद्गृहीयाद्यथा पुत्रः पितरं क्षित उपधावति
ताहमेव तत् ” [सं० का० ६ प० ५ अ० १०] इति ।

कलशान्वायं ग्रहेभ्ये दर्शयति—

“ आत्मा वा एष यशस्य यदाग्रवेणो यद्यग्रहो वा कलशो वैपदस्येदाग्रव-
णाद्गृहीयादात्मन एवाधि यहं निष्करोति ” [सं० का० ६ प० ५ अ० १०] इति ।

यस्माप्यवर्तित्वादाऽप्यतो यस्माप्याऽप्यमा दृष्टान्तत्वेन कलशस्य पुनरहस्यानम् ।
नक्तं पश्चवनेन ग्रहणेनाऽप्यम उपरि पुत्रः संदधाति ।

अथ ग्रन्थस्य होक्तापन्तकमालेकात् निष्ठिभिरुक्तिर्वाच्यं दारुपार्वं प्रशंसति—

“ अविज्ञातो वा एकं गृह्णेदेवद्वयः स्वाक्षर्या गृह्णति वायव्येन जुहोति
तस्माद्भेणाविज्ञातेन वलहा ” [सं० का० ६ प० ५ अ० १०] इति ।

आ आयो भूत्यादिशहेषभन्ते तु वधः देवता तस्मादविजेतेण विजायेत न
तथा ये तेषां विजेताहय रथेत्यव तापविजेताभ्युत्तिः ॥ तस्मादविज्ञात अग्रव्ययः
स्वप्निया भूम्भूत्या गृह्णात्येन न तु जुहोति । वायव्येन तु दारुपार्वेण जुहोति ।
यस्मादेदेव दविष्यन्तो कविज्ञातवन्तकैस्त्वर्त्तिर्वाचेदेवानुदित्यं स्वेष्याल्पा मृहीतः
तेषो ग्रहणीयायेण तदेवता तुष्टाविजित्याभ्युवात्तिर्विषयक इव तस्मील्पेकेष्विज्ञा-
तानेन गर्भेण वलहा भवति । प्रोक्षिते भवतेर वारजन्तो गर्भे भवतेरं प्रत्यविज्ञा-
तस्मै गर्भेणोपर्यं वलहा जहाति परित्यजदीति वलहा । अविज्ञातयोगेऽप्यायय-
णयोः परित्यागस्तुल्यः । ते च स्थालीयां सौम्यं पुनर्दीरुपयेऽन्तर्घावाचे तदिवर्द्धं
गृहीत्या जुहोति । ततो दारुपार्वं प्रशस्तम् ।

प्रकारान्तरेण दारुपार्वाणि प्रशंसति—

“ अद्भूत्यस्य यन्ति परा स्थालीरस्यन्तुदावक्यानि हरनित तस्मादेवयं जातां
पराऽस्यस्यपुत्र्युपाऽसृहरनित ” [सं० का० ६ प० ५ अ० १०] इति ।

यदाऽप्यभूर्धं गच्छन्ति तदानीमाग्रद्याणीकृष्टेऽरुपादित्यस्थालीभवत्सो देशायेद
परास्यन्ति परित्यजन्ति । वायव्यानि दारुपार्वाण्युद्दरन्तर्यामृहयदेशो नयन्ति ।
तस्मात्स्थालीवल्लोकेऽपि लियं दुहितरं विजाहेन वरकुले परित्यजन्ति । पुण्यांसैं
वायव्यवदुद्दरन्ति सम्यक्षीयप्रयन्ति ।

पुरोहत्यं ग्रहणं सादृनं च केषेण प्रकाशति—

“ यत्पुरोहत्यमाह यथा वस्यत आहरति तादेव तद्यद्यहं गृहणाति पथा
वस्यस आहरत्य माऽऽहं तादेव तद्यत्सादयति यथा वस्यत उपनिधा रात्रकामति
तादेव तत् ” [सं० का० ६ प० ५ अ० १०] इति ।

उप्यामस्मृहीतेऽस्मित्येवस्मात्पूर्वं पठचमानत्वादा वायो भूत्यादिका पुरोहकृ ।
वस्यते वसुपत्न्याय राजामात्रादिकाय । यथा लोके धनिकामोषामनमाहत्वैतदेव
ममेत्युक्त्वा पुरोहो निधाय गच्छन्ति तथा पुरोहपादित्यं इष्टव्यम् ।

यजुःसादनी पिष्ठिभिरुक्तिर्वाच्यं प्रशंसति—

१. क. ग. च. छ. “नि वा” । २. स. स्थालीयां । ३. क. ग. च. छ. “ज्ञानेण । ४
स. “नि तु वा” । ५. स. “सो तु वा” ।

“यदै यज्ञस्य साम्ना यजुः कियते शिथितं तदहृता तदृहृतं पुरस्तादुपयामा यजुः भूषणं उपरिहादुपयामा कर्ता यज्ञस्य धृतै” [सं० का० ६ य० ५ अ० १०] इति ।

यज्ञसंबन्धि यदृहृतं यजुःसामर्थ्या कियते तेषि शिथितमिव । वेदेषु सर्वत्र विश्वस्ताय तदहृताऽमुकमित्युच एवोदाहरणात् । उपयामगृहीतोऽस्यन्त-यन्त्तु यज्ञवन्नित्याविष्वैर्सूतमाणाः पुरस्तादुपयामाः । आ वापो भूषेत्यादिभि-स्तूपश्रिष्टादुपयामाः । तत्र यजुः दाहर्याद्यैमुपयामपूर्वत्वम् । फलस्तु स्वयमेव हृतव्याज्ञ वस्त्रूपैर्वत् । तदुपर्यं यज्ञस्य पूर्वै भवति ।

सोमपात्राणी पशंसितुं देवा विभवति—

“ वान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि ” [सं० का० ६ य० ५ अ० ११] इति ।

कानिचित्तात्राणि पक्षर्थेण युज्यन्ते इन्द्रियन्ते पुनरावर्त्यन्त इत्यर्थः । यथा— उपाध्यन्तपात्राणीप्राप्तवयोः प्राप्तःसदने प्रदुक्षयोः पुनस्तूतीयत्वनेऽपि प्रयोगः । “यदु-पात्रायुपात्रेण पात्रीवत्याद्ययणाऽद्गृहणाति ” “ अन्तर्यापवात्रेण सावित्रपात्र-यणाऽद्गृहणाति ” इत्यान्तावत्यात् । अन्यानि तु नाऽवर्त्यन्ते किंतु सङ्केतवा-नुष्ठायन्ते । तथापि—हिदेवत्येग्रहादीनि, हेषु सङ्केतमुद्दितेषु स्वर्गजयः ।

आपुत्रेस्तेवत्तोक्तय इति प्रकाशति—

“ यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते इमेव तैर्लोकिकमभि जयति पराहित इत्सौ छोको यानि पुनः प्रयुज्यन्त इमेव तैर्लोकिकप्रभि जयति पुनः पुनरिति स्वर्णं छोकः ” [सं० का० ६ य० ५ अ० ११] इति ।

पराचीनान्यानिवृत्तानि । स्वर्णः पराक्रियानावृत्त इव । स्वर्णे स्थितस्थापि पुनर्जन्मात्मेतरपि स्वर्णं प्राप्तमुद्योगात्मेत्यात् । मनुष्यत्वोके स्थितस्य पुनरेतदर्थ-मुद्यमोऽन्तिः तस्य दीनःपुन्पम् ।

प्रकारान्तरेण यज्ञसति—

“ ग्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते नान्य-न्वोपदयः परा भवन्ति यानि पुनः प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोपदयः पुनरा भवन्ति ” [सं० का० ६ य० ५ अ० ११] इति ।

फलणके विनाशः पराभवः । संदर्भरात्मेतद्वत्तिः पुनराभवनम् ।

---

३. ल. तच्छिदि । २. क. ग. च. रु. “त्वे । सो” । ३. ल. “त्वदशिदि” । ४. क. ग. च. रु. “नुष्ठानात्मवर्णः” ।

(हारिथोजनप्राह्लादिधानम्)

मकारान्वरेण पश्चात्—

“मान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वारप्याः पश्चोऽरप्यमव यन्ति यानि पुनः ययुज्यन्ते तान्यनु आन्याः पश्चो आमग्यपावस्ति” [स० का० ६ प० ५ अ० ११] इति।

आरण्या व्यावादयोऽरण्यमेवो(वा)प्रयन्ति न कदाचिदपि प्राप्तम् । शास्त्रात्
ग्र्यादयस्तुष्टुमच्चमरण्यं गत्या पुनर्बाह्मं प्रत्यागच्छुन्ति ।

आखों प्रशंसनी—

“यो है महाणा निदानं वेद निदानवान्मवत्याक्ष्यपित्युकर्थं तदै महाणा निदानं पदुपादशु शः सावि तदुशास्यन्तयार्थेयोर्धुचैस्तदितरेषो महाणामेवद् महाणा निदानं य एवं वेद निदानवान्मवति” [सं० का० ६ श० ५ अ० ११] इति ।

आज्यमित्रयुक्तमात्रमप्तमादिनामकं शास्त्रं, प्रवर्णतावारा ग्रहानुष्ठानघोषक-
त्वाद्भ्रह्मण्डी निर्दाने मूलकारणेत् । तदेतद्यो देव स निशानवाभिरर्जीविभिर्मा-
तापितृस्थानिभिः संयुक्तो भवति । शास्त्रज्ञवपि यदुपर्वशु ग्रास्यते तद्द्वयोऽन्तर्हयो-
निर्दाने, यदुच्चेस्तादिकरेण सर्वेषामित्येवं विशेषं जानतोऽपि तदेव कलम् ।

स्थानीयप्रबन्धकां द्वारा पश्चात्—

“ यो है महाराणा विठ्ठने के दूर म परमया पशुभिर्मिथुनैजीयते स्थालीभिरत्ये
महा गुह्यन्ते वायस्यैरत्य एतदै महाराणा विठ्ठने य एवं वेद य परमया पशुभि-
मिथुनैजीयते ” [सं० का० ६ प्र० ५ का० ११] हति ।

आप्यजोकथ्यादिग्रहाः स्त्रीरूपाभिर्मन्त्रयस्थालीभिर्मृसन्ते । उपाध्वन्तर्घात्य-
दिग्रहास्तु पुरुषस्त्रीपौयव्येः । वेदने तु मनुष्यमिथुनैः पशुपिथुनैभ प्रजायते मुको
भवति । य एवं वेदेति एनरम्भधानव्यवस्थाहारार्थम् ।

अथ सर्वनीयैपरोडाशानिधिष्ठते-

“हन्दूस्तवद्: सोममीष्ट्वा अविदत्स विष्वङ्ग्याच्छ्रुत्स आत्मचारयर्ण नादि-
न्दत्स एतानुसवनं पुरोडाशानपश्यतानिरपत्तेवं त आत्मचारयणकुरुते व-
स्पादनुसवनं पुरोडाशा निरुपदन्ते वस्पादनुसवनं पुरोडाशानो पाश्चीयादात्मचे-
वाऽप्तमण्ड कुरुते नैन् त्वोमेऽपि वदते” [सं० का० ६ य० ५ अ० ३१] इति ।

इन्द्रेण विभूत्याभिवे त्वद्दुः पुत्रे हते सति कुपितस्तवद्वा विनेन्द्रे सोमामार्गं
कर्तुः पद्मचत्ताकानीविद्वैष्टमीवह वलोदेवापिवद् । त इन्द्रः सहस्रा श्रीवस्यः सो-
मस्योदस्यथ इदस्ततो विभूतमादन्याक्षण्डिविधार्त्तमामोत् । तेन्द्रः त्वं त्वं
स्वात्मनि सुखं नावभत् । वतसिंविषि सवनेषु सुवनीभाषुरोदक्षीः सुखं मामवद्देवा-
दस्त्वात्मुद्देवाशाचिकृप्य वस्त्रोपधक्षणेन सुखं भवति । सोमवेवं वापिपवदे नेत-
स्ततः संचरिण वाधते ।

तेषु सवनीयपुरोडाशेषु पश्चद्वयविषिमर्थवादेनोन्मयति—

“ बहस्तमिलो वहन्ति नर्थां त अजुवा पश्चिकस्वयेऽथ किं वशस्य पाहृक-
त्वमिति धामाः करम्भः परिकापः पुरोडाशः पश्चस्या तेन पश्चिकस्वयते लक्ष्यस्य
पाहृकरदम् ” [स० का० ६ प० ५ अ० ११] इति ।

पश्चात्करित्याम्नानात्प्रात्संख्यायोगेन पाहृकर्त्वं वक्ष्यम् । जन्मो
पश्चुदो वह नास्ति काचिचिपता पश्चात्ख्याया । त त वा भूताहृकर्त्वमिति वा-
दम् । पाहृको वह इति सर्वेषोऽयोग्यात् । अतः किं पाहृकर्त्वमिति पश्चः ।
धामादिवज्ञेषु नियतया पश्चात्ख्याया पाहृकर्त्वमित्युच्चरम् । अ(म)ृदा यथा धामाः
आत्प्रात्संख्याः सकारः करम्भः । शीहिजन्या लाजाः परिकापः । पिष्ठविकारः
पुरोडाशः । शीरविकारः पश्चस्या ।

अथ भीमांसा ।

तृनीयाद्यावस्य पश्चमपादे विनितवम्—

“ किं स्याच्चमसिनामेव हारियोजनमक्षणम् ।

सर्वेषौ वार्तिनस्तेषां पूर्ववाक्येन(ए) संनिषेदः ॥

छिप्तस्तेषां सर्वं एवेति हारियोजनवाक्यवः ।

माकस्तुतोऽप्यस्ति मक्षणमसित्वपकारणम् ” इति ।

हरिरासि हारियोजन इत्पनेन मन्त्रेण गृह्णयाणो अहो हारियोजनः । होहृ-
मक्षणद्यम्भलितः । अस्तु चतुर्थी होहृणां चक्षे चतुर्थी यावस्तुतानकोऽहित
मासी चमती । तत्र चमसिनामेव हारियोजनमक्षणम् । कुतः । यथावस्यमन्यो-
जनस्तुतिविविष्टो भक्षणानि, अथेवस्य हारियोजनम्भ सर्वं एव लिप्तस्त्वं इत्येव
पूर्ववाक्ये चमसिनां संनिहितत्वेनोत्तरामात्रे सर्वं शब्देन लेकामेवाभिष्ठानवाचात् ।

५८० ६ कनू ३०]   कृष्णजुर्वेदीयतेत्तिरियसंहिता ।   ५८७
(अतिग्राहयोदशिग्राहग्रान्)

अतो नारित आवस्तुतस्तद मक्ष इदि पापे ब्रह्मः—अथश्चेदैवकारेण च चम-
सिमोदशाद्ग्रामपोर्से वाक्येन विहितस्य सर्वमक्षणस्य संनिधिमात्रेण संकोचायो-
गादस्ति आवस्तुतोऽपि भक्षः । तस्माच्चमसित्वं न भक्षणे कारणम् ॥

इदि श्रीयसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकादे कृष्णजु-
र्वेदीयतेत्तिरियसंहितामात्रे यथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके-
दायिशोऽनुवाकः ॥ २८ ॥

— — —
(अथ प्रथमाणके चतुर्थप्रपाठक एकोन्निशोऽनुवाकः) ।

अस्म आशूर्द्धि पवस्त अस्म सुषोर्जन्मित्रे च
नः । आरे चाधस्व दुर्द्वान्माय । उपयामगृही-
तोऽस्यग्नयें त्वा तेऽस्यत एष ते योनिरुग्नयें
त्वा तेऽस्यते (१) ॥

(अप्ने ऋयोऽवैश्वतिः) ।

इति कृष्णजुर्वेदीयतेत्तिरियसंहितायां प्रथमाणके
चतुर्थप्रपाठक एकोन्निशोऽनुवाकः ॥ २९ ॥

— — —
(अथ प्रथमाणके चतुर्थप्रपाठक एकोन्निशोऽनुवाकः) ।

उक्तिष्ठोर्जस्त तह चीत्या शिष्टे अवेषयः ।
सोऽभिन्न चमू सूतम् । उपयामगृहीतोऽस्ति-
द्वाय त्वैर्जस्कल एष ते योनिरुग्नाऽस्ती-
स्यते (१) ॥

(उक्तिष्ठोर्जस्तिः) ।

इति कृष्णजुर्वेदीयतेत्तिरियसंहितायां प्रथमाणके
चतुर्थप्रपाठके एकोन्निशोऽनुवाकः ॥ ३० ॥

दीमत्तायथाचार्यविश्वितभाष्यसमेता— [१४थमकाण्डे—
(अतिशालोऽलिङ्गाभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके एकत्रिंशोऽनुवाकः) ।

न्तरणिर्विश्वदीर्घतो ज्योतिष्कृदसि सूर्यं ।
विश्वमा भासि रोचनम् । उपयामगृहीतोऽसि
सूर्याय त्वा भ्राजस्वत एष ते योनिः सूर्यवि
त्वा भ्राजस्वते (१) ॥

(तत्रणिर्विश्वतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके एकत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३१ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वात्रिंशोऽनुवाकः) ।

आ प्यायस्व मदिन्तम् सोम विश्वाभिरु-
तिर्भिः । भवा नः सप्तयस्तमः (३) ॥
(आ चर्चा) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वात्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३२ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके ब्रह्मत्रिंशोऽनुवाकः) ।

ईयुडे ये पूर्वतरामप॑श्यन्त्युच्छन्तीमुपसं
मर्त्यसिः । अस्माभिरु नु प्रतिचक्षयोऽभूदो ते
यन्ति ये अपरीषु पश्याव (३) ॥

(ईयुरेकालविश्वतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके ब्रह्मत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३३ ॥

+ प्रतदावनुवाकप्रदात्य ज्यास्त्वानं तैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके षोडशानुशाकमा-
रण्य वर्तते । तस्त एव ब्रह्मव्याप्त ।

पृष्ठा ०४ अनु० ३५] कृष्णायजुवेदीयतैतिरीयसंहिता । पृ२९
 (अस्तिभावशोदाशिव्यामिधानम्)

(अथ प्रथमाङ्के चतुर्थपाठके चतुर्भिंशोऽनुशासकः ।)
ज्योतिष्मतीं त्वा सादयामि ज्योतिष्कृतं
त्वा सादयामि ज्योतिर्विदं त्वा सादयामि
भास्वतीं त्वा सादयामि ज्वलतीं त्वा साद-
यामि मलमलाभवतीं त्वा सादयामि वीष्य-
मानां त्वा सादयामि रोचमानां त्वा सादया-
न्धजंस्त्रीं त्वा सादयामि बुहञ्ज्योतिषं त्वा
सादयामि षोधयतीं त्वा सादयामि जाग्रतीं
त्वा सादयामि (१) ॥
(ज्योतिष्मती॒ षट्क॒ शत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयमहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्भिंशोऽनुषाकः ॥ ५४ ॥

[अथ प्रथमाद्यके चतुर्थपदाद्यके पञ्चमिंहोऽग्निकाः] ।
 प्रयासाय स्वाहा॑ऽस्यासाय स्वाहा॑ विश्वा-
 साय स्वाहा॑ संयासाय स्वाहा॑यासाय स्वाहा॑-
 वयासाय स्वाहा॑ शुचे स्वाहा॑ शोकाय स्वाहा॑
 तप्यत्वे स्वाहा॑ तप्ते स्वाहा॑ ब्रह्महत्यायै स्वाहा॑
 सर्वस्मै स्वाहा॑ (१) ॥

(प्रदासाय चतुर्विंशतिः) ।
इति कृष्णायजुर्वेदीयतन्त्रिप्रसादितार्था प्रथमाङ्कके
चतुर्थप्रसादके पञ्चांशिशोऽनवाकः ॥ ३५ ॥

(अथ प्रथमाङ्के चतुर्थप्रथाङ्के षट्प्रविशेषानुषाकः) ।

५६० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यमसेता— [१५८ संक. छटे—
 (अतिग्राहपोदकिप्रहाभिक्षेपनम्)]
 पशुपति॒ ऋथुलहृदयेनामि॑ इदैयेन हृदैलोहि॑—
 तन॑ सर्व॑ मतस्त्वाभ्यां महादेवमन्तःपर्वेन॑—
 विष्व॒हन॑ शिखनिनिकोश्याभ्यास (१) ॥
 (विचमष्टाव॑श) ।

इति कृष्णयजुव॑दीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके षट्क्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके संस्कृतोऽनुवाकः) ।
 आ लिंगु युत्त्रहृस्यै युक्ता ते ब्रह्मणा इरि॑ ।
 अवृचीन॑ सु ते मनो आवा॑ कणोतु वृग्नुना॑ ।
 उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन॑ एष॑ ते॑
 योनिरिन्द्राय त्वा॑ षोडशिन॑ (१) ॥
 (जा॒ लिंग॑ षट्क्रिंशतिः) ।

इति कृष्णयजुव॑दीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके संस्कृतोऽनुवाकः ॥ ३७ ॥ (१) ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षट्क्रिंशोऽनुवाकः) ।
 इन्द्रमिदरी॑ वह॑तोऽप्रतिशृष्टेषावसंपूर्णीया॑
 स्तुतीरुप॑ यद्यं च मानुषाणाम् । उपयामगृही-
 तोऽसीन्द्राय त्वा॑ षोडशिन॑ एष॑ ते॑ योनिरिन्द्राय
 त्वा॑ षोडशिन॑ (१) ।
 (इन्द्र॑ वर्षोविर्द्धतिः) ।

इति कृष्णयजुव॑दीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके षट्क्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३८ ॥ (१) ॥

५४०६ अनु१ ४१] कृष्णयजुर्वेदीयतिरीयसंहितां ।

५४१

(अतिक्रमणोऽविष्यद्भिश्चनप्)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

असाधि सोमे इन्द्रे ते शविष्ठ धृष्णया
गृहि । आ त्वा पृणकित्वन्द्रियं रजः सूर्यं न
रस्मिभिः । उपयामृहीतोऽसीन्द्रियं त्वा
पोडशिनं पृष्ठे योनिरिन्द्रियं त्वा पोडशिनं
(१) ॥

असाधि सोमै॒श्चिः ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थ-
प्रपाठके एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ३९ ॥ (३३) ।

— — —
(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

सर्वस्य प्रतिशीर्वरी भूमिस्त्वोपस्थ आ-
धित । स्योनाऽस्मै सुषदा भव यच्छास्मै
शर्म सप्तयाः । उपयामृहीतोऽसीन्द्रियं त्वा
पोडशिनं पृष्ठे योनिरिन्द्रियं त्वा पोड-
शिनं (१) ॥

(सर्वस्य पृष्ठविरुद्धागतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थ-
प्रपाठके चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४० ॥ (३४) ।

— — —
(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके एकचत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

महाऽ॑ इन्द्रो वज्रवाहुः पोडशी शर्म
यच्छतु । स्वस्ति नो भवता करोतु हन्तु
पाप्मानं योऽस्मान्द्वैष्टि । उपयामृहीतोऽसी-
न्द्रियं त्वा पोडशिनं पृष्ठे योनिरिन्द्रियं त्वा
पोडशिनं [१] ॥

५६६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१ प्रथमकाण्डे—
(अतिग्राह्योदशिग्राहमिथानम्)
(महाभृविद्याविदः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैन्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्र-
पाठक एकचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४१ ॥ [३५] ।

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

संजोपां इन्द्रं सग्नो मरुद्विः सोमं पित
वृत्रहन्त्यार विद्वान् । जहि शशुरप् मृथो
नुदृस्याथामैर्य एषुहि विश्वतो नः । उपया-
मगृहीतोऽसीम्नाय त्वा षोडशिनं एष ते योनि-
रिन्द्राय त्वा षोडशिनें (१) ॥
(संजोपांस्त्रिः शत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैन्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्र-
पाठके द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४२ ॥ (३६) ।

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकोनविद्याविदौकविद्यादृष्टिशब्दालिङ्गशब्द-
लिङ्गशब्दाविद्याविदौकानुवाकः) ।

कल्पः—“ चीनिष्ठोवेन्तिराहासान्गृह्णात्याप्नेवैर्वै लौर्यमित्यम आपूर्ण्युति-
हेत्परिगिरिति महणतावनाः ” इति ।

पथमन्वयाषाठस्तु—

अनन्त इति । हेऽप्ते त्वं भक्तानामाप्युपि पवसे शोधयति वर्षयतीयर्थः ।
अस्माकमिष्यन्त्यकूर्जे बलमसुव प्रयच्छ । दुर्जुनो वैरिषेनाप्तारे दूरं पथा स्पा-
तथा दापस्त्व । स्पष्टमन्यत् ।

द्वितीयमन्वयाषाठस्तु—

उत्तिष्ठन्निति । हे इन्द्र सुरं सोमं पीत्वीजसा ब्रह्मेन सहोरिष्ठभ्यु मक्षणकरणभूते
गिष्ठे हनु अवेषयश्चालय । तच्चालनलिङ्गेन तुहमात्यामपस्थाकं दर्शयेत्यर्थः ।
स्पष्टमन्यत् ।

(अलिशाहापोदशिशाहाभिशानम्)

तृतीयमन्त्रपाठस्तु तरणिरित्यादिरात्रम् के समान्नात्याक्षात्र व्याख्येयः ।

कल्पः— “आग्रणेण हृषीत्वा अथ शोदशिने गृहाति आ तिष्ठ वृत्तहच्चित्यनुद्देश्योपयाम गृहीते इत्तीन्दाय त्वा शोदशिने जुडं गृहामीति परिमृष्याऽसादयति एष ते शोनिरिन्द्राम त्वा शोदशिन इति” इति ।

पाठस्तु—

आ तिष्ठेति । हे वृत्तहच्चित्य तथ हरी अभौ वक्षया वन्देण युक्ता रथयोजितौ । अतो रथमातिष्ठाऽरोह । अयं ग्रावा वग्नुना वचनेनाभिषव्यन्निना त्वमनेऽभिषुते सोमेऽपर्याचीनमभिमुखे करोतु । शोदशसंत्यापूरकं स्तोत्रं चासं च यस्येन्द्रस्मास्त्यसौ शोदशी । स्वष्टवन्यत् ।

अस्तित्वे अहे पञ्च मन्त्रा विकल्पन्ते । तत्र पथमः—

इन्द्रमिदिति । कर्णिणी मन्त्राणां स्तुतीभ्यामापृष्ठाणां पश्च शोदशापातिष्ठृष्टशब्दसंकेनाप्यतिरस्तुतबद्धमिन्द्रमेव हरी रथेन वहतः ।

अथ द्वितीयः—

असाधीति । हे शविद्वाविशयेन बलवन्निन्द्र वै त्वदर्थे सोमोऽसादि सुतः । हे धूणो धादर्थयुक्ताऽग्न्यागच्छ । इन्द्रियशक्तिरामापृष्ठाणु आपूरयत् । किमिव । रथिमिः स्वीकृतं रथ उदकं सूर्यमिव । एतच्चांप्यत्राऽग्न्यात्यप्य—“आपः सूर्ये सपाहिताः । अभ्राण्यवः प्रथम्ने” इति ।

अथ तृतीयः—

सर्वस्येति । सर्वस्म मूतजातस्य प्रतिशीदयाभिमुख्यशायिनी भूमिस्वा-भिन्दोपस्थ उपरितनस्थान आधिताऽन्द्रवातु । हे भूमेऽस्त्वा इन्द्राय स्तोत्रा सुख-प्रदा सुपदा शोभननिवासस्थाना च भव । अस्मै मण्यानाय समया अतिविस्तृता सती शर्म सुखं प्रपञ्च ।

अथ चतुर्थः—**महाऽ इन्द्र इति । स्पष्टोऽर्थः ।****अथ पञ्चमः—**

सजोषा इति । हे वृत्तहच्चूरेन्द्र सजोषाः पीदिसहितो मरुद्विषुकवया समग्रस्तर्वं यजमानभक्तिं विद्वाऽसोमं दिव । अस्माकं मारणोद्यताऽच्यात्वान्वारय । इतरान्मृषो वैरिणोऽपनुदत्स्व । अनन्तरमस्माकं सर्वतो भयराहित्यं कुरु ।

अथ विनियोगसंग्रहः :-

“ ऐनद्रवायत आ वायो इन्द्र तस्य पुनर्देहः ।
मैवावरुणकेयं वापाविन द्वौ विकलिपदौ ॥ १ ॥
शुक्रे पान्दिनि वैकैकः प्राशिवाऽऽव्ययेण द्रष्टव् ।
एकैक उक्तव्यधरुवयोधतुर्दश तु पञ्चकाः ॥ २ ॥
करुमहेषुप्यापः सर्वेषांदौ प्रयुज्यते ।
ऐन्द्राद्वा देवदेवदेव वर्यो माहस्वत्यहाः ॥ ३ ॥
यैकलिपकौ द्वौ मोहन्देव कदाऽऽदित्यवहस्तथा ।
कदा दधिमहस्तन यज्ञः सोमं पुनः दिष्टेत् ॥ ४ ॥
विष्व ग्राव्याऽऽलोहयेद्या काम्यो द्रव्याः प्रतिभवः ।
वर्यो विकल्प्याः साविष्वे देवदेवे परो सुसी ॥ ५ ॥
पालनीवत्प्रहस्यास्य होमोऽप्ना इतिवन्दतः ।
हारियोजननामनस्तु हरीः स्थेति हुतिर्भवेत् ॥ ६ ॥
अशेषादिग्राम्य आश्रिय उलिहग्रामास्य ऐन्द्रकः ।
पहविकल्प्या योऽविष्वनि शहकाण्डं स्तुप्यते ” ॥ ७ ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविवरचितं माघवीये पैदार्थपक्षाशे लघ्वयजुर्वेदीय-
तैतिरीयसंहितामार्थे प्रथपक्षाण्डे चतुर्थपक्षाठक एकोन्दर्विशमारभ्य
पद्मिंशष्ठ्येत्वा अहानुवाकाः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थपक्षाठके विचल्वारिष्वोऽनुवाकः) ।

उद्द त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।
दशे विश्वाय सूर्यम् । चिङ्गे देवानामुद्याद-
नीके चक्रुर्मित्रस्य वरुणस्याम्बेः । आऽप्रा-
यावाऽपूर्थिदी अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्त-
स्युपेत्वा अप्त्वे नर्य सुप्रथा राये अस्मान्वि-
श्वानि देव वशुनानि विद्वात् । युयोऽप्यस्मन्तु-

(बहिणावर्णनम्)

दूराधामनो भूविष्टां ते नमऽत्तकिं विधेम । दिवं
गच्छ सुवैः पत ल्पेण (१) वो ल्पमभ्यैमि
वर्यसा वर्यः । तुथो वौं विश्ववेदा वि भेजतु
विष्टु आधि नाके । एतत्ते अज्ञे राधे ऐति
सोमच्युतं तमित्रस्य पथा नवतस्य पथा प्रेते
चन्द्रदक्षिणा यज्ञस्य पथा सुविता नयन्तीर्णा-
द्विष्टमय राधासमूर्खिमार्यं पितृमन्ते पैतृमत्यै
सुधातुदक्षिणं वि सुवः पश्य व्यन्तारिक्षं यतस्व
सदस्यैरस्मद्वाचा देवता गच्छत मधुमतीः
प्रदातारमा विश्वानवहायास्मान्देवयनेन
पथेत सुकृती लोके सीदत् तर्जः सर्वकृ-
तम् (२) ॥

(ल्पेण सदस्यैरहाइथ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैनिरायसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थ-
प्रपाठके त्रिष्टव्यारिक्षोऽनुवाकः ॥ ४३ ॥

(अथ पथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः) ।

पृथिविश्वामुखके ग्रहाः समाप्तिवा । सप्तविंशो दक्षिणा वर्णयते—

कल्पः—“ प्रचरण्या दक्षिणानि जुहोति हिरण्यं प्रबद्धं षुलेऽवचाषोदुर्देव
चित्रमिति द्वाप्यां गाहूपथे जुहोति ” इति ।

तत्र पथमा—

उदु त्यमिति । केवो रथ्यस्य जातवेदसं तमविसदृशं सूर्यं देवमुद्दहन्ति
कर्मदेश एव प्राप्तमन्ता । किमर्यम् । विश्वाय कृत्यस्य जगतः सूर्यं देवोऽप्यद्वम् ।

अथ द्वितीया—

चित्रमिति । चित्रं रक्षेद्वादिविविधपथे देवानां रथमनामनीकं तैम्यसदृशं

५३६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१ प्रथमकाण्डे—
(दक्षिणावर्णनम्)

मण्डलमुदमादुदयं गच्छति । कीदृशम् । मित्रादिदेवोपलाहीतस्य छान्तस्य प्राणि-
जातस्येनिद्रियाधिकातुत्वाक्त्वक्षुस्थानयिं तन्मण्डलस्यः सूर्यो जगतो जङ्घस्य त-
स्थुषः स्थावरस्य चाऽऽन्ना सहितवयमापाः पूरितवान् ।

कल्पः—“ अमे नेत्रावाईरभेत्य जुहोति ” इति ।

पाठस्तु—

अमे नयेति । हेऽग्ने राये पारलीकिकपत्नपाल्यर्थमस्माजशीभनेन भार्गव
नय । हे देव त्वं विश्वानि वसुनानि सर्वांवामांविद्वाज्ञानासि । युहुराणं कुटिल-
भेतः वायवस्थयुयोधि विद्योत्तम । तुभ्यं भूविद्वां नपस्कारोक्ति विदेव कुपौद ।

दाक्षिणहीर्वं विधते—

“ तुवर्णीय च । एतानि लोकाय दूषन्ते यदाक्षिणानि ” [स० का० ६
प० ६ अ० १] इति ।

दक्षिणां दिरसुना होतव्यानि दाक्षिणानि ।

होतव्याधिकरणं विधते—

“ होत्या गाहैपत्ये जुहोति द्विपाधजमानः पतिविद्याः आशीर्वे जुहोत्यन्त-
रिक्ष एवाऽऽक्षमते ” [स० का० ६ प० ६ अ० १] इति ।

होत्या वक्ष्यमणाभ्याम् ।

आशीर्वहोमादूर्ध्वं सदःप्रेतवं विधते—

“ सदोऽभ्यैति तुवर्णमेवैन लोकं तपारोहयति नयवत्यचाऽऽ-
मीते जुहोति सुवर्णस्य लोकस्याभिनीतैः ” [स० का० ६ प० ६ अ०
१] इति ।

तन्मान्विनियुक्तके—

“ सौरीभ्यामृग्यो गहैपत्ये जुहोत्यमुमेवैन लोकः तपारोहयति नयवत्यचाऽऽ-
मीते जुहोति सुवर्णस्य लोकस्याभिनीतैः ” [स० का० ६ प० ६ अ० १]
इति ।

उदु त्वं दिवमित्येते सौर्योः । अमे नय तुपथेति नयवती ।

दिवमिति । कल्पः—“ दिवं गच्छ तुवः पतेति हिरण्यं हुत्योद्गृह्णाति ”
इति ।

हे हिरण्य देवमाकारं पति गच्छ, तवः स्वर्गं पाल्नुहि ।

अनेन यथमानस्य वर्णमाहिरित्याह—

पशा० षष्ठीनु० ४ ३-३७] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयतंहिता । ५३७
(वक्षिणावर्णीनम्)

“ दिवे गच्छ सुवः परोऽि हिरण्यं हृत्वोद्दृश्यणाति सुवर्गमेवैन ओकं यष-
ष्टिः ” [सं० का० ६ प० ६ अ० १] इति ।

पद्मिरण्यं प्रष्टथ्य धूतेऽवहितं तद्विरण्यं धूतहोमादूर्ध्वं हस्तेनोद्धरेत् ।

कल्पः—“ रूपेण वो रूपमन्मैमीति दक्षिणा अन्मीति ॥ इति ।

पाठस्तु—

रूपेणेति । हे दक्षिणा अनेनोद्यूतहिरण्यरूपेण वेदोदक्षिणभागेऽवस्थिताना॒
युष्माकं रूपमाभिमुख्येन प्राप्नोति । कीदर्शेन हिरण्यरूपेण । इथसा कमर्मीयेन ।
कीदृशं युष्मद्वृप्तम् । वस्तः कमनीयम् ।

रूपेणेत्ययं शब्दो हिरण्यपर इत्येवहस्तिः—

“ रूपेण वो रूपमन्मैवीत्याह रूपेण सात्त्वा॑ रूपमन्मैति विविरणेन ॥
[सं० का० ६ प० ६ अ० १] इति ।

हिरण्येन यद्यूपमन्मैति तद्वृपेण वो रूपमिति मन्त्रेणोच्यते इत्यर्थः ।

कल्पः—“ तुथो वो विश्वेदा वि भजत्विति ता यजमानस्तुधर्मा कृष्णाजिने
प्यद्वृत्य चतुर्थं चतुर्थं चतुर्थं विभजति यावद्वृत्येवे ददाति तस्यार्थं एतिप्रस्थाने
तृतीयं नेत्रे चतुर्थं चतुर्थं चतुर्थं चतुर्थं चतुर्थं चतुर्थं चतुर्थं चतुर्थं ॥ इति ।

पाठस्तु—

तुथ इति । हे दक्षिणा वृद्धत्वे स्वर्गेऽधिकृदस्तुथनामको देवः सर्वहो
युग्मान्वयोचित्वं विभजतु ।

एतमेवार्थं इत्यतिः—

“ तुथो वो विश्वेदा वि भजत्वित्याह तुथो ह स्त्रै वि विश्वेदा देवानां
दक्षिणा वि भजति तेनैवेना वि भजति ॥ [सं० का० ६ प० ६ अ० १] इति ।

कल्पः—“एतते अप्ते राघ इति दक्षिणाविभवते ॥ इति । मन्त्र इति तेषः ।

पाठस्तु—

एतदिति । हेऽप्ते दक्षिणाविभागि ते राघस्तद तस्मैद्विकारणं सोमध्युतं
सोमयामे प्राप्तमेवहक्षिणादृव्यैत्यागच्छति । तद्वृत्यं मित्रस्य पथा शान्तस्य तव
मार्गेण नप । हे धन्द्रदक्षिणाः सुवर्णादिद्वृपरूपा क्रतस्य तत्प्रस्य पथा मार्गेण
भेदं प्रकर्षेण गच्छत सत्यफलकेन देयेन मध्यात्यर्थं विभक्ता गच्छतेत्यर्थः । की-
इत्यध्यदक्षिणाः । सुविदा शोभनगपनयुक्तेन पश्चात्यस्य पथा पश्चापुरुषस्य मार्गेण

५६८ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसंग्रहा— [१४४५ का ३४२—
(वक्षिणालर्णवनम्)

सदोगाहृपत्ययोमेष्यवर्तिना नयन्तीदीक्षिणदेशादुत्तरेष्य नीवमानाः । अब गूढम्—
“ हिरण्यपाणिरघोण गाहृपत्यं नयति जघनेन सदोऽन्तराऽऽधीरिं च सदथ एव
उदीचीः ” इति ।

दक्षिणाद्रूपस्य सोमच्युतवर्णं मशस्तमित्याह—

“ पूतते अमे राघ ऐति सोमच्युतमित्याह सोमच्युतः सहस्र राघ ऐति ”
[स० का० ६ प० ६ अ० १] इति ।

मित्रशब्दपूजनांह—

“ नम्पिवस्य वथा नवेत्याह शान्तये ” [स० का० ६ प० ६ अ० १] इति ।

तुथो रुद्रोऽस्मिरिहि शुतवाहृद्रस्य एथा चेदशान्तिः स्पादितो मित्रस्येत्युच्यते।
कवयवाच्चो नाच यज्ञवाची किंतु सत्यवाचीत्याह—

“ कातस्य पथा मेव चन्द्रदक्षिणा इत्याह रूत्यं वा कातृ साम्येनैवैना क्रतेन
वि भजति ” [स० का० ६ प० ६ अ० १] इति ।

मुख्यस्पार्शिनस्तुतीयिनः पादिनव्यातिरिक्तां पथोचित्वं विमलतीत्यर्थः ।

दक्षिणां सदोगाहृपत्ययोमेष्यवर्तिना यज्ञमर्गेण गमनं प्रासिद्धमित्याह—

“ यज्ञस्य पथा सुविदा नयन्तीरित्याह यज्ञस्य हेतरः पथा यन्ति यदक्षिणाः ”
[स० का० ६ प० ६ अ० १] इति ।

कल्पः—“ ब्राह्मणमेव राघ्यास्तमित्येत्याप्य ग्रथमाप्य हिरण्यं ददाति दिती-
बाय तृतीयाप्य वा तदमावे ष आर्थेः संनिहितस्वप्नै द्यथात् ” इति ।

विविधा अविद्याः प्रवेरे पैठिता अहः प्रथमोत्त्यादिविशेषणम् ।

पाठस्तु—

ब्राह्मणमिति । अद्यास्मिष्यज्ञादिने ब्राह्मणमविग्नोत्तमं राघ्यासु हिरण्येन
सापयानि देववाचीत्यर्थः । कीदृशम् । कर्णि वेदार्थज्ञम् । आर्थेषु पैदार्थविदः
पुरम् । पितृमत्यं विज्ञा सम्पर्वनुशिष्टम् । पैतृमत्यं वितृमत्यः सम्पर्वनुशिष्टायाः
पृतिवतायाः पुरम् । शोभनो धातुः सर्वधातुम्य उच्चमं हिरण्यं दक्षिणा यस्यासी
सुषातुदक्षिणस्तादशम् ।

ब्राह्मणादिशब्देवदशास्त्रारं गतो विवक्षित इति दर्शयति—

“ ब्राह्मणमेव राघ्यास्तमित्यार्थेयमित्याहैष वै ब्राह्मण कपिरार्थेयो यः शुभ्र-
वान्तस्यादेववाह ” [स० का० ६ प० ६ अ० १] इति ।

प्रपा० ४ अनु० ४ ३-३७] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता।

५६९

(दक्षिणाबण्णिन्)

कल्पः—“ सद एत्य पि सुवः पश्येत्पनुविक्षेपे ” इति ।

एतदेवमभिपेत्य सदोऽभ्येतीवि पूर्वं पिहितम् ।

पाठस्तु—

वि सुवरिति । हे यजमान स्वर्गे विप्रसान्दरिक्षं च विपश्य । सदस्यसरिथ-
पैदिमैः सह पश्यस्वानुविड ।

सुवः पश्येत्पनुविक्षेपे दर्शयति—

“वि सुवः पश्य न्यन्तरिक्षाभित्याह सुवर्गेभैर्वै लोकं गमयति ” [स० का०
६ य० ६ अ० १] इति ।

सदस्यैरित्यनया सहार्थे तृतीयवा पित्रताऽभिहितेत्याह—

“ यतस्वं सदस्यैरित्याह मिजात्वाप ” [स० का० ६ य० ६ अ० १] इति ।

कल्पः—“ अस्मदाचा देवता गच्छतेति भीता अनुपन्थ्य ” इति ।

पाठस्तु—

अस्मदाचा इति । हे दक्षिणा अस्माभिदेचा; सत्यो देवेषु ज्ञातिक्षु मच्छत ।
हे गावो मधुरक्षीरेषिताः सत्यः परलोके मदातारं यजमानं त्वपान्तरेणाऽऽधिकाव ।
अस्माननवहापादित्यन्य देवयनेन पथेत् सुकृतां मार्मणं गच्छत । मत्वा च
पुण्यकृतां स्थाने सीदव । तत्स्थानं नोऽस्पदर्थं सैस्कृतं सन्धगुपभीग्योग्यतया
निष्पादितम् ।

प्रदातारमादिवावेत्यस्यार्थयाह—

“ अस्मदाचा देवता गच्छत वधुमतीः प्रदातारमा विशतेत्याह वयमिह
प्रदातारः स्मोऽस्मानमुत्र मधुमतीर विशतेति वावैतदाह ” [स० का० ६ य० ६
अ० १] इति ।

पथमतो दातव्यं विचते—

“हिरण्यं ददाति योलिर्वै हिरण्यं ल्योलिरेव पुरस्ताङ्क्षेत्रे सुवर्गेत्य लोकस्या-
नुरूप्यात्ये ” [स० का० ६ य० ६ अ० १] इति ।

तस्य प्रतिष्ठीतुर्संबन्धं विधते—

“ अश्चिये ददात्यभिसुखानेवत्तुभ्याजाति ” [स० का० ६ य० ६ अ०
१] इति ।

अग्रिमुखानशिसहितानांशानकौलवतन्नाशृतून् । अत्र शूष्म-“हिरण्यं पूर्णं-पात्रमुषवहैर्णं तावैसूत्रभिरयमीषे ददाति” इति ।

कालिगन्तरे दानं विधते—

“ असेणे दर्शाति प्रसूतै होये ददात्यात्मा वा एव यज्ञस्य यज्ञोलाङ्गनान-
मेन यज्ञस्य दक्षिणाभिः स्तनवैष्टिति ” [स० का० ६४०६४०१] इति ।

प्रत्याया अनुज्ञानाथ । होतुर्बहुप्रम्पणेन यज्ञात्मत्वम् । एवमृतिगन्तरे दान-
मुचेयद् ।

अत्र विनियोगसंश्रहः—

“ उद्युत्रिभिर्दक्षिणानो होयो दिवसो धूतात् ।
हिरण्यमुद्यूष्म रूपे दक्षिणा अभिगच्छति ॥ १ ॥

तुथो वो विश्वेदेति भिन्नाच्चर्दमणि दक्षिणाः ।
एतत्ता निवयेद्वासु हेमाऽत्रेयाय षष्ठ्यति ॥ २ ॥

वितुवः सद आडोक्य स्वस्त्राचाऽनुमन्त्रणम् ।
सप्तप्रदिशेऽनुवाकेऽस्मिन्दशा यन्ना उद्दीरिताः ॥ ३ ॥ इति ।

अथ शीर्षका ।

दशाभ्यावस्थ द्विवीयादे चिनितम्—

“ कलिपद्मनपद्मार्थमानतै वाऽभिमः श्रुतेः ।
वैरुप्याचियमान्मैव दृष्ट्वादानेतः श्रुतिः ॥

मूर्ती च निष्पादेतददृष्टं स्पादिरुपता ।
वचनानेन सत्रेषु स्वाखित्वान भूतिः कलित् ” ॥ इति ।

कालिगन्तरे दक्षिणां ददातीति प्रकृतौ श्रूयेते । तत्किमद्विष्टार्थमानत्यर्थं वेति
संशयः । भूत्या परिकीय दशीकार आनविः । अद्वार्थं तत्स्पात् । अचहिर-
प्यादीनावद्वार्थं त्यागे दानवाच्चस्य प्रसिद्धत्वात् । प्रदेवददानं भूतिः स्पादिरुप-
ता विष्टाधिककर्णानुरूप्येण इव्वर्व देयम् । वैरुप्यं त्वच दृष्ट्वेऽस्थिते-स्थित्यकर्मणि वैपा-
तवीदे सहस्रं देयम् । अतिके कर्मण्युतपेषे स्वल्पं सोमनपसपात्रं दीपिते । तथा
द्वादशाचातादिपरिमाणनिप्रमो मन्त्रनियमश्च भूती नोपददते । कर्मकरणनुपत्या
न्यूनाधिकभावसंभवावशरक्तादिभूतौ मन्त्रादशीनाच्च । तस्माद्वार्थं प्रित्यग्रियः
पक्षः प्राप्नोति । मैवम् । आनेऽप्योननवात् । दानशुलिस्तु द्वार्थभूतावप्य-

१ क. “काले व” । स. “कालीनद” । २ क. स. च. ल. “नतिः भू” ।

पृष्ठा ० ४ अनु० ४ ३-३७] कृष्णायजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता ।

५८१

(दक्षिणायनम्)

इति । मूर्तिर्देवेदि पर्योगात् । परिमाणमन्त्रानियमाद्वद्दृष्टमस्तु । दृष्टस्थानवाचे ।
“वैरूप्यं तु वचनबलाद्भूषणमध्यते । दंकिणायाम् भूतिरूपत्वं परमवैद्युताक्षयाद्वैरूप्य-
वैरूप्यते—“ दीक्षिणायम् दीक्षिणा दक्षिणापरिकिरिता आविष्णो याजयेयुः ॥ इति ।
तस्माद्विग्नानमानत्यर्थम् । एवं च सौव सूत्र ऋत्विजां यजमानत्वाद्वैरूप्यस्ती
दक्षिणा न कपि देवतेषांदिवारकलं द्रुप्यम् ।

वैरूप तृष्णीयपादे चिनिवद्—

“ दक्षिणा द्वादशाशते तस्येत्येवद्विवादितु ।
सर्वेषु केऽनुचिक्षाऽऽयो पत्येकं भिलितेषु वा ।
संरूपायुग्मस्य पत्येकं गवाद्यन्वयदोऽधिष्ठियः ।
दाक्षयमेदान्न एतिंकिंतु भिलितेषु समुच्चयात् ॥
×शस्थायीचित्यतो धान्ये सर्वपां न समुच्चयः ।
असर्वेऽन्विति पक्षेऽपि पश्चादो वैकमेव वा ॥
संरूपायीचित्येन पश्चादो नैतत्स्येत्यनन्वयात् ।
एकत्रेऽन्वय एतिंकिंचिभ्यामा वा गाव इति वा ॥
यर्किंचिचित्यमाभावन्माशः संनिहितत्वः ।
भाषा निराकृता गावः पाद्यन्याऽथोपकारवः ।
तस्येति पाद्याद्गोप्याद्यं न मुकः प्रकृतः कातुः ।
संरूपान्तरं चोदिकृती स्याद्गदां बाध्यतामिषम् ॥४७४॥

यदोलिष्टेष्टे देयद्रव्याण्यनुकम्भ संरूपादिशिष्टा दक्षिणा विधीयते—

“ गौधाच्छायाप्तोरत्थ गर्वभूताजाभावयत्थ धीहृष्यत्थ यदात्थ विलाभ मात्रात्थ
तस्य द्वादशाशते दक्षिणा ॥” इति । द्वादशाधिकं ऊर्तं द्वादशाशतम् । तत्र संशयः—
येष्ये संरूपा सा किं गवादिसर्वेऽन्वयविषयः किंवा कृतिप्रयविषया । सर्वपक्षेऽपि
प्रतिद्रव्यमिष्ये संरूपा, उत्र भिलितानाम् । तत्र गवादिद्रव्यमाणि पश्चानानि, संरूपा
तु तत्रात्रो गुणः । प्रतिमध्यानं गुणातुचिन्याद्या । तस्माद्विवेषु तर्वेषु पत्येक-
मिष्ये संरूपेति पश्चमपकृते पश्चमे संरूपादिकले पात्रे शूनः—तैत्युकं बाक्य-

× औचिनीयन्यायमालाकिस्ते तु संरूपानीचित्यत इति यादः ।

१. क. ग. घ. ङ. नेत्रपकृतं स्या ॥ २. स. “तत्रात्र गर्वभाष्या ॥”

मेदमसङ्कल्पात् । अबो मिवितानामिर्यं संरूपेति द्विवीयः संरूपादिकस्येऽप्युपम-
यव्यः । वथा सति समुच्चयवाचिनश्चशब्दा अनुभूत्यन्ते । एतदप्यायुक्तमौचित्यात् ।
न-भीहिष्वादिधान्येत् द्वादशाधिकशतान्तर्मता द्विविदिसंख्योचित्या । परिकी-
दस्यत्विजो द्विविर्भीहिष्वीजैः पश्योजनाभावात्प्रस्थाधिकस्यार्थादिसंख्या वज्रोचित्या ।
न चेष्यमत श्रुता । तस्मान्दिवितानां सर्वेषां समुच्चय इत्यर्थं पक्षो न युक्तः ।
कलिपद्वद्वयविषया संख्येत्वस्थित्यपि पक्षे किं गवायाः पद्विविदः पश्यनः किंवा
इत्यनु गवादिद्वयेष्वकं द्वयम् । तत्र पशुषु लूपयमागायाः संरूपाया उपितस्या-
त्यशब्द इति पश्ये त्रूपः—नैवपुनर्मत् । तस्य द्वादशशते दक्षिणेत्यन तस्येत्यनेन-
कष्टनानेन पण्डां गवादिवशानामनेत्रमध्योग्यात्यात् । एकत्रयशेषपि वर्णिक-
चिह्नेन किंवा नामद्वयमुत्त गोद्वयम् । तत्र नियमकामावायार्थिकिद्विविप्राप्तम् ।
तत्र । हनिष्वेनियामकत्वात् । मापात्त तस्य द्वादशशते दक्षिणेवि मापा
संनिहिताः । तर्हस्तु मापद्वयमिति चेत् न । प्रस्थादिपरिमाणसंरूपी-
चित्येन निराकृतावात् । तस्माद्गोद्वयमिति पक्षः परिविष्यते । प्रथमशुतत्वो-
पकारी तत्र नियमकौ । अस्ति हि महानुपाकारः । क्रतिविजः प्रतिश्रहीतुर्मन्त्रे-
राम्भक्षीरादिभिरशिहेत्वदर्शपूर्णगायादिसिद्धेः । ननु तस्य प्रत्यतस्य कठोद्वादश-
शते दक्षिणेत्यन्वयाद्गोद्वयं न प्रतीयत इति चेत् । न । यद्वोद्वयं तस्य द्वाद-
शशतमिति' वाक्येन तत्पतीतिः । वाक्यं हि षकरणाद्विधीयः । तस्मादूमवां
द्वादशशताविति सिद्धान्तः । विकलिषु यत्र मोदसिणायाः संरूपान्तरं श्रुतं वथा-
स्याः संरूपायाः चायो विचारकर्त्रम् ।

तत्रैवान्यन्वितिविवर्—

“ गोदाने विहिते स्वेच्छा नियतिर्थनितिमेऽपि किम् ।

अविभागो विभागो वा नियमानुकितोऽविष्यः ।

अविभागो चहूत्वोकेचहुत्वं न विवक्षितम् ।

विभागः स्पातस्पतासिद्धेऽपि च दक्षयते ” इति ।

पूर्वोक एष गवां दाने संशयः । कलिगम्भो देयानामुकसंरूपानां गवां
विभागाविभागयोर्यजमानेच्छौद पश्योजिका, उलास्पत्न्यवरनियतिः । यदाधपि
नियतिसदाऽप्यविभागो विभागो वा । वत्र नियमकस्यानुकत्वादिच्छेति ताव-

प्रपां० प्रभ्रनु० ४४-६८] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता।

५४२

(समिद्यजुर्वेदः)

त्वासम् । कत्विग्भ्यो दक्षिणा ददातीति बहुवचनभवणेन समूहस्य भविग्भीत्-
त्वादिविभाग हति पक्षान्तरम् । अहैकत्ववद्दैश्यवत्वाद्विवचनं न विवक्षितमित्ये-
कैकः पविग्भीता । तथा सति विभागोऽवश्यं भवेति । समूहाय दत्ते सत्यकैकस्य
स्वामित्वाभावात्परस्वत्वापादनलक्षणो दानशब्दार्थो न सिद्ध्यति । किंच—“ तुयो
यो विश्वेदा वि भगवु ” हति सन्दे विभागलिङ्गं इत्यते । वस्त्रादिभागनियसो
राज्यान्तः ।

तैवाभ्यचिन्तितम्—

“त विभागः समो नो वा विश्वाभवणारस्यः ।

ैषम्यं स्याधयार्यासमेव तस्यात्समाख्यया ” हति ।

पूर्वोक्तः स विभागः समः स्यात् । ऐषम्यहेतोर्धिष्ठयस्याभवणात् । साम्यहेतु-
स्यु लौकिको न्यायः । लोके हि पुत्राणां पितृभने समविभागो इहः । वस्त्रात्सम
इत्येकः पक्षः । कर्मकेरु पवरात्सानुरूपे(व्ये)श भूवितारतम्यं इहं तदद्वचारीति
द्वितीयः पक्षः । द्वादशाहे दीक्षायामेव त्वारुपापते—“ अर्धिनो दीक्षयन्ति पा-
दिनो दीक्षयन्ति ” हति । अर्धं येषामुक्तिर्थो तेऽर्धिनः । एवं पादिनो दोजनीयाः
तद्विशेषो विशिक्षुत्वादवगत्व्यः । ततः भौवसमाख्यातुरूपे(व्ये)श केषांचिद्वै
केषांचित्ताद् इत्यादिर्धिनो विभाग हति राज्यान्तः ॥

इति भीमत्तायणाशार्यविरचिते भाधधीये वेदार्थकरणे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैचिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्राप्तके

तत्त्वार्थशोऽनुवाकः ॥ ३७ ॥

[अथ प्रथमाण्डके चतुर्थप्राप्तके चतुर्थत्वरिस्तोऽनुवाकः] ।

धाता रातिः संवितेदं जुपन्तां प्रजापतिनि-
धिपतिनो अभिः । त्वदा विष्णुः प्रजर्या स॒-
रराणो यज्ञमानाय द्रविणं दद्वातु । समिन्द्र
गो मनसा नेति गोभिः स॒ स॒रिभिर्मध्यवन्त्स॒
स्वस्त्रया । सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति सं देवा-

नारं सुमरत्वा यज्ञिर्यानाम् । सं वर्चसा पर्यसा
सं तद्भिरगेन्महि मनसा सं द्विवेन् । लष्टो
नो अत्र वरिवः कृष्णोतु (१) अनु मार्द्व
तनुवो यद्विलिङ्गम् । यद्यत्वा प्रथति यज्ञे
अस्मिन्द्वये होतारमवृणीमहीहि । कल्पयाद्वृष्ट-
गुताइमिष्ठाः प्रजानन्यज्ञमुपं याहि विद्वाज् ।
स्वगत वो देवाः सदैनपकर्म य अजगम सर्व-
नेवं जुषाणाः । जक्षिवाऽस्माः पपिवाऽस्मात्त्वा
विश्वेऽस्मे धन्त वसवो वसूनि । यानाऽर्थह
उद्भातो देव देवान्तान् (२) प्रेरय स्वे अप्ते
संधस्ये । वहसाना भर्त्माणा हृषीशवि वसुं
षर्म दिवमा लिङ्गानु । यज्ञे यज्ञं गच्छ यज्ञ-
वरिं गच्छ स्वां योनि॑ गच्छ स्वाहै॒ तें यज्ञो
यज्ञपते सहस्रक्षाकः सुवीरः स्वाहा देवा॑
गात्रुदिष्टो गातुं वित्त्वा गातुमित मनसस्पत
इमं नां देव देवेतु यज्ञ॒ स्वाहा॑ वाचि स्वाहा॑
वाते घाः (३) ॥

(कृष्णोतु दामुषान्तारिद्वाज्) ।

इति कृष्णायज्ञवोदीयतेचिरीयसंहितायां प्रथमाण्डके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्भालारिशोऽनुवाकः ॥ ४४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके३ष्टाविश्वोऽनुवाकः) ।

सहस्रिष्टोऽनुवाके दक्षिणा विलक्षिता । अष्टाविश्वे समिष्टयजुहोंमो निरुप्यते ।
कल्पः—“ शुहृदी नवगृहीतं शृहीता धाता रायिगित्यन्वेष्युर्ब्दसिष्टन्तरं स-
म्भो नव समिष्टवृणि शुद्धोते ” इति ।

पृष्ठा ० छक्कनु ० पृष्ठ-३८] कृष्णजुवेंद्रियतैतिरीयसंहिता ।

۴۸۴

(समिहणजुर्हेमः)

तत्र यदृक्षत्तमीयि यजुर्वि जहोति ।

पटसु ग्रथमा तावदैर्यं पठिता-

धातेति । धावा सविता प्रजापदिरभिस्तवष्टा विष्णुधेदे पदवेका नोऽस्माक-
पिदं हविजु॒म्भाद् । कीदशो धावा । रातिदांनशलिः । कीदशः प्रजापतिः ।
निपिपविः, महाशहूत्तर्वर्णादिनामकान्ति नदानां निधीनां वालयिता । सोऽप्यदेव-
गणो यजमानसंबन्धिन्या प्रजया संरराणः स्तम्यशममाणस्तथा प्रजमानार्थं द्रविणं
दृढातु चोषयतु ।

अथ द्वितीया-

समिष्टेति । हे इन्द्र त्वमनुग्रहयुक्ते न मनसा नोऽस्माणोभिः संनेषि संयोजय । सूरीभिर्विद्विहृतुपमुखैः संयोजय । हे पशवन्स्वस्या केवेण संयोजय । असुणा वेदेनार्थज्ञानसहिते देवकर्त्त देवार्थं कर्म वदस्ति देन संयोजय । यह-संबन्धिनां देशानां सुमत्पादनुग्रहमुद्यया संयोजय ।

अथ तृतीया-

सं वर्षसेति । वर्यं देवतासु ग्रहवल्लाहृष्टं सा वल्लेन रंगेतुना च पर्यासा शीरा-
दिना रूपगत्वा हि संमताः स्मः । तनुभिः शरीरैः शोभनैः संयताः । शिवेन भक्ता-
सुना मनसा संगताः । तथा देवो नोऽस्माकमवास्मिन्कर्मणि वरिते वरणीयं
मने छणोतु करोतु । किंच तनुवः शरीराणि अनुवाहु शोधयतु । यद्विलिङ्गं
वापि वद्वयनुमाहु ।

अध एकाधी-

यद्येति । हेऽप्ये यथस्पाकारणादधासिमन्दिन ॥५॥ देवयजनदेशोऽस्मिंश्च
प्रपति पवर्त्मने तति त्वा होतारं होमनिष्ठादकमवृणीमहि तस्मात्कारणादधक्ष-
मृद्धं यथा भवति तथाद्याहयाक्षीः । जडाणि च त्वसूषकमृद्धं पञ्जानकाशभिदा
अस्मद्विघ्नानिमकार्पीः । अतस्त्वं विद्वानस्मद्ग्रंहिं जानन्ति म यज्ञमुपयाहि
प्राप्नुहि ।

अथ पञ्चमी-

स्वगा व इति । हे देवा मे पूर्यं जुषाणाः पीयमाणा इवं सवना इषानि
धिष्ठि सवनानि आजम्याऽऽग्नास्तेषां वः सदृशं स्थाने स्वगा स्वाधीनभक्तं वयमका
लं दिष्टे ते सर्वं यथं वक्षिवैः । सवनीयपुण्ड्राङ् च शिरवनः परिवैः

५४६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसुमेता— [१प्रथमकाण्ड—
(समिहयजुहोमः)

सोमं पीडवन्तव्य । हे वसवो निवासहेतवो युयमस्ये अस्पासु वहनि घनानि
धन्त स्थापयत ।

अथ पर्षी—

यानावह इति । हेऽग्ने देवोशतो हर्वीषि कामयथानान्यान्देवानावहो दर्ण-
व्यत्ययादाहद जाहूतवानसि, तान्देवान्ये स्वकीये तथस्ये तहनिवासस्थाने
प्रेरय । हे देवा हर्वीषि वहमाना रथादिभिन्नयन्तो भरमाणाः पोषयन्तो वसुं
जग्निवासहेतुं घर्वमादित्यमाविष्टवाऽऽमच्छुत । अन्वमन्तरं दिवे स्वर्गमागच्छुत ।

अथ त्रयाणां यजुर्वा यज्ञे पथये पथये यजुः—

यज्ञोति । हे यज्ञ त्वं स्वपतिष्ठार्थं यज्ञनामकं विष्णुं गच्छ । फलपदानार्थं
यज्ञपर्ति यज्ञपालं गच्छ । स्वनिष्पत्यर्थं स्वां योनिं स्वकारणभूर्वा वायोः किया-
शक्ति गच्छ । स्वाहा हुतमस्तु ।

अथ हितीयम्—

एष त इति । हे यज्ञपते यज्ञस्वामिक्षेषोऽमुक्तीयमानसो यज्ञः सूक्तवाक्तैः
स्त्रोतैः सहितः, शोभना वीराः कर्मकुशला क्रत्विजो यस्यात्तौ सुवीराः । तत
इदमात्यं तेषां स्वाहा हुतमस्तु ।

अथ तृतीयम्—

देवा इति । हे मातुविदो मार्गज्ञा देवा गातुं विच्चा भवदाशमनेयामै ज्ञात्वा
यज्ञे समाप्ते सति गातुपित तुनस्तमेव मार्गं गच्छत । हे ममसस्पते देव परमेश्वर
नोऽस्माकमिमं गज्ञे देवेषु हविर्भुक्तु स्वाहा पथमं स्थापय । ततो वाचि मन्त्ररूपा-
यां दग्देवताचां स्थापय । ततो वाचे कियाप्रवर्तके देवे वाः स्थापय ।

यथोक्तपञ्चसाप्त्यं होमे विधत्ते—

“ समिहयजुहोषि जुहोति यज्ञस्य समिहत्यै यदै यज्ञस्य कूरं यदिलिङ्गं यद-
त्येति यज्ञात्येति यदतिकरोति यज्ञापि करोति तदेव तैः श्रीणाति ” [सं०
का० ६ प्र० ६ अ० २] इति ।

सुम्पद्यजनं समिहं युज्यन्ते प्रयुज्यन्त इति खाता रातिरित्यादयो मन्त्रा
यज्ञूषि । समिहार्थीषि पूज्यं युज्यं यज्ञायां यज्ञं यज्ञायात् । तत्त्वं यज्ञस्य सम्यग्मनुष्टित्यै
तं पद्यते । कूरादिदेवाणां होमेन समाहितवान् । कूरं पशुहिंसादि । विलिङ्गं

(समिध्यजुहोति)

विहितस्य विद्विषाविद्विष्यस्याल्लभावः । अत्ययानत्ययी कालकृतौ । तथा हि— पादुकानां मयाजानां चोदकवशेन हविराशादनादूर्ध्वमनुषाने याते वनु विठ्ठर्वं पर्यु यपञ्चनीति वचनेन पशुविश्वसनात्मागपकृहं, वदनादत्य चोदकवशेनैवानुष्ठानपशास्त्रीयः कालात्ययः । तथा तृतीयसत्त्वोपकमे सबनीयपशोरक्षनपश्चारानन्तरमेयानुषाजात्मेदकवशेन प्राप्तास्ते त्वाग्निपारुतादूर्ध्वमनुषाजेभरण्टीति वचनेन तृतीयसत्त्वस्य समाप्तिकाल उत्तराः, वदनादत्योपकम एव वदनुष्ठानम-शास्त्रीयः कालान् त्ययः । अपवर्हिषः मयाजायजत्तीति वचनेनावभूये' यर्हिनामिकश्चतुर्थप्रजापो निविदः । तच्चिषेधमविकल्प्य तस्यानुष्ठानमविकरणम् । विहितस्य कर्त्यविद्विष्यस्य विस्मृतिरकरणम् । अपिशब्दः कूरादीनां समुच्च-यायः । तैव कूरादिके तेरेव होमैः प्रीणाति समादधाति ।

आहुतिसंख्या विधते—

“ नव जुहोति नवै पुरुषे पाण्णाः पुरुषेण यज्ञः संभितो यावानेय यज्ञस्ते प्रीणाति ” [सं० का० ६ प० ६ अ० २] इति ।

पाण्णास्तद्वाधारणिष्ठदाणि ।

नदसु धन्त्रेषु कृष्णजुवोर्वान्तरसंख्या विधते—

“ पहकाग्निपाणि जुहोति पहवा न्तवव कत्तुनेव प्रीणाति चीमि यजू॒४४ पि वय हमे लोका इमानेव लोकान्धीणाति ” [सं० का० ६ प० ६ अ० २] इति ।

यज्ञस्य यजमानप्राप्तिः स्वकारणप्राप्तिभ्य यज्ञपाठोदेव संपदत इत्याह—

“ यज्ञ यज्ञ गच्छ यज्ञपतिं गच्छेत्याह यज्ञपतिमेवैनं यज्ञपति स्वां योनिं गच्छेत्याह स्वामेवैनं योनिं गमयति ” [सं० का० ६ प० ६ अ० २] इति ।

तृतीयशब्देन वीर्यप्राप्तिः सूच्यत इत्याह—

“ एष ते यज्ञो यज्ञपते सहस्रक्षाकः तृतीय इत्याह यजमान एष वीर्य दधाति ” [सं० का० ६ प० ६ अ० २] इति ।

देवा गानुविद इत्येतन्मन्त्रप्रशास्त्राधीमास्याप्तिकामाह—

“ वासिष्ठो ह सात्यहृष्यो देवभागं पमच्छ यत्सुखायान्वहुयाजिनोऽथीय-यज्ञो यज्ञे यज्ञे परयतिष्ठाऽ यज्ञपता इविति स होवाच यज्ञपताविति तत्पदै तृतीयाः परा वभूवुरिति होवाच यज्ञ वाव यज्ञः प्रतिष्ठाप्य आसीद्यज्ञान-

स्यापराभावायेवि देवा गातुविदो गातु वित्ता गातुभित्तेस्थाह यज्ञ एव यज्ञे परि
प्राप्यपति यज्ञमाणस्यापराभावाय ॥ [सू० का० ६ प० ६ अ० २] इति ।

बसिष्ठमोक्षात्पत्तः सत्यहृष्ट्य पुरो देवभाग्नामाने मुर्वे प्रच्छ, यदा तु अ-
याख्यदेहस्थान्वहुविधत्तीपयामानुद्वायिनो यजित्वानन्ति ददा कि यज्ञं स्वाहे-
स्त्वेवं यज्ञलिङ्गके देवा यातुविद् इत्येतस्मिन्मन्त्रे यज्ञं समिष्टयजुर्वेदं समाप्तिवान-
ति, तद यज्ञपात्रं गच्छेत्येवं यज्ञपात्रलिङ्गके यज्ञं यज्ञं गच्छेत्येतस्मिन्मन्त्रं
इति । एव द्वितीयपक्षे सति यस्मात्सत्योद्यज्ञात्पराभवंस्तस्मात्पद्यमपक्षा ५३०३-
देय इत्यस्त्रै ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“धारानुवाके सर्वस्मिन्समिहात्ययर्थी हि ।

कृचः पडायाः चेषणि यज्ञं वयेत् जीवोते हि ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणा चार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णायजुर्वेः-

दीयतैतिरीयसंहितामाझ्ये पथमकाण्हे चतुर्थपणाठके-

॥ ३८ ॥

(अथ प्रथमाणके चतुर्थप्रणालीके फलचत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

उरुः हि राजा वर्णनश्चकार सूर्यो य पन्था-
मन्त्रेत्वा उ । अपदे पादा प्रतिधातयेऽकरुता-
पवक्ता हृदयाविधचित् । शतं ते राजन्मिष्टजः
सहस्रमुखिं गम्भीरा सुमतिई अस्तु । वाधेस्व
द्वेषो निर्भर्ति पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमु-
रव्यस्मत् । अभिष्ठितो वर्णास्य पाशोऽग्रे-
नीकमप आ विवेश । अपां नपात्प्रतिरक्षाच-
सुर्यं दमेदमे (१) सविधे यक्षयमे । प्रति ते
जिहा शूतमुर्वरण्येत्समुद्रे ते हृदयमप्लवन्तः ।

पृष्ठा ० ४ अनु० ४५-३९] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता । ४५९
(अद्भुताभियोगम्)

सं त्वा विजन्त्वोऽधीरुताऽप्यो यज्ञस्य त्वा
यज्ञपते हृविमिः । सूक्तवाके नंमोवाके विधि-
मावभूय निचहकृण निचहरसि निचहकृणाव-
देवैवैदवहृतमेनोऽशाङ्कव मत्येमत्यक्षितमुरारा नो
देव रिषस्त्राहि सुमित्रा न आप ओर्पथयः ॥२॥
सुभु दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान्मूहि ए
वै वैय द्विष्टो देवैराप एष वो गर्भस्ते वः
सुप्रोतैः सुमृतमकर्म देवेषु नः सुकृतौ ब्रूतास्त्र-
तिशुतौ वक्ष्यस्य पाजः प्रत्यस्तो वक्ष्यस्य
पाज एथोऽस्येविषीमहि सुमिदसि तेजोऽसि
तेजो गर्वि देहस्ते अन्वचारिषः रसेन सर्व-
सूक्ष्महि । पयस्वार अम् आऽगर्भु तं भा सर-
सुज वर्चसा ॥ ३ ॥

(देवेदम् ओर्पथयु आ एव ॥)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाठके चतुर्थ-
शाठके पञ्चाचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४५ ॥ [३९]

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्राप्तक एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

अहोऽवैश्वेऽनुवाके संमिष्यजुहोमोऽभिहितः । एकोनचत्वारिंशेऽनुवाके व्यमुषो
वर्णयते ।

कल्पः—“ उक्तं हि राजा वरुणभक्तोति देवा अभिप्रयान्तो एवानि चार्वा-
लादा ” इति ।

पाठस्तु—

उक्तं हीति । उक्तस्त्रोऽध्यारणे । वरुण एव राजा सूर्याय भूदेस्त्रान्वितवै,
अनुक्रमेण गत्वापद्येऽन्तरिक्ष उक्तं पन्थां विलीणीं यार्गं खलाचकार-

५५० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१ पथमकाण्डे—
(अवस्थाभिशानम्)

तस्मादस्माकमपि पादा प्रतिशात्रे पादं पक्षेष्टुं मार्गेषकः करोतु । उतापि च यः
अनुरूपवक्ता निन्दको यथा हृदयोपलक्षितं दशीरं ताढपति, विच्छब्दः
समुच्छये, सोऽपि प्रतिबन्धमकृत्वा मार्गं करोत्वित्यर्थः ।

कल्पः—“ शार्ते ते राजनिभूजः सहस्रप्रिययो हृष्वा जनति ” इति ।

पाठस्तु—

शार्तं त इति । हे राजन्यरुण तव शतसहस्रसंख्याका भिषजोऽस्मदुपत्रव-
ग्निवारकाः स्तुन्ते । वस्मादस्मात् तव सुभवितरनुद्रहेतुचिरस्तु । कीदृशी । उर्वी
दिपुला सार्वेकाडिकीर्त्यर्थः । गम्भीराऽदरश्युक्तेत्यर्थः । देषो देवियो वाधस्व ।
निर्कीर्तिं यज्ञविदातिनीं परीकैः कुरु तिरस्कृदित्यर्थः । अस्माभिः कृतमपि पापम-
स्मतः प्रमोचय ।

आभिष्ठित इति । कल्पः—“ अभिष्ठितो वरुणस्य पाशा इत्युदकान्तमभिष्ठि-
तेन्दे(वि) ” इति ।

अलभ्यर्जीं सूक्ष्मतन्त्राकारो चन्दनहेतुजीविदेशो वरुणस्य पाशः । सोऽ-
यमभिष्ठितः पदाक्षमणेन तिरस्कृतः ।

कल्पः—“ अद्वैरमीकरण अा विवेशेति सुच्चमाधारयति ” इति ।

पाठस्तु—

अमनेरिति । अद्वैरमीकं सुखमप्तु पविष्ट्य । हेष्टा नपादेत्यामकाद्ये दये-
दये तच्चदृहेऽसूर्यमसूरैः कृतं यज्ञविद्ये प्रतिरक्षान्प्रतिनिवर्त्य एहं पालयन्तमिदं
समिन्धनसाधनं यूदं यक्षं संगतं कुरु । ते तव जिह्वा धृतं प्रत्युच्चरण्येदुद्युक्ता
मवतु ।

ठह० हि राजेत्यादिमन्त्रान्व्याचिख्यासुः याचीनमनुष्ठाने विषये—

“ अवस्थयजू॒षि जुहोति येदवार्षीचिन्मेकहायनादेनः करोति वदेव तैरु
यज्ञेवे ॥ [स० का० ६ प० ६ अ० ३] इति ।

अवस्थयात्यर्थं कर्म कर्तुमुदकसमीदं जिग्मिषुरायुद्दी इत्यादीनि यजूषि जुहुयात् ।
तथा च सूत्रम्—“ आयुद्दी अज्ञे हविषो जुषाण इत्यवभूयमैवधञ्जुहुयादवभूय
निचकुमेति च, नमो रुदाय वास्तोष्यतये, आयने विद्वाणे, उद्याने पत्तरायये,

१ ल. “निति । अस्मा” । २ ल. “की । ग” । ३ ल. “राचेस्तिर” । ४ ल. “मध्यिति” ।
५ क. “शन्ति” इ । ६ ल. “वर्तितु” । ७ ल. “त्यादिगिर्भिर्मन्त्रंजुहु” ।

पृष्ठा ०४ अनु० ४५-३९] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरियसंहिता ।

५५१

(अवमूर्थभिधानम्)

आर्वत्मे विवरने, यो गोपायवि वर्ह हुवे ॥ इति । इदः पूर्वेकस्मिन्संवत्तरे य-
त्क्रमं पापं वदेव वैरेमयज्ञते विनाशयवि ।

अवमूर्थमुहिष्योदक्षत्वीपे यमने विधत्ते—

“ अपोऽवमूर्थमैत्यप्तु वै वरणः साक्षादेव वरुणमव यजते ॥ [सं० का०
६ प० ६ अ० ३] इति ।

अपी प्राप्त्या तदभिमानिन् वरुणं साक्षादव्यवधानेनैवावयज्ञते पूजयेति ।

प्रस्तोतुः सौज्ञाऽनुयानं विधत्ते—

“ वर्त्मना वा अन्वित्य यज्ञः रक्षाऽस्ति जिघाऽस्ति ताप्ता मस्तोताऽन्यैवि
साम वै रक्षोहा रक्षसामपहत्यै” [सं० का० ६ प० ६ अ० ३] इति ।

विवरसंरूपां विधत्ते—

“ विविधमुपैति वय इमे लोका एव्य एव लोकेभ्यो रक्षाऽस्यपहान्ति ”
[सं० का० ६ प० ६ अ० ३] इति ।

सर्वेषां निधनोचारणं विधत्ते—

“ पुरुषः पुरुषो निधनमुपैति पुरुषः पुरुषो हि रक्षस्थी रक्षसामपहत्यै” [सं०
का० ६ प० ६ अ० ३] इति ।

रक्षस्थी सर्वेषां प्रत्येकं माघकं रक्षोऽस्तीत्यर्थः । अथ सूत्रम्—“ सर्वे सप्तली-
कालिः साम्नो निधनमुपयन्त्यधर्म्ये द्वितीयं माघ्य तृतीयम् ” इति ।

मन्त्रोक्तो माघविस्ता(स्त)रः पादपविक्षायै इत्याह—

“ उह॒ हि राजा वरुणस्थकोरत्याह पवित्रित्यै ” [सं० का० ६ प० ६
अ० ३] इति ।

भिषक्यवदेन यज्ञमानस्य पापोपद्वपुरिहारः सूच्यत इत्याह—

“ शर्तं ते राजनिभवजः सहस्रमित्याह भेषजमेवस्मै करोति ” [सं० का०
६ प० ६ अ० ३] इति ।

मन्त्रेणैव वरुणपादा॒ परिहित्यत इत्याह—

“ अभिविदो वरुणस्थ पादा इत्याह वरुणपादमेवाभि दिष्टति ” [सं० का०
६ प० ६ अ० ३] इति ।

१ सू. लेहोमिर० २ सू. “ति । गमनकाले त्र० । ३ सू. सामग्राने । ४ सू. “ति ।
गमिष्यमानेन साम्ना सह । गच्छेत्युत्तिं शेषः । साम्नोऽन्तेऽवस्थितस्य निधनमामकस्य
भागस्य विराचित्ति निं० । ५ सू. “स्यां च वि० । ६ सू. “ति । कल्पिग्रथमामानां फ० ।

अस्तु वर्हिः प्रक्षिप्य तस्योपरि जुहुपादिग्नि विधत्ते—

“ वर्हिरभि जुहोत्याहुतीनां पविडित्या अथो अस्मिदत्येव जुहोति ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ३] इति ।

“ अशिवान्वै इर्मस्तम्बः ॥ ” इति श्रुतेरश्चिपुकलम् । अत शूद्रम् “ तृणं प-
हत्य लौतमाधारयति । पदि वौ तुरा तुणं स्पातार्स्पञ्जुहुषात् ॥ ” इति ।

चौदृकमाप्तेऽनु पञ्चसु प्राप्तेऽनु चहिनीपकं चतुर्थं प्राप्तां निषेधयित्वा—

“ अपदहिषः प्रवाजान्यजति प्रजा वै वर्हिः प्रजा एव वरुणपाशान्मुञ्चति ”
[सं० का० ६ प० ६ अ० ३] इति ।

पद्मपञ्चाङ्गलमाणी चौदृकादेव प्राप्ती तथाद्यि मन्त्रविदेशप्रमिषेत्य पुनर्विधत्ते—

“ आज्यभागी यजति यजस्यैव चक्षुषी नाम्नरेति ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ३] इति ।

आज्यभागयोर्पञ्चक्षुष्टवप्त्यन्त्र श्रुतम् “ चक्षुषी वा एते यजस्य यज्ञायस्यागी
यज्ञायस्यागी ” इति । पञ्चतात्राश्चिपुवार्णीयाऽद्युके पुरोनुपाक्षेष । इह तु अप्स्त्वभे
ष्टविषेशप्रमिषेदिके । तथा च शूद्रम् “ अप्सुमन्त्रावाज्यभृग्नै षट्पदि अपमात्र इत्ये-
पाऽन्तु मे सोमो अनवीत् ” इति ।

पृष्ठाल्लेखकां विधत्ते—

“ वरुणं यजति वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ३] इति ।

स्तिष्ठल्लेखतां विधत्ते ।

“ अप्नीषरुणौ प्रजति साक्षादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ३] इति ।

साक्षात्क्षीष्टवेत्यर्थः ।

चौदृकमाप्तेऽनु विष्वनूयाज्ञेऽनु चहिनीपकं प्रथपानूयाऽनु निषेधं दिः—

“ अपदहिषायनूयागी यजति प्रजा वै वर्हिः प्रजा एव वरुणपाशान्मुञ्चति ”
[सं० का० ६ प० ६ अ० ३] इति ।

प्रयाजानूयाजान्मर्त्यस्ति—

“ चतुरः प्रयाजाव्यज्ञति दावनूयागी चट्सं प्रथन्ते पद्मा क्रतव चतुर्थे व
प्रति विष्णति ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ३] इति ।

५८० पुअन० ४५-३१] कृष्णयजुर्वेदीयतेनिरीयसंहिता ।

४५६

(अवभूषणमिषानम्)

समुद्रे इति । वौधायनः—“ अथाप्सु सुर्वं पतिव्रातयति समुद्रे ते हृदय-
पञ्चमतरित्यवैनामद्विः पूरपति तं त्वा विश्वनवीषधीरुताऽऽ इत्यप्स्वेषामो जु-
होति पश्चस्य त्वा यज्ञपते हविभिः सूक्ख्याके नमोषाके विषेमोति ” इति ।

आपस्तम्बस्तत्त्वामाह—“ कर्जीषस्य सुर्वं पूरपित्वाऽप्सुषारपति समुद्रे
ते हृदयपञ्चमतरिति ततो यो विन्दुर्हृपङ्गते तमुपस्थुदेत् ” इति ।

हे जूहु ते हृदयं विञ्चं समुद्रसपास्यपञ्चमत्वं ये प्रदिविडतु । कर्जीषस्ता
ओषधयस्त्वां सम्पूर्कपविश्वन्तु । अपि चाक्षयो विश्वन्तु । अथया वरुणं
संबोध्य व्यास्येयम् । “ इदं व्यावाप्तिधीर्थी ” इत्यादिको मन्त्रः सूक्ख्याकः ।
“ नमो वाचे या चोदिता ” इत्यादिको मन्त्रो नमोषाकः । हे पश्चवे यजमान
त्वदीयैहविभिर्वेतताः सांपर्यं त्वां सूक्ख्याकनषोदाकद्वयोकफले विषेषं स्थापयामः ।

अवभूषेति । वौधायनः—अथेतमवभूयं संकिरण्यि यार्किंच सोमलिंगं भव-
त्यवभूय निचहृकृण निषेरुराति निचहृकृणात् दैवदेवकुवमेनोऽपाहृष्य मर्त्येभ्यं-
कुत्सुरोरा तो देव रिपस्याहीति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु—आपुदां अस्ते नमो लक्ष्य वास्तोऽपतय इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां
सहेतुं मन्त्रं इये विनियुक्तवान् । तत्र पूर्वमुदाहतम् । हैवभूषाभिषानिन्द्रहृण
× निचहृकृण राक्षसभत्त्वादै नितरा ध्वनि कारितवैनासि । निषेरुराति अस्य-
प्रकार्यं निशृदत्तेन चरणशीलोऽति । हे निचहृकृणास्याभिर्देवेषु कुत्सेनोऽपराधं
“ तेऽदेवः ताह त्वमवायाहविनाशय । मर्त्येषु कृत्वा तत्त्वेभ्यैः सहायायाह-
दिनाशय । हे देवोरोरपिकाक्रिष्णी देवमर्त्यं कुत्सेनोऽपराधाहि ।

पाठकमनाहृत्येतमन्वयमादी व्याच्ये—

“ अवभूय निचहृकृयेत्याह यथोदितमेव परुणमव यजते ” [सं० का०
६ प० ६ अ० ३] इति ।

निषेरुनिचहृकृणादिवाद्वदोदितं वरुणमवयज्ञा उपचरति । धातूनामनेकार्थ-
त्वाद्यथोदितं व्यास्येयम् ।

वरुणसंबोधनप्रकामाभित्य व्याच्ये—

“ समुद्रे ते हृदयपञ्चमतरित्याह समुद्रे सन्तवंरुणः ” [सं० का० ६ प०
६ अ० ३] इति ।

* विमक्षिलोपदेशान्दसो लेयः ।

१ स्त. “समुद्रः” । २ स्त. संत्रकि । ३ क. च. छ. “भयो हो” । ४ स्त. “भूषकमार्गम्” ।

संशोऽन्वेत् यजापानस्याद्विरोधीर्विषय समृद्धिः तूच्यत इत्याह—

“ सं त्वा विद्वान्वोपधीरुताऽप्य इत्थाहाद्विरेवैमनोपधीमिः सम्पद्मेव दधाति ”
[सं० का० ६ का० ६ अ० ३] इति ।

सुमित्रा इति । बौद्धायनः—“ अथाज्ञिनेऽप्य उपसंगृह सुमित्रा न आप
ओपथयः समितिं दाँ दिशं चिह्नति यस्यां दिशपथ्य देष्यो भवति दुर्मित्रास्त-
स्यै भूषासुयोऽस्मान्देविं यं च यदं दिष्य इति ” इति ।

आपस्तुम्बस्त्वैक एव मन्त्रः—“ तुमित्रा न आप ओपथय इत्यपः पवाह ” इति ।
स्वल्पो मन्त्रार्थः ।

कल्पः—“ देवीराप इत्यपेमुद्यं यजमानोऽभिमन्त्रय ” इति ।

पठस्तु—

देवीराप इति । हे आपो देव्य एष वहणो मुट्ठिकं गमयदन्तरवस्थितेऽतो
वो युष्माकं परिवोषाय तं वरुणं हविषा सुप्रीतं सुमृतं लुहु पूर्वं चाकर्मे षयं
कृतवन्तः । स वहणो नोऽस्मान्मुक्तः सम्पग्नुहातुन्त्रवीतु ।

स्वार्थात्मात्मुमित्रा न इति मन्त्रमुपेक्ष्य देवीराप इत्यह्य स्पष्टार्थतामाह—

“ देवीराप एष को गर्भ इत्यस्तह मथायकुरेतत् ” [सं० का० ६ प० ६
अ० ३] इति ।

कन्तिप्रस्पाप्तु प्रहरेणोऽनुतानां विन्दूर्चां भक्षणाभक्षणयोर्द्देवताकातपस्त्रिहा-
रायोपस्थद्य विधते—

“ वशयो वै सोमो यद्विन्दूर्चां भक्षणेत्यशुप्तानस्याद्वरुणस्तेने भूलीयाद्यन्त-
मक्षेदपत्तयः स्वाचेने वहणो भूलीयाद्यपस्त्रियमेव पशुमानभवति नैने वहणो गृहा-
ति ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ३] इति ।

तोपथ्य पशुप्राप्तिसाधनतात्ययुत्वम् । पितॄन्त इति मिन्द्वो जद्कक्षाः ।
वहणग्रहणं नाप महोदरारूपरोगेत्यन्तिः ।

प्रतिशुत इति । कल्पः—“ अथग्रामलां प्रतिशुते प्रतिशुतो वरुणस्य पाशः
प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश इति ” इति ।

बन्धनस्य हेतुर्वृहणस्य पाशः प्रतिशुतः षुष्यकृकृतः । प्रत्यस्तो विनाशितः ।
भन्नस्यार्थस्त्वयैव कालतीत्याह—

पृष्ठा २ अनु २४५-३१] कृष्णयजुर्वेदीयत्विरियसंहिता। ४१५
(अशुभाषिकानम्)

“ प्रतियुतो वरुणस्य पृथा इत्याह वरुणपादादेव निर्मुच्यते ” [सू० का० ६ य० ६ अ० ३] इति ।

जलाचिन्यंत्वं पुनस्तत्त्वं लमदहूवैव देवयज्ञकेदेशं गम्भव्यपिति विषेद—

“ अप्रतीक्षमा यन्ति वरुणस्यान्तहितैये ” [सू० का० ६ प० ६ अ० ३] इति ।
अभ्याहितिरदर्शनम् ।

कल्पः—“ एषोऽस्येविर्विमहीत्याह्वनीये समित आवायापो अन्वचारिष्यत्यु-
पदित्यन्ते ” इति ।

पृष्ठस्तु—

एषोऽसीति । हे समिदेवोऽसि तुष्टिहेतुरसि । अतो वयमेषिनीमहि अभि-
वृद्धिं प्राप्ताः । अयमाद्यो मन्त्रः । समित्वमिन्द्रवल्लासाधनमसीति द्वितीयः । देवः
कामित्वादनमसि । कान्ति यथि देहि स्थापयेति तृतीयः । पौरस्तिसः समित
आदध्यात् । अपोऽनु जलमनुष्याप्ताचारिष्यमदभूत्वकमानुष्विवानर्दिम । रसेन क-
लेन समसूक्ष्महि संगतीशसि । हेऽस्य पयस्याम्भीरादिसमूद्दियुक आगदयित्वाऽग-
तोऽस्मिम । ते मा वर्चसा यत्नेन संयोजय ।

समिदूधानेन पहितः पूज्यत इत्याह—

“ एषोऽस्येविर्विमहीत्याह समित्वाप्ति नमस्यता उदावन्ति ” [सू० का० ६ प० ६ अ० ३] इति ।

नमस्यता: पूज्यता: ।

यथि देहीत्यस्यामिप्रायमाह—

“ तेजोऽसि तेजो यथि देहीत्याह देव एवाऽत्वन्यते ” [सू० का० ६
य० ६ अ० ३] इति ।

अवशिष्टः स्पृष्टत्वादुपेक्षितः ।

अत्र विनियोगसंघः—

“ उरुं वदन्ति गच्छन्तः सर्वेऽप्यवमूर्थं पति ।

आर्वं हश्वता जुठे जप्यमम्याकामादि तज्जलम् ॥ १ ॥

अभेः सुचाऽऽप्यारयेत्तु समृजीर्ण जलं क्षिपेत् ।

अयेति गमने होमः सुभिता अवयाहम् ॥ २ ॥

देवीरित्यभिषम्ब्याथ प्रत्युद्दृच्छुति तजलाम् ।

एवः समितेज ईर्होम आहवनीयके ॥

अपो अग्रेहपस्थानभिति मन्त्रालयोदश ॥ ३ ॥ इति ।

यद्यन्वेषात्तता सौभिकमन्त्रकरणं तद्यचारुपानस्तपं जाहणे च तथाऽपि सुन्ति जाहणेषोपा अष्टावनुवाकास्ते त्वंत्रैव विभियन्ते । तेष्वनुवाकेषु कर्मणैतेऽ-
योः प्रतिष्ठायन्ते—शूर्पैकाव्यशिनी पर्येकाव्यशिनी पात्नीवतः ५३३: तौम्यचर्वां-
दिरतिग्राहोऽद्वाभ्योऽस्युः पोदशी चेदि । तत्र समनन्तरानुवाकपतिपाद्या शूर्पै-
काव्यशिन्येकशूर्पैन सह विकल्पिता । तथा चान्यत्र भूयते—“ एकशूर्पै वैका-
व्यशिनी दा । अन्येत्रां यज्ञानां शूर्पा भवन्ति । एकविशिन्यभैश्वरस्य ” इति ।

‘‘ अशिष्टोमे ” यः सदनीयः पशुस्तेन तहोपरिदानानुवाके वक्ष्यमाणा ऐकाव्यशिनाः
पशावो विकल्पिताः । तथा च सूत्रम्—“ ऋतुपश्व ऐकाव्यशिनार्थं विकल्पन्ते ”
इति ।

तैवैकाव्यशिनपथर्थो शूर्पैकाव्यशिनी, ताँ विधते—

“ स्मैन वैदिष्मुद्दन्ति रथालेण वि मिमीते शूर्पं मिनोदि विवृतमेष एव ५
संभृत्य भ्राह्मव्याय ए हरति स्तूये ” [सं०का० ६३० ६४० ६५० ४] इति ।

भूरेष्वारिवनमेव्यमपहन्तु वेदिष्यानमुद्दन्यात् । तस्मिन्स्थाने वेदिष्कशूर-
पशो षडैविष्टिः । तथा च पूर्वमुदाहतम्—“ विद्वात्पदाने पथात्पर्वी ” इत्यादि ।
एकाव्यशिनीषके त्वचकाशस्तप पर्याप्तये रथालेण वेदिर्भावव्या । तथा च सूत्रम्—
“ शत्राम्भेदित्तंगानान्तकात्वा दक्षरथाक्षामेकाव्यशिनार्थं रक्तं शीत्वा ” इति ।
उपरक्षन्देन पादेशपरिषिता शूर्पावटदेशा विवक्षिताः । दपोद्दृष्टोरपददेशयोर्मध्य-
देशो रथालेण परिषितस्तादभ्या वेदेदीक्षितांसमारभ्योत्तरांसप्तपैन्तेषु पद्मकिर-
पेणा विष्टिष्वेकाव्यशिनपदेषु शूर्पानुच्छ्रयेत् । शूर्पमिति जातावेकवचनम् । स्पष्ट-
रथालक्षशूर्पालयो वज्रेष्व भासाः । तथा चाऽम्भनादम्—“ इन्द्रो बृताय वज्रं
भाहरत्त वैथा व्यभवत्स्फुरस्तृतीय॑ रथस्तृतीय॑ शूरपस्तृतीय॑ ” इति । तेषां
शयाणामत्र मेलनाद्वज्जलिष्वुर्संपर्यते । स्तूप्ये हिंसापै ।

शूरावटस्पार्थं वेद्यामर्थं वहिष्वेत्येवं तदेवां विधते—

१. स. “स्य । सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्ये ” इ० २. स. ग. च. छ. “मे स ” । इ. ग.
च. छ. “अ समं विं ” । ४. स. “कर्म्यन्ते । ५. स. “विमातव्या । त ” ।

प्रपा० ४ अनु० ४ ५-३९] कृष्णयजुवेदीयतैचिरीयसंहिता ।

५५७

(यौपैकादशिन्यमिशनम्)

यदन्तर्वेदि मिनुयाहेवलोकमभि जयेद्यद्वाहिर्वेदि मनुष्यलोकं देवन्तस्य संधी
मिनोपुभ्योलोकियोरभिजिते ॥ [सं० का० ६ प० ६ अ० ४] इति ।

अन्तः समीपदेशः । वेदिधान्तस्य वेदन्तं तत्संधावुच्छ्रयेत् ।

उच्छ्रये काथियकाम्यान्विषेषान्विषये—

“ उपरसंभिता॑ मिनुयातिवदुलोककामस्य रशनसंभिता॑ मनुष्यलोककामस्य
चपालसंभितामिन्द्रयकामस्य सर्वान्तस्याम्यविद्याकामस्य ये चयो मध्यमास्तान्तर्म-
याम्यशुकामस्य ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ४] इति ।

तक्षणराहितानि यूपमूलानि उपराणी॑ द्वेरेकादशिमी॑ संभिता सदसी । एक-
स्योउपरस्य यावानायामस्तावनेवेवरेषां दशानापित्यर्थः । रशनादेशस्थीत्येन
सपाना॒ रशनसंभिता॑ । चपालविस्तारिण॒ सपाना॒ चपालसंभिता॑ । अत एव सू-
क्तोरेणोक्तम्—“ आयामत उपराणि समानि स्मुस्तिर्यको मध्यानि रशनाथ
पथिम्नश्चवालानि ” इति । सर्वानुपररशनादेशचपालविस्तारान् । एकादशतु॒
षष्ठो मध्यमस्तत्पार्थवर्तिनी॑ द्वी॒ तेषां॒ चयाणमेवोपराणिसाम्पनियमो॑ नेत्रेषाम् ।
तथा च सति॑ पशुपासिः॑ ।

तामेव पशुपासिः॑ दर्शयति—

“ एतान्ना॒ अनु॒ पशव॒ उप॒ तिङ्गन्ते॒ पशुमानेव॒ मवति॑ ” [सं० का० ६
प० ६ अ० ४] इति ।

एतान्तस्याननु॒ पशमानं॒ पशवः॒ पाञ्जुबन्ति॑ ।

चिम्बोद्धितिरिकेष्वडास्वन्योन्यर्हीर्यैर्यै॒ विषये—

“ व्यविष्वेदितराम्यजयैवेन॒ पशुभिव्यंतिप्रजति॑ ” [सं० का० ६ प० ६
अ० ४] इति ।

यौपैकादशिन्याः॑ कामनामेदेन॑ दक्षिणदेशप्रवणत्वं॑ निन्दित्वोत्तरदेशप्रवणत्वं॑
विषये—

“ यं कोषयेत॑ प्रमाणुकः॑ स्पादिवि॑ गर्वमितं॑ वस्य॑ मिनुयादुत्तरर्थ्य॑ वर्षित-
मध्य॑ हस्तीया॒ समेषा॑ वै॑ गर्वमित्यस्यैव॑ मिनोति॑ ताजकम॑ शीघ्रते॑ दक्षिणार्थ्य॑
वर्षितुं॑ मिनुयारसुवर्गकामस्याथ॑ हस्तीया॒ समाकृपवायेव॑ तत्सेतुं॑ पशमानः॑ कुरुते॑
सुवर्गस्य॑ लोकस्य॑ समहृष्टै॑ ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ४] इति ।

गर्वशम्भेन॑ दक्षिणदेशनिन्दमशानं॑ विवक्षितम् । गर्ववन्धीयन्ते॑ दूपा॑ अस्या-

(शूपेहादपित्त्वयित्यादप)

मेकादृशिष्यप्रिभिः सर्वविचाहीनुच्छ्रवेत् । अग्निष्ठनामको^१ यो भज्यते यूपस्त-
स्मादुक्तवर्त्ते रिथं युपश्चकं वर्णिष्ठक्षयुक्तवत् । इक्षिणार्चे रिथं पञ्चकं हसी-
पांते हस्तप् । ईदस्येकमदीशिणी गर्वमितस्यामुच्छ्रितायां वदानीमेव चित्यते ।
स्वर्गार्थं मुकैषपीर्यं कृपांत् । आकम्यत आरहते स्वर्गोऽमेन सेतुनेत्याकम्यः ।

स्त्रौकिकद्वादशेन रशनाद्वयं विषते—

“ मनुस्त्रियन्त्यौ दे रशने परिव्ययति तस्मादेको दे जाये विन्दवे यच्चे-
कां रशनां द्वपोर्युपमोः परिव्ययति तस्मान्मिका द्वी पती विन्दवे ” [सं४ का०
६ प० ६ अ० ४] इति ।

अब सूत्रम्—“ अग्निष्ठं द्वाभ्यां रशनाभ्यां परिवीप ” इति ।

रशनाद्वयस्यान्त्योर्मिलवं प्रवेष्टनं च कापनमिदेन विषते—

“ यं कृपयेत रुपस्य जायेत्युपान्ते तस्य वृद्धिवेत्तर्पयेत्यास्य जायते
यं कृपयेत पुमानस्य जायेत्यान्तं तस्य प वेटयेत्पुमानेवास्य जायते ” [सं०
का० ६ प० ६ अ० ४] इति ।

अन्तयोः सपीप उत्तरते । अन्तेन सहितमानं रशनाद्वयधारण् ।

एकादशभ्योऽदिरिक्तमुपशयालयं सूर्यं विषते—

“ असुरा वै देवान्दक्षिणत उपानयन्तान्देवा उपशयेनैवावाचानुदृतं तदुपश-
यस्योपशयवं पदक्षिणत उपशय उपशये भ्रातृव्यापकुर्यै ” [सं० का० ६
प० ६ अ० ४] इति ।

तुरा कदाचिद्तुरा देवान्त्ववशान्कत्वाऽग्निष्ठाद्युषादक्षिणभाने समानयन् । तान-
सुरान्देवा उपशयेनैकादक्षिणीसमीपे शयानेन योग्यनापानुदृतं । समीपशयनादुपश-
यनाम तुम्भम् । उपशय उपशये शयानतेन पातयेदित्यर्थः । अब सूत्रम्—
“ उपशयं द्वाभ्यां परिवीपायेण दक्षिणं यूर्णं निदध्यति ” इति ।

द्वेष्यं पशुनेन निर्दिशेदिति विषते—

“ सर्वे वा अन्ये यूराः पशुपन्तोऽप्योपशय एवापशुस्तस्य यजपानः पञ्चुर्यन्त-
निर्दिशेदार्तिष्ठाद्युषाद्यजमानोऽस्ती ते पशुरिति निर्दिशेद्यं द्विष्याद्यमेव द्वेष्यं तमस्ये
पशुं निर्दिशति ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ४] इति ।

१ क. घ. च. ल. “को भ” । २ क. घ. च. “लाचामाद” । ३ स. “म्या रशनाभ्यां प”
४ स. “ये ग्राव्य नि” ।

प्रपा० ४ अनु० ४५-३९] कृष्णबजुवेदीशतेर्तिरीयसंहिता ।

५५६

(पर्वेकादशिम्यमिथानम्)

अप्रिकादय एकादश यूपा इकममाणेराम्भयादिपशुभिरोतः । उत्तरे तु १-
त्वंतराभावाश्चक्षमानस्याऽर्तिपामिद्वैष्ये निर्दिश तदात्मेत् ।

देव्याभावे मूर्खं निर्दिशेदिति विष्णे—

‘पदि न दिष्यादास्तुते पशुरिति व्याप्तय ग्राम्यानशून्हिनास्ति नाऽन्तर्ज्ञा-
न् ॥ [सं० का० ६ प० ६ अ० ४] इति ।

विहितमेकादशिन्मि पशुं सति—

“ प्रजापतिः प्रजा असूजत तोऽन्नायेन व्याप्त्येत स एतमेकादशिन्मिपश्य-
त्या वै सोऽन्नाश्चक्षमाकृष्य पदश्च यूपा भवन्ति दशाक्षरा विश्वार्थं विराहूपिता-
चैवाचाश्चयद रुद्धे य एकादशः स्वतन एवास्पै स दुह इवेच्छा तेन ” [सं०
का० ६ प० ६ अ० ४] इति ।

दशसूक्ष्मानां विराहूपितात्वेन देनुस्तदेकादशो यूपः स्वतो भवति ।

पात्रनीविलालये चपोदशो मूर्खं विष्णे—

“ वज्रो वा एषा ते मीष्टे यदेकादशिनी सेष्ठा पुरस्तावस्त्वर्थं व्यहर ते-
मर्दितोर्पृथक्षास्त्रीवत्ते भिनोति वक्षस्य प्राप्युत्तम्ये तथत्वाय ॥ [सं० का० ६ प० ६
अ० ४] इति ।

सैकात्क्षणिनी वज्रहता तत्त्वे पुरस्ताववस्थाय व्रत्यगवरस्त्वते यज्ञे संवर्हित्वानी-
भ्वा भवति । मर्दितस्य पुनः समाप्ताने प्राप्युत्तम्ये तथत्वाय ॥ विज्ञवन
इत्यस्माद्यातोहत्याभत्वात् । सयत्वाय दृढत्वायेत्यर्थः ।

यूपेकादशिनी विस्तृपिता । अथ एतेकादशिन्मि विष्णे—

“ प्रजापतिः प्रजा असूजत ते रितिशानोऽमन्यव स एतमेकादशिन्मिपश्य-
त्या वै स आयुरिन्द्रियं वीर्यमात्मज्ञधत्त मणा इव स्तु वा एष सूजदे यो च-
जो च एताहि रितिशान इव यदेकादशिनी भवत्यामुरोव वयेन्द्रियं वीर्यं यजमान
आभन्धते ॥ ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ५] इति ।

प्रजासूक्ष्मा वीर्यादिक्षयदिति॒कोऽहमिति दीः । तथा यज्ञप्रयासेनापि । पर्वे-
कादशिन्या वरस्तमाधानम् । ते च पशुदिशोऽप्तेवतासहिता अप्तेष्वप्तकरणे चमा-
न्नाताः—“ आप्तेयः कृष्णशीवः सारस्वती मेरी चर्क्कुः सौम्यः वीर्णः रघुवः
शिलिपृष्ठो शाहृस्त्वयः शिल्पो वैशवेव ऐदोऽरुणो पारुतः कलमाण ऐन्द्रामिः साऽ-
हितोऽधोरामः सावित्री वारुणः वेन्वः ॥ इति । कृष्णशीवत्वादिभिर्वेषिदाः

(पञ्चकादशिन्यमित्रान्)

सर्वज्ञाः । ऐपी त्रैकेवान्यजातिः । विशेषणानि च तरिमनेय प्रकारणे व्याख्यास्यन्ते ।

सामेतमन् प्रान्तिष्ठेण पश्चासन्तिष्ठेष्विद्युत्यति—

“प्रेषाऽऽप्येवं वापयति निधुन् । सारस्वत्या करोवि रेतः तौम्येन दधाति
म जनपति पौष्ट्रेन वाहस्तयो भवति चक्र वै देवानां वृहस्पतिर्वृश्णौ वास्मै प्रजाः
प्र जनपति वै श्वदेवो भवति वै श्वदेव्यो वै प्रजाः प्रजा एवास्मै प्र जनपतीन्द्रिय-
भैवन्द्रेणात् रुद्धे विश्वं मारुतेनौ जो वल्मीन्द्राभेन प्रसवाय सावित्रे निर्वक्षत्वाय
वारुणः ॥ [सं० का० ६, प० ६ अ० ५] इति ।

मवापयति दीर्घं स्वदः संप्रदयति । आदेषस्य पुंसः सारस्वत्या लिपा सह
पिधुनीकरणम् । सौभ्येन योगिति रेतोधारणम् । पौष्णेन प्रजोत्तचिः । वाह-
स्तरयेन वस्त्रय उत्तिसाधनत्वम् । वैभद्रेवेन प्रजानां तदेवतानुभाः । ऐन्द्रेणो-
न्नियपाटवप् । मारुतेन जनपदप्राप्तिः । ऐन्द्रोत्रेन पुष्टिर्बलं च । साक्षिणामुडा-
ने प्रेरणम् । वारुणेनोपक्रवराहित्यम् ।

अत्र वक्तुमानानि पदानि वै खेदवैन्द्रमारुतानामितरपशुवत्साहत एव कपो
पथिपि प्राप्तस्थापि ते क्रमनयं प्रशंसनि-

“मध्यते ऐन्द्रमा लभते मध्यद ऐवेनिदियं वजमाने दधाति पुरस्तादैन्द्रस्य दै-
प्रदेवमा लभते वैथदेवं वा अलग्नमेव पुरस्ताद्वते तस्मात्पुरस्तादैन्द्रमयते ऐन्द्र-
मादृष्य नारुतमा स्तभते विहूँवै मक्षो विशमेवास्मा अनु बध्नाति” [सौ. का०
६. प० ६ अ० ५] इति ।

१४८ वैष्णवमारुतयोर्मध्यमैन्द्रस्य स्थानम् । तेन प्रथम एक वयसि बलाधिकं यजमाने स्थापयति । विष्णु देवाः अमाभिमानिनः ॥ वैष्णवस्य पुरस्ताद्बुद्धिवत्वाच-त्संबद्धमन्मनुं पुरस्तादेव स्थापयति । तच्चानं पुरस्तान्मुखेनाद्यते । पारुदस्यैन्द्र-मन् । तदैषानन्तरान्महुवपा ग्रापनिवासिप्रजा अस्य यजमानस्यानकलाः करोति ।

कामनाविशेषण क्रमज्यत्वासं विभवे-

“यदि कामयैत योऽवगतः सोऽपि रुध्यतां योऽरुपकृतः सोऽपि गच्छतिवै-
न्द्रिस्थ लोके बाहुणमा लभेत् वारुणस्थ लोके ऐन्द्रं य एवावगतः सोऽपि रुध्यते
योऽरुपजः सोऽपि गच्छति” [सं० का० ६ प० ६ अ० ५] इति ।

अवगतः प्राप्तिर्थः । अपरुद्धतमिष्योऽनिकृष्टाम् । अप्यनेकः कामः । प्र-

प्र० ४ अनु० ४ ५-३९] कृष्णयजुवेदीयतैतिरीयसंहिता । ५६।
(पालनीवदतपत्वभिवानम्)

त्रिष्ट्वयोऽन्यः कृष्णः । गतिस्त्रिभ्यर्थितेऽपि कथे तत्पैकादशास्थानयोरैत्यवाक्-
णयोः स्थानव्यत्ययं कुर्यात् ।

प्रजानां व्याकुलीभावं चेत्कामयेत् तदानीमेकादशानां वद्यनां क्रमसाकर्यं
दित्ये—

“ यदि क्रामयेत् प्रजा मुखेषुरिति पशून्वयतिषेवेत्प्रजा एव शोहयति ” [सं०
का० ६ भ० ६ अ० ५] इति ।

उद्दत्पदण्ठत्वेन स्थापिताया एकादशयूपपङ्केद्विक्षिणयूपे वारुणस्याऽऽलम्बं
दित्ये—

“ यदभिवाहतोऽर्पा वारुणमाटमेत् प्रजा वहनो गृहीयादक्षिणत उद्दत्पदा
स्तम्भेऽप्नाहतोऽर्पा इजानमवक्तव्याहाय ” [सं० का० ६ भ० ६ अ० ५]
इति ।

अपामभिवमहस्तत्पवाहस्यानसुतो निम्नो देशः । तत्त्वावस्थित उत्तरसुपे वा-
क्षणात्मेत् प्रजानां वक्षणमहेत्यो रोगः स्पात् । दक्षिणसुपे पशोरुद्धमुखत्वे-
नाऽऽलम्बे रोगो न भवति । दक्षिणस्त्रूपस्योच्चतेशवर्तितेनापामपवाहकः पवाहस्था-
नाभावादित्यर्थः । अत्र सूत्रम्—“ आप्तेयं कृष्णभीवमधिष्ठ उपाकरोति उत्तरे
स्त्रूपस्वर्वां मेर्ही दक्षिणे सौम्यं वद्युतेवं व्यत्यासं दक्षिणापवर्गान्पशुनुपाकरोति
वप्त्वामन्ततो दक्षिणत उद्दत्पद् ” इति ।

पदेकादशिनी निरूपिता । अथ पालनीवदपशुं दित्ये—

“ इन्दः पतिष्या वनुमयाजयतो पर्यग्निकृदामुद्गुणतया वनुराज्ञोऽप्तवर्य-
भिकृद पालनीवदमुत्सुजति यमेव वनुकृदिमाभ्नोऽन्तमेव वज्रान ऋभ्नोति ”
[सं० का० ६ भ० ६ अ० ६] इति ।

अथ पत्निशब्देन पालनीवदत्तंके यूप उपाकृतस्त्वकृदेवताकः पशुरूपलक्षणे ।
यात्वान्तरे वथा विश्वानात् । पदेकादशिनीगतपत्नीसंवाजानन्तरभावित्वादस्य यूप-
स्य पालनीवदत्वम् । अत्र सूत्रम्—“ जापनीमित्य पत्नीः संवाजयन्ति अनुवृत्या-
वपाशां हुतायामयेण शालामुसीयं पालनीवदं मिनोति ” यथाऽयोनामिपनवस्तीर्णे
चदां तर्सिमस्तवाद्वासां तोपदं पिङ्गलं पशुमुक्तत्वं पर्यग्निकृदमुत्सुजयाऽ-
न्तमेव ऋषेण संस्थापयेत् , मावन्ति वशेष्वदानामि स्पुस्त्वावत्कृत्व आज्यस्थावद्ये-

— १ ख. “हणक” । २ क. “नोतरिक्षो” । ३ च. छ. पिङ्गलं । ४ ख. शेषक समाप्त ।

त्वं अभ्यर्थीऽऽन्यं भवति शालामुखीये पञ्चरन्तीति विज्ञायते ” इति । तस्मादिन्द्रः पालीबत्तयै नियुक्तेन पशुना मनुमया जपदिति व्याख्येयम् ।

पर्याग्रिकृते पशावृतमृष्टे सति कर्मशेषस्याऽऽन्येन समाप्तिं विधत्ते—

“ यज्ञस्य वा अग्निपिठिदाद्याज्ञः परा भवति यज्ञं पराभवन्तं यज्ञमानोऽनु परा भवति यदाज्येन पालीविवद सूर्यस्थापयति यज्ञस्थ प्रदिग्दितमै यज्ञं यज्ञितिष्ठन्तं यज्ञमानोऽनु पति दिष्ठति ” [सं० का० ६ य० ६ अ० ६] इति ।

अप्रतिष्ठिदादसंस्थापनात् ।

अस्त्व वशोः कार्त्तविधत्ते—

“ इहं वप्या भवत्यानेष्ट दशमाऽथ पालीवेन य भवति तीर्थं एव ए चरत्यथो एव हर्षवास्य यामः ” [सं० का० ६ य० ६ अ० ६] इति ।

वशा वन्ध्या, सा चानुवन्ध्येत्यनेन नाम्नोऽध्यते । तदीयवशाहोपादूर्ध्वं इद्याच्छ्रुतेभावात्प्रागेवस्थ पालीवतपशोः कालः । स च तीर्थपुनितं स्थानम् । किंचिदपरिमन्तकालेऽनुष्ठान्यस्थस्य एवोर्मास उपरमः सप्तास्त्रिभैर्वति । तस्य चान्तिमण्डाच्चात्प्राप्तयात्पैः प्रगीव पालीबत्तपशारो युक्तः ।

देवता विधत्ते—

“ त्वाद्गो भवति त्वश्चै रेतसः स्तिकस्य रूपाणि वि करोति तमेव वृषाणे पत्नीब्धपि त्रूपति सोऽस्यै रूपाणि वि करोति ” [सं० का० ६ य० ६ अ० ६] इति ।

विकरोति विविधानि करोति ।

पालीबत्तपश्चान्निरूपितः । अथ सौभृं चहं विधत्ते—

“ मन्ति वा एतासोमं पदमिषुण्वन्वियत्सीम्पो भवति यथा मृतामानुस्तरणी अन्तिं तादेव तत् ” [सं० का० ६ य० ६ अ० ७] इति ।

संमस्थाभित्रो वप्यस्थानीयोऽतोऽनुस्तरणीस्थानीयः सौभृष्टरः कर्तव्यः । मृतं दीक्षितमनुस्तीर्थं हन्तत इत्यनुस्तरणी काचिद्गौमैः । दीक्षितवावप्यवयवेषु हृदयहस्तादिषु गोदावस्थ हृदयाद्यवयवान्संस्थाप्य तं दीक्षितं दहेत् । तदर्थं काचिद्दीर्घ्यते ।

१. स. अत्र । २. स. “ रोतीत्यर्थः । पालीबत्तपशोऽस्त्वाष्टूते सति तमेव यज्ञमानं त्वचापाणे रेतः सिवन्यजमानस्य शत्नीब्धपि संयोजयति । स चास्मै यज्ञमानार्थं रूपाणि विकरोति विविधानि करोतीति । इति पा० । ”

पृष्ठा ० ४ अनु० ४ ५-३ ९] कृष्णपञ्चदीयतच्चिरीयसंहिता ।

५६२

(सौम्यचर्चाद्यभिधानम्)

चरोर्हेमस्थानं विष्णवे—

“ पदुत्तरार्थे वा मध्ये वा जुहुपोदेषाभ्यः समदं दध्याइक्षिणार्थे जुहोत्सेषा ने पितृणां दिक्षस्वायामेव दिदिया पितृनिरवद्यते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

वहनेरुत्तरार्थ्यदेशोर्वेवाहुतिस्थानस्त्वात्त विष्ण्ये होमे देवताभिः तुह पितृणां समदं कलहं कुर्मात् । अतो निरवद्यते देशेदेशाभिष्कृत्य पितृःयजने ।

वहनेरुत्तरार्थ्य दानं विष्णवे—

“ उद्गातुम्यो हरनिव सामदेवत्यो वै सौम्यो यदेव साम्नश्छम्बद्कुर्वन्ति तस्यैव स शान्तिः ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

सामिव सौम्यचरोरभिषानिदेवता । तथा सति सामदेवत्यनिव यदङ्गमुद्गावार हर्थं छम्बद्कुर्वन्ति विनहं कुर्वन्ति तस्य दोषस्य स चक्षः प्रतीकारः ।

तस्मिन्भाज्यपूर्णे चरावुद्गातुभिः स्वेदहण्डाया द्रष्टव्येति विष्णवे—

“ अवेक्षन्ते पवित्रं वै सौम्य आत्मामेव पवयन्ते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

सौम्यचरोः शुचिहेतुत्वात्तेक्षणेनोद्गावारः स्वेदहं शोधयन्ति । अत तूष्ण॑—

“ आज्येन चरुमभिपूर्णोद्गातुम्यो हरनिव तमुद्गातारोऽपेक्षन्ते ” इति ।

आज्यस्यापयांसौ पुनरप्यन्त्यपूर्णं विष्णवे—

“ य आत्मानं न परिष्येदिवात्मुः स्थादभिददिं कृत्याऽपेक्षेत तस्मिन्भात्मामं परिष्यत्ययो आत्मानमेव पवयते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

इतासुर्गतपाणः । अभितो दीयते प्रक्षिप्यत आज्यमस्मिन्परादित्यभिददिः ।

काम्येऽपेक्षणे दन्तविदेषं विष्णवे—

“ यो गतमनाः स्यात्सोऽपेक्षेत यन्मे मनः परायते यदा मे अपरायतम् । राक्षा सोमेन तद्यमस्थासु धारयामसीति मन पृष्ठाऽप्यन्दाधार न गतमना भवति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

गतमना अव्यवस्थितविजितः । उद्गातुणां यज्ञे गतमना यन्मे मन इत्यादि-
मनेषावेक्षेत । मदीयं मनो यदि मतो निष्काळनं यदि दा निष्क्रमणोऽनुखं तदि-
दानीं निष्काळनस्य सोमस्य राक्षः यसदाकृष्णं तम्यनोऽस्मासेव धारयामः । यन्म-
सामध्यांचित्तसमाधानं भवति ।

अग्राविष्णु महि धाम यिर्य दामित्यनयर्द्दी घृतयागं विवरे—

“ अपै तै तुतीयत्वावने यज्ञः कामतीजानादनीजोनाम्याज्ञावेष्ट्यव्यर्द्दी घृतस्य
यज्ञस्यदिः सर्वा देववा विष्णुपूजो देवतायैव यहं च दामार ” [सं० का०
६ प० ६ अ० ७] इति ।

ईजानादिष्टवतो यज्ञानादनीजाने पुरुषमभिक्षक्य यज्ञोऽपेक्षामति तत्त्वाधा-
नायदङ्गावेष्ट्यवस्त्रयागेः ।

तत्र नीचभार्नि विवरे—

“ उपाश्यु यज्ञति विष्टुनत्याद ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ७] इति ।
सीम्यनविदेनेष्ट्यव्यनिमा त्वोपाश्युभ्यवेष्ट्यनत्वम् ।

अनूष्ठन्यर्दी विवरे—

“ अस्वदिनो ददन्ति मिथो यज्ञस्य स्तिष्ठं युवेते वरुणो दुरिहं क एहि
यज्ञः क यज्ञामो भवतीति यन्मेवावरुणीं वशामालभते मिथेष्व यज्ञस्य स्ति-
ष्ठः शमयति दृष्टेन दुरिहं नाऽप्तिमार्द्दिति यज्ञानः ” [सं० का० ६ प०
६ अ० ७] इति ।

यज्ञस्य पददङ्गं सम्यगिर्द्दं तस्यापिपतिपित्रिः स्वयमनाराभितस्तदङ्गं दुरिहेन पित्र-
यति । दुरिहस्याङ्गमस्याधिपतिवेष्ट्यव्यक्तानाराधितस्तदुरिहेन सोपाय स्तिष्ठेन पित्रयति ।
तथा सत्युभास्यां स्तिष्ठस्य विनाशितव्याद्यज्ञः काविष्टिष्टेत । यज्ञामवि यज्ञानीऽ-
पि कुञ्ज फलोपेतो भवेत् । वशालम्भेन तुष्टो मिथः स्तिष्ठं वाण्यति । वरुणो दु-
रिहं नाशयति । ततो यज्ञस्य सुस्थितत्वाभिष्टक्तस्तर्प्तमार्द्दिति यज्ञानो न पा-
पोति । अत्र सूत्रम्—“ वैत्रावरुणीं गां वशामनूजन्वेष्ट्यामालमेत ” इति ।

तामनूबन्धर्दी पर्यासादि—

“ यथा तै त्वाङ्गलेनोर्वर्ता प्रभिष्ट्येदमृक्षाके यज्ञं ए मित्तोः यन्मेवावरुणीं
वशामालभते यज्ञायैव प्रभिष्वाय भत्यमन्ववास्यति यान्त्ये ” [सं० का० ६
प० ६ अ० ७] इति ।

सर्वस्योपेता भूमिरुवर्ता तस्यां लक्षायां कर्षणमनु तत्र मत्यं क्षिपन्ति । दाम्या-
धानसाधनं गोम्यादिदृव्यं मत्यं, भत्यमिमवं कालमहर्तीति मत्यम् । तद्वक्तुसा-
मार्द्दीं कर्षणव्योम्यवाचाचार्यविष्ट्य यज्ञस्य वशालम्भेन भत्यस्त्रेष्ववक्तुलज्जेनश्च
किमैवति । सेन चाशकिलसाम्यस्य दोषस्य शान्तिर्भवति ।

प्रकाशन क्रमांक ४५-४६] कृष्ण यजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता ।

५५५

(अतिशालविधिः)

पुनरपि वशां पर्कासुति—

“ यात्यामानि वा एतस्य छन्दांसि य ईजानश्चन्द्रसामेष रत्ने यद्यशा यम्बिवावरुणीं वशामालमेव छन्दाः स्येव पुनरा ग्रीष्मात्ययतापामत्वामयोः छन्दः स्वेच्छ रत्ने दधावि ” [सौ० का० ६ य० ६ अ० ७] इति ।

ईजानो यज्ञं कृतवान् । एतस्य च्छन्दांसि गवसाराणि भवन्ति । अभ्यु च्छन्दसां सारः । वशद्वारेदेवतया गायवीदेवतायाः शिरसि चित्तचे पलिलेन रत्नेनोत्तरत्वान् । एतच्च काम्पिष्ट्युकाण्डे समाजातम् । अत्र वशालम्बेन च्छन्दसां गवसारत्वाभावात्प्रीतिमैवति । प्रस्तुत च्छन्दःसु विशेषरसः स्थाप्यते ।

सीम्यचरुशृतयागान्तुब्ध्या निकृपिदाः । अथातिग्राहान्विधते—

“ देवा वा इन्द्रियं वीर्यं व्यभजन्त तदो यदत्यग्निष्ठयत वदनिग्राहा अभ्यन्तरादिग्राहाणामतिग्राहार्थं यदतिग्राहा गृह्णन्त इन्द्रियेव वदीर्यं यजमान आत्मन्यते ” [सौ० का० ६ य० ६ अ० ८] इति ।

इन्द्रियाद्युभिवावरुणादिदेवैरिन्द्रियभत्सामध्येहवी सोभरसे विमके सायविरिकाद्रासादेवे गृह्णन्ते । तदुप्रहणेन सामध्यं यजमाने स्थाप्यते ।

विहिवानामदिग्राहाणामग्न्यादिदेवतासुन्दरं विधते—

“ तेज आप्तेनित्रियमेन्द्रेण नक्षत्रवर्चसः सौर्येण ” [सौ० का० ६ य० ६ अ० ८] इति ।

यजमान आत्मन्यत वृत्यनुवर्तते । तेज कान्विः । इन्द्रियं वल्मी । वक्षत्रवर्चसं श्रुत्याध्ययनसंपत्तिः । पातःस्त्रयन आश्रयणसादनादूर्ध्वमते तदो ग्रहीदव्याः । अत्र सूर्यम्—“ एष ते योनिर्दिष्येभ्यस्त्वा देवेन्य इति सादित्वा शीनशिष्टौपैदिद्यासाम्पृष्ठ्यात्प्रयमेन्द्रः सौर्येपित्यग्र आयुरश्चुतिदस्तरणिरिति घाणसादिनाः ” इति ।

व्यतिरेकमुखेन(८) पृष्ठचर्षहै वानविद्याहान्विधते—

“ उपस्तम्भन् वा एतद्यज्ञस्य यदतिग्राहाभक्ते पृष्ठानि यत्पृष्ठये न गृहीयात्मार्थं यज्ञो पृष्ठानि सर्व शूणीयुः ” [सौ० का० ६ य० ६ अ० ८] इति ।

यज्ञरूपस्य रथस्थातिग्राहा उच्चमनकाष्ठस्थानीयाः । पद्मु दिनेषु कर्मण रथ्यतरबुहैरुदैराजशाकरैवतसामनानकैः साभ्यानि पृष्ठय(षट्ठ)स्तोवाणि वक्तस्थानीयानि । ततः पृष्ठचर्षहैरुदतिग्राहारुपोत्मनाभवेन तानि पृष्ठानि है यज्ञरथं पुनः पातपित्वा रुपूणीयार्विनश्येयुः । तस्मात्ताम्पृष्ठीयादित्यर्थः ।

(अमिताभविपि)

उक्तथे चौदहप्राप्तिप्राप्तान्वदिग्देश्वरी—

“ यदुवर्थे मूर्णीवात्पत्वज्ञं पहमनिमास्याः सर्वमूर्णीयुः ॥ [स० का० ६ प० ६ अ० ८] इति ।

उत्तमनमन्तरेणैव पुरव उच्चतसद्वा उवध्यस्तसिप्रभृहीता आविशासा: पुर-
सादस्यौचर्यमापाद्य पक्षरथं परथञ्च पावयित्वा विनाशयेयुः । तस्माचाज्ञ गृही-
याविश्यते: ।

पुष्टशष्ठहेऽप्युक्त्यसद्वाचदेत् प्रतिषेधं वारपिं पुर्ववाक्येन(णि)ते विहितासामाद्विषयितामस्याप्युक्त्यत्तस्यस्य शास्त्रात्तरे सद्वाचवाचाति निषेधं वारपिं विद्यते—

“विश्वाति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्या यज्ञस्य सर्वीयत्वाय” [सू. क्र. ६ पृ. ६ अ. ८] इति ।

रथंतरादीनि पद्मपुष्टय(षट्)सोवाणि पदिष्वन्ति स तर्वपुष्टः।

प्राचीन राजस्व—

“ यजापतिर्देष्यो यजान्वयादिगत्स प्रियस्तनुरप न्यधन मदतिशाहा अभ-
वग्निवदनुसरस्य पञ्च इत्याहुर्पूर्णस्यातिशाहा च मृहन्त इत्यप्यग्निर्देष्ये ग्रहीवद्या
यज्ञस्य सत्त्वत्वाय ” [तैः का० ६ प० ६ अ० ८] हति ।

व्यादिशब्दविभक्त्य वलवान् । तदा स मत्तारियेऽसंबन्धिनीः प्रियास्तानुरूप-
स्कृचतापनीय कर्त्तिदोषेत्वान् । वास्तवदोऽविज्ञात्वा । तस्मादभिहोमस्य सुवनु-
त्वाय वाञ्छृहीषात् । अवातिमासाणां पृष्ठयेषडहादिविक्तिरित्यन्यमर्तिः प्रल-
तावक्षिण्डेष्टिपि विदीपन्ते ।

स्थानिकापस्य तानिधने—

“देवता वै सर्वः सहशीरसन्ता न व्यावृतमगच्छन्ते देवा एव पतान्धिहान-
पश्पन्तानगृहताप्यग्रेषुभिरन्द्रमिन्द्रः सौर्यः सूर्यसत्त्वो वै तेऽन्याभिर्देवताभिर्या-
प्तुमगच्छन्यस्यैवं विदुष एते यहा गृहान्ते व्यावृतमेव दाप्तना भासुदेव गच्छति”
(तं० का० ६ प० ६ अ०८) इति ।

तत्रीसुल्येभ्याः । व्यापुरमैर्यादिक्षयलक्षणम् । इतेरन्यो च्यात्मने भात्-
यादैश्यांप्रिक्ष्येत्वरित्याहः परान्तोति ।

वास्तुविषयक वाचन यांत्रि—

४१० [४ अनु० ४५-६२] कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयसंहिता ।

५६७

(अदाभ्यप्रविधिः)

“ हमे लोका च्योतिष्मन्तः सपावदीयां कायां इत्याहुराग्रेनास्मिंस्तोके च्योतिष्मन्ते देन्द्रेणान्तरिक्ष इन्द्रवायू हि सुबौजी सौर्येणापुस्मिंस्तोके च्योतिष्मन्ते च्योदिष्मन्तोऽस्या हये लोका भवन्ति सपावदीयानेनान्कुरुते ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ८] इति ।

हमे पृथिव्यगतिरिक्षशुलोकास्ते वाम्यादिदेवतानुष्ठेण च्योतिष्मन्दस्तुस्यसां मध्यां : । अन्तरिक्षस्य वामुर्वेदवता न विद्व इति विच, इन्द्रवायूः सहावस्थानोदैन्द्रवायवश्च हे तद्यन्तात् ।

प्रकाशन्तरेष्ट तान्यवांसिदि—

“ एतान्वै ग्रहान्याविश्ववप्यसाविनां वाम्यापिमे लोकाः पराभ्यभावां अच्च प्राभुर्यस्मैव विदुव एते ग्रहा शूक्रने पास्मा हमे लोकाः पराभ्यभावां अभ्यान्ति ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ८] इति ।

वस्त्राव विश्ववप्याच तयोरतिग्राहमहिमाभिश्वत्वानदर्थमुत्तमा अधगावेषे लोकाः प्राप्तुः प्रभावन्तः ।

अविमाहा निरूपिताः । अथादाभ्यवहं विधने—

“ देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तद्सुरा अकुर्वत वै देवा अदाभ्ये छन्दादसि सदनानि समस्यापयन्तातो देवा अथवन्पराऽसुरा यस्यैव विदुषोऽदाभ्यो शूक्रते भवत्यापना पराऽस्य आत्मूर्धो भवति ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ९] इति ।

असुरा मात्स्येण कैवल्यादिवं यज्ञाङ्गं स्वयमप्यस्तुष्टिवन्तः । वदाऽसुरस्य अनेव देवा गायवीविद्वन्मतीभिर्निष्ठाधानि त्रीणि सवनान्यदाभ्यश्च हे सवापिवन्तः । तत्र हि—“ वस्त्रवस्त्वा प्रवृहन्तु गायवेण छन्दसा ” इत्यादिभिर्मित्यैत्यः सोपांशवः पृथक्कर्तव्याः । अत्र सूत्रम्—“ उपनदस्य राजस्तीनशून्यवृहन्ति वस्त्रवस्त्वा प्रवृहन्तु गायवेण छन्दसेत्यैवैः प्रविमन्ते तैरेन चतुराध्यनोति ” इति । तदिदै छन्दसां सवनानां च समापनम् । तेन देवानां विभूविरसुराणां पराभवशाभ्यत् । तद्वदन्यस्याप्यदाभ्यवहणेन भवति ।

निर्वचनेन प्रशंसादि—

“ यदै देवा असुरानदाभ्येनादभ्युवन्तदाभ्यस्यादाभ्यत्वम् ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ९] इति ।

५६८ श्रीमत्सायणाचार्यचिरचित्प्राप्यसमेता— [१ पंथमकल्पे—
(अंशुयहविदिः)

शब्दनुविहितवदः । अनुरद्धर्मनहेतुर्व्यं ग्रहः स्वयमन्येन केनचिदद्दृष्टि द-
गिलुप्तया कप्रत्वाददाभ्यः ।

एतद्वेदनं पश्यति—

“ य एवं वेद द्वयोत्येव भातृव्यं मैत्रे भातृव्यो दम्भोति ” [सं० का० ६
प्र० ६ अ० ९] इति ।

अध्याद्याभ्यस्य कालं विष्णे—

“ एषा वै प्रजापतेरतिमोक्षिणी नाम तनूर्यददाभ्य उपनिद्यस्य गृह्णात्यतिमु-
क्तये ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ९] इति ।

भिलिक्षयेत् पापाभ्योऽतिमोक्षः । सोऽस्या अस्तीतिथीतिमोक्षिणी । प्रजापते-
स्ताद्विष्णुप्रोद्यमदाभ्यः । तस्मादुपनिद्यस्य वर्तेण यद्यस्य सोमस्य चन्दनादतिमुक्तय-
र्थं गृहीयात् । शकटादवरोपितो वस्त्रवद्सांसोऽधिष्ठवणफलकमोरुपर्यवतिष्ठते ।
इत्यस्य ऋग्सोमस्य चन्द्रमुपांशुभ्रह्मकाले विश्वस्येम्नाथ त्वा बृच्छ इत्याविभिर्मन्त्रैः
तीर्त्तम् मिमीते । तस्माद्विसंसनात्यागेषादाभ्यो ग्रहीतव्य इत्यर्थः ।

एतद्वेदनं प्रश्नाति—

“ अति पाप्मानं भ्रातृव्यं मुच्यते य एवं वेद ” [सं० का० ६ प्र० ६
अ० ९] इति ।

प्रापकूर्वं वैरिणमुक्तम्य हत्कुतोपव्रतामुच्यते ।

अद्याभ्यस्य सोमस्थविरिक्तं द्रव्यं विष्णे—

“ ग्रन्ति वा एतत्सोमं यद्भिषुप्तन्ति सोमे हन्यमाने पश्चो हन्यते सशो पश्चान्तो
ग्रह्यतादिनो वदन्ति किं तथेऽन्ते पञ्चाणाः कुरुते पेत्रं जीवन्तसुवर्णं लोकपेतीति
जीवश्चहो वा एष यददाभ्योऽनभिषुतस्य गृहणाति जीवन्तमेवैनः सुवर्णं लोकं
ग्रह्यति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ९] इति ।

आभिष्वेष सोमस्य हत्यत्वाथस्ते हते यजमानो हतमरणो मरति । ताहमवध-
यन्तरेण स्वर्णप्राप्तापुषायान्जस्वादिनो विचार्याद्वाभ्यं निवितवन्तः । स च जीव-
नोपेतो ग्रहः । तस्मादनभिषुतस्यामिष्वरस्ववरहितस्य द्रव्यस्य रसं तत्र गृही-
यात् । अप्त शून्यम्—“ अऽतुपदाभ्यं वा पथम् गृहाति शुक्रं ते शुक्रेण गृहा-
यीति इत्थः पथसो निश्चाम्पाणां वा ” इति ।

अदाभ्यग्रहस्याऽध्यवनहेतूनां सोमांशूनां त्रयाणां सद्वत्वप्रमत्तु विषु महा-
भिष्वेषु भेदनं विष्णे—

५७०
प्र० ४ अनु० ४५-३९] कृष्णयजुवेदीयतैसिरीयसंहिता । ५६९

(अंशुब्रह्मिधि :)

“ वि वा पृथग्नं छिन्दनि यद्दाम्ये सः स्थापयन्त्वा शून्ये मुखति
पञ्चस्य संतत्यै ” [स० का० ६ प० ६ अ० ९] इति ।

“ असुरवज्ञानम् वसवस्वेत्यादिमन्त्रैर्ज्ञावैष्ट्यं (ष) पृथक्करणरेष्यसवन्त्रय [स]-
मापैनै देवैः कर्त्त यद्ददन्येनापि कुदे सत्यपाद्यतयामादीनाम [न ?] नुदानाद्यज्ञो
पिञ्चिद्यते, तत्परिहाराय पृथक्कलामंज्ञानमिष्ठेषु नेत्रयेत् । अत तूतम्—“आव-
वनान् चून्मज्जानान्निधायोधिकर्त्त देव सोम गायत्रेण छन्दोत्तेतैः प्रतिमन्त्रम-
नुसवनमेकैकं महाभिष्ठेष्वपि सूजति ” इति ।

अदाम्यो निर्लिपिः । अथाणुग्रहं विधते—

“ देवा वै पवाहुन्महानशूलत त एतं प्रजापदिरः शुप्तस्यत्तमशूलीत तेन
वै स आभ्नोद्यस्यैवं विदुषोऽशूर्गृहसत काञ्चनोत्तेव ” [स० का० ६ प० ६
अ० १०] इति ।

प्रचाहुक्तुल्पस्वमावान् । प्रजापतिस्तु तमुद्धर्थं विलक्षणमंशुग्रहं गृहीत्वा
तमुद्दोऽभवत् ।

इतरग्रहैसक्षण्यं कर्मण दर्शयन्तमिष्ठेष्याऽवृत्यमावं विधते—

“ सकृदभिषुतस्य गृहणाति सकृचि स तेनाऽऽनीत् ” [स० का० ६ प०
६ अ० १०] इति ।

अस्त्री कृत्वोऽप्येऽभिषुणोत्तियादिना ग्रहान्तरेऽभिष्ठवानृतिः भूता न त्वद-
तथा कुपार्कितु सकृदेव । यस्यात्ते प्रजापतिः सकृदेवाभिषुत्य तेन ग्रहेण
सम्प्रकस्तमूर्द्धि गतः ।

ग्रहणमन्त्रस्योच्चारणं निवारयितुं धानसमनुसंधानं विधते—

“ मनसा गृहणाति मन इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै ” [स० का०
६ प० ६ अ० १०] इति ।

संकल्पमात्रेण अगत्सज्जनतप्तजापतेर्मनःसादृश्यम् ।

ग्रहणपात्रं विधते—

“ औदुम्बरेण गृहणात्पूर्वा उदुम्बर कर्जेष्वाव रुप्ये ” [स० का० ६
प० ६ अ० १०] इति ।

पात्रस्याऽकारं विधते—

१ स० “कृष्ण स” १२ स० ल० “पर्वते दे” ।

(अङ्गाहविधिः)

“ चतुःस्त्रकि भवति दिष्टवेष पति लिङ्गति ” [सं० का० ६ प० ६ अ० १०] इति ।

चतुष्कोणपित्यर्थः ।

वामदेवेन दृष्टस्य कथा नविष आ मुखित्यस्यामुच्युतनस्य साम्नो मह-
प्रयन्त्रतामाह—

“ पो वा अश्वोरपतनं वेदाऽप्यतनवान्भवति वामदेव्यमिति साम तदा
जस्याऽप्यतनं मनसा गायमानो गृह्णात्यापतनवानेव भवति ” [सं० का० ६
प० ६ अ० १०] इति ।

गृह्णानित्यर्थः ।

अनुच्छवात् प्रह्णकाळे विष्णे—

“ यदभ्वयुर्वृश्च गृह्णन्नार्थयेदुभाष्यां गर्भेताग्वर्येव च यजमानाय च यद-
भेदेदुभाष्यामुच्येतामध्यानं गृह्णाति सैवास्यार्थिः ” [सं० का० ६ प० ६ अ०
१०] इति ।

अंशु नाधेत्तदमुखं च कुर्वात् । वदानीपञ्चयुग्मानयोः समृद्धिं स्पात् ।
अनुच्छवात्तगृहीतिरेवाश्चोः समृद्धिः । अथ सूत्रम्—“ अंशु गृह्णन्ते क्षमायाऽप्य-
ई राजानमुपरे भ्युप्य तक्तमिषुत्य वामदेव्यं मनसा गायमानोऽनवानं गृह्णाति ”
इति ।

कर्थित्यदुःहृष्टस्येत्तद्वापनिवारणाय विष्णे—

“ हिरण्यमभिव्यक्तियमृतं वै हिरण्यमायुः प्राण आयुर्वामृतमभिविनोति ”
[सं० का० ६ प० ६ अ० १०] इति ।

हिरण्यस्याऽप्यभिमुच्येन शात् कुर्वात् । वथा सत्यायुःस्त्रहेणैव प्राणवायुना
हिरण्यस्यमृतमभिवीणयति ।

हिरण्यस्येवतां विष्णे—

“ शतमानं भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति लिङ्गति ”
[सं० का० ६ प० ६ अ० १०] इति ।

शतनिष्कपरिमितं शतमानपरिमितं वा हिरण्यं भवति । दशानां ज्ञानकर्त्ते
निद्रायामैकैकस्य दशानाडीतु संचाराच्छेत्तद्विषयत्वम् । अथ सूत्रम्—“ षट् व्यवा-
ने(भ्या)दा नः प्राण दत्तु परावद इति शतमानः हिरण्यमयि व्यनीया(न्या)ताप-

प्रश्ना० ध अनु० ४५-३९] कृष्णायजुर्वेदीयतौचिरीयमंहिता । ७०१

(अंशुभाषणिः)

अव्युर्यंजमानव् ॥ इति । अंशुभाषादाभ्यग्न्योः षोडशैर्यं विकल्पितम् । अत एव सुवकरेणोक्तम्—“ अंशुमदाभ्यं वा पथं मूलादि ” इति ।

अंशुभाषो निरूपितः । अथ षोडशिश्च हं विधते—

“ प्रजापतिर्विष्मयो यज्ञान्वयादिशत्त रिरिचानेऽपन्यत । स यज्ञानां षोडशेन्द्रियं वीर्यमात्मप्रभमि समकिलदत्तत्वोऽस्थभवत्त वै षोडशी नाम यज्ञोऽप्स्ति यद्वाव षोडशां स्तोत्रां षोडशां शस्त्रं तेन षोडशी तत्त्वोऽप्सितः षोडशित्यं पत्त्वोऽप्सी गृह्णत्वं इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यज्ञापान आत्मन्त्वे ॥ [सं० का० ६ प० ६ अ० ११] इति ।

“ देवेभ्यो यज्ञान्विभक्ष्य दत्त्वा स्वार्थस्य कस्याप्यमावादिकोऽप्सिति यन्मानः स्वात्मानमित्तक्ष्य सर्वेषाहसंबन्धिन्दिविज्ञित्यसामर्थ्यंमद्भंशं षोडशमेदभिन्नं समकिलदत्तसुपादाम आनन्दोऽप्सवत् । तत्त्वं सामर्थ्यं षोडशिनामकः क्रतुरभवत् । स च सोमपादागव्यविरिको यज्ञः कथिन्तनो न ।

पकारान्तरेण पश्चासदि—

“ देवेभ्यो वै सुवर्गो लोको न प्राप्तवत्त एतां षोडशिनमप्यवश्यन्तमगृह्णत ततो वै देवेभ्यः सुवर्गो लोकः प्राप्तवद्यत्वोऽप्सी गृह्णते सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्वै ॥ [सं० का० ६ प० ६ अ० ११] इति ।

न प्राप्तवत्त स्वाधीनः ।

पुनः पकारान्तरेण पश्चासुति—

“ इन्द्रो वै देवानशानुजावर आसीत्स प्रजापतिसुपाधावभस्वा एतां षोडशिनं प्राप्तवद्यत्वमगृहीत ततो वै सोऽप्य देवतानां पर्येत्यस्यैवं विद्युयः षोडशी गृह्णते ऽप्येवं समानानां पर्येति ॥ [सं० का० ६ प० ६ अ० ११] इति ।

अनुजेभ्यो निरुद्देश्योऽप्यरोऽप्यनिरुद्देशः । आनुजेति वीर्यश्छान्दसः । अतर्यं भैषज्यम् ।

कार्त्तं विधते—

“ प्रातःतत्वे गृह्णाति यज्ञो वै षोडशी वज्रः प्रातःतत्वनः स्वादेवैतं योने-पर्वैर्गृह्णाति ॥ [सं० का० ६ प० ६ अ० ११] इति ।

वज्रवदनिष्टनिवारकतत्वादुभयोर्पैज्ञत्वप् । तस्मादेव साम्यात्प्राततत्वनं वज्रस्य स्वयोगिः ।

पक्षान्वरमाह—

“ सवनेसजनेऽमि गृह्णामि सवनारसवनादैयैने प जनयति ॥ ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ११] इति ।

अब सूत्रम्—“ पोदशिनो यहर्णं प्रातःसवन उत्तमो धारामहाणां सवने
सवने वा ॥ ” इति ।

नियत्यत्वेन विहितस्यैव काम्यत्वमपि विधते—

तृतीयसवने पशुकामस्य गृहणीयाद्वयो वै पोदशी पशवस्तुतीयसवने वज्रेष्ठै—
वास्मै तृतीयसवनारात्रशून्य रुचे ॥ [सं० का० ६ प० ६ अ० ११] इति ।

यथा खादिरो यूपो भवति खादिरं वीर्यकापस्य यूपं कुर्वीत्वादि वचनदृष्टादे-
कस्यैव नियत्वं काम्यत्वं च वदत् ।

उक्त्यक्तवादपि शास्त्रान्तरानुसारेण प्रसक्तं विषेधति—

“ नोकृद्ये गृहणीयात्प्रजा वै पशव उक्त्यानि यदुकृद्ये गृहणीयात्प्रजा पशु-
नस्य निर्दिहेतु ॥ ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ११] इति ।

उक्त्यक्तवादान्तरानुसारां प्रजापशुरूपत्वाद्वज्रकृतेण पोदशिना दाहः
स्थात् । शास्त्रान्तरे विधानादिह निषेधात्र विकल्पः सूत्रे दधितः—नोकृद्ये
गृहणीया(द)गृहणीयादा ॥ ” इति ॥

*पोदशिक्तवादिषादिरात्रक्तवादपि काम्यमहं विधते—

“ अतिरात्रे पशुकामस्य गृहणीयाद्वयो वै पोदशी वज्रेष्ठवास्मै पशुनवक-
स्य रात्रियोपरिव्याप्तुमप्यदि ॥ ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ११] इति ।

वज्रेष्ठोद्धिना पशुनामवरोधेऽपि नास्ति यातः । पोदशिक्तवास्योपरिष्ठादनु-
हेयेन रात्रिशब्दोपलक्षितेन शस्त्रसमूहेन दद्वाऽप्यशमनात् । पशुकामस्येति विशेष-
णादन्मस्यातिरात्रे पोदशिग्रहो नास्ति ।

आधिकारिविदेषेण ग्रहं विषते—

“ अप्यग्रिदोषे राजन्यस्य गृहणीयाद्वचावृक्तमो हि राजन्यो यजते ॥ ”
[सं० का० ६ प० ६ अ० ११] इति ।

दादशाभिः स्तोतैः यज्ञैश्चोपेतोग्रिदोषो वर्णवयसाधारणः । राजन्यस्तु विष-
ैश्याम्यां न्यायुतिमुक्तर्वं कामयते तदर्थं गृहणीयात् ।

* फ. पुस्तके “पोदशिनमितरक्तौ” इति शोभितः पाठः ।

(षोडशिश्वासिः)

अस्मिन्नोदधिश्वासोत्रस्यैकविंशतामकं स्तोत्रं विष्णवे—

“ साङ्ग एवास्मै वज्रं गृहणति स एवं वज्रो भूया इन्द्रे निर्वा॒ दहयेक-
विद्वा॑ स्तोत्रं मवति प्रतिष्ठाये ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ११] इति ।

अहना सह वर्तं इति एकदिवसानिषादः सोमपाठः साहनः । तस्मिन्नेव
यजमानाथैमस्यर्थः षोडशिरसं वज्रं गृहणति । त च वज्रो वैरिविनाशाय
मयुक् एवं यजमानैभ्यर्थं प्रकाशयति । अथवा प्रयोगकौशलाभावादस्मि-
नेव यजमाने परीतो निःशेषेणमेव दहति । जेतः पाक्षिकदाहानिवृत्या यज-
मानस्य मातितार्थमेकविंशतीत्रं संपादयेत् । प्रगीतमन्वत्सास्यस्तुतिः स्तोत्रम् ।
तच्च गानं तृचे कर्तव्यम् । एकं साम तृचे किष्टे स्तोत्रीयमिति विभानात् । षोड-
शिस्तोत्रस्यात्मावि सोम इन्द्र त इत्यूक्तमध्यमा । इन्द्रमित्यरी वहत इति हितीया ।
आ लिङ्ग वृत्तहन्ति तुतीया । स्तोत्रं तृथस्त्रिभिः एवंपैरावास्त्रिविषेषो (लेण)
गीयमन् एकविंशत्युगात्मकं (को) भवति । मध्यमे पर्थ्यर्थे मध्यमद्वितीययोक्त्रोस्त्रि-
स्त्रिमानम् । तुतीयस्याः सकृदानम् । द्वितीयपर्थ्यर्थे मध्यमायाः सकृदानम् । तु-
तीयपर्थ्यर्थे मध्यमायाः सकृदानम् । वथा च अन्त्योमवाहण आम्नायते—“ त-
स्मो हि करोति स तिसूभिः त तिसूभिः स एकया सप्तम्यो हि करोति स
एकया स तिसूभिः स तिसूभिः सप्तम्यो हि करोति स तिसूभिः स एकया स
तिसूभिः सहस्रमितेकविंशत्य विद्वतिः ” इति । सप्तम्यः सप्तमिक्तमिमाहि॑ करोति
गायेत् । यथोक्तावृत्तिविशिष्टेयमेकविंशतामात्मकस्य स्तोमस्य संबन्धितीयी विशिष्टा
स्तुतिः । तस्याच्च सप्तस्त्रिमिति नाप्तेष्यमित्यर्थः ।

षोडशिश्वास्त्रं विष्णवे—

“ हरिवच्छस्यत इन्द्रस्य पितृं धामोपाऽऽन्नोति ” [सं० का० ६ प० ६
अ० १३] इति ।

हरिश्चन्द्रोऽस्मिन्नस्तीति हरिवच्छस्त्रम् । इन्द्रमित्यरी वहत इत्यादिष्वृत्यु
रिशन्दो बहुत्तमुपलभ्यते । तेन शस्त्रेणवस्य परितोषात्तदीयो द्वाकः पाप्यते ।
तच्च वास्त्रे द्विविधं विहतमविहतं च । नानाविधच्छान्द्रसामुचाँ संमेलनेन निष्ठा-
दितं विहतम् । त(य)थावस्थितमविहतम् ।

तत्र विहरणप्रकारं विष्णवे—

(शोदशिंशुहयिदः)

“ कर्नीषारसिै देरेषु छन्दास्त्पातज्ज्वाया रस्यसुरेणु ते देवाः कर्नीषता
छन्दसा ज्यायस्त्वं द्वोऽभि व्यशसन्तातोै ते तेऽसुरार्जु लोकपवृत्तात् यत्कनीषसा
छन्दसा ज्यायस्त्वं द्वोऽभि विशसन्ति भ्रातृव्यस्थैव ततोकं बृहके ” [सं०
का० ६ प० ६ अ० ११] हति ।

तत्त्वस्तिप्तिशब्दे बहूनि च्छन्दांसि । तान्याश्चायनेनोदाहतानि—“ आ त्वा
पहनु हरय इति विज्ञो गायत्र्यः । उपो तु शृणुही मिरः तु संदृशं स्था वर्षं
पथवचित्येका है च एहकी । यदिन्द्र पूतनायेऽर्थं ते अस्तु हर्यत इत्यौषिणह-
राहंतौ तुच्छी ” इत्यादिना । तत्र चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । जटार्विंशत्यक्षरो-
षिणकृ । अनयोरत्पाक्षरत्वेन कर्नीषत्वाद्विवच्छन्दस्त्वम् । अष्टाक्षरपादैः पञ्च-
भिष्मत्वार्दिंशदक्षरो पहिकः । पद्मिंशदक्षरा बृहती । अनयोरपिकाक्षरत्वेन भूप-
स्तवादगुरुच्छन्दस्त्वम् । एवं उच्चोन्तरेष्यम्युचेयम् । तत्र देवा गायत्रीछन्दसा
पहिकभृत्योऽभितो विहत्य च स्तवठल् । विहार आश्चलादेन तर्शिवः—“ तदेव
संस्थं विहरेत्पादाम्यवधायार्थं चैवः ग्रासेत्युक्तांश्च पूर्वाणि पदानि गायत्र्यः पहिक-
भिः पहुकीनां तु हे हे पदे शिष्येते वाम्पी पहिणुयादुष्टिणहो बृहतीभिः ॥
इत्यादिना । अस्यायमर्थः—अविहतं पञ्चाशं देवेन विहतं कुर्यात् । तथापा-
गायत्र्यः पथर्थं पादं एहकेैः प्रथमादेन संयोज्यैकपर्येवं सृष्टादेत् । एवं दि-
तीयतृतीयवादसंयोगेन तु न रथ्येद्युयं तंगायम् । एहकेैरविहारं पादद्वयेकोऽर्थ-
वैस्तस्यान्ते प्रणवं कुर्यात् । तैरैव विहारं द्विष्टिर्वैद्वैद्वैव (दि अ) नृषुभी संवदेते । एवं
गायत्र्यः पहिकभिः संयोज्याः । अनया विशंकति विहरेदिति । तेन विहरेन
शास्त्रेण भ्रातृव्यस्थानं विनाशयति ।”

संस्कारात्मभिष्मत्य विहरणं इत्यपदि—

“ पहसुराण्यति रेचयनि पहवा कत्वा कत्वानेव पीष्याति चत्वारि पूर्वाण्यव-
कल्पयन्ति चतुर्थद एव पश्चात् रुच्ये हे उच्चरे द्विष्ट एवाव रुच्ये ” [सं०
का० ६ प० ६ अ० ११] हति ।

काचिदगहार्विंशद(प्रथमाद्वय)शराङ्ग्या त्रिष्टार्विंशदक्षराङ्ग्या विशदक्षरा । तत्र प-
ञ्चमापाः पहसुराण्यनुकूलोऽभितीरच्यन्ते । तस्या कत्वा आदी चत्वारि पूर्वाण्यमृ-
षि संयोज्यानि । अन्तिमे द्वयमुत्तरस्थामूर्ति संयोज्यम् ।

प्रपा० ४ अनु० ४ ५-३९] कृष्णवज्रेदीयतौचिरीयसंहिता ।

५७५

(चोहाशिमहाविधिः)

विहरणे कालिं दर्शयति ।

“ अनुद्गमभिं सं पादयन्ति वाग्या अनुद्गमस्मारणानां वागुत्तमा ” [सं० का० ६ ष० ६ अ० ११] हति ।

आश्वलायनः—“अनुद्गम्पकारं शोदैदूर्ज्वं स्तोवियानुरूपाभ्यामतो विहर इति । स्तोत्रोपाकरणस्य काले विधते—

“ तपयाविषिते तूर्ये षोडशिनः स्तोवमुपाकरोत्येवस्मिन्वै स्तोक हन्तो वृश्च-महस्त्साक्षादेव वज्रं आतूब्याय प्र हरति ” [सं० का० ६ ष० ६ अ० ११] हति । तपयाविषितोऽधांस्त्रविस्मितेवाधांस्त्रतपयकाले पूर्वमिन्द्रो भूत्योके वृत्रं जगान ।

षोडशिनो योग्यां दक्षिणां विधते—

“ अरुणपिण्डाङ्गोऽधो दक्षिणौवै वज्रस्य त्वय त्समुद्रये ” [सं० का० ६ ष० ६ अ० ११] हति ।

अरुणमिश्रपिण्डाङ्गन्वर्णः । तदेवं वास्तवेणामनुवाकानामथां निष्ठपिताः । अथ विधांशा ।

ततुर्थांप्यायस्य दिवीयादे विनिषेध—

“पात्रस्यावभूये सोमलिप्तस्य नयनं तु किम् ।

साधनं प्रतिपत्तिर्वा पन्ति तेनेत्यतः अर्थः ॥

पाप्ता ताधनता मैवं पुरोडाशहविद्वतः ।

पाचस्य तदसंवन्धात्पतेषः प्रतिपत्तये ” हति ।

ज्योतिषोमे श्रूयते—“+परुणगैहीतं वा एतद्यजस्य यद्यजीवं यदूशावाणो *षट्कौदुम्बर्यपिष्ववाणफलके वस्त्राद्याक्षित्सोमलिप्तं दृष्टं तेनावभूये यन्ति ॥ इति । निष्ठाहितस्य सोमस्य नीरसी भाग ऋजीषम् । वदेवहर्षीषग्रावादिकं सोमाभिष्वादी सोमेन लिप्यते । तस्य लिप्तस्य सर्वस्य दृष्ट्यस्यावभूयत्तावन-तपमन्मुपेयम् । कुतः । तेनावभूये पन्तीति तृतीयाभुत्याऽद्वभूयसांघत्वावाग-मात् । तस्मात्सोमलिप्तं दृष्ट्यमवभूये हविद्वेन गीयत इति तेनैषम् । वारणेनैव कृपात्तेनावभूयसवयन्वीत्यमेनोत्तिवाक्यशिष्टपुरोडाशहविषाऽद्वरुद्वभूये सोम-लिप्तस्य पाचस्य हविद्वेन तंवन्धात्मवात् । तथा सत्यवभूयशब्देन तदीयं देशं

+ततुर्हीतमिति जैमिनीयन्वायमलाविस्तरे पाठः ।

* ‘ तुम्बरी, यद्यपि ’ इति जै० न्या० विस्तरे पाठः ।

५७६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१पथमकाण्डे—
(दोहशिवाहविधिः)

लक्षणित्वा तस्मिन्देवे सोमालिप्तस्य पात्रस्य वयनवद् विधीयते । तत्र वयनं
परिवर्तये भवति । पात्रस्य पूर्वपुष्पकत्वात् । तस्यादेवतप्रतिपाचिकर्त्ता ।

दण्डमाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ किं स्यादवभूये वार्हिदर्जे तर्वयुवाऽऽवरेत् ।

यावदुक्तं प्रयाजानुपाजवार्हिनिपेचतः ॥

आयोऽनुभवावित्याज्यभागोक्त्या परित्यन्त्यथा ।

अन्येनाच मुण्डाप्तेरपूर्वत्वेन वाभन्तवः ॥ इति ॥

ज्योतिषो यावभूये चतुर्थप्रयाजप्रथमानुदावर्जनौ वार्हिदर्जो वर्जित्वा शिर्षं चोद-
कषाण्डं तर्वयुवेयम् । कुहः । अपवार्हिः प्रयाजान्यजायवार्हिकावनुपाजौ
यजतीति वर्हिदर्जमहद्यमाकवर्जनावगमादिति पाठे शूषः—अपनुभवावाज्यभागी
यजतीति परित्यन्त्यानादुक्तमेवानुषेष्यम् । अयोच्येत चोदकप्राप्तावत्यभागावन्-
द्याज्युपच्छान्तेष्वन्वद्यत्यस्य गुणस्पान विचाराच परित्यन्त्येति । मैवम् ।
लिङ्गक्रामाध्यायेव मन्त्रयोः भास्त्रत्वात् । अतः परित्यन्त्यथा मृहमेवीपवदुपसद-
चापूर्वकम्त्वेन वा यावदुक्तमनुषेष्यम् ।

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ किमप्तवभूये मुख्यमात्रं साङ्गम्प्रतिपितः ।

मुख्यसेनान्वयान्वयेव प्रयोगेण तद्वचावात् ॥ इति ॥

इदं भूदो—अप्तवभूये चतुर्थीति । तत्र वार्हण एककपाठोऽप्तवभूयशास्य-
वाच्यान्वयमुख्यं कर्त्तव्ये तेन मुख्येनापापन्वयः भूपते । अदोऽप्त इन्प्रदेवतावदर्पा
मुख्यकावाङ्गन्वारप्रयाजस्त्येवाप्तवनुष्टानम् । आवाराज्यमागादीन्याहृदनीयेऽनुष्टे-
यानीति याते शूषः—स्यादेतदेवम् । यद्यप्तवभूय इत्येतावदेव शूयेत । इह
त्वं चर्त्त्वान्वयीति भास्त्रादुक्तमध्यमयोगेणापामन्वयात्साङ्कं प्रधानमप्तु कर्त्तव्यम् ।
एवद्विचारात्त्वयमवभूययजूषि जुहोहतियस्मन्वनुष्टाके वृहव्यम् ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ यूपाञ्चानादिरेकैकः संघो वाऽनुसीयते ।

एकैकः पूर्वदन्वयेव दन्वनात्काण्डेसंगतेः ॥ इति ॥

१ क. च. छ. अन्त्यो नाहृगुणे या ॥ ल. अन्येना ॥ २ क. च. छ. मुख्येनान्वय ॥
३ स. “न्मुख्यकम्त्वेन । ४ स. “दृश्य ॥ ५ स. “ण्डत्विता” इ ॥

(पोदाशिमहादिविः)

ज्योतिष्ठैवेऽप्तीयोमीयपश्चौ यूपस्य दृतेनाक्षन्तुऽप्त्यमवटस्य पर्वहणं मूर-
मूलस्य हंहणं मध्ये रक्षमध्या परिज्ययणमित्येवे पदार्थं आभ्नाताः । ते वैक्यू-
पपक्षे तथैव कर्तव्याः । एकयूपस्य च विकल्पः भूयते—“ एकयूपो वैकादशिनी
वा । अन्येषां यज्ञानां यूपा मवन्ति । एकविःशिन्यश्चमेघस्य ” इति । तत्र
यहुपैष्वज्ञनादिरैकेकः पदार्थः प्राजापत्यपशुपाकरणादिवदनुसमेतव्य इति पापे
ब्रह्मः—अज्ञनादिपरिज्ययणान्तं यजमानो यूपं नामसुजेदिति वर्णनेन यजमानस्य
यूपस्याग्नियेषोऽज्ञनादिकाण्डस्थानुसमये तत्पृष्ठद्वये । वस्माक्षात् पदार्थानुसमयः ।

संप्राध्यायस्य तृतीयपदे चिन्तितम्—

“ संस्कारः स्यादुपश्ये न वा यूपोक्तिःऽप्तिः ।

न स्पौदियोजनाभावाचूर्ध्वेदेन यूपवा ” इति ।

यूपैकादशिन्यां भूयते—“ उपशयो यूपो भवति ” इति । एकादशान्ता यू-
पानां समूह एकादशिनी । तत्र दक्षिणतोऽप्तस्यापितो द्वादशो यूप उपशयः ।
तथा च श्रूषते—“ यद्विक्षिणत उपशयः ” इति । तस्मिन्नूपशये परिज्ययणादिको
यूपसंस्कारोऽस्ति, संस्कारनिमित्तस्यैकस्य यूपशब्दस्य तत्र प्रयुक्तवादिति वैमै-
वम् । संस्कारप्रयोजनस्थानाभावात् । पश्चु नियोक्तं यूपः संस्कियते । तेज नि-
योजनमित्तेरव्येकादशसु यूपवस्ति न तु द्वादश उपशये । तथा च वैत्तिरीयक-
भास्त्रम्—“ सर्वे वा अन्ये यूपाः पशुपन्तोऽप्तोपशय एवापदुः ” इति । परि-
ज्ययणादिसंस्कारामावैऽप्तमन्तःस्तु द्वादशः केषिद्वार्तास्त्रव वाचनिका विद्यन्ते ।
दावताऽल्लेन साहश्येन गौर्ध्वांश्च वै यूपोक्तिः । वस्माच्च यूपशब्दो धर्मान्विदिशती-
ति । एतद्विचारपूर्वं स्फैयेन वेदियुदन्तीत्येवतस्मिन्नुवाके ब्रह्मस्य ।

अहमाध्यायस्य प्रधमपदे चिन्तितम्—

“ स्पौदिकादशिने दैक्षात्सौत्यादाऽग्नीऽस्तु पूर्ववत् ।

रक्षनादूपसौत्यात्पविशेषात्पिङ्गनोऽन्तिमः ” इति ॥

एकादशिनाः पश्च एवमान्नायन्ते—“ आमेयः कृष्णश्चीदः सारस्वती मेरी वधुः
सौम्यः वीर्णः ११०८ः शितिपृष्ठो वाहूस्पत्यः शिल्पो वैश्वेदव ऐन्द्रोऽहणो मारु-
तः कल्माष ऐन्द्राशः स॒हितोऽप्तोरामः सावित्रो वारुणः पेत्वः ” इति । यथ-

१ स. “स्पै पतिः” । २ स. स्पातपत्तो । ३ क. प. छ. तत्र नि० । ४ क. छ.
इ. गोणेन । ५ स. वैह्यात्सौ” ।

प्रथमेवकरण एवे पठितास्तथाऽपि ज्ञेयोत्तिष्ठापत्रकरणेऽप्येदं विधीयन्ते—“पैवा-
ऽऽप्येन वापयति मिथुनः सारस्तत्पर करोति रेतः सौम्येन दधाति मजनयति
पौष्णेन ॥ इत्यादिना । तेष्वैकादिशिनेतु देक्षाद्ग्रीषोभीषाद्विद्धन्नाविदेशः स्यात् ।
कुवः । अभीषोभीषस्य पशुभक्तिलेत पूर्वाधिकरणे निर्णवित्वादिति चेन्नैवम् ।
सूत्यगतविषेषालिङ्गदण्डान् । सुत्याकाले भवः तौर्यः सदनीयः पशुः । तत्र
चोदकप्राप्ता रशनैका वाचनिका द्वितीया । एष च तूर्णीय निर्णविम् । तदेवत्प्रथा-
नाद्ययमभीषोभीषप्रदावत्तम्भवात्सवनीयस्य विशेषलिङ्गमेकं सुत्याकालीनत्वं हिती-
यम् । वे च देव चिह्नेन्द्रेकादिशिनेतु हस्येतो । तत्रेदमान्नादेते—“द्वे देव रशने
आदाय दाभ्यां दाभ्यां रशनाभ्यामैकैकं सूर्यं वरिष्यति” इति । सुरपाकालीनत्वं
च तेष्वस्ति । ततः सौत्यगत्याद्यपालिदेशः ।

नवमाध्यायस्य तूर्णीयादे चिन्तितम्—

“ कुप्णप्रीवादिके नोह कहो बाँधसि न पूर्ववत् ।

तेष्वत्वं न गणस्यात् कहो बहुवभित्तिस्या ” इति ।

पौष्णकादिशिन्यामभ्यादिवताकाः पशन आन्नातः—“मैत्राऽऽप्येन वापयति
मिथुनः सारस्तत्परा करोति रेतः सौम्येन दधाति मजनयति पौष्णेन ॥ इत्यादि-
ना । वे च स्पनामभिरन्यज्ञात्ताताः—“ आप्नेयः रुद्धादीवः सारस्तत्त्वे वेषी
पशुः तौर्यः पौष्णः ११०८ः ” इत्यादिना । तत्रैवेकवचनात्तस्य भेषातिश-
ब्दस्याऽऽदिविषयित्व नोह इति वेषैवहृ । वैष्ण्यात् । आदित्यगणस्य तत्र वेष-
त्वम् । इह वेकैवस्य पूर्थदेवतवत् । अतो बहुत्येवानभिधातुं बहुपचनान्तेवेनो-
हनीयम् ।

एकादशाध्यायस्य द्वितीयादे चिन्तितम्—

“ एकादिशिनके(गे) तन्वं वसाहोमेऽथ मिच्चता ।

तन्वं शवयं(क्ष)ततो मेदः प्रधानाद्यैमेदवः ” इति ।

एकादिशिनेष्वाग्रेयसारस्तत्सौम्यादिपशुः वसाहोमस्य सह कर्तुं शवयत्वा-
न्तन्वमिति प्राप्ते गूषः—देवताभेदेन ग्रन्थानभेदात्तत्याज्याद्याद्यन्वेच्चात्तकासानां मित्र-
त्वेनानुषानयैत्यासंभवाभेदः ।

१ स. “बैश्यात्” । २ स. बाऽस्य न । ३ स. “त्यस्यैक” । ४ स. “न्तायमह” । ५ स.
“नक्तं त” । ६ स. “द्वः । अवै” ।

परा ० श्रुत्यु ० ४ ५-३१] कृष्णयजुवेदीयतैचिरियसंहिता ।

५७६

(ओहशिग्निविधिः)

तत्रैवान्यचिन्तिवम्—

“ यूपैकाशिनीयूपाहुतेभेदोऽथ तत्त्वता ।

सामीप्यमेदादायोऽन्त्यः सामीप्यं दृष्टिं यतः ” इति ॥

यूपैकाशिनीयौ चोदकप्राप्ता यूपाहुतिः प्रतिपूर्पं भित्यते । कुतः । यूपस्पान्तिकेऽप्तिं यथित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति दृष्टिप्राप्तात्सामीप्यानां च मेदादिवि प्राप्ते द्वयः—न वावदत्यन्तसामीप्यं संभवति यूपस्पाहप्रसङ्गत् । अतो यापता व्यवधानेन यूपा दृष्टियोचरा भवन्ति तैयतो देशस्य सर्वीपत्वमभ्युपेतव्यम् । तथा सति देशैववाँदाहुतेस्तन्त्रता ।

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तिवम्—

“ किमैकादिग्नेऽवस्य कुम्भादेभिर्जता न वा ।

असंदेहाय भेदो न लिङ्गान्देवास्य तिजितः ” इति ।

भिज्जदेवताकेषैकादाशीनेतु पशुधेककृम्भीषणके सति किपङ्किं कां देवतां पश्युपाकृतस्य पशोः संबन्धीति संदेहे सति पदानं संकीर्तयेत । तस्मात्कुम्भादेरात्मार्प(भेद) इति तेन्मैवम् । चिङ्गकरणमावेण संदेहापगमस्तिखी लाघवात् । तस्मादृत तन्त्रता ।

तत्रैवान्यचिन्तिवम्—

“ वत्तम्ब हेयमुत नो चिद्व नास्ति वसास्ततः ।

हेयं नो प्रतिपाचित्वात्सांकर्णेणाप्यदोषतः ” इति ॥

ऐकादशिनेतु कुम्भादेर्यत्तन्वं निर्णीतिं तत्त्वरित्याज्यमङ्गनामिव वसातां चिङ्गकरणात्मेवेन तांकर्णेष्टसङ्गादिति चेम्पैषम् । वसाहोमस्य प्रतिपाचिकर्मत्वेन द्रव्यं प्रत्यपि व्रयोजकत्वाभावेन वद्वदव्यञ्जपत्रार्थं कृम्भीभेदप्रयोजकत्वेन्द्रव्य दूरप्रेतत्वात् । न चाच द्रव्यसांकर्णे दोषाय भवति, * व्यवस्थापकप्रमाणाभावात् । ननु वत्तद्देवताचिप्रयाज्यार्भेष्टान्तेतु भिन्ना होमाः पूर्वं निर्णीताः । चार्दृ, तैर्यैकादशकृत्वो हृषतां किमापातं द्रव्यसांकर्णे । तस्मात्कुम्भादेस्तन्वं न त्याज्यम् । इदं षट्कं प्रजापतिः प्रजा असूजतेष्टस्मिन्ननुवाके द्रष्टव्यम् ।

१ स. तात्त्वा । २ स. घ. ल. “क्यासामेवादा” । ३ क. घ. ल. तयैव । ४ क. “तस्मान्वरित” । ५ स. “तैवार्थेचान्ते तदधूमः” ।

(पोदहिमहितिः)

द्विवीयाप्याप्यस्य तुलीषयादे चिन्तितम्—

“पर्यग्निरुतः पालीवत उत्सूज्यत इत्यत्तौ ।

पागो गुणो वा पागः स्थादन्वयाव्यवधानतः ॥

पत्यमिहान(त)प्रालभ्यमनूद्योततर्गंशन्दतः ।

गुणं पर्यग्निरुत्थात्याप्य वक्तव्युत्तरनिदृतये ॥

न दुष्टा परिसंख्याऽप्य चोदकात्माभिषी तवि ।

पर्यग्निकरणान्वाङ्गीरितिः कल्पोपकारदः ॥ इति ॥

“त्वार्थो पालीवतमालभेत्” इति पक्षत्यैदमाभ्यन्तरम्—“पर्यग्निरुत्थानीवदमुत्सूजिति” इति । तत्र पर्यग्निरुत्थान्वेदेन संस्कृतपञ्चव्यवस्थ्य पार्वीयमानवादप्यं पागवितिः । एवं सति पर्यग्निरुत्थानीपदशब्दयोरश्यवहितात्ययो उभ्यते । सिद्धान्ते तु पर्यग्निरुत्थानीत्यन्वयं ब्रह्मन्तित । तदा अवहितात्ययो दुर्बार्दः । वस्त्राद्वायव्यपञ्चव्यवधानविधिरिति पागे ब्रूपः—अनारम्पाधीतवदाभास्ति वाप्यते यक्षुप्रत्यभिश्चा । इह त्वार्थम्भद्रवेन प्रकृतः पङ्कुः पद्मीवदशब्देन यत्यमिहायते । वप्नूय पर्यग्निरुत्थान्वदान्वितेनोत्सूजतीत्याकृपानेन पर्यग्निकरणात्ययो गुणो विधीयते । न च प्रकृतिगतस्य पर्यग्निकरणस्य विकृतौ चोदकेन पात्रत्वादनर्थकोऽप्यं विदिरिति वाच्यम् । उपरितनोङ्गनिवृत्तेविधिप्रयोजनत्वात् । नन्वेवं सति परिसंख्या स्यत् । सर च दोष-त्रयदुष्टा । स्वार्थीवागोऽन्यार्थस्वकिरः प्रात्रवाच्येति तदो दोषाः । पर्यग्निकरणवाक्ये स्वार्थी विविस्तव्यग्येत । अन्यार्थो निवेदः स्ती कियेत । चोदकप्राप्तान्वयुपरितनान्यङ्गानि वाध्येरन् । मैवम् । पर्यग्निकरणोचरभावीवङ्गगानि नानुहेयानीत्येवस्याः परिसंख्याया अनङ्गीकारात् । कथं तर्हि तजिङ्गुतिः । आर्थिकीति ब्रूपः । चोदकप्रदूषोः प्रात्रवायं विधिः शक्तीते । प्रत्यक्षोरदेशस्य शीघ्र-मुद्दिजनकतया कल्प्यादितेशारवयवत्त्वात् । तथा सत्युपादिकरेवाङ्गीरितराकाङ्क्षायां विकृतौ चोदकस्यापवृत्त्यैवोपरितनान्यङ्गानि न पाप्यन्ते । न चानेन न्यायेन पर्यग्निकरणात्मावीनानाप्यप्यप्राविधिरिति वाच्यम् । विधीयानस्य पर्यग्निकरणस्य नूदनत्वे सत्युपकरकत्वात्पत्त्वा शक्तौ यत्कल्पोपकारं पर्यग्निकरणं तदृप-स्थापनास्यैवाम विवेयत्वात् । शक्तौ च प्रार्थीनाङ्गनन्वरभाविनै एवोपकारः

प्रथा ० ४ अनु० ४ ५-३९] कृष्णयजुवेदीयतैनिरीयसंहिता । ५८।

(योद्धशिष्यहिति :)

कृष्ण इत्यवापि दाहशस्यैव विधानात्यर्थमिकरणान्ताङ्गभीतिः सिध्यति । एवं
त सत्युत्सूजतीत्यारुपातेन व्योकपर्यग्निकरणविधावर्थसिद्ध उपरितनाङ्गेत्सर्गे
धातुनाङ्गूद्यते । तदेवमत्र गुणविभिः ।

नवमाध्यायस्य चतुर्थांशे विजितम्—

“ आज्येन शोषमित्युक्तौ ब्रह्मप्रतिनिधिर्भवेत् ।
कर्मान्वदाऽग्निप्रस्थापशेषसंस्थापनोक्तिभिः ॥
अङ्गभीत्या समाप्तत्वादेवतोक्त्यनुवर्तनात् ।
साम्याच्छेषः संस्थितिस्तु याग आङ्गमनादिवत् ” इति ।

“ त्वाहूं पात्नीवत्पात्तमेव ” इति पठत्व “ पैर्येशिकृतं पात्नीवत्पुत्रूदति ”
इति अत्तम् । देव तुनः श्रूयते—“ आज्येन शेषं संस्थापयेत् ” इति । तदिवमार्यं
पशुद्रव्यस्य प्रतिनिधिर्भवेत् । कृतः । उत्सर्वेषां संस्थापनश्चैस्तदवगमात् । पर्य-
मिकरणादूर्ध्वं पशुद्रव्यस्य त्यागमभिपात्याऽज्येनेति द्रव्यान्तरं पशुस्थानीयं
सावनभूतपूर्णप्रदिशं चोदकप्राप्तपुचरकालीनमङ्गल्यात् देन द्रव्येण समाप्तनीयपिति
विधीयत इति पाप्ते श्रूयः—पूर्वाधिकरणन्यायेनाङ्गभीत्या पात्नीवतः पञ्चः समाप्तः
यदि पात्नीवत्पात्तमेवेदि विहितस्य कर्त्यजः सुमनिन् स्पात्, केवलं पशुद्रव्यत्यागः
कियेत तदा विहितो द्रव्यदेवदासंबन्धस्त्रो मायो नानुषितः स्पष्टतः । ततो देवता-
मुद्दिश्य त्यागोऽशयं कर्त्यजः । तथा सुवि पशुसावनके यागे भुख्येन पञ्चान्व साधिते
कृतः प्रतिनिधिः । देवतोहेऽक्ष्यायस्य चोत्पत्तिवाक्येनैव तिष्ठत्वात् । कर्त्याधिकरणोत्त-
र्गवाक्येनां (जा) अङ्गभीतिविधत्वे संस्थापनीयः शेषो न कोऽन्यस्ति । तस्माद्द-
द्यवाक्येन कर्मान्वरं विधयिते । देवता तु पात्नीवत्पात्न्यस्थानुवृत्त्या छम्यते ।
कर्मान्वरेस्यापि देवत्वस्युपचरेते । वशाज्यप्रद्रव्यक्षयोः पूर्वोचरकर्मजोः वस्तीवदाख्याया
देवताया एकत्वेनाव्यवहितानुडानेन चोषकपोपसंहारसृष्ट्यत्वात् । संस्थितिकिञ्चिद्या
चाऽङ्गमननिर्दिशादिवद्यागो उक्षयते । लिङ्गप्रत्ययधारापूर्वान्तर्यनायमित्यते । तस्मा-
दाज्यद्रव्यकं पात्नीवत्पात्तके शेषवत्पशुद्यायसमन्वयेचरभाविकमान्वरस्मव विधी-
यते । एतदुक्षयमिन्दः पतिवेत्तनुवाके द्रव्यम् ।

१ क. च. ड. “ च शू ” । २ च. ड. “ पश्यति । इ ” । ३ क. च. ड. “ मुद्दिश । ४ क.
च. ड. “ रणेना ” । ५ च. त. “ तिनिधाय ” ६ क. च. ड. “ वाज्येन । ७ क. च. ड. “ द्रव्यस्त्र ” ।

इदाद्याभ्यास्य द्वितीयपदे चिन्तितम्—

“ अस्त्वाहुतिथरी सौम्ये तास्ति वा पशुपाकतः ।

निवृत्तत्वादस्ति वैवधनिवृत्तेः पुरोत्तिवृत्तेः ॥” इति ।

तृतीयसंवादे ये सौम्यवर्णादिपर्वते उत्तिवृत्तात्मानं पुनः कर्तव्यम् । पथर्थ-
भाव्यामास्तस्याः पशुपाके निष्पत्ते सति निवृत्तत्वादिति चेन्वैषम् । प्रकृतौ
पानीसंपाठेभ्य ऊर्ध्वं हविष्टकतः एत्या उत्थानं वाक्येत विहितम् । पशाबपि
वतः पूर्वं निवृत्त्यमावात् । तस्मोत्तरकालीनेषु सौम्यवर्णादिषु नास्ति पुनरात्मानम् ।
एतच्च प्राप्ति वा एतत्सोमविषयनुवाके द्रव्यम् ।

पञ्चमाभ्यास्य प्रथमपदे चिन्तितम्—

“ उक्तयोत्तर्कर्त्ते ओडशी नोत्कर्त्तेवोत्कर्त्तयोत्कर्त्तया ।

स्तोत्रकालाय नोत्कर्त्तः पूर्ववत्तोत्कर्त्तिर्गिर्हेह ।

अहं पराव्यमुक्तयेभ्य इत्यज्ञानिक्तमात्मात् ।

त स्तोते यह उत्कर्त्ते स्तोत्रकालः प्रवाचनाम् ॥” इति ।

ज्योतिष्ठोमे ओडशीर्गहं प्रकृत्य भूयते—“ ते पराव्यमुक्तयेभ्यो निर्गुहाति ॥”
इति । तृतीयसंवादे सूर्यास्तमयात्मगेवोत्कर्त्तयेत्यहात्मयो गृहस्ते । तेभ्यः परस्ता-
दये ओडशी विहितः । यदि कदाचिदैत्यादुकर्त्तयेत्यहा अस्तमयात्मूर्ध्वमुक्तयेत्यत्तदा
तत ऊर्ध्वं विहितस्यापि ओडशीर्गहस्य नास्त्युत्कर्त्तः । कुलः । पूर्वन्यायेत काल-
स्यानुत्तरणीयत्वात् । कालोऽप्येत्यमानातः—“ समयविविते सूर्ये ओडशिनः
स्तोत्रमुपाकरोति ॥” इति । तमयोऽस्तमयस्ते प्राप्ते सूर्ये स्तोत्रप्रारम्भकालः ।
सोऽमुक्तर्कर्त्ते सति वाप्यते । तत्त्वापुर्कं, पूर्वशीर्गहस्य स्तकालमयाधितुमेवेहि-
मध्येऽनुष्ठानाङ्गीकारादिति याप्ते द्रुमः—पराव्यविति शब्देनोत्कर्त्तयेभ्य उत्तरकालः
ओडशिमहाज्ञन्तेन विधीयते । ततो मुख्यप्रहस्य कालमयाधितुमुपसर्थनस्य
स्तोत्रस्य कालं वापित्वा सस्तोत्रग्रह उत्कर्त्तयः ।

इक्षमाभ्यास्य पञ्चमपदे चिन्तितम्—

“ विकृतौ प्रकृतौ वा स्यात्वोत्कर्त्तयेत्यविषः ।

अदिरुद्येन वाक्येनानुकर्त्तात्मकवाचसी ॥” इति ।

ज्योतिष्ठोमशक्तर्थे भूयते—“ य एवं विद्वान्ओडशिर्गुहाति ॥” इति ।

१. क. घ. छ. “तथानकालत्वेन पूर्वं ॥ २. क. घ. छ. “स्मात्ततः ॥ ३. च. निर्गुहातः ॥
४. क. घ. छ. “गृहणन्ति ॥” इति ।

पैरा ० ४ अनु० ४५-३९] कृष्णयजुवैदीयतैचिरीयसंहिता । ५८६
 (पोडशिश्रविधिः)

तोऽम् पोडशिश्रवो विकल्पौ निविशते । कुवः । प्रयत्नेन वाक्येन तस्य ग्रहस्य
 पकरणा कृष्णयमाणत्वात् । “ उच्चेरेहनिद्रावस्य गृह्णते मध्यमेऽहंस्तिरावस्य ”
 इति हि वाक्यम् । द्विरात्रिनां च विकल्पित्वं यस्तथम् । अतः पकरणं याचित्वा
 विकल्पौ निवेश इति भासे श्रूयः—“ अप्यथिष्ठोमे राजन्यस्य गृहीयात् ” इत्य-
 अद्वैत्यमस्ति । वेन प्रलविभूतेऽभिष्ठोमे निविशते । न । नात्र पकरणवाप्तः ।
 अग्निष्ठोमस्य ज्योतिष्ठोमावान्वरसंस्थारूपत्वेन ततोऽनन्यत्वात् । न चैव सति
 चोदकेनैव द्विरात्रादिषु प्राप्तत्वात्मनार्थिविवाक्ये व्यर्थमिति शालुग्नीयम् । अह-
 विशेषसंबन्धाय राजन्यादिनिमित्तैरेक्षयाय च तदुपपतेः । तस्मात्प्रकल्पौ
 निवेशः ।

तैवाप्यचिन्तितम्—

“ उक्ष्याग्रवणतः स स्थात्केवदाग्रवणादुत ।

आय उक्षिद्वादन्त्य उक्ष्योर्ध्वंसविधित्वतः ” इति ।

स पूर्वोक्तः पोडशी वचनद्वयरूपेनोक्ष्यपात्राद्यग्रणपात्राच ग्रहीतव्यः ।
 “ उक्ष्याचिगृहावि पोडशिनम् ” इत्येकं वाक्यम् । “ आग्रवणादगृह्णति
 पोडशिनम् ” इति द्वितीयं वाक्यम् । अत्रोच्यते—आग्रवणपात्रादेव ग्रहीतव्यः ।
 कुवः । उक्ष्यवाक्यवस्योत्तरकालविधिपरत्वात् । “ तं पराञ्छ्रमुक्ष्याचिगृहावि ”
 इत्यूर्ध्वकालवाचिनः वृत्ताक्षयन्दस्य प्रयोगात् । वदो नोभयस्पादग्रहणम् ।

तैवान्यचिच्छन्तितम्—

“ सवनेषु तृतीये वा स वयोक्त्वा भवेत्रिषु ।

द्वे निन्दित्वा तृतीयस्य विदेशस्त्रैव गृह्णताम् ” इति ॥

स पूर्वोक्तः पोडशिग्रहस्त्रिषु सवनेषु मवेत् । कुवः । सवनत्रयस्योक्त्वात् ।
 पोडशिनं पृष्ठत्याऽस्मनायते—“ यातः सवने ग्राहो ग्राघ्यं विनिसवने ग्राहस्तुतीयस-
 वने ग्राहः ” इति । नैवद्युक्तम् । सवनद्वयस्यार्थं वादत्वेन तृतीयसवनस्योक्त्वात् ।
 अत एव वाक्यत्रेषु सवनद्वयं निन्दित्वा तृतीयसवने विधीयते । यत्प्रा-
 तः सवन इत्यादिना सवनद्वये वज्रपातदोऽभिहितः । तृतीयसवने ग्राहो च
 सर्वेषु सवनेषु ग्रहावीर्ये पर्याप्तापूर्वकं विहितम् । तस्मात्तृतीयसवन एव पोड-
 शिग्रहः ।

[काम्ययाज्यामुद्गावयाः]

इनरप्पन्दत्तेव विनिवेदम्—

“ अग्निष्टोमोक्ष्यसंस्थावी पोहशस्तुवशस्कः ।

तथुक्तो दाऽग्निः पासस्तव संस्थामवाधितुम् ॥

स्तोर्वं मवत्येकविंश्च हरिवच्छस्यते ततः ।

एष्यते हन्यसंस्थात्वं स्तुतश्चलयुतस्ततः ” इति ॥

पोहशिने प्रकृत्याऽस्यायते—“ अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयादप्युक्त्ये
माहः ” इति । सोऽप्यग्निष्टोमोक्ष्यसंस्थयेर्विहितः पोहशिग्नहः स्तुतश्चवार्जितो
मवितुमहंवि । अन्यथा तदीयाभ्यां स्तुतशालाभ्यां कतुतशाली पोहशिसंस्थात्वं
इस्त्वयेत् आग्निष्टोमसंस्थात्वमुक्ष्यसंस्थात्वं च वाच्येत् तरसंबन्धितमापयमावा-
दिति पाठ्ये इत्य—“ एकविद्या १८३ स्तोर्वं मवति पतिवित्यै हरिवच्छस्यते ”
इति पोहशिने पत्पक्षविधिना स्तुतश्चते विहिते । किंच “ ग्रहं च गृहीत्वा
नमस्ते वोचीय इदोव्युपाकरीति ” इति प्रहृष्टप्रत्यनिष्ठयोः स्तोवनि-
भित्वत्वं श्रुतम् । न हि तति विमिते नैमित्तिकं व्यक्तुं वाक्यम् । तस्मात्पूर्वसं-
स्थात्वहानिष्टसंस्थात्वं चाभ्युपेत्य स्तुतश्चलयुतत्वं इष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते वाचवीये वेदार्थपकाशे छण्यजुर्वे-

दीर्घतैतिरीषसंहिताभाष्ये पथमकाण्डे चतुर्थपाठक

एकोनवाचार्विशोऽनुवाकः ॥ ३९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थपाठके इष्टव्यत्वार्विशोऽनुवाकः) ।

यस्त्वां हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्ये
मत्यो जोहवीमि । जातवेदो यशो अस्मासु
थेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमैश्याम् । यस्मै त्वं
मुक्तवें जातवेद् उ लोकमंगने छण्यवेः स्योनम् ।
अधिन॑१८ स पुत्रिण॑ं वीरव॒त्तं गोम॒न्त॑४ एवं
नैशते स्वस्ति । त्वे सु पुत्रं शङ्खसोऽवृत्त्वन्काम-

(काम्याज्ञापुरोनुक्ताक्षाः)

कातयः । न त्वामिन्द्राति रिच्यते । उक्थ-
उक्थे सोम इन्द्र ममाद नीथेनीथि मघवानम्
(१) सुतासः । यदीर्स सवाधः पितरं न
पुत्राः समानदक्षा अवसे हवन्ते । अस्मे रसेन
तेजसा जावेद्वा यि रोचसे । रक्षोहाऽभीव-
चातनः । अपो अन्वचारिष्य रसेन सुमसू-
क्ष्यहि । पर्यस्वाऽ अग्न आऽग्नं तं भा सः
सुज वर्चसा । वसुर्वसुपतिहिंकमस्यने विभा-
वसुः । स्याम ते सुमतावपि । त्वाम्भने वसु-
पति वसुनामभि प्रभन्दे (२) अध्वरेषु
राजव । त्वया वाजं वाजयन्तो जयेमाशि-
प्याम पृत्सुतीर्मत्यानाम् । त्वाम्भने वाजसात्मं
विश्रो वर्धन्ति सुन्दृतम् । स नो रास्य सुवी-
र्यम् । अर्थं नो अग्निर्वरिः कृणोत्वर्य मुखः
पुर एतु प्रभिन्दम् । अर्थं शश्वत्यतु जहौषा-
णोऽथं वाजं जयतु वाजसाती । अग्निनाऽग्निः
सनिध्यते कविर्गृहपतिर्थुवा । हृष्यवाऽचुहा-
स्यः । त्वं हृष्ये अग्निना विश्रो विश्रेण
सन्त्सता । सस्ता सर्वां समिध्यसे । उद्भे-
शुच्यस्तद् वि ज्योतिंषा ॥ (३)

(मघवान मन्दे हृष्ये चतुर्दश च) ।

इति कृष्णजुवेदीयैचिरीयसंहिताशां प्रथमाष्टके चतुर्थप्र-
पाठके पदचत्वारिंशोऽनुदाकः ॥ ४६ ॥ [४०]

(आ देव वाचस्तत्त्वं उपयाक्षृहीतोऽस्मा वाचो अर्थं दौ या वै प्रात्-
युज्जावयं वेनस्तां पत्नया ये देवाभिर्लक्ष्मद्वृपयामृहीतोऽसि मृधीनं मवुषेदभी
ओपासो महत्वन्तरणिन्द्रं महत्वो महत्वान्महान्महान्मूलकदा वाचमद्वेषभिर्हर-
ण्यपाणि २ तुशमी चूहस्पतिर्हरिरस्येष्व उत्तिष्ठन्तरणिरा व्यायस्येष्वुष्टे ये ज्योति-
मर्तीं प्रयासाय चित्तमा विडेन्मृपसाविं सर्वस्य महान्तराजोषो उद्दु त्यं धातो-
रुः हि यश्या पद्मर्त्यारिश्यत् ॥ ४६ ॥)

(आ देव ये देवा महानुचित्तन्तरावैस्यं सन्तु दुर्मित्रावतुःष्य (तुष्य) वा-
शन् ॥ ५४ ॥)

(हरि ४५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ पथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चत्वारिंशोनुवाकः) ।

एकोनचत्वारिंशोनुवाके सोमयामः समापिदः । अथास्य पपाठकस्यान्तिमे१-
नुवाके काम्यवाच्यापुत्रोनुवाच्य ।

इटिकाण्डे दिविष्टका काचिदिष्टेरेवपाप्नायते—

“ अस्मिपुत्रवदे पुरोडाशेषमाकेपालं निवेदेदिन्द्राय पुष्पिणे पुरोडाशेष-
कादशकपालं पजाकामोऽग्निरेवास्मै पञ्चां षष्ठ्यनपति बुद्धापिन्द्रः प
यच्छुति ” [सं० का० २ य० ५ अ० ४] इति ।

बुद्धीं पुत्रपैत्रेणाऽदिवृद्याम् ।

तत्राऽप्येष्य पुरोनुवाचयामाह—

यस्त्वेति । हे जातवेदी योऽहं पत्येः सन्कीरिणा गुणकीर्तनशीलेन हदा
पनसा त्वामन्तर्यै प्रश्नराहितं मन्यमानं आहूवयामि, वाहौष्ट्यस्यात् एवपौत्रादि-
रूपमनामिनिष्पादिर्य यदाः कीर्ति निथेहि । हे अथ रथपत्नदादमूलत्वं देवतवस्थ्य
प्राप्नुयाम् ।

अथ गान्वापाह—

(काम्याज्ञ्यापुरोमुकाम्याः)

यस्मै त्वमिति । योभवं कर्म करोतीति सुलक् । यात् जनद्वेत्तीति जात-
मेदाः । हे जातेष्टोऽग्ने त्वं सुक्रो यस्मै यजमानाष स्थीनं सुखकरमुक्तुष्टं स्थाने
कृष्णवः करोति स यजमानो रथ्य धने स्वस्ति नश्चते सम्यक्यामोति । कीदृशे
धनम् । अथैः पुत्रैः शूरमदेवोऽभिष्ठ संयुतम् ।

ऐन्द्रस्य पुरोनुवाक्यामाह—

त्वे सु पुत्रेति । त्वे त्वयि । शब्दो यत्स्य । स्ववृत्तसुहु वर्तन्ते । कामा
भोगाः काम्यन्ते याभिः सुतिभिस्ताः कापकात्यः । इन्द्रस्यातिप्रवस्त्वा उत्तराः
पुत्रेत्पृच्छयेते । हे शब्दसः पुत्रेन्द्राहमदीप्तसुतुत्यस्त्वयि सुहु वर्तन्ते, कापिदिति
सुतिस्त्वां नाविरिच्यते । सर्वस्य सुतिवाक्यस्य त्वयि विद्यमानत्वात् ।

अथ याज्यामाह—

उक्त्य इति । उक्त्यउक्त्ये तोमधागवर्तीनि वत्तु च त्वे स तोम
इन्द्रं ममाद हर्षयामास । नीयत आहूयत इन्द्रोऽवेति नीथो यागपदेशः । समा-
नदक्षास्तुल्येतु यजमानेतु कुशालाः सुकासः पुत्रस्थानीया यजमानाः पितृस्थानीये
मघवानं नीथेनीथे तत्त्वागप्रदेशेष्वसे रक्षार्थं हवन्त आहूयतिति । यदीं सत्वा-
धो यस्मादीहृष्ट आहूती मघवा विरेचिद्वसुरेतु वाषकारी तस्मादाहृदयन्ते ।
पुत्राः पितरे न पितरमिष्ट । यथा बाला अन्वेस्ताहृचयाना रक्षार्थं पितरमाहृ-
यन्ति वद्वत् ।

इष्टचन्तरे विधते—

“ अप्नेये रसवेऽजक्षीरे चरुं भिवेषेद्यः कापषेत रसवान्त्यामित्यभिमेव रस-
वन्तः स्वेन भावेषेयोप धावति स एवैनः रसवन्तं करोति रसवानेव भवत्यज-
क्षीरे भवत्याग्नेयी दा पषा यद्यग्ना साक्षात् रसमव रुन्ते ” [सौ० का० २
प० २ अ० ४] इति ।

रसवान्क्षीरदध्यादिरत्येतः । अजाया अभिवत्यजापतिमुखादुत्पञ्चत्वादभे-
यत्वम् । साक्षादव्यवधानेन शीघ्रभित्यर्थः ।

तत् पुरोनुवाक्यामाह—

अप्ने रसेनेति । हे जातेष्टोऽग्ने रसेनास्पान्योजय । तेजसा विशेषेण
प्रकाशते । कीदृशस्त्वम् । यागदेशे रक्षासर्वं हन्त्वा । शरीरेभविस्याऽभ्यररोगस्य
चातनो विनाशकः ।

(कामयाज्यापुरेनुवाचनः)

याज्यो लिखिषा । उहै हि राजा वक्षणधकरेत्यस्मिन्ननुग्राके व्याख्याती मन्त्रः ।

इष्टचन्तरं विधने—

“ अग्ने वसुमेते पुरोडाशमष्टाकपाठं निर्विद्यः कामयेत वसुमान्तस्यामित्य-
ग्रिमेव वसुमन्त्रं स्वेन भागवेयेनोप धावति स एवैनं वसुमन्तं करोति वसुमानेव
भवति ” [सं० का० २ प० २ अ० ४] इति ।

तत्र पुरोनुवाचयामाह—

वसुरिति । हेऽग्ने हिकं यस्मात्कारणात्यं वसुलोकानां वासि(साथि)ता धन-
पतिः पजामुक्त(तिस्तेजोवन)ध्यासि वस्माद्यमणि तवानुवहसुद्धावयस्थिता भवेत ।

याज्यामाह—

त्वामग्न इति । हे राजनीविमलघट्यरेतु यज्ञेषु त्वामभिषमन्ते सर्वदः
प्रकर्त्येण तोषयामि । कीहर्त्य त्वाम् । वसुनां वसुपतिं धनानां वध्ये यानि अेडानि
धनानि वेषामविपतिमित्यर्थः । वाजयन्तोऽचविच्छन्तो वर्य त्वत्प्रसादेन राजपत्रं
जयेत । विरेषिनां मनुष्याणां पुत्रातीः सेनाः अमिष्यामाभिषवितुं शक्ता
भवेत ।

इष्टचन्तरं विधने—

“ अग्ने वाजसुदे पुरोडाशमष्टाकपाठं निर्विपेत्संग्रामे संयते वाऽनि वा एष
सिसीर्पति यः संग्रामं जिगीषत्यक्षिः स्वल्पै देवानां वाजसूदग्रिमेव वाजसूदं
स्वेन भागवेयेनोप धावति धावति वाजः हन्ति वृत्तं जयति तदं संग्राममयो
अग्निरित न पतिधृते भवति ” [सं० का० २ अ० २ अ० ४] इति ।

वाजमन्त्रं सरवति पाप्नोतीति वाजसूद । लोके युर्वं जेतुविच्छुर्जमादुर्ज्वैरि-
संबद्धमन्त्रं करस्तं पाप्नुमिच्छति । अतो वाजसूदिति विशेषणं युक्तम् । वाऽनि
धावति पाप्नोति तदर्थं युवृं शान्ते हन्ति युवृं च जयति । किंवाभिरेवायमन्येन
पतिधृते विरस्कर्तुं शक्तो न भवति ।

तत्र पुरोनुपाचयामाह—

त्वामग्न इति । हेऽग्ने त्वां विषा यजमाना अभिवृद्धिं मारेयन्ति । कीहर्त्य
त्वाम् । याजसात्मविशेषेनाज्यमदं सुषुनं स्वोचैर्हि सुषु लुवम् । स तादृशस्त्वं
नोऽस्त्वां सुषु स्तमर्थं रास्त देहि ।

१. ल. “क्यामाह—अपो जन्म०वर्त्तेषा इति । सोमानुय उ०१२४. प. द. च. प्राप्नुवन्ति ।

पृष्ठा ० औ अनु० ४६-४०] काण्डायजुंदीयतैनिरीयसंहिता ।

पृ८०

(कान्यवाज्ञापुरेनुवाक्याः)

याज्ञायामाह—

अथ नो इति । अयमग्रिरस्माकं वरिः परिचारकं भूत्यवर्ते संपादयतु ।
मृधो वैरिणो विदारयन्नोऽस्माकं पुरतो गच्छतु । जहंपाणः पहरञ्चशबूझतु ।
याज्ञायामायवदाननिवित्तं परकीयमन्तं जयतु ।

इष्टचन्द्रं विधते—

“ अश्वेऽश्विवते पुरोडायामक्षाक्षालं निर्वेद्यस्थापाविमभ्युद्दरेयुर्निर्दिष्ट-
भागो वा एवपोरन्योऽनिर्दिष्टभागोऽन्यस्तौ संभवन्तौ यजमानप्रभि तं भवतः स
ईंधर आर्निमावैर्यदश्वेऽश्विवते निर्वेपति भाववेद्येनैवैनौ शम्यति नाऽश्विमा-
क्षुंति यजमानः ” [सं० का० २ य० २ अ० ४] इति ।

याहंपत्यादाहवनीषेऽश्विं प्रक्षिप्य वज्राभिहोत्रं हृयते । तथा सुवि यस्य यजमा-
नस्य संवन्धिनः पुरुषा विस्तृतोद्भूत आहवनीयाद्वौ पुनरन्यमश्विमुद्दरेयुः स य-
जमानोऽश्विमुकायाप्रये निर्वेत् । एत विशेष्यस्योऽश्विनिर्दिष्टभागो विशेषणस्त्व-
स्त्वनिर्दिष्टभागस्तावुभौ परस्परं संसृज्यमानौ यजमानं भक्षयितुमभिदृश्य संभवतः ।
वतः स यजमान अर्दिवात्मैरीभरो विनाशं पौर्वं संप्रभवति । तावद्य अनेष्टथा
क्षाम्यतः ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अश्विनेति । पश्चात्पक्षिवेनाशिना पूर्वस्थितोऽश्विः सन्यद्दीप्यते । सोऽश्विर्विशेषणः कविरित्यादिभिर्विचिह्नः ।

याज्ञायामाह—

त्वं४ ह्यमन इति । हे पूर्वस्थिताद्वे पश्चात्पक्षिवेनाशिना त्वं समिष्यते । दा-
हशस्त्वं बालणजात्यभिमानी सन्मार्गवर्ती पिषभ्य । इवरोऽपि वाहश एव ।

इष्टचन्द्रं विधते—

“ अश्वे ज्योतिष्यते पुरोडायामक्षाक्षालं निर्वेद्यस्याशिकृद्भूतोऽहुतोऽश्विहोत्र
उद्भायेत् ” [सं० का० २ य० २ अ० ४] इति ।

यस्य यजमानस्याश्विहोत्राद्यमुद्घृतोऽश्विर्होत्रात्मूर्द्वेवोपशाम्यति स एवाभिर्विनिर्वेत् ।

अत्र शास्त्रान्तरानुसारिणां मते पूर्वपक्षावेनोपन्यस्यति—

“ अपर आदीप्यानुकूल्य इत्पाहुः ” [सं० का० २ प० २ अ० ४] इति ।

अपरोऽधिर्गाहैपत्ये प्रदीप्य पर्वोदरणमनु पुनरुद्धरणीय इति तन्मत्तम् ।

तदिदृ दूषयति—

“ तत्था न कार्यं यज्ञागेष्यमिति पूर्वे उद्भिर्यते किमपरोऽभ्युदधिषेतेति ” [सं० का० २ प० २ अ० ४] इति ।

अश्चिहोनहविलेशणो(एं) यज्ञागेष्यमित्तिः पूर्वी उद्भिरुद्धतस्तेव भाग-
मभिष्ठद्यापरो वहिनः किमुद्भिर्येत तदनुचितम् । इतिशब्दो हेती । तस्याच
कार्यम् ।

तिथान्तं विधत्ते—

“ वान्धेवावकाणानि संनिधाय मन्येत् ” [सं० का० २ प० २ अ० ४]
इति ।

यान्युत्सुकानि जान्तानि वान्धेवाप्तस्ताद्वस्थाप्यारणन्मियामग्रिमन्थनं कुर्यात् ।

मन्थने मन्त्रमुत्पादयति—

“ इतः प्रथमं जहो अश्चिः स्वादेनिरापि जातवेदाः । स गायत्रिया विषुभा
जगत्या देवेभ्यो हर्षं वहतु पञ्चानश्चिति ” [सं० का० २ प० २ अ० ४] इति ।

अश्चिः पूर्विपतो दग्धकाढादुखन इदानीष्ठपि स जातवेदां गायत्र्यादिभिरुच-
न्दोभिरुत्सुहीतः स्वादेनिर्दम्पत्काढादधिजायताम् । जातवेदं तं देवं पञ्चामन्दे-
येभ्यो हर्षं वहतु ।

स्वप्रस्थ तात्पर्यं व्याचहो—

“ छन्दोभिरेवैन ऋत्योनेः प जनयति ” [सं० का० २ प० २ अ० ४] इति ।

नन्दस्मिन्सज्जान्तेऽपि पूर्वोक्तादपरोऽश्चिः प्रसुज्येतेत्याशङ्कुष्याऽऽह—

“ एष वाच सोऽविरित्याहुः ” [सं० का० २ प० २ अ० ४] इति ।

स्वकारणदुर्घचत्वादेष एव पूर्वोऽश्चिनं तु भेदोऽस्तीति तिथान्तिन आहुः ।

किमर्था तर्हीयपिण्डिरित्याशङ्कुष्याऽऽह—

“ ज्योतिस्तवा अस्त्वं परापतिवामिति यदग्रेये ज्योतिष्ठेते विवेपति यदेवास्य
ज्योतिः परापतितं तदेवाव रुन्वे ” [सं० का० २ प० २ अ० ४] इति ।

१. च. “वत्वः प्र” । २. स. “स्मात्तत्वा न का” । ३. स. “स्याप्य पूर्वीर” । ४. स.
ए. “पञ्चवद्” ।

प्रपा० ४ अनु० ४ ६-४ ०] कुण्डयजुर्वेदीयतैचिरीशसंहिता ।

५२१

(काम्ययज्ञानुवोदनाकथा ।)

अस्य पूर्वोऽध्यौतिरेव विभट्टं न इति॑र्विनङ्गः । तत्त्वं ज्वालारूपं ज्योतिरिहया संपादये ।

तत्र याम्यापुरोनुवाक्ययोर्ज्ञेयोः प्रतीकं (के) दर्शयति—

उद्दर्णं इति । उद्देश्य गुच्छस्तव याका भाजन्त इत्यर्थं मन्त्रस्तवमें रुद्र इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातः । विज्योतिषा चूहतेत्यर्थं मन्त्रः कुण्डव पाज इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ यस्त्वा यज्ञया पुत्रजत्याभिष्ठौ त्वे पुत्रशागके ।

अज्ञे रसवद्यागे तु षुषुप्त्यसुमतीष्यते ॥ १ ॥

त्वामश्च वाजसूधागे हस्तिनाऽशिववीष्यते ।

उद्दविष्योतिषे ज्योतिष्यते तत्र चतुर्दशा ॥ २ ॥ इति ।

अथ भीमासा ।

नवमाध्यायस्य चतुर्थपादे चित्तितम्—

“ ज्योतिष्मती मवेन्नो वा दशीशुद्धवलोपने ।

निषिद्धसत्त्वात्प्राचीभिहोत्रार्थेऽद्वितर्जनात् ” इति ॥

अभिहोत्रमकिंच्चामिदमाम्नापते—“ अग्रेष्य ज्योतिष्वेते पुरोद्धारामद्वाक-पालं निर्विष्टस्याभिष्ठूतोऽहुतेऽभिहोत्र उद्भायेत् ” इति । पविदितमाभिहोत्रं होतुं याहंपत्योदुख्याऽऽह्यनीमिति॒ पश्यत्पते । सोऽप्यमृद्धूतोऽभिः कदाचिद-हुतेऽभिहोत्रे यदि॒ शास्येतदानीमियमिति॒ पायविचित्रिष्यते । तत्र दर्शपूर्ण-मारुत्यमृद्धूतस्याप्त्वे॒ शान्त्वौ सेयं ज्योतिष्पतिष्ठितमेवत् । कुतः । अग्न्युदानस्य निषिद्धस्य रुद्रावादिति॒ चेष्टैवमू । अभिहोत्रार्थेऽद्धूतस्यैवाभ्वेत्तान् निषिद्धमिति॒ प्रकरणाद्वग्म्यते । अनया॒ देवत्याक्षिभिहोत्रायैवाज्ञा॒ पुनरक्तायते । तथा॒ साप्त-भिहोत्रस्यैवमिति॒ साम्बायिकमङ्गु॒ भवति । अतोऽभिहोत्रार्थेऽद्धूतोद्भानस्य निषिद्धस्याभावाचेपित्रिकै॒ इति॒ प्रबर्तते ।

दृष्टैवाम्यचिन्तितम्—

“ वार्षेऽह्नै स्ताऽस्ति नो वा तत्त्वार्थत्वेन विद्यते ।

मत्तमीत्वनिमित्तं +तत्सर्वार्थत्वं न विद्यते ” इति ॥

+ परार्थलाभिति॒ न्यायसाक्षात्किंतरे ।

इदमान्नायते—“ धारो गतक्रिय आहवनीयः ॥ इति । गतश्चीशाद्यार्थस्येवं
भूयते—“ क्यो वै गतक्रियः शुभ्रवान्यामणी राज्यः ॥ इति । और्वों गौतमो
मारदाज इति कल्पसूत्रकारः । गतश्चीमिधर्यिमाजस्याऽऽहवनीयस्य सर्वकर्मार्थत्वे
सत्यग्निहोत्रार्थत्वमप्यस्तीति पदुदाने सा ज्योतिष्मतीर्थिविद्यत इति चेन्नैवपू । न
हस्य धारणेभिन्नोत्र निमित्ते किन्तु गतश्चीत्वम् । सर्वकर्मसमुदायस्य चोदनया
कदाचिदप्यचोदितत्वात्कर्त्तव्यार्थत्वं शाङ्कितुमप्यशक्यम् । गतश्चीत्वं निमित्तकृत्य
धूतोऽग्निः प्रसङ्गतसर्वकर्मसूत्रकुर्वन्नग्निहोत्रपूर्वकरोतीति चेत् । उपकरोतु नाप,
नैताचतु प्राप्तविज्ञस्य निमित्तत्वं चम्पते । आश्चिहोत्रार्थमुद्भूतस्योदानं तत्कि-
-पिनं, न चाच वदत्ति । किंतत्यस्य स्य कस्यचिल्कर्माणोऽर्थं समुद्भूतस्य गत-
श्चीत्वानिमित्तं धारणे कियते । हस्याचिमित्तमाचाचास्ति सेधिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते नामवीर्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णायज्ञुर्वे-
दीपतैर्चिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४० ॥

पेदार्थस्य पकाशेन तमे हादै निवारयन् ।
पुमर्थीश्वरुरो देयादिद्यावीर्यमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यावीर्यमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्वाजाधिराजप्रसेष्वरस्य
श्रीवीरचुकपदाराजस्याऽऽङ्गापरिपालकेन पाधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णायज्ञुर्वेदीयैतीरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४१ ॥

(अथ प्रथमाटके पञ्चमः प्रपाठकः) ।
(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।
हृरिः ॐ ।

देवामुराः संयत्ता आसन्ते देवा विजयमुप-
यन्त्वोऽश्वी वार्म वसु सं न्यदधतेदमु नो भवि-
ष्यति यदि नो ज्ञेष्यन्तीति तद्ग्निर्व्यक्तामयत् ।

तेनापाकामसदेवा विजितथो वहसूत्समाना अन्वा-
 यन्तर्दस्य सहस्राऽदित्सम्ब सोऽरोदीयदरोदीच-
 हुद्रुप्ये रुद्रुत्वे यदद्वयशीयत तद् (१) रजतः
 हिरण्यमभवत्स्माद्गतः हिरण्यमदक्षिण्यम-
 श्रुजः हि यो चर्हिषि ददाति पुराऽस्य तं व-
 त्तराइग्नेह कृदन्ति तस्माद्हिंषि न देयः सोऽस्मि-
 रववीद्वार्यसाम्यये व इदमिति पुनराधेयं ते
 केवलमित्यत्रुवच्छुभ्नवत्त्वलु स इत्येवीयो
 मदेवत्यमश्चिमादधाता इति तं पुराऽधत्त तेन
 (२) पुराऽधनोत्समात्पौष्ट्याः पश्व उच्यन्ते
 तं त्वद्वाऽधत्त तेन त्वद्वाऽनोत्समात्पौष्ट्याः
 पश्व उच्यन्ते तं मनुराऽधत्त तेन मनुरा-
 भानोत्समान्मानव्यः प्रजा उच्यन्ते तं धाता-
 ऽधत्त तेन धाताऽधनोत्संबस्तरो वै धाता तस्मा-
 तसंबस्तरं प्रजाः पश्वोऽनु प्र जायन्ते य एवं
 पुनराधेयस्याद्विष्ट वेद (३) क्षम्भनोत्येव योऽस्यैवं
 चन्द्रुतां वेद चन्द्रुमान्मदति भागधेयं वा आमि-
 राहित इच्छमानः प्रजा पश्चन्यजमानस्योप
 दोद्रावोद्वास्य पुनरा दधीत भागधेयेनवैन *
 समर्थयत्ययो शान्तिरेवास्यैषा पुनर्वस्वोरा
 दधीतेनद्वै पुनराधेयस्य नक्षत्रं यथुनेवं सु स्वाया-
 मेवैनं देवतायामाधार्य वद्वयर्चसी भवति द्वैर्मरा

दृधात्ययात्यामत्वाय दूर्भैरा दृधात्यद्वच एवैन-
मोर्खधीभ्योऽवरुद्धाऽऽधंते पञ्चकपालः पुरो-
डाशो भवति पञ्च वा क्रतवै क्रमुभ्ये एवै-
मवरुद्धाऽऽधंते (४) ॥

(अशीयत तत्तेन वेद दृष्टेः पञ्चविद्यतिथ) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयसंहितायां प्रथमाठके
पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पथमकाण्डे पञ्चमप्राठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशिवं वेदा यो वेदभ्योऽस्तिलं जगत् ।

निषेदे तद्वह वन्दे विद्यातीर्थमहेभरम् ॥ १ ॥

अध्वर्योः प्रकृतौ पञ्चाः प्राठकचतुष्टये ।

वर्गिताः पुनराधेयं पञ्चमाद्ये पवद्यते ॥ २ ॥

आवानादूर्ध्वमन्त्रैषाव वकव्या पुनराहितिः ।

तथाऽप्यध्ययनस्याद्य अभो वरवृत्तवतः ॥ ३ ॥

तत्रस्यती स्वपुराय वद्वुद्दिस्ये कर्म वरम् ।

ददौ तेन कर्मवैष यहन्तम्येऽपि पाठकाः ॥ ४ ॥

इकादशानुवाकाः स्युः पञ्चविद्यमप्यपाठके ।

वदाऽऽद्वी पुनराधेयमनुवाकचतुष्टये ॥ ५ ॥

ततः अद्वैतान्युपस्थानं काम्याज्यास्तथाऽनिते ।

शिवीयोऽनुवाकेऽस्तिर्कादिमे पुनराहितिः ॥ ६ ॥

उद्भास्य पुनरादधीतेति विवास्यति । तत्र पुनराधेयस्याद्विदेवतां विधानुपादि-
विषयमुपास्यानमुदाहरन्मत्तद्वजतस्य यतो दक्षिणात्वं निषेधति—

देवासुरा इति । देवाभासुराच संयता युद्धमुक्ताः । दिवये प्राप्नुवन्तो
देवास्तदा तेभ्योऽसुरभ्योऽप्यहते माणिमुक्तादिकं थेष्ठ वसु रक्षणापाञ्चौ निश्चित्वन्तः
कर्थचिदत्तुराणां दिवये सत्येदद्वन्मस्माकमात्राद्युप्युप्येति देवानामाशयः । तत्त-

(पुनरावानम्)

नमग्निर्व्यक्तासयतोच्छा॑ रुतवान् । तेन धनेन सहायकापत्प्रदयमकुरुत । देवाः पुण्यवेषोनामुराचिभित्य वृद्धनमवहुरुत्समाना अवरोद्धमिच्छावन्तोऽनु अश्वः पञ्चादाथंस्तथान्वं वस्त्रात्कारेण।ऽदाहुमिच्छावन्तः । सोऽश्विररोद्धोदादने रुतवान् । प्रसङ्गनदुव्ययन्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तं विष्णु—यतो रोदनं कृतव्यस्ततो रुद्रस्य रुद्रत्वम् । मदभु॑ नेत्रात्सकाशाद्विनुरशीयत भूमानपत्तद्वज्रं हिरण्यममद्वजतस्वं धनमभवत् । अत्र हिरण्यशब्दस्य धनसामान्यवाचित्वाद्वज्रं हिरण्यमित्यविरुद्धम् । वस्याभुवत्वेन दक्षिणां प्रत्ययोग्यत्वात्तद्वाने संवत्सराद्वांगेवैदूषृहे किंचिद्बोदननिमित्तं भवति । तस्पाङ्गार्हीषि यज्ञे तत्र वृश्च वृश्चात् ।

अभिदेवता॒ पुनराधेये॒ विष्णुति—

सोऽग्निरिति । आदावसाधारणेन भागेन युक्तो भवानि, एषादिदृवसु युष्मभ्यं दास्याभीत्याश्रिमोक्ता देवास्तदैतत्पुनराधेयमिति भागं ददुः । तेन तुष्टोऽश्विरिद्वजवीदो यदेवर्यं हयिः कृत्वाऽपि पुनरादप्यात्स तत्र समृद्धिमानिति । तस्मात्समुद्यचर्थं पुनराधेयं हविरभिदेवते कुर्वादित्यर्थः ।

तामेव तमूदिमुदाहरणेन स्पष्टयति—

ते॑ युधेति । पूषत्वहृमनुसंवत्सरामिषानिषाद्वभिः पञ्चादिसमृद्धिर्लंब्धा ।

समृद्धिवेदनं प्रांत्यति—

य एवामिति । पूषादित्यपृथ्याश्रिवश्चुसमूहस्म वेदनं पर्यात्यति—

योऽस्येति । पुनराधेयं विष्णु—

भागधेयमिति । प्रथमाधानेनाऽहितोऽश्विरसाधारणमाभवाऽनुयाऽपि कोष-
द्रवं चकार, वृच्छाभिनिर्जेन भवति । तस्मादुदासनेदृशा॑ पूर्वाश्रिमुदास्य पुनरप्य-
भिमादप्यात् । इष्टिमुदासनं च सूक्तकारो दीर्घयति—“ आग्नेयमहापातं निवेदै-
शानरं द्वादशकाशलं वार्णं दशकपालयमयेऽप्युपतेऽष्टाकपातं मैत्रं च रुमश्रिमुदास-
यिष्यन् ” इति । “ पौर्णमासीमिहृषा ऋक्ततोऽव्यनुसूजति ” इति च ।

कालं विष्णु—

पुनर्वस्वोरिति । पुनराधेयं वामं वस्त्रनयोरिति पुनर्वस् । तैतो नक्षत्रा-
त्मिका देवता॒ स्वकीया॑ ।

पुनराधेयस्य प्रथमाधानविकृतिलक्ष्मिकाडैराधारवादापोद्य दर्भानिवदते—

५९६ श्रीमत्सायणाचार्यविश्वचित्माल्यसमेता— [प्रथमकाण्डे—
(पुनरावानसंबन्धद्वाजातनिरूपणम्)

दर्भैरिति । अत्रोपि काहौराधामे गवसारत्वे स्पात् । अत एव सुवकार
आह—

“ आयतनेतु पुराणान्दभान्तः स्तीर्ये भूमिभूमेति सप्तराजीभिर्गाहिष्ठप्तमाद-
धाति ” इति ।

दर्भैविधिमनुय प्रशंसति—

दर्भैरिति । इन्द्रो वृत्तमहित्यादौ दार्ढिकत्रात्पै च दर्भीणायपूकार्यत्वाधि-
धानाद्वृपत्वमेषधित्पत्वं च विस्पष्टम् ।

अस्मिन्युवताहितेऽस्त्री कर्तव्याया इटेरग्निदेवता पूर्वं विहिता । अथ प्रथ-
विष्टते—

पञ्चकपाल इति । बहूनवासाणे द्वादश मासाः पञ्चवर्षो हेषत्वशि-
शिरयोः सप्तासेनेत्याम्नानाद्वृत्ता पञ्चसंख्या ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविश्वचित्माल्ये वाख्योपेषदार्थपकाचो लक्ष्यजुर्वेदीय-
वैचिरीयसंहिताभ्युपेषदथपकाण्डे प्रथमप्रथाडके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमप्रथाडके पञ्चमप्रथाडके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

परा वा एष यज्ञं पश्चन्वपति योऽश्रिमुद्दा-
सयते पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति पाङ्को
यज्ञः पाङ्कोः पश्वो यज्ञमेव पश्चन्व रुम्ये
वीरहा वा एष देवानां योऽश्रिमुद्दासयते न
वा एतस्य द्राक्षणा ऋतायवः पुराऽश्रमक्षम्प-
द्वक्तयो याज्यानुवाकयो भवन्ति पाङ्को यज्ञः
पाङ्कः पुरुषो देवानेव वीरं निरवदायामि
पुनरा (१) धने शताक्षरा भवन्ति शतायुः

(पुनराधानसंवद्यक्षमन्तानिरूपणम्)

पुरुषः श्लोकेन्द्रिय आशुप्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठति
यदा अग्निराहितो न धर्यते ज्यायो भाग्येयं
निकामयभानो यदाद्येयः सर्वं भवति सैवा-
स्यर्हिः सं वा एतस्य गृहे वाक्सूच्यते योऽग्नि-
मुद्दासयते स वाचः स॒स्तुष्टु यजमान ईश्व-
रोऽनु परामवितो विभक्तयो भवन्ति वाचो विधृ-
त्यै यजमानस्यापराभावाय (२) विभक्तिं
करोति ब्रह्मैव तदकरुपाऽन्यु यंजति यथा वामं
वसु विविदानो गृहति ताहगेवं तदार्थं प्रति
स्विष्टकृतं निराह यथा वामं वसु विविदानः
प्रकाशं जिग्मिषति ताहगेय वाद्विभक्तिमूकत्वा
प्रयानेन वर्षदकरोत्यायतनादेव नौति यजमानो
वै पुरोडाशः पश्वे एते आहृती यदभितः पुरो-
डाशमेते आहृती (३) जुहोति यजमानमे-
वोभयतः पशुभिः परि गृह्णाति कृतयजुः संभृ-
तसंभार इत्याहुर्न संभृत्याः संभारा न यजुः
कर्तव्यमित्यथो खलु संभृत्यां एव संभाराः
कर्तव्यं यजुर्यज्ञस्य समृद्धयै पुनर्निष्कर्तो रथो
दक्षिणा पुनरुत्स्यत वास्तः पुनरुत्सृष्टोऽन्हवा-
न्पुनराधेयस्य समृद्धयै सप्त ते अष्टे सामिधः
सप्त जिह्वा इत्यग्निहोत्रं जुहोति यत्रयत्रैवास्य
न्यक्तं ततः (४) एवैनमव रुन्धे वीरहा वा

(पुनराकानसंबन्धकांगातानिष्ठपणम्)

एष देवानां योऽग्निमुद्दासपते तस्य वहण एवर्ण-
यादाग्निवाहणमेकादशकपालमनु निर्बोपेदं चैव
हन्ति यश्चास्पर्णयान्ति भागधेयेन प्रीणाति
नाऽतिमार्द्धते यज्ञमानः (५) ॥

(आज्ञवाचावाय पुरोडाईमेते आहुर्ती ततः पद्मिर्दश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैरियसंहितायां प्रथमाण्डके
पञ्चमप्रणाटके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पद्मकाण्डे पञ्चमप्रणाटके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयानुवर्के याज्ञवाच्यज्ञाते विधित्सुः पूर्वोक्तं प्रव्यविधमनुया धर्मासनि-
परा वा इति । परावपावि विनाशवापि । धामादिभिर्विभिर्यज्ञः पराङ्मः ।
पहुकिष्टन्दसः पञ्चहेतुल्वात्पत्रवोश्चि वाङ्काः ।

याज्ञवानुवाक्ये विधते—

वीरहेति । देवानां मध्ये वीरोऽग्निः । तद्वधकारिणो यज्ञानस्यान्नमृतायवः
संख्यमिष्टुण्णो वासुण्णः पुरा नेवाक्षवीय भुक्तवन्तः । “अश्च भोजने” इत्यस्य
स्तुवम् । अग्ने तपयाद्य न इत्याद्यथवेत्स कचः पहूक्यः । तासु प्रथानहविषो
द्वे स्थितकृती द्वे । याज्ञवानिकाण्डे—अग्निमुच्चैर्यजुवाक इटकोपचानायैत्वेनाऽऽ-
म्नावाः । इह तु वाचनिकस्तद्विधिः । याज्ञवान्तरे तु याज्ञवामस्तावे समानावाः ।
पुरुषस्य हस्ताद्यपादद्वयशिरोमिः पञ्चशिः पाङ्ककवम् । देवानेत्र देवानभेदं मध्ये
वीरमार्गिन निरवदायोत्तर्णेनलक्षणवप्यमध्यान्विष्टकृष्य ।

तत्सूक्ष्मृक्षु विद्यमानाक्षरसंख्यां प्रशंसति—

शताक्षरा इति । अत्र तपयोत्येषा पथमा चतुर्विशत्यक्षरा । अथा हमे
कतोः, अपिहे अद्यत्पुभयोरेकैका पञ्चविशत्यक्षरा । एमिनो अकैरित्यन्या
पहुविशत्यक्षरेति संभूय अतमक्षराणि । अण्डाभिकानिनो लक्षणः स्त्रप्रमाणेन
शतसंबत्सरपुष्टवात्तर्त्त्वविपतितस्यापि सामान्येन शतायुहवं, धर्माद्यमांस्यां तुल-
पांपकर्मी भवतः । शतनाईशु संचाराद्येन्द्रियेषु शतसंख्या ।

(पुनराजानसंबन्धव्यव्याप्तिनिक्षणम्)

पथानकर्मणे इव पथाजाग्र्यभागाद्वज्ञनापन्नाग्रेवत्वं विधत्ते—

यद्वा इति । यजमानस्य समुद्दध्यभावादग्रेः समुद्दध्यभावेऽनुमेयः ।

समिधो अग्र आज्यस्य विष्णन्त्वयादिषु चतुर्षु पथानकर्मणेषु संस्कृत्यन्वाद-
शिक्षाद्वापूर्वे संबुद्धिसमीकृतीयाद्वितीयाविभक्त्यन्वापशिशदानां क्षेत्र
पक्षोर्गं विधत्ते—सं चा इति । अभिपृदासमितुरेवस्य वाग्न्येऽवरिधितानां स्त्रीशूद्रादीनां
वाभिः संसूचये तत्समा भवति । तां बाचमनु पञ्चमोऽग्निरपैलक्षण्यरूपस्यो-
त्कर्मस्याभावातरामूर्तो भवति । एतामिस्तु विभक्तिभिः पुनराधेयस्याग्न्यत्वेया-
द्वैलक्षण्ये सति यजमानस्य विलक्षणत्वेन वाभिः चूतीं सत्यां पराभवः चास्यति ।
विभक्तयः सूते दीशिताः—“ अहोऽशेषावशेषशिदाऽशेषशिवश इति चतुर्षु पथा-
जेषु चतुर्मो विभक्तीदीशावि ” इति । तथा चैवं मन्त्रपाठः तंत्रवत्ते—“ समि-
धोऽशेषश आज्यस्य विष्णन्तु । तमूनपादग्रावम आज्यस्य वेतु । इडी अभिनाम्भ
आज्यस्य विष्णन्तु । वर्हिरभिमश आज्यस्य वेतु ” इति ।

पथोक्तविभक्तिविष्णमनूद्य पशंसति—

विभक्तिभिति । तत्पुनराधेयं ललीकाग्न्यत्वेयाऽपरिवृद्धनेव करोति ।

अत मन्त्राणां नीचध्वनिं विधत्ते—

उपाख्यिति । यथा ढोके शेषं वसु लक्ष्मकाम्बुरुषो नोषावति तद्वत् ।

स्विष्टहृत्युच्चध्वनिं विधत्ते—

आस्त्रं प्रतीति । निराह निःशेषध्वनिं कुर्यात् । यथा ढोके शेषं वसु
लक्ष्मकाम्बुद्यपतिः परिस्तर्वं गन्तुमिच्छति तद्वत् ।

पूर्वं विहितानां विभक्तिनां पथाजग्न्यसंबन्धं विधत्ते—

विभक्तिभिति । विभक्तिवनमकारो दशितः । तदुक्तिरहितेन पथाज-
ग्न्यत्वेण वषट्कारपूर्वं यजेत । तथा सदि पूर्वोक्तवाक्तत्सर्गकवचराभवरहित आय-
तनात्यगृहाचैवि न निर्गच्छति, किंतु स्वगृहे परिविडति ।पुनरूचां निरवेस्व, सह रथ्या भिवर्त्स्वेत्याभ्यां पन्नाभ्याप्तेष्यपुरोहत्या-
स्थापस्तादुपरिष्ठाच्याऽहुतिद्वयं विधत्ते—

यजमानो वा हति । अन चौदक्षपात्राभ्युभारानाधानमन्वांश वाजसने-
यादिशस्त्रान्तरमनुसृत्य पूर्वपक्षरूपेण निराचहे—

कृतथजुरिति । यजुःशब्देन सर्वराजीमभूतय आधानपन्ना विवक्षितः । संभारशब्देन त्रिक्लोषादित्तमुद्दिष्टेषाः सत्र विवक्षिताः । प्रथमाधाने पशुपा-
मुच्चारितत्वात्संभारणां च संपादितत्वादस्यापि कर्मविशेषस्याऽऽधानादत्थन्तमेदा-
भावेन यजुःसौमारयोः सिद्धत्वात्तदुमर्य पुनर्न कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । प्रथमा-
धाने बाजसनेपिमतं सूत्रकार उदानहार—“ सत्र पार्थिवाऽसंभारानाहरत्येवं
वानेस्पत्यान्यञ्च पञ्च वा भूषसो वा पार्थिवाऽसंभारान्संभरेदिति बाजसनेम-
कप् ॥” इति ।

सिंचान्तराह—

अथो खल्विति । अथोशब्दः पूर्वपक्षव्याकुन्ध्यर्थः । अथ सूत्रकारः पक्षद्वयमुदाहरात्—“ कुदाकृताः संभारा यजूर्श्चि च भवन्त्यपि वा पञ्च पार्थिवान्सुम्यारातानाहरत्येवं वानस्पत्यान् ” इति ।

दक्षिणी विभाग—

पुनर्निष्कृत इति । भशः संन्दीकृतः पुनर्निष्कृतः । छिन्नं सत्त्वचीद-
नुभद्रं स्पृतं पुनरुत्स्पृतम् । दीर्घलयेन भारे चोदयशक्तव्या परित्यक्तः संन्क्षयं-
चित्योषणे शक्तीकृतः पुनरुत्स्पृतः ।

तूष्णीमेव होतव्यमिति प्रथमाधानस्यामन्वयेन यदमिहोर्च विहितं तदन्
चोदकप्राप्तं तदपोद्य समन्वयं विद्वते—

सत्त ते इति । यन्त्रस्तुपरिदान्वाल्यास्पते । अव(स्य) तु भराधेष्वदेव-
स्यात्मेयद्वद्वां यस्मिन्यस्मिन्ददेवो न्यकं निमध्यं विश्वृतं तत् एव पदेशात्माङ्ग-
मेनमर्मिं संशादयति ।

अनुनिवार्यं हविर्विद्वते—

धीरहेति । ऋणिनमिव याँत्रयति पीहयतीत्यृणयात् । सौ एष्याप्रिपीहयित्यवरुणी तोषयति ।

१. स. "शेषाच विं" । २. स. सन्पुर्णहृदीं । ३. स. "तः" । एताहृषो रथो दक्षिणेति
सर्वव योजनीभूम् । तिं । ४. स. सन्केनचि । ५. स. "न पुनः शा" । ६. क. च.
हृ. च. याती ।

(पुनराधानमन्त्राः)

अथ शीर्पता ।

दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ एकादिना समुच्चेदं पुनर्निष्ठत इत्यदः ।

बाधकं वा तस्मुच्चेयमुभयीरित्युदीरणात् ॥

आधानदक्षिणोपितमुभयीरित्यनूद्यते ।

ददावीत्यविद्यायित्वाकार्येन्द्रियात्मकं भवेत् ” इति ॥

आधाने विकल्पिता गोव्रद्धदक्षिणा व्रद्धान्तरदक्षिणाथ पहवः भूयन्ते—

“ एका देषा पहवेया ददाचा देयाः ॥” इत्यादिना । पुनराधेष्ये तु पुनर्निष्ठतो रथ इत्यादि भ्रुतम् । भग्नः सन्मुनः समहितः पुनर्निष्ठतः । तेऽयं पुनर्निष्ठ-तादिदक्षिणा किमतिदिष्टैकादिदक्षिणाया तस्मुच्चेयत उत वां बाधत इति संशयः । उभयीर्दक्षिणा ददात्यान्यादेयिकीः पौनराधेयिकीरित्युक्त्वात्समु-च्छय इति पूर्वः पक्षः । ददावीति वर्तमाननिर्देशस्म विधिर्वामायाद्भानकाति पूर्वं तत्र पुनराधानकाले दीयमानं च पिलित्वैभव्यीरित्यनूद्यते । दक्षिणादक्ष-पस्य कार्यस्थैकत्वाद्बुपदिष्टमविद्युत्स्य बाधकम् ॥

इति श्रीमत्सत्यणाचार्यविद्वित्तिने माधवीये वेदार्थमात्राणे कृष्णयजुर्व-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमकाण्डके वद्यमप्रशाठके हुतियोऽनुवाकः) ।

भूमिर्भूम्ना यौर्बिरिणाऽन्तरिक्षं महित्वा ।

उपस्थ्ये ते देव्यादितेऽस्मिन्मध्याद्यमध्यायाऽस्य-

वृथे । आऽयं गौः पृथिव्यकमीदसनन्मातरं

पुनः । पितरं च प्रयन्त्सुवः । विश्वशद्वाम

वि राजति वाक्पत्तिं शिश्रिये । प्रत्यस्य

वह शुभिः । अस्य प्राणादपानत्यन्तर्शरणति

रोचना । व्यस्त्व्यन्माहिषः सुवः । यस्त्वा (१)

थीभत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१ प्रथमकाण्ड—
(पुनराधनेमन्त्राः)]

कुदः परोवप मन्युना यदवैत्या । सुकल्पमश्च
तत्त्वं पुनस्त्वोदीप्यामसि । यत्ते मन्युपरो-
मस्य पृथिवीमनु दध्वसे । आदित्या विश्वे-
तदेवा वस्तवश्च सुमार्गरन् । मनो ज्योतिर्जुष-
तामार्ज्यं विच्छिन्नं यज्ञः समिमं दधातु ।
बृहस्पतिस्तनुतामिमं नो विश्वे देवा इह माद-
यन्ताम् । सत्त ते अस्ते समिधः सप्त जिह्वाः
सप्त (२) ऋषयः सप्त धार्म प्रियाणि । सप्त
होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीरा पूर्ण-
स्वा घृतेन्द्रं । पुनरुज्जाँ नि वर्तस्व पुनरर्थन् इ-
पाऽस्युषा । पुनर्नः पाहि विश्वतः । सह रथ्या
नि वर्तस्वाग्ने पित्तस्व धारेया । विश्वभिर्या
विश्वतस्परि । लेकः सलेकः सुलेकस्ते ने
आदित्या आर्ज्ये जुषाणा वियन्तु केतः सकेतः
सुकेतस्ते ने आदित्या आर्ज्ये जुषाणा वियन्तु
विवस्वाऽ आदितिर्वैबजूतिस्ते ने आदित्या
आर्ज्ये जुषाणा वियन्तु (३) ॥

(त्वा जिह्वाः सप्त सुकेतस्ते नस्यैदय च) ।

इति छत्त्वाभ्युदीयतैक्षिरीयसंहितायां प्रथमाठके
प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमद्वितीयपोः पुनरादेष्य पथानविधिस्तदङ्गानि च निरूपितानि ।
तृतीये त्वादानयन्ता आन्तर्यन्ते ।

(पुमावानमन्त्रः)

कल्पः—“भूमिर्भूम्नेति सर्वराज्ञीभिर्गाहैपत्यमादधादि यस्वा कुद्धः परोष-
पेति इक्षिणांश्च यते मन्युपरोषस्येवीतरान् ” इति ।

आहवनीपसन्ध्यावस्थानित्यर्थः । त एते षण्मन्त्राः ।

तत्र प्रथम एवं पदचते—

भूमिर्भूम्नेति । हे गाहैपत्यपदेश त्वं लोकवयात्मकोऽस्ति । तत्र भूम्ना वाहु-
ल्येन भूमिरास्ति । वरिष्ठा वरिष्ठा ऐष्टत्येन यौत्तिः । पहित्वा पहच्छेतान्नरिक्ष-
पस्ति । हेष्टदेव भूमे तत्पदेशरूपे देविं तवेत्तत्त्वेऽभभोक्तारं गाहैपत्यार्थं यजमा-
नस्यादनपोग्यान्नसिद्ध्यर्थंपादधे ।

अथ त्रितीयः—

आऽयं गौरिति । अयं गाहैपत्य आदित्यरूपेण गौर्गम्बनशीलः परिः ये-
तवर्णो जगद्वाक्षरीत् । आकमणषकार एव स्फृटी किषेदे—पुत्रमात्रं पृथिवीप्रस-
नदासीदापान्नोदित्यर्थः । सुवः स्वर्गरूपे पितरे च यज्ञपकर्त्तेण गच्छन्नवस्थितः॥
यौः पिता पृथिवी मातेति भूत्यन्वरात्मेषामीतापितृत्वम् ।

अथ चतुर्थः—

चिरशङ्कामेति । आदित्यरूपस्य गाहैपत्यस्य संखनिधं विशासत्तरूपाकं धाम
मुहूर्तरूपं तेजो विशेषेण राजते । अहम् पञ्चदश मुहूर्तां रात्रेः पञ्चदश । किंव
वैदिकस्तुतिरूपं वाक्पतञ्जलयं पक्षिवदाकाशसंचारिणपादित्यं तिभियं आभित-
पतीर्थर्थः । अत एवान्यवाऽप्नायते—“क्रिमिः पूर्वाह्ये दिवि देव ईपेत् ” ॥-
त्यादि । हे तादम्गाहैपत्य त्वा पति यदस्माभिरुद्वासनरूपं प्रतिकूलमाचरितं तत्सर्व-
पत्य यतिक्षिप्य यतस्ति या रुद्धाः शुभिर्ज्वालारूपाभिर्हास्मद्विभूते प्रापय ।

अथ चतुर्थः—

अस्य प्राणादिति । अस्याऽदित्यस्य रोचना दीर्घिः यायादुपच्छ्याससद्वा-
दुदयादपानती निःशास्त्रतुल्यमस्तमयं गच्छन्नी द्यावापृथिव्येरन्तर्भरति । महादि
ष्टहेते सीदतीति परिष्ठ आदित्यः सुवः स्वर्ग व्यरुद्धद्यजमानेभ्यः पकादितवान् ।
आदित्यरूपेण स्तूपमान हे गाहैपत्य त्वायादधामीत्यभिप्रायः ।

अथ पञ्चमः—

यस्वा कुद्ध इति । हे इक्षिणामे कुद्धः कोपपराधीनोऽहं तेन मन्युना त्वा

(पुनराभानमन्त्राः)

परोदप । द्वयोति लिङ्गुत्तमपुरुषः । परोषवानुदासिववानस्मीति मद्यचावत्पां समृज्जच-
मावडक्षणेन दारिद्रेणोद्वासिववानस्मीति हेऽप्ये तब प्रसादाचतुकल्पं तुषु कृत-
क्षतु । पुनरपि त्वा बयमुहीपयामः ।

अथ पठः—

यत्त इति । हे अग्रहवनीष मदीषकोपेनोद्वासितस्य तब यतेजः पृथिवीमनु-
पविश्य व्यक्षं तत्तेज आदित्यादयः सप्ताहरन्तु ।

कल्पः—“ ममो ज्योतिर्ज्युषितामिति बृहस्पतिविद्यत्वंपितिष्ठते ” इति ।

पाठस्तु—

मनो ज्योतिरिति । उद्वासनापराधपरिहाराय मनो माननीयमदेवज्योतिर्ज्युष-
माज्यं तेवताम् । विष्णुन्मित्य यज्ञं तेदधातु । बृहस्पतिरस्माकामित्य यज्ञं विस्ती-
र्णं करोतु । सर्वेश्वरे देवा इह कर्मणि मादधन्त्वा तृष्णियुक्ता भवन्तु ।

कल्पः—“ सप्त ते अप्ने सपिष्ठः सप्त जिह्वा इत्यशिहोत्रं जुहोति ” इति ।

पाठस्तु—

सप्त ते अप्न इति । हेऽप्ये तव सपिष्ठः सप्तसंख्याका अधरथोदुम्बरपटा-
शाशामीविकाङ्कवाचनिहतयृक्षवृष्टकरपूर्णरूपाः । अत एव सूवकारो यथोकान्तंभा-
रान्तसम्बवकाननुकम्य, इति वाग्स्पत्या इत्युपर्तजहार । ज्वालारूपा जिह्वाश्च सप्त ।
तथा चाऽऽथर्वाणिका आमनन्ति—

“ काषी कराची च मनोजवा च सुस्थोहिता या च सुपूष्पवर्णा ।

स्फुलिङ्गिनी विधरुची च देवी लेषायमाना इति सप्त जिह्वाः ” ॥

[मुण्ड० १-२-४] इति ।

कल्पो मन्त्राः । ते च यथोक्तसपित्संपादनार्थाः सप्तसंख्याका अधो रूपं
कृत्वा यद्यथेऽविड इत्यादयः समाजाताः । पियाणि वाम स्थानान्याहवनी-
यगार्हपत्यदक्षिणामिसम्यावस्थ्यप्राजहिताव्रिविषयाल्पानि(गि) सोमयागे
वहिधारकाणि सप्तसंख्याकामि । होवा होतुपमुस्ता वषट्कर्त्तरो होता पशास्ता
भास्त्रणाऽच्छुद्धीं पोता नेष्टाऽद्यीप्तोऽच्छावाकश्चेति सप्तसंख्याकाः । त्वा यजमानाः
रामधा यजन्ति । अग्निष्ठोऽस्त्रशिष्ठोम उक्तयः पोउष्ट्यविरागोऽस्त्रायामो वाजपे-
यव्येति सह यकाराः । तादृशस्त्वं सप्त योनीराहवनीयादिस्थानानि शृतेन
तत्त्वाः पूर्य ।

(पुनराधानमन्त्राः)

कल्पः—“ पुनरुर्ज्ञो सह रथ्येत्यभितः पुरोडाशमाहूर्ती जुहोति पुनरुर्ज्ञोति या पुरस्तात्प्रयाजानाऽसह रथ्येत्युपरिक्षादनूपाचानाम् ” इति ।

प्रथमपन्त्रपाठस्तु—

पुनरुर्ज्ञोति । हेऽमे त्वं मयोद्गतितोऽप्युज्ञा शीरादिरसेन सह पुनर्भिर्वर्त-
स्वात्राऽग्नेषु । इवाऽन्तेनाऽप्युज्ञा च सह पुनराग्नेषु । अस्मान्युनः पुनः
कृष्णादिश्वरः सर्वस्वार्थप्रावात्माहि ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

सह रथ्येति । हेऽमे रथ्या अनेन सह निवर्त्स्व । प्ता भक्षण इति धातुः ।
विशेन प्राप्तये भक्षयते पीयत इति विश्वस्ती । तादृश्या वृष्टिश्वरपा विश्वतस्य रि-
तर्वेषां तुष्णधान्यलक्षणापाद्यानामुपरि पिन्दस्व तित्व ।

कल्पः—“ पस्तुर्ज्ञिमादवीति स दत्तान्होमाऽज्ञुह्यालेकः सलेक इति ” इति ।

मन्त्रवयपाठस्तु—

लेकः सलेक इति । नवसंख्याका लेकादिनामका ए ज्ञादित्वास्ते सर्वे
जुषाणाः पीयमाणा अस्माकमात्रम् विषयन्तु पिन्दन्तु ।

अत्र दिनिमोगसंघ्रहः—

“ चतुर्भिर्भूषितियादैरावभ्यात्प्रियमानलभ्य ।

दक्षिणांग्निं तु प्रथेति यदित्याहवर्तीयकम् ॥ १ ॥

मनस्तुर्लिखितिः सह जुहूपादभिहोत्रकम् ।

पुनर्दीभ्यां पुरोडाशमभितो जुहूपादथ ॥ २ ॥

तृतीयमादधानस्य लेकाद्या होममन्त्रकाः ॥ ३ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविद्विते माघवीये देवार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्व-

दीयैतिरीयसंहिताभ्याष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्राठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमप्राठके पञ्चमप्राठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

भूषिर्भूम्ना योर्विनिषेत्योहाऽशिषैवैनमा

धन्ते त्वं वै जीर्यन्तोऽमन्यन्त स एतां कास-

परिः काढुवेषो मन्त्रमपश्यत्तो वै ते जीर्णा-
स्तनुरपोष्टत सर्पराशियो कर्मिगर्हिष्यमा-
दधाति पुनर्नवमेवैनमजरं कृत्वा ५५ धनेऽयो
पुतमेव पूर्थिवीभज्ञाय नोपानमस्तैतम् (१)
मन्त्रमपश्यत्तो वै तामस्याध्युपानमश्यत्सर्परा-
शियो कर्मिगर्हिष्यमादधार्यज्ञायस्यादह-
दध्या अथो अस्यामेवैन प्रतिष्ठितमा धने य-
त्वा कुद्दः परोबेत्याहापहनुत एवास्मै तत्पुन-
सत्त्वोदीपियामसीत्योह समिन्द्र एवैन यत्ते मन्त्र-
परोप्तस्येत्याह देवताभिरेव (२) एन ५६ सं
भरति वि वा एतस्य यज्ञशिष्ठयते योऽग्निमु-
द्वासयते तृहस्यतिवस्यचोर्प तिष्ठते ब्रह्म वै
देवानां तृहस्यतिवस्यचोर्प यज्ञश सं दधाति
विष्णिङ्ग्रं यज्ञश समिमं दधात्वित्याह संततयै
विश्वे देवा इह मादधन्तामित्याह संततयै यज्ञं
देवेभ्योऽनु दिक्षाति सप्त ते अग्ने सामिधः सप्त
गिहाः (३) इत्याह सप्तसप्त वै संपूर्धाऽग्नेः
मियास्तनुवस्तो एवाव॑ रुप्ये पुनर्हर्जा सह
रुप्येत्यभितः पुरोदाशमाहूती जुहोति यज्ञमा-
नमेवोर्जा च रुप्या चौभवतः परि गृहणात्या-
दित्या वा अस्याहुकादभु लोकमायनोऽमु-
मिहुके वर्यतृप्यन्त इमे लोके पुनरभ्यवेत्या-
ग्निमाधायैतान्होमानगुहवृस्त ओर्ध्मुवन्ते सुवर्गी

(पूर्वानुवाकोक्तमन्वयास्यानग्)

लोकमायन्यः पराचीनं पुनराधेयाद्विनमाद-
धीति स एतान्होमोऽनुहयाद्यामेवाऽऽदित्या
अद्विनमाध्युवृत्तामेवज्ञाति (४) ॥

(सेवं देवताभिरेव जित्वा एतान्यश्चिद्विद्यति ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके पञ्चमप्र-
पाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पथमकाण्डे पञ्चमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

चतुर्थानुवाके पूर्वोक्ता पम्भा व्याख्यायन्ते । तत्राच्चाद्यविरेपतस्य मन्त्रपद-
स्याभिवाप्यथा ह—

भूमिर्भूम्नेति । आशिवाऽन्ते प्राप्तुभिरुच्छ्रुषा ।

चतुर्सुभिर्क्षिप्ताधानं विभन्ने—

सर्पी वा इति । जीर्णेन्द्रो जरी पाप्नुवृद्योऽप्नन्यन्त कोऽस्या जरावाः पती-
कार इति विचारितवन्तः । तदा कसर्पीरनामकः कवृपुर्वो भूषिरित्यादिके मन्त्र-
संख्यमपश्यत् । तन्मन्त्रसामर्थ्याति सर्पी जीर्णाः शारीरत्वेऽप्यहरय कोपलासत्वाः
पाप्नुवन् । सर्पीणां राजी भूषिः । इवै सर्पीलो राजीत्यन्यवाऽऽमनानात् । तस्या
कचो भूमिर्भूम्नेत्याद्यस्तदभिराहितो वहिर्जरीं परित्यज्य नृतनः पूर्व भवति ।

तत्रेष विभिषनूद्य पशंसुति—

पुरिष्यतिमिति । अनाद्यपितृयुक्तवालत्पापितः । उपस्थे ते देवीत्युक्तवा-
म्भूषौ पवित्रितत्वम् ।

पदाह(दहै)परोवप तत्सुक्त्यपिरप्युक्तिर्क्षीलहयेवामैः तान्त्रनायापलाप
इत्याह—यत्वा अनुद्ध इति ।

उद्दीपयामसीत्यस्याभिमायमाह—पुनस्त्वेति ।

आदित्या विष्णे तदित्यदेवभिमायमाह—यत्त इति ।

उपस्थानं विभन्ने—

वि वा इति । त्रृहस्तरिक्षद्वौऽस्वामस्तीति त्रृहस्तविवर्ती ।

तं शब्दं पश्यस्य संदधायिति शब्दस्याभिप्रायेषाह—विच्छिन्नमिति ।

देवतं बोदनत्योपयोगमाह—

विश्वे देवा इति । यज्ञं संततं फलवा देवेभ्यस्तत्कथनाय संबोधनम् ।

तमिदादिषु ग्रन्थसंख्यामा उपयोगमाह—

सप्त ते इति । समिदादयः सर्वे पदार्थाः पत्नेकं सप्त तम विनिर्दिशन्ते ।
यस्मात्सप्ताधाऽवस्थिताः पदार्थां अस्तेः प्रियास्तवनुवास्तस्माच्चद्वरोधाय सप्तसंख्या ।

द्वितीयानुवाके विहितशोराहुत्योर्भवती विनियुक्ते—पुनरुत्तेति ।

तृतीयाधानि होमान्वितते—

आदित्या वा इति । आदित्या आधानपुनराधाने अनुष्टाय सुवर्णं गत्वा
तत्र अपतृष्ण्यन्विशेषेण तृष्णां माप्ताः । समुच्चिन्नं पर्याप्तिः सर्वा भूमावागत्य लेका-
दिमैत्येहुत्वाऽविशेषेन समुच्चिदं गताः । ततः पुनराधेषादूर्ध्वंकिमिवायाय लेकादिमि-
ज्जुहुयान् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविश्वचिते मात्रश्चिदेष्वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्व-

दीपतैर्निरीपत्तोऽहितायाम्बे पथमकाण्डे पञ्चमप्राप्तके

ततुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाण्डके पञ्चमप्राप्तके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

उपप्रथमतो अध्वरं मन्त्रे बोचेमाश्येऽ । आरे
अस्मे च शृणवते । अस्य प्रत्नापनु शुर्तं
शुकं दुदुहु अहुयः । पर्यः सहस्रसापृष्ठिः ।
अमिर्मुच्चां दिवः ककुत्पतिः पूर्यन्या अश्यम् ।
अपारं रेतारसि जिन्वति । अयमिह प्रथमो
धायि धातृभिर्दीता यजिष्ठो अध्वरेष्वीदर्चः ।
यमप्रवानो भूर्गं द्वो विरुद्धचुर्वनेषु चित्रं द्विभुवं
विशेषिणेऽ । उभा यामिन्द्रामनी आहुत्यज्यै (१)

उभा राधेसः सह मादयधैर्ये । उभा दातार-
 विषां रेतीणामुभा वाजस्य सावये हृवे वाम् ।
 अथं ते योनिक्तिवियो यतो जातो अरोचथाः ।
 तं जानन्ति आ रोहाया नो वर्धया रयिष्म् ।
 अम आयुर्विषि पवस्तु आ सुबोर्जमिष्वं च नः ।
 अरे वाधस्व दुधकुनाम् । अस्ते पवस्तु स्वपा
 अस्मे वर्चः सुवीर्यिष्म् । दघत्पोपर्वं रयिष्म् (२)
 मयि । अश्च पावक रोचिषा मन्द्रया देव
 जिह्वया । आ देवान्वाक्षि यक्षि च । स नः
 पावक दीदिषोऽम्भे देवां इहाऽऽवेह । उर्प
 यज्ञां हविश्व नः । अग्निः शुचिवत्तमः शुचि-
 विषिः शुचिः कविः । शुची रोचत आहृतः ।
 उद्गमे शुचयस्तवं शुक्ला भाजन्त ईरते । तव
 ज्योतीर्थ्यर्चयेः । आयुर्दा अग्नेऽस्यायुष्में (३)
 देहि वृच्छावा अग्नेऽस्ति वचोऽमे देहि तनुपा
 अग्नेऽस्ति तनुवै मे पाहग्ने यमेऽतनुवा ऊनं
 तम्य आ पृष्ठं चिन्नोवसो स्यस्ति ते पारम-
 शीयेन्धानास्त्वा शत० हिमा॒ शूमन्तः॑ सुमि-
 धीमहि॑ वर्यस्यन्तो वयस्कतं यशस्वन्तो यश-
 स्कत॑ सुवीरासो अवाभ्यम् । अग्नेऽसपत्नद-
 म्भनं वर्षिष्ठे अधि नाके । सं त्वम्भने सूर्यस्य
 वर्चसाऽगयाः॑ समृष्टिणां॒ स्तुतेन॑ सं प्रियेण

६१० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसंस्मेता— [१५४४काण्डे]—
(गाहिपत्याहवनीयवेक्षणस्थानम्)

धार्म्मि । त्वर्वग्ने सूर्यवृच्छा असि सुं मासायुषा
वर्चसा प्रजया सृज (४) ॥

(आहुवर्ध्ये पोषरे रथि मे वर्चसा सुपदेश न) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयसाहितायां प्रथमाङ्कके
पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ भयमकाण्डे पञ्चमयपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्भिरनुवाकैः पुनराधारं समाप्तिम् । अथ पञ्चममात्रम् दशमस्य पूर्वोर्ध्व-
र्धेन्तरनुवक्तिराम्पुषस्थानमुच्यते ।

कहेः—“अम्बुषस्थानं व्याख्यास्याम उपविष्ट इति चोत्तमानं आहवनी-
वं वरोषिष्ठेऽवै पञ्चमोऽन्धमुन्दरामाहुविमुषोऽथाप कदाविष्टहिंसाविष्टोपयन्तो
अध्वरामिति चहुमिः ” इति ।

अथ पञ्चमा—

उपप्रयन्त इति । अप्वरं षड्मुषप्रयन्तः प्राप्मुखम्तो दयमप्येऽभिसंवैषाप-
र्थगुपस्थानमन्त्रे योषेष वकारो भूयास्म । कीदृशायाम्बये । दूरादप्यमुम्हेणास्मदी-
र्थं वयः शृण्यते ।

अथ द्वितीया—

अस्त्रव प्रत्नामिति । अस्यामिः यत्ना पुरातनीमनुवत्तमनुकूलदीर्घिं नोस्थानी-
यामहयो लज्जामकुर्वन्त व्याप्तिः एवः क्षीरस्थानीयं शुक्रं व्योविद्युद्देहं दुहन्ति ।
कीदृशं शृकम् । सहस्रां पञ्चमपदमुर्विं कर्मपवर्तकम् ।

अथ तृतीया—

आमिन्मूर्ध्वाति । अघपियरादित्यस्त्रेण दिवे शुल्लोकस्य कुदुष्मितो मूर्धा
शिरस्थानीयः । मूर्धिन्याः पविदीहपाकादिकारित्वेन पालकोऽप्ययम् । किंच—
अपां रेतोसि उदककार्याणि स्थावरज्ञानमशरीराणि जठराभिरुत्तेण जिन्वति
भीणयति ।

अथ चतुर्थी—

(अन्त्युपस्थानम्)

अथभिहेति । अथमधिरिह कंपेण यथः प्रधानभूतो धातृभिर्भारगाय म-
यतमन्तरस्थाभिर्घायि धार्यते । कीदृशोभमिः । होता देवानामाहावा यजिष्ठो भ-
नुव्येभ्योऽदिशेन यदाऽवेरपु यागेत् ईडयः स्तुत्यः । किंच-अप्नवानसुक्षेको
मृगुत्तमकाय मुत्यो वनेत् स्तान्नपेषु विशेषिणे तत्तत्प्रजाभ्युदयार्थं यमधि खिते
घहुयामाधारत्वेन विचित्रं विभुवं व्याप्तं विरुद्धुर्धिशेषेण वीरितवस्तः ।

अथ पञ्चमी—

उभा वामिति । इयं च पथमपाठके व्याख्यावा । हे इन्द्रादी युवामुभा-
दप्याभिमुख्येन होतुमिच्छामि । पुनरर्थ युवामुभी सह राष्ट्रसोऽभेन मादवितुमि-
च्छामि । यस्तायुवामुभादभानां धनानां च दातारी तस्याऽन्तर्स्थ लाभाय युवा-
मुभावाहवयापि ।

अथ षष्ठी—

अथंत इति । हेऽप्येऽप्यमाहवनीयप्रदेशस्ते योनिस्तव स्थानम् । स च यो-
निक्तिविषय ऋतुत्तेष्ठारसर्वेषिष्यप्यताक्षेन होमनिष्पत्तेः । यत आहयनीयप्रदेशा-
रजात उद्भूतस्तवदरोचथा दीप्यते तं प्रदेशं आनन्यम स्थानपित्यवमच्छारोह ।
अनन्तरस्थाके इने वर्त्य ।

कल्पः—“अप्य आयूर्ध्वं पवस्तु इति” पद्मिः संवत्सरे संवत्सरे सदा त ॥
इति ।

उपतिष्ठत इति तैवः । एतास्तवमें कुद्रु इत्यत्र व्याख्याताः ।

तत्र पथमा—

अग्न आयूर्ध्वीति । हेऽप्ये तवयस्मद्यायूर्ध्वं पवस्तु शोधयामि निर्दोषाणि
करोषि । अस्माके रसमन्ते नाऽनन्य, वैरिसोनो दुरे वाप्त्य ।

अथ द्वितीया—

अग्ने पवस्त्वोति । हेऽप्ये स्पष्टः शोभनकमी त्वमस्मात् जलवर्चसं समीनी-
नसामर्थ्यं च पवस्त्व शोधय । किं कुर्वन् । पुर्वि धने च मदि धारयन् ।

अथ तृतीया—

हे पावकामे देव रोधयान्या मादशिच्या विहवया देवानां॑सि यक्षि च ।

अथ चतुर्थी—

(अग्न्युष्मधनम्)

स न इति । हे पापकामे दीदियो दीप्यमानः स त्वं देवानिहाऽऽनय ।
अहमदीर्घं यज्ञं हविश्चोपगच्छ ।

अथ पञ्चमी—

अभिः द्वाचीति । अथमधिरतिशुचवत्युकः, विषमिमानित्वादपि शुचिः,
विद्विभिमानित्वादपि शुचिः, अस्माभिः सर्वेषाऽऽहुतः शुचो दीप्यते ।

अथ पठी—

उद्भव इति । हेऽप्य तव शुचयः शुद्धाः शुक्र रथयो भाजन्तो दीप्यताना
उद्भवति । अर्चयित्वरसत्वं ज्योर्दीर्घ्यं प्राप्नुदन्तीति शेषः ।

कल्पः—“आयुर्दी अज्ञ इति चित्रावसो” स्वस्तीति चित्रावसुना साय-
मुपविष्टते ” इति ।

पाठस्तु—

आयुर्दी इति । आपूरयेत्यर्थः । चतुर्थेतेषु यजुःशु स्पष्टमन्यत् ।

अथ पञ्चरात्रम्—

चित्रावसो इति । हे चित्रावसो रात्रे तव पारं तमार्हं स्वस्ति क्षेमेण
प्राप्नवानि ।

कल्पः—“त्रिरवौग्वसुना प्रातरदीन्यसो स्वस्ति ते पारमदीयेन्वातासत्वा च-
तु इति इत्युपस्थाय ” इति ।

अर्द्धगित्यादिः शास्त्रान्वरप्यन्वः ।

अपरत्यमन्वपाठस्तु—

इन्द्यानास्त्वेति । हेऽप्य त्वं सशिद्विरिन्धना वयं शतसंख्याकान्हेमन्तोपल-
श्चित्तसंवरसराम्बुद्धमात्रो दीप्यमन्तः समिधीमहि लोके सम्यकप्रस्तुतात् भूयास्म ।
कीदृशं त्वां, वयस्त्वत्पद्मस्व कर्त्तव्रम् । यशस्त्वतं कीर्तिमद्भू । अदान्त्यं केना-
प्यतिरस्कार्यम् । वर्षिदेवधिनाकेप्रतिमौऽस्वर्गविषये सप्तत्तदम्बनं विरोधिविनाश-
नम् । कीदृशा वयं, वयस्त्वन्तोऽव्यवन्तः । यशस्त्वन्तः कीर्तिमन्तः । सुवीरासः
शोभनपूत्रादियुकाः ।

कल्पः—“चतुर्लः सुषिध एकैकंस्मिन्नाधाय सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसाम्यदा
इत्यनुद्वाक्योपस्थाय ” इति ।

पाठस्तु—

३ स. हे शोधका । २ क. “सोलिंधिना” । ३ स. “ल्प—जर्जी” ।

(अम्बुद्याम्)

सं त्वमध इति । हेऽम्भ त्वं सूर्यस्य वर्चसा लेखसा समग्राः संगतोऽसि ।
कर्पणां रूपेनेत्रं संगतोऽसि । पियेण स्थानेनाऽऽहवनीयदेशखक्षणेन संगतोऽसि ।
हेऽम्भे त्वं सूर्यसुप्रानदेजा अति । पापायुरादैभिः तंयोनय ।

अथ विनियोगसंश्लेषः—

“ पूर्वस्याद्येत्तरपूर्वेत्यनुवाकतः ॥ १ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्साधारणाचार्यविरचिते मात्रविष्णु वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतिरीयसंहिताभाव्ये पर्याप्तकाण्डे पञ्चमपाठके
एवमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पर्याप्तके पञ्चमपाठके एवमोऽनुवाकः) ।

सं पैश्यामि प्रजा अहमिद्येप्रजसो मानवीः ।
सर्वां भवन्तु नो गुहे । अम्भः स्थान्मो वो
मक्षीय महः स्थ महो वो मक्षीयं सहः स्थ
सहो वो मक्षीयोर्जः स्थोर्जः वो मक्षीय रेवती
रम्भ्यमस्मिद्युक्तेऽस्मिभ्योर्देऽस्मिन्क्षयेऽस्मिन्यो-
नांविद्वै स्तेतो माऽप्यगत बहीमें भूयास्त(१)
संहिताऽसि विश्वरूपीरा मोर्जा विशाऽगौप-
त्येनाऽस रायस्पोरेण सहस्रपोरं वः पुण्यासं
मर्यि वो रायः अयन्ताम् । उपं त्वाऽग्ने दिवे
दिवे दोषावस्तर्धिया वयम् । नमो भरन्त
एर्मसि । राजेन्तमध्वराणी गोपामृतस्य दीदि-
विम् । वर्धमानं स्वे दमै । स नः पितेष्व
सुनवेऽप्येत्तरायनो भव । सच्चस्वा नः स्वस्तयै ।
अप्ने (२) त्वं नो अन्तमः । उत्र त्राता

शिवो धूव वरुध्यः । तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः ।
सुभ्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥ वसुरभिर्बसु-
भवाः । अच्छां नक्षि युमतपो रथिं दाः ।
ऊर्जा वः पश्याम्युज्जां मा पश्यत रायस्पोरेण
वः पश्यामि रायस्पोरेण मा पश्यतेऽः स्थ
मधुकृतः स्योना माऽऽ विश्वतेरा मदः । सह-
स्रपोर्ष वः पुष्यतप् (३) मर्यि यो रायः
अयन्ताम् । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य
धीमहि । वियो यो नः प्रशोदयात् । सोमा-
नश्च स्वरणं कृष्णुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य
ओशिजम् । कवा चन स्तरीरसि नेत्रे सञ्चमि
दाश्युर्णे । उपोरेन्मु भैश्वर्म्भूय इम्भु ते दानं
देवस्य पृथ्यते । परिं त्वाऽमे पुरै वंये विप्रह-
सहस्रं धीमहि । धूर्षहणी दिवेदिवे भेत्तारं
भृगुरावतः । अम्भे गृहपतिं सुगृहपतिरहं
त्वया गृहपतिनां भूयास्त्वं सुगृहपतिर्यदा त्वं
गृहपतिनां भूयतः शतः हिमास्तमाशिषमा
शामि तत्त्वे ज्योतिष्ठतीं तामाशिष्यमा शोसेऽ-
युम्भै व्योतिष्ठतीम् (४) ॥

(भूयास्त्वस्तपेऽमे पृथ्यातं धृष्टहणविकान्तविः शब्दः)
इति कृष्णयजुर्वदीयतैतिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
पञ्चमप्रथमाष्टके पष्ठोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

पृष्ठा ०५ अनु० ६] कृष्णयजुवंदीयतैचिरीयसंहिता । ६१८
(मार्हीपत्याहवनीयबोरुपस्थानम्)

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्राप्तके षड्जनुवाकः) ।

षड्जनुवाके गार्हपत्यस्य पुनरप्याहवभीष्यस्य चोपस्थानं सपरिकरममिथीयते ।

कल्पः—“ सं पश्यामि प्रजा अहामिति गृहण्येक्षते ” इति ।

पाठस्तु—

सं पश्यामीति । अहं पञ्चमप्राप्ता इहप्रजस्थ सम्प्रक्षयामि । इहा वे-
नुस्तस्याः प्रजा अपत्यानीदप्रजसो पञ्चयस्यात् सर्वाः प्रजा आस्माकं सूहे
तिष्ठन्तु ।

कल्पः—“ अम्भः स्थाम्भो दो भक्षीयेति गोडमुपतिष्ठते ” इति ।

पाठस्तु—

अम्भः स्थेति । अम्भः वीतोदकसारं पहः पूज्यं संवैरादूरणीयं सहो चल-
करमूर्णी स्वादुत्प्रसरस्तर्त्वं यत्कीरादि तत्कारणत्वेन हे पश्यस्तद्वृपाः स्य ततो पु-
ष्मदीयं तत्कीरादिकप्रस्थाकं भक्ष्यमस्तु ।

कल्पः—“ रेवती रमध्वमित्यन्तराऽप्नी तिष्ठद्वारात्ति ॥ इति ।

पाठस्तु—

रेवतीरिति । हे रेवतीः पश्चोऽस्तिमन्मूलोके गोडे वज्रविशेषे क्षेपे गृहवि-
षेषे योनी स्थानविशेषे रमध्वं कीर्त्यन् । इहैव योनी सत सर्ववा तिष्ठता । इदः
स्थानान्वाप्यगात् मात्रगच्छत । ऐ मद्यैषप्रथपरम्परया वहवो भूयास्त ।

कल्पः—“ सृ हिताऽस्ति विश्वरूपीरिति वस्तुष्विमूशति ” इति ।

पाठस्तु—

सर्वहिताऽस्तीति । हे वस्तु त्वं संहिताऽस्ति मात्रा संमुक्तोऽस्ति । दिव्यरूपीरा-
दरेण स्तम्भं पातु वामो दक्षिणतथा पुनः पुनर्वावन्वहुरुपवदवभासते । वादक्षय-
मूर्जा क्षीरादिरसनिमित्तेन मामादित्यं मत्समीपमामच्छ गौपत्येन मदीयं नहुपम्भु-
स्वामित्वं निमित्तीकृत्यं मामादित्यं रायस्तोषेण घनपुष्टिमित्तेनापि मामादित्यं ।
सहस्रसंख्या पुष्टिर्था भवति तथा सुष्माण्पुष्मासम् । मयि युष्मदीयानि क्षी-
रादिधनान्वयाभयन्ताम् ।

कल्पः—“ उप त्वाऽप्ने दिवेदिव इति तिसुभिर्गायत्रीभिर्गाहैपत्यमुपातिष्ठते त्वं त्वं
नो अन्वय इति चतुर्सुभिर्ग द्विष्ठामिः स तो चोदि भुभी हवमुरुष्यापो अव्या-
यतः समस्थादित्येषा चतुर्थी भवति ” इति ।

तत्र प्रथमा गायत्री—

६१६ श्रीभरतायणाच्चार्यविरचितभाष्यसमेता— [१पैथमकाण्डे—
(गाहृपत्याहवनीयोक्तव्यानम्)

उप त्वेति । हेऽग्ने प्रतिदिनं वयं त्वामुपेमति उपमच्छामः । किं कुर्वन्तः ।
दोषावस्थः सायं प्रातश्च विद्या नमो भरन्तो नमस्कारं संपादयन्तः ।

अथ द्वितीया—

राजन्तमिति । कीदृशं त्वाप् । अभ्यरणी राजन्तं यज्ञराजं, मोर्ता मवां
पादकम्, कदस्य दीदिर्विं सत्येन योतमानं, स्वे दमे स्वकीयेऽधिहोत्रगृहे हाविर्भिं-
वैष्णवानम् ।

अथ तृतीया—

त न इति । हेऽग्ने त तादृशस्तवं नोऽस्मदर्थं सूरायनः पाप्नु शक्यो भव ।
वथा पुत्रार्थं विवा कूपायनस्तदृदस्माकं स्वस्तवे त्रीमाय तदस्व तदेवतो भव ।

अथ प्रथमा द्विपदा—

अग्ने त्वमिति । हेऽग्ने त्वं नोऽस्माकमन्तमोऽनिकतयो भव । उवापि च
आता । शिवस्य सन्दर्भयो वरुत्ये मृहे निर्यं संनिहितो भव ।

अथ द्वितीया—

तं त्वेति । हे वहो शीचिददीदिवः शुद्धतम दीप्यमान सत्तिभ्यः सत्त्वानापस्माकं
सुखाय सुखाय नूनं तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वापीमहे पाप्नुमः ।

अथ तृतीया—

षष्ठुराम्निरिति । वत्तुर्वसुपामयमीमिवसुकुडादिवैरादरेणैव धूपत इति वत्तु-
भवाः । हे तादृग्नेऽष्टास्मदभिमुत्तो नक्षि पाप्नुदि । शुष्कत्वोऽतिजयेन दीप्य-
मानो रथ्यं दा धने देहि । चतुर्थी तु शारशान्तरयवा ।

कल्पः—“ कर्जी वः पस्पाम्यूर्जी मा यश्यतेति शृहत्येक्षते मवान्वा ॥ ” इति ।

षाठश्चतु—

कर्जी व इति । हे शृहगताः पश्वः कीराविरसनिविलेन धनुष्ठिनि-
निविलेन [च] युष्मानहं पश्यामि । यूष्मापि तथा मां पश्यत । हे इडा गायो यूष्मा
पशुरुतो पशुरुतकारिण्यः स्थ । स्योताः सुखकरा इरा अन्नदत्यो मदो माद-
यित्यो दामाविशत । सहस्रंसूर्यया पुष्टिर्यथा भवति तथा युष्मान्युष्मात्म ।
युष्माकं धनानि सीरादीनि यायि अवन्ताम् ।

कल्पः—“ तत्त्वविनुर्विरेण्यः सोमानः स्वरणी वित्रस्य चर्षणीचुतः प त विश-
कदा चन स्तरीरसि कदा चन प्रयुच्छसि परि त्वाऽग्ने पुरं वयमित्युपस्थाप ॥ ”
इति । आहवनीयमिति उभ्यते ।

परा ० ५ अनु ० ६] कृष्णशजुवं वीयते चिरीयसंहिता । ६१७

(गार्हणस्याहवनीययोक्त्यस्थानम्)

अथ यथैव वाजाता—

सत्सवितुर्विति । यः सवित्रप्रसाकं नुप्तीः प्रेरयति तस्य सवितुर्वस्य वर-
गीयं तद्गम्भेष्वेऽप्यायेम ।

अथ द्वितीया—

सोमानभिति । ब्रह्मणः परिवृत्स्य कर्मणः पते स्वर्गमित्रं वस्त्रामैशिज-
मुशिजः पुत्रं कक्षीवन्दमृषिं कर्मपतैर्कं कृष्णानसीत्यभाहारः । तादृशस्वं मा-
मपि सोमाने सोमयागानां स्वरणमुपेद्वारं कुरु । मित्रस्य य ता मित्रेवि द्वयं ना-
दाऽन्यचारम् ।

अथ पञ्चमी—

कदा च नेति । हे इन्द्र वर्मभृत्युकाशे कदाचिदपि तत्रीहिंसको नाशि ।
किंतु दाशुषे हविर्दलवते पञ्चमानार्थमुर्पिञ्च अत्यन्तस्तुपीप एव सधसि समदे-
तोऽसि । हे नववच्छिन्द्रसाद्वाशे भूय इन्द्रु पुनरपि देवस्य ते तप दाने पृथ्वेते
फलदानार्थमस्याभिः संयुज्यते । कदा च न यद्युच्छर्तीत्येवाऽन्यचाऽन्यता ।

अथ सप्तमी—

पहि रथेति । सहसि अले भवः सहस्यः । हे सहस्य वलवच्छेष्व द्वयं तद्व
प्रतिदिने परिधीपहि परिवो धारयाम । कीदर्शं त्वाम् । पुरमभिमतानां पूरकं, विषं
आखणाभिमानिनं, धूपदण्डं वैरिणम् । धूफलमिमद्वन्द्वं आकारो यस्य वादशम् ।
महागुरावतो भज्जनशीलव्यापारोपेतस्य रक्षतो भन्तारम् ।

कल्पः—“अप्र आयूषि पवस्य इत्याशिपावभानीभ्या मार्हण्यमुपतिष्ठते ऽप्य गृहपत
हाते” च पुत्रस्य नाप मृहत्रिव तापाशिषमाशसि वन्धव इत्यजातस्यामुष्मा इति
जातस्य ” इति ।

अराशिपावभान्यौ तवन्यचाऽन्यते ।

मन्त्रान्तरपाठस्तु—

अमन इति । हे शूहपालकांशं शूहपविना तपाऽनुगृहीतोऽहं शोभनो शूह-
पतिभूष्यासम् । तथा शूहपविना यथा पूजितस्वं शूहस्त्रामी भूयाः । कियन्तं का-
लम् । शर्तं हिनोः । हिमशब्दोपलक्षितोहमन्तुसिहिताऽन्यतं संकरसरान् । अहं तन्त-
व उत्पत्त्यमन्तपुवसंतानाय च्योतिष्ठतीं ब्रह्मवर्चसयुक्ता वामाशिषमामुरारोग्यैष-
पांभिवृद्धिरूपामाशासि । एषममुष्मै जाताम देवदत्तादिनाम् ।

१. ल. “द्वानम्” । २. ल. “ति पु” ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“स ए प्रेषण मृदानम्भः स्थ गोडमुपविष्टवे ।
रेवान्तराऽङ्गी जपति संहिता वर्तमाने स्मृशेत् ॥ १ ॥
उप त्वा पथिने वहिन पष्मनैरुपविष्टते ।
ऊर्जा प्रेषण मृहास्तत्त्वाचतुभिः पूर्वपात्रकम् ।
उपस्थापात्र इत्यस्मातपथिनं चोपतिष्ठते ॥ २ ॥ ” इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते पाठ्यरीये देवार्थमकाक्षे हत्यायजुर्वेदीष-
त्रैतिरीषत्तंहिताभाष्ये पथमकाण्डे पञ्चमपाठके
पठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पथमपाठके पञ्चमपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अपेक्षो वा एष योऽसामोपेत्यन्तो अच्चर-
मित्याहु स्तोममेवास्मै युनक्षत्युपेत्याह प्रजा-
षे पश्चात् उपेमं लोकं प्रजामेव पश्चनिमं लोक-
मुपैत्यस्य प्रत्नामनु युतमित्याह सुवर्गो वै
लोकः प्रत्नः सुवर्गमेव लोकः सुमारोहत्यमि-
मूर्धी दिवः ककुदित्याह मूर्धनिम् (१) एव-
नर्त समानानां करोत्यथो देवलोकादेव पैनु-
व्यलोके प्रति तिष्ठत्ययमिह प्रथमो धार्यि-
धातुभिरित्याह मुख्यमेवैनं करोत्यभा वामि-
न्द्रामनी आहुवध्या इत्याहौजो वलमेवावै
रुन्धेऽप्यते योनिर्क्षितिय इत्योह पश्चात् वै
रयिः पश्चानेवावै रुन्धे पश्चमित्यै तिष्ठते पहौ वै
(२) ऋतवै क्रमुव्येव प्रति तिष्ठति पश्चमि-

(पञ्चमानुवाकोऽक्षमन्वयालयानम्)

रुचराभिरुपे तिष्ठते द्वादशा सं पद्यन्ते द्वादशा
भासाः संवत्सरः संवत्सर एव प्रति तिष्ठति
यथा वै पुरुषोऽश्वो गौर्जीर्यित्येषमग्निराहितो
जीर्यति संवत्सरस्य परस्तोदाग्निपावमानीमि-
रुपे तिष्ठते पुनर्नवमेवैनमजरं करोत्यथो पुना-
स्येवोपे तिष्ठते घोरं एवास्यैष उपे तिष्ठते (३)
दमं एवास्यैष उपे तिष्ठते याच्छजैवास्यैषोपे
तिष्ठते यथा पापीयाऽन्ध्रेयांस आहृत्य नमस्पति
ताहृगेव तदौयुद्दा अग्नेऽस्यायुम देहीत्याह ४५-
युद्दा हेष वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहीत्याह
वर्चोदा हेष तनुपा अग्नेऽसि तनुवै मे पाही-
त्याह (४) तनुपा हेषोऽग्ने यन्मे तनुवा
कनं तन्म आ पृष्ठेत्याह यन्मे प्रजायै पश्चाना-
मनं तन्म आ पूर्वेति वायैतदाह चित्रावसो
स्वस्ति ते पारमशीत्याह रात्रिर्यै चित्रावसु-
रव्युष्टौ च एतस्यै पुरा ब्राह्मणा अभैपुर्व्युष्टि-
भेदाव रुच्य इन्धोनास्त्वा शतम् (५) हिमा
इत्याह शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवे-
न्द्रिये प्रति तिष्ठत्येषा वै सुर्मी कर्णकावत्ये-
तया ह स्म वै देवा असुराणां शतवह्नीः स्तुर्व-
हन्ति यदेतया समिधमादधाति वज्रमवैतच्छ-
तर्मी यज्ञमानो ब्रातुन्याय प्र हरति स्तृत्या
अच्छुभ्यद्वकारः सं त्वर्मग्ने सूर्यस्य वर्चसाऽ-

(कथमानुवाकोक्तमन्त्रयाहत्यानेन)

गथा इत्याहैतत्त्वमसीदमहं भूयासमिति वाचि-

तदाहु त्वमग्ने सूर्यविचारा असीत्याहैऽशिखमे-

वैतामाशास्त्रे (६) ॥

(मूर्धन् पहवा ए उ तिष्ठते पाहीत्याह शदमहै षोडश च) ।

इति कृष्णयजुवेदीयतैतिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
पञ्चमप्रशाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रशाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

तप्त्येऽनुवाके पञ्चमानुवाकोक्ता मना व्याख्यायन्ते । उपेत्यादिमन्त्रसं-
चोपस्थानेन योतिष्ठेते विष्टुत्प्रदशादिस्तोमवद्विग्रहोत्रेऽपि स्तोमयोग उपचर्यत
इत्याह—अयक्तो वा इति । यः सामरहितः स पक्ष एव न भदति । ऋग्मेदादावृचि-
भेदाच गित्यचः सामसंघः स्तोमः । ते चास्मिन्नामिहोत्रे मन्त्रसंवेन सेपाद्यति ।

उपशब्दसूचितं दर्शयति—

उपेत्याहेति । यजा॒ः पञ्चम भूलोकमुपर्यच्छुभिति । तस्माद्यजमानोऽप्युपश-
ब्दसामध्यात्मजां पश्चूथेत्य तद्युक्तं भूलोकमुर्तिति ।

पत्नशब्दसूचितमाह—

अस्य प्रत्नामिति । ह्यर्गलोकस्य दिरंतनत्वेन पत्नशब्दसूचितत्वानेन
शब्देन स्वर्गीरोहो भवति ।

पूर्वशब्दपृथिवीशब्दाभ्यां सूचितं दर्शयति—

अश्मिमूर्धेति । मूर्धन्ते शेषेन यजमानं समानानां समामजातीयानां भव्ये
करोति । अरि च देवलोकाद्यागत्य मनुष्वलोक एव प्रतिष्ठितो मवतीत्यर्थः ।

पथपशब्दसूचितं दर्शयति—अयमिहेति ।

इन्द्रस्य वल्लभिमानित्वाद्येत्र तेजोभिमानित्वाच्छब्दद्वयेनोभयप्राप्तिः सूच्यत
इत्याह—उभा वामिति ।

मन्त्रवर्गते रथिशब्दं व्याचहे—अर्थं ते योनिरिति ।

(पश्चानुदाकोक्तमन्त्रव्यास्थानन्)

पूर्वोत्तरपटकाम्पां पतिदिनमुपस्थानं विवरे—

पादिभ्रह्मपतिष्ठत इति । उपस्थित इत्यादिके पूर्मिष्टकम् । अथ आयुर्वी-
त्यादिकमुतरपटकम् ।

पूर्वदृकेन यथा पतिदिनमुपस्थानं तद्दुखरेणापि शास्त्रे कालविशेषं विवरे—

यथा वै पुरुष इति । पुरुषादीनां विरकालेनेवाग्नेः संपत्सरे वासीं जरां
निवार्यं नूतनशारीरं शोधयितुं सुवत्साराद्विर्विष्टमुपस्थानम् । अग्निदेवतामाः इममा-
नदेवतायाऽथ संबन्धिन्य फलं जाग्रिपामभान्यः । यद्यप्यग्निरेव शोधकत्वात्प्रपान-
स्थाद्यि शोधकत्वोपाधेस्वरूपमिष्टेत्य निर्देशमेदः ।

विहितमुपस्थानं चतुर्वरिमनूद्य प्रशंसति—

उपतिष्ठत इति । उपतिष्ठत इहि येदेव पवास्त्याशेषोग्ये यजमानेन तहा-
नुमाणानुमाहकर्त्तव्यः । तथा द्वयो दाहादिलक्षणोपद्रवमिवारणम् । तथौ
पनादियात्मा । किंच—पथा द्वोके कमिहरिद्वो धनिकाय किंचिदुपायन-
पानीय नपत्कारै करोति ताहग्निशुपस्थानम् । अयमिह पथपो धार्य चातुर्भि-
रिति योग उक्तः । अते वापस्त्र दुर्घुनाविति अनिष्टनिवारणम् । अथानो
वर्षया रग्मिति यात्मा । यन्वं वैचेयाश्रय इत्युपागमनम् ।

यथाणां यजुपामर्थैर्सिद्धिं दर्शयति—आयुर्दा इति ।

तनुशब्देन यजा पशवभोपलक्षिता इत्यभिष्टेत्य व्याचहे—अप्ये यन्म इति ।

चिक्षावसुपदस्यार्थं वाक्यतात्पर्यं च दर्शयति—

चित्रावसो इति । नक्षत्रादिरूपं चित्रमिष्टकत्वा चस्तपस्थामिति रात्रि-
चित्रावसुः । अव्युहिः यमातान्त्रः । हेमन्तर्त्तो रात्रेदीर्घत्वेन मधातं न भविष्यते-
वेति कदाचिद्वालक्षणा भीता भतः पारमशीमिति पार्वत्यना प्रभातं सभवते ।

यात्संख्यां प्रशंसति—

इन्धाना इति । अस्त्र मन्त्रस्योपस्थाने समिदावाने च विनिषेगद्वयं सूक्ष-
कार उदाजहार—“ इन्धानास्त्वा शत् ६ हिमा इत्युपस्थायेन्वानास्त्वा शत् ६
हिमा अग्नेः समिदस्यभिक्षास्त्वा या पाहि तोपस्थ समिदसि परेस्याम एवं यमस्य
समिदसि मृत्योर्या पाहीति चतुर्सः समिद एकैकस्मिन्नाचाय ” इति । तत्रोप-
स्थानान्मन्त्रस्तावेन मन्त्रो व्याख्यातः ।

१. स. “ले देहो यथा जीर्णति तथाऽग्नेः । २. क. च. ङ. “शार्विवादि” । ३. स. “निषाय ।
४. क. च. ङ. “र्थसि” । ५. स. “रस्ता मा पहि ये” । ६. स. “ङ्गलप्र” ।

अथ तस्यैव समिदाधानाङ्गत्वे विधत्ते—

एषा चां इति । ज्वलनी लोहमयी शूला शूर्पी । सा च कर्णकावली छिद्रवती । अन्धरपि ज्वलन्तीत्यर्थः । वत्समनियमृक् । एकेन पहरेण शब्दसंख्या-कान्धारयन्तः शूरा: शतकहीः । अमुराणः शूर्पे वाहशानेतयर्चां देवा हिंसन्ति । अनया समिदाधानेन शतधीभेनामृचं वर्णं कृत्वा वैरिणं हन्तु प्रहरति । अच्छ-म्बद्कारं स्वस्य विनाशो धथा न भवति तथेत्यर्थः । स्तूतैः नाशाभावेन विस्तीर्णवाया इत्पर्यः ।

सं त्वमग्र इत्यर्थाप्तेगुणकथम् स्वस्यापि वत्ताधेनयेत्याह—सं त्वमग्र इति ।
द्वितीयार्थं सं नामामुखेति धार्थनभिति दर्शयति—त्वमग्र इति ॥

इति श्रीमत्साधणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लक्षणयजुर्वेद-
दीमत्तिरीयसंहिताभाष्ये वथमकाण्डे पञ्चमपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रणवाहके पञ्चमपाठके ३४मोऽनुवाकः) ।

सं पैश्यामि प्रजा अहमित्याह् यावन्त एव
ग्राम्याः पश्चप्रस्तानानेवावै रुचेऽम्भः स्थाम्भो
वो भक्षीयेत्याहाम्भो खेता यहः स्य महो वो
भक्षीयेत्याह् महो खेता सहः स्य सहो वो
भक्षीयेत्याह् सहो खेता ऊजः स्योजौ वो भक्षी-
येति (१) आहोजौ खेता रेवती रमेष्वायि-
त्याह् पश्चवो वै रेवतीः पश्चनेवाऽस्तमन्तर्मयत
इहैव स्नेतो माऽप्य गातेत्याह् प्रवा एवेना अन-
पगाः कुरुत इष्टकचिद्वा अन्योऽग्निः पश्चुचि-
दन्यः सर्वहिताऽस्मिं विश्वरूपीरितिं वत्समभि
मुशत्युपैत्नं धने पश्चुचितमेनं कुरुते प्र (२)

(गात्रानुवाकोलमन्त्रव्याख्यानस्)

वा एषौस्माल्लोकाच्चर्वते य आहवनीयमुप-
 तिष्ठते गाहैपत्यमुप तिष्ठते इस्मज्जेव लोके प्रति
 तिष्ठत्यथो गाहैपत्यायैव नि हनुते गायत्रीभिरुपे
 तिष्ठते नेजो वै गायत्री तेजं एवाऽत्यन्ध-
 नेऽयो यदेत् तु च मन्त्राह संतत्ये गाहैपत्यं वा
 अनु द्विपादो वीराः प्र जायन्ते य एवं विद्वा-
 न्द्रिपदीभिग्हाहैपत्यमुपतिष्ठते (३) आऽस्य
 विरो जायत ऊर्जा षः पश्यान्तु जां मा पश्यते-
 त्याहाऽशिष्मेवैतामा शास्ते तत्सवितुर्वरेण्य-
 भित्याह प्रभूत्ये सोमान्^१ स्वरेणभित्याह
 सोमपीथमेवावै रुधे कृष्णुहि ब्रह्मणस्यत
 इत्याह ब्रह्मवर्चसमेवावै रुधे कदा चन स्तरी-
 रसीत्याह न स्तरी^२ राजिं वसति (४) य
 एवं विद्वान्भिमुपतिष्ठते परिं त्वाऽम्ने पुरं वय-
 भित्याह परिधिमेवैतं परिं द्व्यात्यस्कन्दायामने
 मृहपत् इत्याह यथायजुर्वैतच्छत्^३ हिमा-
 इत्याह शतं त्वा हेमन्तानिनिधिषीयेति वै-
 तदाह पुञ्चस्य नामं शृङ्गात्यआदमेवैनं करोति
 तामाशिपमा शास्ते तन्तवे ज्योतिष्यतीभिति
 शृङ्गायस्य पुत्रोऽजातः स्याचेंजस्वेवास्य ब्रह्म-
 एव्यस्ती पुत्रो जायते तामाशिपमा शास्तेऽमुम्बै
 ज्योतिष्मतीभिति शृङ्गायस्य पुत्रो जातः स्याचे-
 जं एवास्मिन्नश्चावर्चसं दंधाति (५) ॥

६२४ श्रीमत्साधणाच्चार्यविचित्रभाष्यसमेता— [१ प्रथमकाण्डे—

(पष्ठानुवाकोऽनुमन्त्रवाचास्यानम्)

(कर्जं वा भक्षीयेति प गाहैपत्यमुपदिष्टेते वसति ज्योतिष्ठन्तीमेकाम्बिरङ्गच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके पञ्चमप्र-
पाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अध प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अष्टप्रेऽनुवाके पष्ठानुवाकोका मन्त्रा व्याख्यायते । देवेऽप्यजस्त इत्यनेन
पदेन गवाधादयो विवक्षिता इत्प्रभिषेत्याऽऽह—सं परशामीति ।

अम्बोमहः सहकर्णं शब्दैर्गेवामुपलक्षणं पुक्षित्याह—अम्ब हति ।

रेपतीकम्बेन विवक्षितं क्षीरादिधनमाशामसरीदि व्युत्पत्तिमभिषेत्य इपात्थे—
रेवतीरिति । आत्मन्त्वकीयगृह इत्यर्थः ।

स्वेत्यनेन खवर्णीवर्णं याऽप्य गतिरूपेन वियोगः भावत् प्रार्थनैः इत्याह—है—
वेति ।

वेत्सस्त्वर्णी विषये—

इष्टकचिदिति । इष्टकामुग्धाय यथा कविदिग्नीयते तथा एशमुग्धाया-
न्योऽप्तिर्थीयत इत्प्रत्येकते । तथा सति वस्तस्त्वर्णेन पश्यमुखपादाभिष्ठितो भवति ।

गाहैपत्योपस्थानं विषये—

प्र वा एष इति । “सुवर्गो लोक आहवनीयः” इति भूत्यन्तरात्मदुपस्था-
नादेत्तोकपच्युतिः । सा च गाहैपत्योपस्थानेन स्वाधीयते । किंचाऽऽहवनीय
एव तात्पर्येते गाहैपत्यमुपतिष्ठानः स्त्रप्रतिष्ठासिद्ध्यर्थं केवलं तद्यत्पत्तिः ।

उप त्वाऽप्य इत्याद्यास्तिस्त करो विषये—

गायत्रीमितिः । मजापविमुखादप्रिना तहोत्पन्नत्वाद्याद्या स्वेतस्त्वम् ।
तृचानुवचनमविच्छेदार्थम् ।

अप्त्वे त्वं न इत्याद्यास्तिस्तो द्विषदा विषये—गाहैपत्यमिति ।

पञ्चतेति लोदाशीरर्थत्वं दर्शयति—ऊर्जा व इति ।

सत्त्वित्सोमस्तशब्दानामेभिष्ठाप्यमाह—तत्सवितुरिति ।

स्तरीरसि नेति निषेधस्थामिष्ठाप्यमाह—

कदा चनेति । अन्धकारमुका राविष्ठोरवृष्टिकादिवाघमुकदया स्तरीर-
त्युर्थये । विष्ठानुवस्थाता तात्पर्णी राविष्ठो नाधिवत्तति, किंतु सुखकरीमित्यर्थः ।

प्रिया० खुलू० ८]

कृष्णयजुर्वेदो यतैचिरीयसंहिता ।

424

(बठानुपर्को कमन्दाव्यास्त्यानम्)

परि धीमहीतितिलङ्घनम्बन्ध एवमिरस्कम्भनार्थः परिधिरित्याह—परि त्वाऽम्बन्धति ।

मन्दस्य स्पष्टात्मेतां दर्शयति—अम्बे गहपत इति ।

हिमाचल्पो हेमन्तवाचीसाह—शत^५ हिमा इवि।

तमावैऽमद्भुत त्रिपुरा नामस्तुष्टेण विघ्ने—

पञ्चस्य नामेति । इन्हें पञ्चम् ।

अनुष्ठानपूर्विषयस्वभूतम् उत्तमपूर्विषयोऽद्यःयद् इति विवर्णां दर्शयति—तामाशिष्माशास्ति ।

अथ श्रीपर्वा

तुवीयाध्यायस्य तुवीयपादे चिनितवम्—

“ऐस्ये पृथीपत्र बहिर्भिन्नमन्मोर्ध्वकहनन् ।

समञ्चयो धीर शक एकोऽपि: केवलोऽथवा ॥

विकल्पः अविलम्बम्य गणावत्या सम्भव्यः

भूति: शास्त्रयन्वदोरेति अक्ष एकोऽपि लिङ्गन् ॥

शक्तिहरका भवित्वा शीमा द्विज़ों आपनवापक्ष

‘नेयकाहस्त्रात्मके शाष्ठे अस्याऽप्त्वा केवले दिमुगः’ ॥ इति ॥

“ऐन्या गाहैपत्यमुपतिष्ठदे” इवि श्रूपते। “कदा तम स्वरीरसि नेन्द्र सधसि बाहुषे” इत्यसादूगैऽवी। तत्त्वेन्द्रस्य शकाशनात्। हे इन्द्र त्वं कवा-चिदपि धातको न भवासि किंत्वाहृतिं इत्यते एजपानाप प्रियस इत्यर्थः। तत्त्वेन्द्रपकाशनसापद्यरूपाणि लक्षणमन्त्रस्येन्द्रविषयकियासाधनत्वं गम्यते। यथासौ मन्त्र इन्द्रप्रधानककियावाः साधनं न भवेचदानीकनेन मन्त्रेणेन्द्रपकाशनं व्यर्थं स्पात्। तस्मादेतन्मन्त्रकरणककियोऽपविन्दः प्रधानमित्येताहशब्दभ्युपादनं लिङ्ग-विनियोगः। काऽस्तौ कियेति विशेषविज्ञासायामैऽयोपतिष्ठत इत्यनेनाविरुद्धपद-द्वयरूपेण वाक्येनोपस्थानकियाथां पर्यवसानं किम्यते। तथा सर्वैऽद्वयन्त्रेणेन्द्रमु-पतिष्ठत इत्ययमर्थः पर्यवस्थति। तथा गाहैपत्यमित्यनया द्विनीयान्तपद्मूलया भूत्या गाहैपत्यस्य पाधाम्य गम्यते। तप्त्वा मुण्डभूत्वा यत्किंचित्करणाककियामभ-रेण न संभवति। तत्स्ताहृतीं कांचित्कियां पति गाहैपत्यपाशाभ्यपित्येताहश-

१ श. प्रायः इति

त्रुट्पृथक्षादनं भूतिविनियोगः । ऐच्छोपविष्टत इति पद्मदेवेन मन्त्रविशेषकिम्बावि-
शेषयोः पर्यंतसाने मवति । तथा सत्यैन्देव एवंतेण गाहैपर्यमुषपिष्ठत इत्यर्थो
मवति । तदेवं भूतिलिङ्गन्योर्यिरोधे सति प्राणत्वादिशेषाद्वीहियवर्तिकल्प
इत्येकः पूर्वपक्षः । इन्द्रगाहैपर्ययोः प्रधानत्वादिशेषादुपस्थानस्य गुणत्वात्प-
तिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायेनोपस्थानावृत्या भूतिलिङ्गन्योः समुच्चय इति
द्वितीयः पूर्वपक्षः । भूतिविनियुज्ञाना वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव विनियुज्ञके । अन्यथा
प्रतिमा सिंचेत्, वारिजा देहदिव्यपि विनियुज्येत । तत उपर्याध्यतेन लिङ्गस्य
प्रचलत्वादिन्द्र एव वर्णेणोपस्थेय इति तृतीयः पूर्वपक्षः । ऐच्छपन्तस्य गाहैपर्ये
मुख्यवृत्या शक्त्यमादेऽपि गौणवृत्या अकिरत्सीति भिवेशन इत्यस्मिन्नुदाह-
रणे पूर्वमेव दर्शितम् । तथा सति सामर्थ्यंभावकृतप्रतिष्ठापादान्निर्विद्वा भूतिः
शीर्षं विनियुज्ञके । लिङ्गं तु विलम्बेते । पन्तपदान्वादौ स्वाभिषेषपर्यं प्रति-
पादयन्ति । तत ऋर्थं मन्त्रस्य सामर्थ्यं निरूप्यते । पश्चात्सामर्थ्यवशास्त्वाध्य-
त्वादिनी प्राधान्यवाचिनी च भूतिः केवले । सा च भूतिमेन्द्रेणान्मुपलिहेतेवि
विनियुज्ञके । तथा च प्रथक्षश्वतौ स्वाभिषेषप्रतिष्ठादनविनियोगयोर्वैध्यदर्शनी
सामर्थ्यविनियुज्ञानभूतिकल्पनध्यावारौ न स्त इति शाखलमात्रमा लिङ्गं वाप्यते ।
न च पत्वक्षभूतिविनियोगवेलायामलव्यात्मकत्वेनायामे लिङ्गं कथं वाप्यतेति
शहूकृनीयम् । भूतिक्षमत्वादिविषयवृत्त्यैवापि शाखलमात्रम् । भूत्या विनियुक्तस्य
मन्त्रस्य पुनर्विनियोगाकाङ्क्षाया अनुदयादिविनियोगके लिङ्गं कथं पाप्यति ।
तस्माद्वाहैपायोपस्थाने मन्त्रः पत्वक्षभूत्या विनियुज्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थिकाशे कृष्णप्रज्ञे-
दीयतौतिर्तीयसंहितामात्रे प्रथमकाण्डे पञ्चमपाठके-
ठपोऽनुसाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमाङ्के पञ्चमपाठके नवमोऽनुसाकः) ।

अभिहोत्रं जुहोति यदेव किं च यज्मानस्य

स्वं तस्यैव तद्रेतः सिद्धति प्रजनने प्रजननं
हि चा अभिरथीर्थीरन्तंगता दहति नास्ततो

(पूर्वोक्तोपस्थानस्यामिहोजाद्ग्रातापदर्शनम्)

भूयसीः प्र जायन्ते यत्सायं जुहोति रेते एव
 तत्सिद्धति पैव प्रातस्तनेन जनयति तद्रेतः
 सिक्तं न त्वष्ट्राऽधिकृतं प्र जायते यावच्छो वै
 रेतसः सिक्तस्य (१) त्वष्टा रूपाणि विकरोति
 तावच्छो वै तत्प्र जायते एष वै देव्यस्त्वष्टा यो
 यज्ञते यज्ञमिहणं तिष्ठते रेतस एव सिक्तस्य
 बहुशो रूपाणि वि करोति स पैव जायते
 शःश्वो भूयान्ध्वति य एवं विद्वानमिमुपति-
 इतेऽहं देवानामासद्विरसुराणां तेऽसुरा यदे-
 वानां विच्च देवमासीनेन सह (२) रात्रि-
 प्राविश्यन्ते देवा हीना अमन्यते तेऽपश्यन्ना-
 ग्रेयी रात्रिरात्रेयाः पश्यते इममेवामित्य स्तवाम-
 म नः स्तुतः पश्यन्पुनर्दास्यतीति तेऽप्तिमस्तु-
 वन्तस एम्यः स्तुतो रात्रिया अध्यहरमि पश्य-
 न्निराज्ञे देवाः पश्यन्वित्वा कामाऽअकुर्वते य
 एवं विद्वानमिमुपतिष्ठते पश्यमान्ध्वति [३]
 आवित्यो वा अस्माल्लोकाद्भुतं लोकमैत्सोऽभुतं
 लोकं गत्वा पुनरिमं लोकमन्यध्यायतस इमं
 लोकमागत्य मृत्योरविभेन्मृत्युसंयुत इव हेत्य
 लोकः सोऽप्तमन्यतेममेवामित्य स्तवानि म मा-
 स्तुतः सुवर्म लोकं गंभिष्यतीति सोऽग्निम-
 स्त्रीत्स एन्यः स्तुतः सुवर्ग लोकमगमयत्यः [४]
 एवं विद्वानमिमुपतिष्ठते सुवर्गमेव लोकमेति

सर्वमायुरेरेत्यमि वा एषोऽप्ती आ रोहति य
एवाकुपतिष्ठते यथा सलु वै अयोनन्यारूढः
कामयते तथा करोति नक्षमुपै तिष्ठते न प्रातः
स २ हि नक्ते ब्रतानि सूज्यन्ते सह अयोध्य
पापीयाऽव्यासाते ज्योतिर्वा अस्मिस्तमो
रात्रिर्यत् (५) नक्तुपतिष्ठते ज्योतिर्पैव तम-
स्तरत्युपस्थेयोऽम्नीद्वायोपस्थेयोऽ इत्याहुर्मनु-
ज्योतिर्वै योऽहरहराहत्यार्थेन याचति स इन्द्रै
तमुपार्च्छत्यथ को देवानहरहयाचित्यनिति
तस्माज्ञोपस्थेयोऽथो सल्वाहुराशिषे वै कं
यज्ञमानो यजत इत्येषा सलु वै (६) आहि-
तामेराशीर्षदमिसुपतिष्ठते तस्माकुपस्थेयः प्रजा-
पतिः पश्चनसूजत ते सूष्टुषा अहोरात्रे प्राचि-
शन्ताग्न्यन्दौभिरण्डविन्द्यच्छन्दौभिरुपतिष्ठते
स्वप्रेव तदचिच्छति न तत्र जाम्यस्तीत्याहु-
योऽहरहरुपतिष्ठत इति यो वा अग्नि प्रत्यह-
उपतिष्ठते प्रत्येनमोषति यः पराश्विष्वद्प्र-
जयो पश्चुभिरेति कवातिर्यहुषिवोपतिष्ठते
नैनं प्रत्योषति न विष्वद्प्रजयो पश्चुभिरेति
॥ ७ ॥

(सिक्षपै सह भवति यो यत्तलु वै पश्चुभिरुयोदय च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाण्डके
पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(पूर्वोक्तोपस्थानस्थामिहोत्रामूलप्रदर्शनम्)

(आथ पथमकाण्डे पञ्चमपाठके नवमोऽनुवरकः) ।

नवमेऽनुवाके पूर्वोक्तोपस्थानस्थामिहोत्रामूलप्रदर्शनम् । तत्र तायद्विहोत्रं
विधत्ते—

अग्निहोत्रमिति । वाक्यमान्तरविहितेन पश्योदृष्टिष्वाग्वादिदध्येष्वामिहोत्र-
नामकं होत्रं कृपात् । यज्ञमानस्य क्षीरप्रभूतिकं यत् वृषभौ तुतं न तद्विवरणे
किंतु तस्यैव यज्ञमानस्य तत्स्वं भूत्वा इति इति ।

तद्वस्थानं इष्टानेनोपपादयति—

रेतः सिद्धतत्त्विति । यथा पश्योत्पादके योनौ सिक्कं रेतोऽधितित्वे तथाऽप्येः
पञ्जमन्तरकृपत्वाच्चस्मिन्नुत्तमवित्तिः ।

ननु यद्विसर्पिष्ये प्राप्त्वानां दृष्ट्याणां दाहः पश्यक्षेणोपलभ्यते इत्याशाङ्कुम्याऽऽह-
अथौषधीरिति । यथपि घण्काले दातार्याः स्वसमीर्तं प्राप्त्वा ओषधीदिहति
तथाऽपि दग्धास्ता ओषधयो दृष्टिकाले भूयस्थः यजा॑४न्दे । तस्मात्पञ्जमन्तोऽप्तिः ।
कालदृष्यं विधत्ते—

यत्सायामिति । सायंकालीनहोत्रेन सेचनम् । यातःकालीनहोत्रेनोपपादनम् ।

विहित्यामिहोत्रस्याङ्कुम्यपस्थानं विधत्ते—

रेतः सिद्धमिति । दोके योनौ सिक्कं रेतो विश्वकर्मणा यदि न विकिषेत
तदा नैव पश्योत्पत्तिरस्ति । स च तदा पावन्ति रुद्रपण्युद्दिश्य रेतो विविधं क-
रोति तद्वस्थ्युत्पयन्ते । अतापि यज्ञमानो देवैरनुगृहीतस्तदा ततो विविधरूपक-
रणाय वह्नीमिलपतिष्ठते । अयमुपस्थानकर्मविधिः । इत्यनुवादेनैव वह्निलिपतिष्ठत
इत्यादिमन्त्रविधिः ।

उपस्थानं पश्यसति—

स प्रैवेति । उपस्थाना पञ्जामुखाद्य पतिदिनमुत्तरोत्तरं घनादिभिर्वर्षेति ।

पक्षारात्मरेण प्रशंसति—

अहदेवानामिति । विष्णे पूर्वस्तद्य एशुरूपं धर्मं, वेद्यमतः परं छम्युं योग्यं,
तदुभयं देवदृष्टिप्रहृत्य तेन सहायुरा रात्रिं प्राविष्टाच्चर्थकारे कापि गताः । ततः
पशुहीना वयमिति विद्यन्तो देवा उपायमप्रयन् । रात्रावशेः पक्षाशाधिकवाचा-
चिराद्येषी । अज्ञेः पञ्चस्थामिहोत्रात्मक्षेत्रेऽप्यविद्याः । स्तुतः सोऽस्त्रिरेभ्यो देवार्थं
रात्रेऽप्याहत्याहरमिलक्ष्य तात्पशून्तिराज्ञिरशमयत् । कामात्मोगान् ।

पुनः पक्षारात्मरेण प्रशंसति—आदित्यो वा इति ।

पुनरपि यकारान्तरेण पश्चात्तति—

अभि वा इति । एनावाहवनीयमाहेष्टयौ म उपतिष्ठत इषोऽग्नी वधावध्या-
रोहति स्ववशी करोति । यथा लोके कथित्यूर्वेषयमः सञ्जेवं कामयतेऽहं विद्या-
दिना अेह उत्तरं पदमध्यात्मको भवित्यामीति वयाऽप्यं यजवान उपस्थानेन स्व-
स्योत्तमं पदं करोति । तस्मादुपस्थानं प्रशस्तवित्यर्थः ।

अथ केचित्पातारामिनोपस्थेय इत्पादुः । अन्ये तु न कदाचिदप्युपस्थेय इति ।
तिज्ञानितस्तु सर्वदाऽप्युपस्थेय इति । तत्र वृथम् पूर्वपक्षे दर्शयति—

नक्तमुपतिष्ठत इति । रात्रे इताभ्यनुकूलगानि कपोणि संसूज्यन्ते संकी-
णानि भवन्ति । अन्वकरि केन कथमनुष्ठितमिति न ज्ञायते । यथाशास्त्रमनुष्ठितो
प्रतिशेषः अेषास्त्राद्विषरीत्येतापीयान् । वायुमी सहेष विषवः । तथामाकुपस्थित-
ते सत्यग्निना व्योतिता रात्रिप्रयुक्त तमोदोषे तरति । तस्माक्तमुपस्थेयः । अ-
हनि तु तमोदोषाभावाभावोपस्थेय इत्येकः पूर्वपक्षः ।

द्वितीयपूर्वपक्षे विचारपुरःस्तरे दर्शयति—

उपस्थेय इति । प्लुतिर्विचाराभ्यां । लोके मनुष्यायैव तावद्वाङ्गे यः कोऽपि
दरिद्रो यत्किंचित्कर्मारकलादिकमुपायनसाहत्य तदः प्रतिदिनेभैर राजाने पति
क्षेत्रधनादिके यदि याचति तदा स याचकस्ते राजाने वीडप्रत्येव । वथा तु यि
को नाम महाप्रभावावनेवान्यविदितं याचितुभवन्ति । याच्छारत्वं देवदुपस्थानम् ।
आयुर्दा अमेऽस्यायुर्मे देहीत्यादिमन्त्रेषु तत्पतिवितः । तस्मादभिः कदाचिदपि
नोपस्थेय इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

तिज्ञानं दर्शयति—

अथो सल्वाद्युर्शिति । अप्योशब्दः पूर्वक्षम्यावृत्त्यर्थः । आश्रिते वै स्व-
पेक्षिते सर्वमाशास्त्रितुमेव के प्रजापतिसहस्रं सर्वदेवात्मकमार्प्तं यति यजपानो
यजत इत्यभिज्ञा आदुः । लोकेऽपि रात्रिभित्वुत्तिमविज्ञायाकाण्डे देहि देही-
त्युके सन्मुखरोधो भवति । यदा तु प्रयोगवा विनोदेन वा परितोप्युत्ताय याचते
तदानीमुत्ताहयुक्तो याचितात्प्रत्ययन्तमधिकमेव ददाति, वद्वदाहिताग्नेयन्तैरुपस्था-
नमेव याच्चा । सा च बहुविधमश्चापूर्वकत्वाच्चोपरोवाय भवति किंतरथन्त-
परियोगायैव । तस्मात्साप्यं यातश्च वद्विरुपस्थेय एव ।

कग्निभक्षपस्थानं प्रश्चात्तदि—

प्रथा० ५ अनु० ३०] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितां ।

८६१

(प्रवत्सयो यजमानस्योपहवानमन्मा वर्णपूर्णमासाङ्गमन्वाच्च)

प्रजापतिरिति । अहोरात्रेवत्तम्यामन्तर्धापिताः पशदृष्टम्भौत्यकमन्वैर-
विष्टाः सामो लभ्याः । तस्माऽङ्गम्भोभिकपत्यानं विनष्टवस्तव्येषणाय भवति ।

तदुत्स्थानस्य प्रतिदिनकर्तव्यतामुक्तयति—

न तत्रेति । उपस्थानुरभीहप्रार्थिनासज्जावादुपस्थेयस्य सुतिसज्जावाच्च तत्रो-
पस्थाने कस्यापि जाम्यात्म्यं नास्ति ।

उपस्थानवेदापापीपनिरधीनपुस्तवं विधते—

ये वा अग्निभिति । [पृथ्यङ्] उत्पहूमुखः । तथा सत्यग्निरेति यज-
मानं प्रत्योक्तवि यातिकूल्येन दहति । (पराह) पराहमुखः । तथा तति यज-
मानः प्रजाया पशुभिष विष्टम्भेति विषुको भवति । कवातिर्यङ्गिवेषनिर-
धीन इव ॥

इति श्रीमत्सापणाचार्पविरचिते पाठवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिताभाष्ये पथमकाण्डे पञ्चमपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पथमाण्डे पञ्चमपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

मम नामे प्रथमं जातवेदः पिता माता च
दृष्टुर्यदग्ने । तत्त्वं चिंमुहि पुनरा मदैतोस्त-
वाहं नामे विभराण्यरने । मम नाम तत्त्वं च
जातवेदो वासन्ती इव विवसानी ये चरावः ।
आयुषे तत्त्वं जीवसें वृथं यथायथं वि परिं दधा-
वहं पुनस्ते । नमोऽनयेऽप्रतिविद्वाय नमोऽ-
नाधृष्टाय नमः सज्जाने । अचांडः (१)
अग्निर्बृहद्देवा विश्वजित्सहन्त्यः अष्टो गन्धर्वः ।
तत्पितामो अमे देवास्त्वामाङ्गतयस्त्वदिवा-
चनाः । सं मामायुषा सं गौपत्येन सुहिते मा

(प्रवल्पयतो यजमानस्योपस्थानमन्वा दर्शपूर्णमासाद्यमन्वात्)

धाः । अयमग्निः अष्टतमोऽयं भगवत्तमोऽयं
संहस्रसातः । अस्मा अस्तु सुवीर्यम् । मनो
ग्नोतिर्जुषतामाज्यं विर्जिष्ठं यज्ञः ॥ समिमं
देधातु । या इष्टा उपसो निरुच्चव्यताः सं
दधामि हृविष्टा द्वृतेन् । पथस्वतीरोपधायः (२)
पथस्यद्वृकुरुधायां पथः । अपां पथसो यत्पय-
स्तेन मायिन्द्र सूर्य सूज । अग्ने ब्रतपते ब्रत
परिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् ।
अग्निः ॥ होतारमिह तः ॥ हृवे देवान्यज्ञियानिह
यान्हवामहे । आ यज्ञु देवाः सुमनस्यमाना
विष्णन्तु देवा हृविष्टो मे अस्य । कस्त्वा युनक्ति
स त्वा युनक्ति यानि धर्मे कपालान्युपचि-
न्वन्ति (३) वेदसः । पूष्णस्तान्यपि ब्रत
इन्द्रवाय वि मुञ्चताम् । अमिक्षो इमो जीर-
दानुर्यत् आत्मस्तदेमन्युनः । इष्मो वेदिः परि-
पथव्यत् सर्वे यज्ञस्याऽयुरलु सं चरन्ति । त्रय-
स्तिः इष्टाजन्तवो ये वित्तिनिरे य इमं यज्ञः ॥ स्व-
धया ददन्ते तेषां चित्रं प्रत्येतदेखामि स्वाहा
इमो देवाः अप्येतु (४) ॥

(अष्टाऽ ओर्पय उपचिन्वन्ति पञ्चत्वारित्वाच्च)

इति कृष्णायज्ञबोद्दीयतैनिरियसंहिताशां प्रथमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(यजत्स्यतो यजमानस्योपस्थानमन्ना दृश्यपूर्णमात्राज्ञप्रक्षापः)

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्राप्तके दशमोऽनुवाकः) ।

दृश्यमानुवाकस्य पूर्वभागे यजत्स्यतो यजमानस्याग्न्यपस्थानमन्ना उत्तरमात्रे केचिद्दृश्यपूर्णमात्राज्ञप्रक्षापः ॥२४॥ मिहीयन्ति । कल्पे—“यजत्स्यतेऽप्यन्नाहामीन्तमापेहीति ज्वलत इष्टित्वते” इत्युपकम्भोकं “पश्यन्ते शास्य पाहि तामे गोपायास्माकं पुनरागमादित्याहृतनीये पम नाम पथमे जातवेद् इति च” इति ।

तत्र पश्यन्तिमादिमन्त्रः शास्यान्तरमतः । मनवान्तरपाठस्यु—

मम नाम प्रथममिति । जात्याप्तम नेत्रदृश्यं देवदृश्यमशद्चादिक-
मेकपुरात्याधीक्षिणादिकमपरम् । अत एव श्रूयते—“तस्माद्दिनामा जात्याणोऽ-
धुकः” इति । तत्राध्यापनदिक्लब्धे पश्यत्यापुष्याध्यायादिके चरमम् । अप्ये
जन्मकाले मातापितृभ्यां कृतत्योऽप्यदत्तादिके प्रथमम् । हे जातवेदो मम यत्पथमे
नाम तत्त्वं धारय । कियन्ते कालम् । पुनरा मैदौः । अा पदीषपुराममान् ।
अहमरि तत्र नाम धारयामि । त्वमके देवदत्यं निर्हरन्मदीयं कार्यं कुरु । तत्त्वा-
यद्यारिक्ता मम गत्यव्यदेशो देवकल्पमेव न संभवतीत्यर्थः ।

कल्पे—“अभ्येत्याहामीन्तमापेहीति ज्वलत उष्टित्वते” इत्युपकम्भोकं
“कम नाम तत्र च जातवेद् इति चतुर्सूभिराहृतनीयम्” इति ।

तत्र प्रथमा—

यथ भाग तत्वेति । हे जातवेदो मम देवदत्यादि नाम तत्र च वहशादि
नामेत्मेष्ये नामनी विपरिकृत्यान्योन्यवासती विष्येण वसानाविवेदानीवायौ
चरादः । अत ऊर्ध्वे ते नामनी तत्र चाहं च पुनरपि मथायथं तदीयं वहश्या-
दिनाम तत्वेव मदीयं च देवदत्यादिनाम मदीमेव यथा भवति तथा विपरिकृत्य
परिदधादै । एव सत्यायुद्युद्येनादिसंपर्क्या प्रशस्तजीवनं च भवति ।

अथ द्वितीया—

नमोऽनन्यः इति । अप्रतिष्ठिदाम केनविद्वाहिताय । अनाधुष्टाय केना-
प्यतिरस्तुताय । सुधां तीहत्वदीप्तये । अषाढः शशूर्णि सौदुमशक्यः । वृह-
दृष्टा अपरिभितायः । विष्यजित्सर्वस्य ऐता । सहन्मः स्वयं सहिष्णुः । अेष्टो
गृह्यवैः संगीतादिकलाविद्यास्वतिकुशलः ।

अथ तृतीया—

त्वत्पिताम् इति । त्वमेव वित्तपाठको येषां देवानां ते त्वत्पिताम् । स्वा-

६३४ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसंबोधेता— (१ पद्मकाण्डे—
(प्रत्यक्षलो यजमानस्योपस्थानमन्वय दर्शीपूर्णीमासाहृष्टमन्वयः)

याप्ता आहुतयो येषां देवानां ते त्वामाहुतयः । त्वयि हुताः सत्यो देवांतर्पय-
न्तीत्यर्थः । त्वयेव विशेषं वाचनप्रलम्पायिता येषां ते त्वदिवाचनाः । हेऽप्ते
मां दीर्घामुखा संखाः संयोजय । यौपत्येन गवीं स्वामित्वेन संयोजय । सुहिते
सुदृढ हिते पुरुषार्थे या धाः, मां स्थापय ।

अथ चतुर्थी—

अयम्भृतिनिरिति । प्रशस्तानां वधेऽविकामेन अहः । पुनरपि ताहतानां
मध्येऽप्तिशयेन अेषः अेष्वपः । भगवत्तद्वद् पौराणिकैर्यालयातः—

“ऐथर्वस्य समवस्य धैर्यस्य यशस्य विद्यः ।

भानवैराग्ययोर्वैव वर्णाः भग इतीरणा ॥ इति ।

उत्पत्ति पलयं चैव भूतानामिनतिं ननिम् ।

येति विद्यामविद्या च स वाच्यो भगवानिति ॥ इति ।

आविद्येन भगवान्भगवत्तमः । तहस्तासंरुपाकस्य धनस्य सनितारो दावारस्ते-
व्यतिशयेन दावा गोहस्तात्तमः । ताहस्तास्याम्भः यत्तादादर्थै यजमानाय यहं
शोभनं सायद्यमह्यु ।

कल्पः—“नवमीं वैदिति अवसेनिंचो जनान्वातयति यजानक्षिति वैत्योऽ-
स्थाप एवो अपीतिर्जुषवामित्याहुर्विं जुहुयात्” इति ।

निर्गमनतिपित्वारम्य नवमीं तिथिष्ठिकम्य एवसेनि सरेयतदवगन्तव्यम् । तद
मितो जनान्विति मन्त्रोऽन्यथाऽऽग्निः ।

मनो ज्योतिरिति । पूर्वार्थं भूमिभूमित्यनुवाके व्याख्यातम् । या उपतः पातः-
कात्तोपलक्षिता आहुतयः, यात्र निम्नत्रोऽस्तपयकात्तोपलक्षिता आहुतय इत्था
इत्तरेयजमानैरनुषित एव त्वन्विदिवास्ताः सर्वा आहुतीरमेन पूतेन हविषा संद-
शायि अविपित्तिनाः करेति ।

अम्बुपस्थानमन्वयिष्यः पूर्वमागो नदः । अथ दार्शिकयज्ञानमन्वादिविषय
उत्तरमाग उच्यते ।

कल्पः—“पयस्तलीरोपदय इत्यप आत्मायस्तुपस्थृत्यति वा ॥ इति ।

पठस्तु—

पयस्तलीरिति । सारवाची पयःदात्यः । ओपदयः पयस्तव्यः सारवत्यः ।

प्रपा० ५ अनु० १०] कृष्णयजुवेदीयतैचिरीयसंहिता । ६५५

(प्रकृत्यतो यजमानस्योपस्थानमन्त्र वर्ष्णपूर्णमासाकृत्यन्ताम्)

वीरुर्धा लवानो संबन्धि वृत्यतो निर्गतं कीरे तदृषि पृथस्वत्सारवत् । अपां मध्ये पत्वयः सारं यच्च पृथो गवादिक्षीरस्य पृथः सारं तेन सारेण सर्वेण हे इन्द्र मी संसूज संयोजय ।

अत्यने अत्यपत इति । कल्पः—“ दक्षिणेनाऽहृष्टनीमपवस्थाय वत्सुै-
वृथस्मृद्य भनसा घ्यायत्यथ जपहि अग्ने अत्यपते अस्ति चरिष्ठाशीति आत्मणः ”
इति ।

मन्त्रशेषस्तु—“ तच्छकेय तम्हे राख्यताम् ” इति ।

तदृष्टवत्मनुडातुं दाको भूयास्ते, मदीयं तदृष्टवं समुद्देष्य भवतु ।

अद्विन॑५ होतारमिति । कल्पः—“ अद्विन॑५ होतारमिह त॑५ हुन इति इवि-
वित्तव्ययाणमयिमन्त्रयो हविविवेषणं वा पात्रमभिमृशत्ययि वा वृत्यते ” इति ।

मन्त्रशेषस्तु—“ देषाभ्यजित्यानिह वाभ्वावहे । आ यन्तु देवाः सुमनस्य-
माना वियन्तु देवा हविभो मे अस्य ” इति ।

इह कर्मणि देवानायाहातावारं वृथप्रिमहमःहृष्टयामि । इह कर्मणि यान्देवानु-
दित्य जुहुमस्तानपि यज्ञियान्देवानाहृष्टयामि । आहूताभ ते देवाः सीमनस्यं प्राप्ता
आगच्छन्तु । आगत्य ए मेऽस्य हविषो मदीयमिदं हविधियन्तु भक्षयन्तु ।

कहस्त्वेति । कल्पः—अथ यश्च मुनकिं कहस्या मुनकिं स त्वा मुनकित्वति
सर्वे विहारपनुर्वीकरते ” इति ।

हे यज्ञ कः प्रजापतिः सर्वेषां त्वा मुनकिं योग्यं करोति । तस्मादत्रापि स
एव त्वा युनकु ।

कल्पः—“ उमौ कपालविमोचनं जपतः ” इति । उमावृथ्यर्थ्युर्येजमानौ ।

मन्त्रशेषस्तु—

यानि वर्षं इति । अथ मन्त्रोऽप्यध्यर्थ्युकाण्ड आम्नागत्वात्प्रथयप्रपाठके
न्यायातः । वेष्टसो व्रहस्याः पूष्णाः देवका क्रतिजो यानि कठालानि वह्ना-
मुपस्थापयन्ति तानि सर्वाण्यपि व्रते समाप्ते सतीन्द्रवायू विष्णुआत्माम् ।

अभिज्ञा इति । अथ पायधिच्छ । तत्र कल्पः—“ यदि कपालं मिथेत
गामेत्रिया त्वा व्रताक्षरदा संवधाशीति तत्सेवामोपरि गाहैपत्ये धार्यमाणमभिज्ञ-
हुयान्मनो ज्योतिष्युष्टतामित्यर्थेनद्योऽप्यवहेरदभिज्ञो इमो जीरदानुरिति ” इति ।

मन्त्रशेषस्तु—“ यत आचस्तदगन्युनः । इमो वदिः परिधैयत्वं सर्वे यज्ञ-
स्याऽप्युरनुसंचरन्ति ” इति ।

(प्रवत्सयतो यजमानस्योपक्षानमन्त्रा दर्शीपूर्णासाकुमन्त्राऽन्)

षर्मो दीपः संतमोऽर्थं कपालविशेषः स्वर्यं भिन्नत्वेन पवीषमानोऽपि मन्त्र-
सामध्योदिभिन्नं एव भिन्नत्वदोर्पे भाऽऽवहृति । यस्मादर्थं जीरदानुः । जीरं
जीवनं पुरोडाशद्वारेण यज्ञस्य ददातीति जीरदानुः । यो हन्मं जीवयति स कथं
स्वर्यं भिन्नो भवेत् । अभिन्नत्वे तदाकारः कूटो न भातीत्वादाङ्गल्योत्तरमुच्यते—
यतो यस्मान्मृष्टपात्रकारणादात्म उत्तमः पुनरस्तकारणमग्नाऽनेदतः कारणस्तप-
मृदाकार एव प्रतीयेत न तु कार्याकारः । वद्प्रतीयावधीभ्यादयः स्वस्याका-
रेण पतीयमाना यज्ञपुरुषस्याऽप्युत्तरमुच्यते संचरन्ति ।

त्रयस्त्रिश्शादिति । कल्पः—“अथान्मसंस्कृत्य कपालेऽवतिसूजेत्वयस्त्रिश्शत-
त्वं त्वं त्वं ” इति ।

मन्त्रसेषस्तु—“ये वित्तिनेर य इमं यज्ञं स्वधया ददेते तेऽपि तिथं पत्ये-
त्वापापि स्वाहा षर्मो देवाऽ अप्येतु ॥” इति ।

चतुर्थकाण्डे यजापतिर्विनासाऽद्वैताङ्गेत इत्यस्मिन्ननुत्तमं इष्टकोपवानाधीं
यज्ञतनुना॒मकाल्यक्षिण्याम्बन्ना॑ आम्नाता॒ः । तम्भन्वप्रियाद्या॑ यज्ञतनुव॑ इह तनु-
स्थानीयाः । यथा॑ तन्मुभिः पटो॑ निष्पाद्यते वथा॑ वास्तवदो॑ यज्ञं पिस्तारयन्ति ।
ते॑ तन्मयो॑ यज्ञनिष्पादकाः । येऽप्युत्तिवगादयः॑ स्वधमा॑ हविषेमं यज्ञं ददेतेऽमृतिं
ठन्ति॑ तेऽपि॑ प्रजापत्यादीना॑ यज्ञाभिमानिदेवानाऽमृतिमादियज्ञाङ्गनां॑ च॑ मध्ये॑ यत्स्व
कृपे॑ विष्णुवं॑ तदेवत्पतिसंधारयि । अतः॑ स्वाहा॑ सुषु॑ पविसंहितो॑ षर्मो॑ दीपो॑
यज्ञाङ्गनीपशेषो॑ देवानप्येतु॑ प्रान्तोतु॑ ।

अत विनियोगतं ग्रहः—

“मम यवस्त्यन्पूर्णिं मन्त्रेष्टपुनरामतः ।

ममेत्यैष्यस्तुर्मन्त्रैर्मनस्तत्र जुहोति हि ॥ १ ॥

गवमभ्रुपस्थानै॑ मन्त्राः प्रासङ्गिका अथ ।

पयेत्याचमेवि॑ स्वामी॑ दर्शीपूर्णिमयोरपः ॥ २ ॥

अग्ने॑ प्रागभ्रिपार्थस्थो॑ जपेदप्रिं॑ हृषिस्तथा॑ ।

निरुप्यमाणं॑ संमन्यं॑ कस्तवा॑ यज्ञं॑ युनकि॑ हि ॥ ३ ॥

मानीति॑ मुच्यमानगानि॑ कपालान्पन्त्रयेत् ।

अभिष्ठोऽन्तु॑ किरेत्तद्वने॑ कपालं॑ जप इत्यतः ।

कपालान्पन्त्रमादध्यादिति॑ प्रासङ्गिका॑ यवाः ॥ ४ ॥” इति ॥

(काम्याज्ञापुरोमुवाक्याभिशब्द)

इति श्रीमत्तायग्याचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थदकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयत्तंहितामध्ये पश्चमकण्ठे पञ्चमपाठके
दृश्यमोऽनुदाकः ॥ १० ॥

ैश्वानरो न ऊर्ध्वास्तप्र यातु पश्चातः ।
अस्मिन्हस्येन याहसा । ऊर्ध्वावानं वैश्वानरमृ-
तस्य ज्योतिष्प्रस्पतिष्म् । अजस्रं घर्ममीमहे ।
वैश्वानरस्य दृश्यनाम्यो चूहुदरिणादेकः स्वप-
स्थया कविः । उभा पितरा महवन्नजायता-
मिन्यर्वापृथिवी सूरिरेतसा । पृष्ठो दिवि पृष्ठो
अग्निः पृष्ठिव्यां पृष्ठो विश्वा ओषधीरा विवेश ।
वैश्वानरः सहस्रा पृष्ठो अग्निः स नो दिवा सः
(१) रिषः पातु नक्तम् । जातो यद्गने भुवना-
व्यरुपः पश्चु न गोपा हर्यः परिज्ञा । वैश्वा-
नर ब्रह्मणे विष्णु गातुं युर्यं पात स्वस्तिभिः
सदा नः । स्वर्मग्ने शोचिषा शोचुचान् आ-
रोदसी अपुणा जायेमानः । स्व देवाऽ अभि-
श्वस्तेरमुज्जो वैश्वानर जातवेदो महित्या ।
अस्माकमध्ये मधवरसु धारयानामि क्षड्मजरॄ॑
सुवीर्यस् । वृयं जयेष शातिन॒॑ सहस्रिण॑ वैश्वा-
नर (२) वाजेमग्ने ततोतिभिः । वैश्वानरस्य
सुमती स्थाप राजा हिकं भुवनानामभिश्चीः ।
इतो जातो विश्वमिदं वि च्छेदे वैश्वानरो यतते

सूर्येण। अब ते हेडो वरुण नमोमिरवं यज्ञे-
मिरीमहे हविभिः। क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेतो
राज्ञेनार्थसि शिश्रयः कृतानि। उद्दत्तम्
वरुण पाश्मस्मदवाधमं वि मध्यमः श्रथाय।
अर्थाचयमादित्य (६) चते तवानांगमो
अदितये स्याम। दधिकाच्छो अकारिष्ठं जि-
ष्णोरश्वस्य वाजिनः। सुरभि नो मुखां करत्र
ण आयूर्ध्वं पि तारिषत्। आ दधिकाः छवेसा
पञ्च कुटीः सूर्य इव व्योतिष्ठापस्तेतान्।
संहस्राः शतसा वाज्यर्वा पृणक्तुमभ्या समि-
मा वचार्थसि। अग्निसूर्यधा भूवः। मरुतो यद्द-
वो दिवः सुम्नायन्तो हवामहे। आ तू नः
(४) उप गन्तन। या वः शम् शशमा-
नाय सन्ति विधातूनि दाङ्गायेण यच्छताधि।
अस्मद्वं तानि मरुतो वि यन्त रथि नो धत्त
वृषणः सुवीरम्। अदितिर्व उरुष्यत्वदितिः
शम् यच्छतु। अदितिः प्रात्वहसः। महीम्-
पु मातरस्तु सुवतानामृतस्य पर्वीमवसे हुवेम।
त्रिविक्षयामजरन्तीमुरुचीः सुशमणिमदितिः
सुप्रणीतिम्। सुवामाणं पृथिवीं यामनेहसर्व
सुशमणिमदितिः सुप्रणीतिम्। देवीं नावर्त
स्वरित्रामनांगसमश्वन्तीमा कुहेमा स्वस्तये।

इमाऽ सु नावमाऽङ्गहश्च शतार्दिवाऽ शत-
स्फयांग् । अचिंडां पारथिष्ठाप् (५) ॥

(दिवा स सहस्रिणो वै भानुराऽदित्य तू नोऽनेहसंस्तु शब्दाणि मे कान्तविर शतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

देवासुराः वैरा भूमिमूर्धिरुपपयन्तः सं वृथाम्यथेजः सं पृथ्यामीत्योहामिहोवं
मम नार्वै वै भानुर एकोदश ॥ ११ ॥

देवासुराः कुद्धः सं वृथ्यामि सं पृथ्यामि नक्तमुर
गन्तव्यै कृपवाक्षात् ॥ ५१ ॥
हरिः अ॒ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथ-
माष्टके पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अधान्तिम एकादशानुवाके काम्पा याज्ञा [पुरोनुवाक्या] उच्यन्ते । हाइ-
काण्डे विहितिका काचिदितिराम्नायते—

“वै भानुर द्वादशकपाठं निर्विद्वाकृष्णं चक्रं दधिकाव्यं चक्रमभिशस्यमानो
यद्वैथानरो द्वादशकपाठो भवति संवत्सरो वा अभिवैथानरः संवत्सरणैवैनम्
स्वदयत्प पार्व वर्णं तु वारुणैवैलं वक्षपाशामुञ्चादि दधिकाव्या पुनाति ”
[सू० का० २ प० २ अ० ५] इति ।

अभिशस्यमानः वाक्कारोपेण दूष्यमाणः । वै भानुरशब्देन संवत्सराभिमानी
कथिदग्निरुचयते । तेनैव संवत्सराभिमानैनमभिशस्तं स्वात्माने स्वदयति बन्धु-
भ्यो रोचयति । वर्णं वर्ण्यमानमारोधमाणं पापमपहेते विनाशयति । पापिने च-
द्वच्छा नेतुं पक्षारितो यो वक्षणवाशस्तस्पोदेन स्वात्माने वारुणयागेन मोचयति ।
दधिकाव्येवकेन यागेन स्वात्मानं पूर्वं करोति ।

चौदकपौत्रां दक्षिणां वापितुं दक्षिणां तरं दिघते—

“ हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै हिरण्यं पुनात्येवैनमाद्यमस्यगच्छ भवति ॥ ” [सू० का० २ य० २ अ० ५] इति ।

आद्यमत्तु योग्यं शृङ्खलम् ।

अस्याभिष्ठौ पथमहविषो मात्यापुरेनुपावयायुग्मानि चत्वारि विकल्पितानि । तत्र पथमसुगमं पुरोनुवाक्यामाह—

बैश्वानर इति । विशेषां नराणामुपकारी वैश्वानरोऽभिलक्ष्यत् रक्षणनिमित्ते वरावतो दूरादपि देशाद्वाहकां यापणस्यर्थेनोक्तेनोत्थानपूर्वकेणाऽऽगमनेन नोऽस्मान्प्रायात् यागच्छतु ।

याज्यामाह—

ऋतावानमिति । वैश्वानरभीमेह इयं प्राप्युमः । कीदृशाम् । ऋतावाने सत्यवन्तम् । ऋतस्य यज्ञस्य उपोतिषेऽमीष्माणकल्पकाशकस्य पर्वि पात्रकम् । अजस्ते एवं मिस्तहरे दीप्ययानम् ।

द्वितीयसुगमे पुरोनुवाक्यामाह—

बैश्वानरस्येति । कविष्युद्विषानेको यजमानो वैश्वानरसंविद्वनीभ्यो देश-नाम्यः कियाभ्यो चुहन्पहाफलमरिणात्याप्नोत् । आपःशब्दः कर्वताची । शोभ-नपदः स्वपः । स्वपसो भावः स्वपस्यम् । तेन स्वपस्येन वैश्वानरयागस्त शोभनकर्म-त्वेनोपर्थः । छान्दसी लिङ्गाप्रत्ययः । अयमविद्युभूमिलूपौ पभूतेरतस्कौ स्वकीय-यापावितरावुभौ महमछाकपूर्णौ कुर्वन्स्वयमजायत् । तस्मादेतदीयकर्मणो महान-फलं युक्तवित्यर्थः ।

याज्यामाह—

पृष्ठो द्वितीयि । पृष्ठ इत्यन् सकारलोपक्षान्तः । अष्टमविद्विति स्तूप आदित्यरुपेणावस्थितः पृथिव्या दाहपाक्यकाशकारियेनावस्थितस्तथा फलप-ककारी सम्पृष्ठः संबज्जः संवर्त अप्यौषधीराविवेच । वैश्वानरोऽभिः सहकृत वते-न स्फृटः संवर्तः । स वाहशो नोऽस्मान्द्वा रितो हिंसकात्पापानकं रात्रावपि सोऽस्मान्यात् ।

तृतीयसुगमे पुरोनुवाक्यामाह—

जातो यदभ्यः इति । हेऽप्ते त्वं यातमात्र एव भुवनानि व्यरुत्यः स्वतेजसा विशेषेण रूपापितवान्यासि । गोपाः पश्चां न पशुभिव । यथा गोपालकोऽनायासे-

(कामश्चायज्ञापुरोनुवाक्याभिवानम्)

नैव पशुरेतदीय इति रूपापयति तदृत् । कीदृशस्त्वम् । इयं द्रामन्तमर्हस्ति । परिषमा परितो गन्ता । मद्यस्मादेवं विष्टस्त्वं ततो हे वैथानर लक्षणे परिषृद्धाया-स्यै कर्मणे गातुं मार्गं विन्द लभस्व । युर्य स्वस्तिभिः लेयोभिः सदा नोऽस्मा-न्वात रक्षत । युर्यमिति बहुवचने पूजार्थम् ।

याज्यामाह—

त्यममन्त हति । हेऽप्ये त्वं शोऽनुष्ठानो भूतं दीप्यमानो जायमान एव रो-दस्ति धावापृथिव्यै शोचिषा दीप्याऽपृणाः सर्वतः पूरितवानस्ति । हे जातवेद उत्तमजगदेदिव्यै धानर त्वं यहित्वा त्यमहिम्ना देवानुस्तिविजोऽभिशस्तोः मापादमुञ्चो मोचिवषानासि ।

ततुर्थयुग्मे पुरोनुवाक्यामाह—

अस्माकमिति । हेऽप्येऽस्मकं क्षडं पालकं पुरुषं नषदस्तु वारयेद्देषु स्थापयेन्द्रस्तमन्ते कुरु । कीदृशं क्षत्वम् । अनाम्यमनशीलं कस्यचिद्दिवि नम-स्कारं न करोतीत्यर्थः । अजरं जरारहित्वम् । सुधीर्वेषमभ्यामर्थ्यम् । हे वैथा-नर तदोविभिस्त्वदीयैः पालैनैवेषमपि क्षतसहस्रसंख्योपेते वाजमन्ते जयेत ।

याज्यामाह—

वैथानरस्येति । वर्यं वैथानरस्य सुपतायजुघ्नुयौ श्याम लिङ्गेष । अभि-प्राप्तव्यीर्यं वैथानरः सर्वेषां मुखनानां राजा हिंकं मकाशकः खलु । इति एव कारणाद्यजावपात्र एवेदं विर्थं विचक्षे विशेषेण प्रलयापयति । अर्यं वैथानरः सूर्येण यत्वे दिवा यत्वत्वे । अत एवान्यचाऽप्यनातम्—“ उद्यन्तं वावाऽदिदि-त्यमधिरनु क्षमारोहति ” इति । कान्येवानि चत्वारि युग्मानि भूयमाणेषु सर्वे-व्यमि वैथानरस्यागेषु इच्छया विकल्प्यन्ते । वैथानरलिङ्गस्य साधारणताद्विशो-पलिङ्गनां च समष्टानामदर्शनात् । यदि कथितस्वबुद्धा विशेषलिङ्गं सूक्ष्ममु-पिक्षेन तदा तदनुसारेण अपवस्थाऽस्तु ।

द्वितीयहिष्मः पुरोनुवाक्यामाह—

अत ते हेऽ इति । हे वरुण ते हेऽस्तीव कोर्धं नमस्कारैरत्वेषेह शमयामः । पतेष्विष्महिष्मवैर्हिष्मविभिर्थ पुरोऽशादिभिरेवमेह शमयामः । हेऽस्तुर शानुनिरतनक्षम

६४३ श्रीमत्सायणाचार्यविद्वचितभाष्यसमेता— [१४थमकाण्डे—
(काम्यवाज्ञानुग्रहाक्षयाभिपानम्)

हे पतेतः पठुष्टविच्चित हे राजन्दीप्यमानस्त्रम्भमस्मदनुग्रहार्थं क्षयचित्ति निवासम्—
स्माभिः क्षयान्येनांसि शिखयः अध्ययः ।

याज्ञवामाह—

उद्गममिति । हे वरुणोनममुत्तप्तङ्के शिरसि स्थापितं त्वदीर्थं पश्चामुत्कृष्य
अध्यय विनाशय । अदमपत्रमाङ्के पादपदेशो स्थापितं पाशमवकृष्य विनाशय ।
मध्यमं मध्यमदेशो स्थापितं पाशो विच्छेदय । अय वाशावपविनाशानन्तरं हे
आदित्यं सूर्यं सहवा वरुण वयमनागतः पापरहिताः सन्तस्तव ऐते स्वकीयकर्मणि
अद्यतेयऽस्तपित्तवाय स्पृत्वा योग्या भवेत् ।

तृतीयस्य हविषः पुरोनुवाक्याभावः—

इधि क्राच्य इति । इधि क्रामदि प्राप्नोतीति द्विकाशा, एतचाचको द्विप-
रिषः कम्भिरेदविशेषः । अभिरित्यन्ते । तस्य देवस्थाकारित्वमहं कर्म कृतवान्-
स्ति । कीदृशस्य । जिष्ठो अंपशीलस्याभस्य व्यप्तिनो वज्जितोऽन्वतः । स
देवो नोऽस्पाकं मुखं सुरभि करकर्पूरादिवृद्यसमृद्धिपदानेत् सुगम्भीषेत् करोतु ।
अस्पाकपार्युषि च पशारिष्टवर्धयन्तु ।

वाच्यापाह—

आ दधिका हैति । अपं दधिकाः पञ्च कृष्णनिष्ठादपञ्चमैच्चतुर्मिवेणः
पञ्चविद्याम्बनुद्यग्नातवान् सर्वतो विलारदति । किं कृत्वा । यावत्ताऽकेन सं-
योजय । यथा शूर्यो उपेतिष्ठा-रीपिता भूरस्याद्य वर्णविषयो विलारयति तद्द-
त् । कीदृशो दधिकाः । सहस्रसंख्याकं धनं सनेति ददातीति सहस्रसाः ।
तथा यात्ताः । वाच्यन्तवान् । अर्हं कर्मभूषी पशनवान् । तादृशो देवो मध्या
मधुराणि पदीयानीमानि सुतिरूपाणि वचांसि संपूर्णक्त्वङ्की करोतु ।

पूर्वोक्तभित्र विहिष्टाभिं फलान्तराय विद्यन्ते—

“ एतामेव निर्वेष्टप्रजाकापः संवत्सरो वा एतस्यत्यान्तो मोर्त्वेन प्रजापै
पश्चान् निर्विहिति षोडशे प्रजापै सम्पर्का न विमदेते वैद्यधानरो द्वादशकपालो
भवति संवत्सरो वा अभिवैधानरः संवत्सरमेव भागवेयेन शमपति सोऽस्मै
शाश्वाः स्वाध्योनेः प्रजां च अनपर्याप्तं वारुणेत्रैवेन वरुणपाशान्पुञ्चति दधिकाच्चा ॥

पूर्वोऽभिनु० १३] कृत्यायजुवैदीयतैत्तिरीयसंहिता।

५४६

(काम्पयाज्यापुरीमुवायामिधानह्)

पुनाति हिरण्ये दक्षिणा भविर्वै हिरण्ये पुनात्येवैनं विन्दते प्रजाम् ॥ [सं० का० २ प० २ अ० ५] इति ।

पौवनादिसंरक्ष्या प्रजामुत्तादभिन्दुं योग्यो यः प्रजां न लभते एतस्य वजार्थं येषूचां योनि गर्भधारणस्थानमशान्वः संवत्सरो देवो वैथानरो निःवेषेण दहति । एवं पशुष्वमि योज्यम् । द्वादशकपालेन तु शान्तो योनि समाधाय प्रजामुत्तादयति ।

तेस्य पूतरत्वादिकलार्थमेकहिष्ठकामिहिं विधते—

“ वैथानरं द्वादशकपालं निर्वेषेत्पुत्रे जाते यद्वृक्कपालो भवति शामविषे-
वैनं तत्त्ववैत्तेन पुनाति यत्त्वकपालशिवैष्यास्मिन्द्वेजो दधाति पद्मकपालो
विशज्जीवास्मिन्द्वार्थं दधाति यदेकादशकपालशिवैष्यास्मिन्द्विष्यं दधाति
पद्मदशकपालो अग्रत्यैवास्मिन्पूर्वद्वार्थाति यतिवज्ञाह एतामिहिं निर्वेषति पूत
एव तेजस्वप्राप्त इन्द्रियापि पशुमाम्भवति ” [सं० का० २ प० २ अ० ५] इति ।

द्वादशात्यसंस्यान्तर्मेवाभिरहत्वादिसंरक्ष्यमिग्नीयन्यादिसाम्येवापाद्य परांतते ।

एवाभिषेहिं दशांदत्यप्राप्तविभित्तार्थं विधते—

“ अव वा एष सुवर्णाङ्गोकाचिछत्वे या दर्शपूर्णमास्त्यार्थी सचमावास्यां
वा पौर्णमासीं वाऽसिषादपति सुवर्णीय हि लोकाय दर्शपूर्णमासादिविषेवे वैथानरं
द्वादशकपालं निर्वेषद्वापाद्यस्यां वा मौर्णमासीं वाऽसिषाद्य संवत्सरो वा अग्निर्भू-
भान्तः संवत्सरेष्य धीशात्यथो संवत्सरेष्यवास्मा उपदधार्णि सुवर्णस्य लोकस्य
समष्टया अथो देवता एवोन्वारभ्य सुवर्णं लोकमेति ” [सं० का० २ प० २ अ० ५] इति ।

यदा संवत्सरेष्यवापदधाति विष्ठेदरहितं करोति तदा संवत्सरस्यावयवयोर्द-
र्शपूर्णिमादिनयोरनुडानस्य कुतोऽत्ययः । किंच संवत्सरे पीदे तत्त्वदेवतानीं
प्रीतित्वात्ता देवता आभित्य वदनुभेदेण स्वर्गं प्राप्नोति ।

आधानेन तस्मिन्दिवो योजमिमुदासायिष्यति दस्य दिहिष्ठकामिहिं विधते—

“ वीरहा वा एष देवानां योजमिमुदासायते न वा एतस्य नात्मा करायवः
पुराऽन्तमक्षाज्ञायेयमहाकपालं निर्वेषद्वान्तरं द्वादशकपालमिश्रमुदासायिष्यन्यदहा-
कपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽशिर्यावानेवाग्निस्तस्या आतिष्यं करोत्यथो
पथा जनं यतेऽत्तरं करोति तादेवें तद्वद्वादशकपालो वैथानरा भवति द्वादश-

(कान्द्यवाज्यापुण्यनुवाकयामिधानम्)

मात्ताः संवत्सरः संवत्सरः खडु वा अग्रेवेनिः स्वामेवैनं योनिं गमयत्माद्यमस्यानं भवति ” [सं० का० २ प० २ अ० ५] इति ।

अष्टदशसंख्या गायत्रीपूरारां शत्सहोदरस्याद्देः सर्वस्याप्माविद्धम् छतं भवति । किंच यथा दीके द्वादशवर्षिनं पितृत्रावादिक्लृप्तं जनं मति वते गच्छते पुरुषाद्यावसं रक्षकं पाथेयं करोति तादृशमिदमुद्वासायिष्यमाणामाङ्गये पुरोद्धाशयवानम् । द्वादशसंख्यम् नासद्वारा संवत्सरस्यां स्वमोनिमेवाद्दिं गमयति । अग्रेवनुग्रहेणास्य समीचनिमन्त्रं भवति ।

अवाऽप्येह इविषि याज्यापुरोनुवाकयोः प्रवीकद्वयमाह—

अभिमूर्धा भुव इति । अनमोरीभिमूर्वेत्यसौ पुरोनुवाकया । ता चोपमध्यत इत्मनुषाके न्मात्रमाता । भुवो पञ्चस्येत्यसौ मान्या । सा तु चतुर्थकाण्ड आम्नात्म्यात्मैष द्वादशास्यदे ।

मनाभिः समुद्रं भावं काममपानस्य द्विहविषकामिष्ठिं दिवते—

“ वैथानरं द्वादशकपालं निर्वपेभात्तृ सप्तकपालं यामकामः ” [सं० का० २ प० २ अ० ५] इति ।

प्रकृतावदाकपालैकादशकपालपोहिषोरेकस्मज्जेवामादधिवित्वादवापि तद्याज्ञादपवदिति—

“ आहवनीषे वैथानरमधि अयति गाहैत्ये मारुतं पापवस्यस्य विपूत्ये ” [सं० का० २ प० २ अ० ५] इति ।

बसीषोऽत्यधिकं यत्तापं दत्यापवस्यसं तस्म ग्रामप्राप्तिवन्धकपापस्य विपूत्यै वियोजनमेत्यर्थः ।

द्वादशत्वसंख्यां भवति—

“ द्वादशकपालो वैथानरो भवति द्वादश मात्ताः संवत्सरः संवत्सरेणीवास्त्रे सजात्ताप्त्यादयति ” [सं० का० २ प० २ अ० ५] इति ।

अर्थे यज्ञमानार्थं सजात्ताप्तमानकृते समुत्पद्जान्मनुष्यांचमादयति महीभूतान्करेति ।

महादेवतां पश्यति—

“ मारुतो भवति महातो वै देवानां विको देवविक्षेनैशास्ये मनुष्यविदामवरुन्वे ” [सं० का० २ प० २ अ० ५] इति ।

पृष्ठा ०५ अनु० ११] कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयसंहिता ।

६४५

[काम्यवाच्यानुरोद्धाक्षयाभिधानम्]

विशः करमदः पणः । वैदिकगणानुग्रहेण शनुशयासमूच्चि संपादयति ।
सप्तसंख्या॒ प्रशंसुति—

“ सप्तकपाठो॒ भवति सप्तमणा॑ वै महतो॒ गणश एवास्मै॒ सजातानव॑ हन्ते॒ ”

[सं० का० २ य० २ अ० ५] इति ।

ईदृशचान्याहृत्यादिनामधारिणौ॒ सप्तानौ॒ समूहः॒ प्रथमो॒ यजः॒ । शुक्-
उपोतिषेदत्यादिको॒ द्वितीयः॒ । नवार्जित्येत्यादिकस्तुतीयः॒ । कठभेष्यादिकभवुर्थः॒ ।
ईदृशास॒ ईत्यादिकः॒ पञ्चमः॒ । मिदास॒ उत्त्यादिकः॒ पठः॒ । गणान्वरं॒ शांखान्तरे॒
शृण्वयम्॒ । वैदिकगणानुग्रहेणैव॒ शान्तिगणान्वयहृन्संपादयति॒ ।

मण्डली॒ इविद्य्वासादितेजु॒ मध्यात्सामिषेनीप्रेषणे॒ कुते॒ ताः॒ समिषेष्योऽनु-
च्यन्ते॒ तद्वद्वापि॒ सामिषेनीम्दः॒ मणेवाऽतादानै॒ पैशाचरस्य॒ किष्मते॒ । मारुता-
सादमस्य॒ तु॒ सामिषेष्यमुद्वनकाळिनितं॒ विषये—

“ अनूच्यवान् आ॒ सादयति॒ विश्वेषास्मा॒ अनुकर्मानं॒ करोति॒ ” [सं०
का० २ य० २ अ० ५] इति ।

पञ्चां॒ यजमानानुगामिनी॒ करोतीत्यर्थः॒ ।

अथ॒ मारुतयोगे॒ पुरोनुवाक्यामाह—

मरुत॒ इति॒ । हे॒ मरुतो॒ यद्यस्माक्तरणाद्य॒ शुम्नायन्दः॒ सुखमिष्ठन्तो॒
दिवो॒ शुल्कोकाद्वै॒ युध्मान्वापह॒ आद्यामस्तस्मादाहृत्य॒ यूर्यै॒ नोऽस्मानुपगमनं॒
प्राप्नुत ।

यात्यामाह—

या॒ वः॒ शर्मेति॒ । हे॒ मरुतो॒ वै॒ युध्माक्षशशमानाय॒ भजमानाय॒ दातुं॒ या॒ शर्म-
यानि॒ सुखानि॒ सन्ति॒ संपादितानि॒ विद्यन्ते॒, विशाहूनि॒ विस्थानानि॒ दोक्तव्यवक्त्रानि॒
यानि॒ सुखानि॒ दाशुर्ये॒ हविर्द्वचतेऽधिष्यच्छत्वाधिकं॒ यथा॒ भवति॒ तथा॒ भवन्तः॒
यपृष्ठुतिं॒ तानि॒ सर्वाण्यस्मर्य॒ विषयत्वं॒ यपृष्ठुत । किंच॒ वृपणोऽभिमतफलस्य॒
वर्षितारो॒ र्त्यं॒ धनं॒ नोऽस्मर्य॒ धनं॒ रौपादयत । तुवीरे॒ शोभनपुर्वं॒ च॒ संपादयत ।

इष्टचन्त्ररै॒ विषये—

“ आदित्यं॒ चर्ह॒ निर्वेत्यसंग्राममु॒ प्रयास्यनिर्यं॒ वा॒ अदितिरस्यामेव॒ पूर्वे॒
प्रतिविद्वन्ति॒ ” [सं० का० २ य० २ अ० ६] इति ।

उपयास्यज्ञिगमिषुः॒ । अनयैष्टच्या॒ जितसंग्रामाः॒ पूर्वे॒ पुरुषा॒ भूमावेव॒ पति-
तिहन्ति॒ तद्वद्यमपीत्यर्थः॒ ।

(कार्ययोगायुरोनुवाक्यामिदात्)

अत्र युग्मद्वयवान्नाम् । तत्र प्रथम्युग्मे पुरोनुवाक्यामाह—

आदितिनैति । उक्ष्यतु शशुभ्यो रक्षदु । स्वद्वयत् ।

यात्यामाह—

महीमू विति । आदितिम् अदितिवेवतमेवावसेऽस्यद्वक्षार्थं तुहेमं तुम्हा आत्मायामः । कीदर्शीम् । महीं यहनीयो सुवतानी मात्रं शोभनकर्मणां पुरुषाणां वात्स्यद्वितकारिणीम्, क्षतस्य वल्लीं रात्स्यस्य वालिणीं, तुरियां बहुराज-पौत्रिणीम्, अजरम्भीं सदा जरारहिताम्, उत्तरीं विश्विणींगर्विं, सुवार्णीं रामीणिनुखोपेवां, सुप्रणीति सुखेन कर्मणां पणेत्रीम् ।

द्वितीययुग्मे पुरोनुवाक्यामाह—

सुत्रात्माणमिति । स्वस्त्रेय तेमायादितिमारुहेम प्राप्नुवाम । कीदर्शीम् । सुवामाणं सुवृत्तार्णीम् । पूर्विर्णीं विश्विणींगर्विं । यो योत्मानाम् । अनेहसं काला-रिक्तं विरकालस्थामिनीमित्यर्थः । दैर्घ्यं नावम् । पथा इन्द्र्यनिर्मिता नौः समुद्रस्योपरि निष्ठानि तथा देवनिर्मिता भूर्पिर्वहाजलस्योपरि वर्तत इत्यर्थः । स्वरित्रां सुषु फलुभ्यः पालिणीम् । अनश्यते पापरहिताम् । अस्यवन्दीं छिद्ररहिताम् ।

यात्यामाह—

इमोऽ स्विति । इसां भूर्विं नावं नौसहर्णीं सुहवारुहं प्राप्नवामस्मि । की-दर्शीम् । शतसंख्याकान्यरित्याग्नि वैरेष्यो रक्षकाप्यायुधानि अस्मां सा शता-रित्या ता दिक्षालक्षकैः पालितामित्यर्थः । शतसंख्याकाः स्फयसहशास्त्ररण्डादण्डा यस्यां सा शतसमा ताम् । एष्टूककूर्मादिभिर्जलस्योपरि धारितामित्यर्थः । अ-भिष्ट्रामधेभागे जलस्य एवेशच्छिद्ररहिताम् । पारयिण्युपर्मीष्टिकृदस्य पारं नेत्रं समर्थाम् ।

मुद्भूर्विं प्राप्तस्य जयायिन इहि विषये—

“वैभानरं द्वादशकपालं निर्वपेदायतनं गत्वा संवत्सरे वा अभिवैथानरः संवत्सरः खलु वै देवानामायतनमैतस्याद्वा आयतनादेवा असुरानजनन्पदैधानरं द्वादशकपालं निर्वपति देवानामेवाऽऽयतने यतते जयति तत्र संभावम् ” [सौ. का० २. प० २. अ० ६] हति ।

सर्विच्चायतने युद्धं भविष्यति तत्प्राप्य तस्मिन्प्रदेशे निर्वपेत् । संवत्सरेवता-

१ स. “वालिणीर्ण । एत् । वैरेष्यो । सुशमीर्ण शोभननाम्नी, सुप्रणीति सुषु प्राप्णकर्णी, दै । २ स. चारिष्यो । ३ स. ताण्डपालकैः ।

(काम्यावज्यापुरोनुवाचयाभिवानम्)

या भूबद्धस्य स्वामित्वाचाया पालिते देशे देवानां जयस्तददयणारे प्रवर्तते तस्मा-
च्छयति ।

मारणोदिषापार्थं पवृत्तयोः परस्परवैरिणोरक्षं यो भुजेः तस्य प्राप्तभित्तुष्टा-
पिण्डि विवरे—

“ एतास्मिन्बा एतौ मूजावे यो विद्विषाण्योरन्नमनि वैथानरं द्वादशकृष्णालं
निर्वेषेदिविषाण्योरन्नं जाग्वा संवत्सरो वा अग्निर्विधानरः संवत्सरस्त्रादित्सेवानि
नास्तिपन्मूजति ॥ [सं० का० २ प० २ अ० ६] इति ।

अविचारादिना परस्परमारणोद्युक्ती विद्विषाणी तर्वेती स्वकीमात्रमुजि स्व-
कीर्णं पापं मृजते लेपयतः । संवत्सरदेवेन स्वदितं निर्दोषीकृतयेभास्त्रमवात्तति ।
अतस्यौ नास्तिक्षेपयतः ।

यामृजौ परस्परमवोहाय शापर्थं कुरुतस्तयोर्पञ्चे प्रथमं द्रुहतः पापमित्तमेष्टि
विवरे—

“ संवत्सराय वा एतौ समवाने यो समवाने तयोर्पंः पूर्वोऽभिमुखयि तं
वहणो गृह्णाति वैथानरं द्वादशकृष्णं निर्वेषेत्तुमानयोः पूर्वोऽभिमुख संकृततरो
ता अग्निर्विधानरः संवत्सरसेवाऽद्यवा निर्वरुणं परस्तादिविष्टाति नैनं वहणो शु-
हाति ॥ [सं० का० २ प० २ अ० ६] इति ।

संवत्सरदेवं साक्षिणं कृतेत्यर्थः । समवाने सुप्त्यक्षणर्थं कृहतः ।
वहणश्रहणं वाप रौशेषपापिः । निर्वरुणं रौशनिवारकं संवत्सरदेवेन प्रथमवः
शाप्य प्रधानाद्वलेन पुक्तो द्वौहं कृदवाऽभवति । ततो तास्य परुणश्रहणं मत्तति ।

अर्वि प्रतिगृहीतवतः पापपरिहारयेष्टि विवरे—

“ आव्यं वा एष प्रतिगृहाति योऽर्वि प्रतिगृहाति वैथानरं द्वादशकृष्णालं वि-
वेदविं प्रतिगृह संवत्सरो वा अग्निर्विधानरः संवत्सरस्त्रादित्सेव प्रतिगृहाति
प्राप्तिपं प्रतिगृहाति ॥ [सं० का० २ प० २ अ० ६] इति ।

अवत्यस्त्रादिवाच्यं पापम् । फेत्प्रतीक इति केचिद् । संवत्सरेण स्वदितां नि-
दोषीकृताम् ।

आवस्त्रादुपरिदाद्योभवतो दन्तेयुकं पापिस्वरूपं प्रतिगृहीतवतः पापपरिहारा-
येष्टि विवरे—

आत्पनो वा एष मात्रामान्योति य डमयादृपतिगृहात्यर्थं वा पुरुषं वा वै-

(काम्ययज्ञापुरोनुवाकशब्दनिधानम्)

‘‘ अनन्तं द्वादशकपालं निर्विपेदुभ्यादत्प्रतिशृङ्ख संवत्सरो वा अग्निर्विशानरः संवत्सर-स्वदितमेव यतिगृहाति नाऽऽत्मनो यात्रामाप्नोति ॥ ” [स० का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

मात्रां हिंसान् । उभयतो दग्धते यस्य तत्स्वरूपमुभ्यादत् ।

धनलाभमुद्दिष्ट दातुसमीपे निर्विष्ट इहि विधते—

“ वैशानरं द्वादशकपालं निर्विपेदसानिमेष्यग्रसंवत्सरो वा अग्निर्विशानरो यदा तत्पुर्वे संवत्सरं जनतायां चरत्यथ स घनार्थे भवति यदैवानं द्वादशकपालं निर्विष्टं संवत्सरसात्मेव सनिमभि प्रच्यवते दानकाया अस्यै प्रजा भवन्ति ॥ ” [स० का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

सान्ति धनलाभम् । लोके यो यात्रको दातुपञ्चनसमूहे संवत्सरे चरति तदानी-
षस्त्रै धनसमूद्दो भवति । संवत्सरदेवेन सातां दत्तामेव सनि धनलज्जिष्ठमविष्पाप्नो-
ति । अस्य प्रजाभ दानशीला भवन्ति ।

तपेष्ट्या दातुसमीपे धनं सम्भवा गृहे समागतस्य नेत्रितिकीमिति विधते—

“ पो वै संपत्सरं प्रयुज्य न रिमुच्चत्यपतिकानो वै स भवत्येतमेव वैशानरं
पुनरागत्य निर्विपेदमेव प्रयुज्मः वै भागधेयेन विमुच्यति प्रतिडित्ये ॥ ” [स० का०
२ प्र० २ अ० ६] इति ।

संवत्सरस्त्वयैवानन्तरं प्रयुज्य धनलाभार्थनिष्ठाया निर्विष्ट यो न मुद्देष्टसोऽपति-
तितो भवति । पुनरिक्षया तदीयमार्गं दस्या वै रिमुच्यति विसर्जितवान्मवति ।

तत्रविकर्तव्यतां काचिहित्यते—

“ यथा रक्षयोग्यमां गामजेतां भ्रातृप्याय यहिणुवान्तिस्तिमेवास्मै प्रहिणोति ॥ ”
[स० का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

दातुभ्यो लज्जात्मा गोपूत्तमा गां यथा रक्षया चदृध्वा समानयति तां रक्ष्युं
भ्रातृव्यविनाशार्थं तदीयमोष्टे पक्षिपेत् । तथा स्त्रि निकौर्ति दारिद्र्यरूपां राक्ष-
सीमेव भ्रातृव्यार्थं प्रेषयति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ अग्नेयानुवाकगा प्राप्या यार्गं वैशानराभिष्ठे ।

वैशेषायद्वौ विकल्पाः स्युरवद्वै वारुणे चरौ ॥ १ ॥

मंप० ० ५अनु० ११] कृष्णयजुवदीयतंत्रिरीयसंहिता । ६४९

(काम्ययाज्वापुरोनुवाक्यमिपानम्)

दधाति दध्यादिवरावग्न्युदासनयग्ने ।

अश्विर्भुव इति हे स्वः प्रतीके ते उभे मते ॥ २ ॥

महत्सप्तकपालेष्टायदीयादियके चरौ ।

चतुर्सः स्युर्विकल्पार्था इति पश्चोऽव पञ्चमः ॥ ३ ॥ इति ।

अथ मीठीसा ।

प्रथमाध्यापस्य चतुर्थं देव चिनितम् ।

“यद्दादशकपालेष्टायनया अनंतरम् ।

भुतपष्ठकराचादि वद्मुणी नाम वा स्तुविः ॥

अन्तमांशादहतादेनाम् स्यादभिहोत्रवत् ।

ब्रह्म द्रव्यान्तरे नो चेद्गुणस्तार्हि कलत्यसौ ॥

पाद्यैष्यमुपसंहारादिस्पर्शं चतु याध्यदे ।

नानागुणविधौ तस्मादेष्टारांशिसंस्तुविः ॥ ४ ॥ इति ।

काम्येष्टिकाएङ्के अमृते—“वेधानरं दादशकपालं निर्वेष्टुवे जाते यद्दा-
करात्मो भवति गायत्रियैवं नलवर्चसेन पुनाति यच्चकपालसिद्धैवास्मिन्नेजो
दधाति यद्दशकपालो विराजेयास्मिन्नार्थं दधाति यदेकादशकपालसिद्धुभेव-
स्मिन्निभिर्यं दधाति यद्दादशकपालो जगत्येयास्मिन्यचन्द्रधाति यस्मिन्नात
पत्वामिहि निर्वेष्टि पूर्त एव देवस्वयमाद इविष्यावी पशुवाम्यति ” इति ।

अत्राहत्वादिसंख्यासामान्यापुरोडाशानी नायम्यादिरूपैत्कल्पना कृता ।
इष्टिविधायके वाक्ये येर्यं दादशसंख्या तस्यामष्टव्यादिसंख्यानामन्तर्मालाः
संख्या निमित्तीकृत्यामिहोत्रशब्दवृष्टाकवालादिशब्दाः कर्मनामधेयानीत्येकः
पक्षः । नात्र दादशकपालशब्दः संख्यापरः किंतु पुरोडाशद्वयपरः । दादशतु
कपालेषु संस्कृते इति ध्युत्तेः । एवमष्टाकपालादिशब्दा अपि । तथा सति
द्रुम्यस्य द्रव्यान्तरेऽनन्तर्मालाजामदेयस्य निमित्तं नास्थीवि चेदेवं वार्हि पुरोडाश-
द्वयरूपो गुणो विदीयताम् । न चोत्पत्तिशिष्टदादशकपालपुरोडाशावरुद्वत्वाद-
श्वाकपालादेनवकाश इति पाद्यम् । नलवर्चसादिकलाय वाद्विष्युपचेरियपरः
पक्षः । अष्टमद्वयमुपपक्षः । वहनां गुणानां विधौ वाक्यमेदापत्तेः । न च भिन्ना-
म्येवैतानि वाक्यानीति वाक्यम् । वेधानरं दादशकपालं निर्वेष्टेदिवि विहितस्य

१. क. घ. छ. च. “पक” । २. क. घ. छ. च. “सोत्रादिश” ।

६५० श्रीमत्साधणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१पथमकाण्डे—
(काम्पयाज्याषुरोनुवाक्याभिधानम्)

यस्मिन्ज्ञात एवाभिख्युपत्तंहोरेण वाक्यैकत्वावगमात् । तस्मादैरक्षाकपालादिभि-
रेशी द्वादशकपालः स्तूयते ।

वतुधीप्यास्य तृष्णीयपदे चिह्नितम्—

“ वैशानेरेष्वचा पूतत्वं पितुः पुत्रस्य वाऽग्रिमः ।

कर्तुरेषे कलं पुकं कर्तुरेवं पितुरेष हि ॥

जाते यस्मिन्निष्ठिमेतां निर्विपत्तस्य पूतता ।

तथोपितृं पितुरेतेन पिता तद यवदैते ” इति ॥

काम्पेण्टिकाण्डे वैशानरे द्वादशकपालं निर्विपत्तुते जात इति प्रकृत्य भूयते—
“ यस्मिन्ज्ञात एवाभिष्ठिं निर्विपति पूत एव तेजस्यज्ञाद् इग्नियावी पशुमा-
स्मवनि ” इति । तद पितुः पशुजस्य कर्तुरेवं न तु मुग्धस्य तुवस्य ।
ततोऽनुष्ठानकल्पयोर्व्याङ्गिकरण्यपरिहाराय पितुरेव पूतत्वादिकलमिति चेत्, मैवम् ।
यस्मिन्ज्ञाते निर्विपति स पूत इति वाक्येन कलहस्य तुवसंबन्धावगमात् । न एव
निष्कलस्य पितुः (तुर) पशुपतिरिति वाच्यम् । पुत्रनिष्ठपूतत्वादिरीक्षितवेन रूपक-
लशुद्धया पशुपतिसंभवात् । तस्मातुवस्य पूतत्वादिकम् ।

तैववाच्यचिह्नितम्—

“ जन्मानन्तरमेवैहिर्जातकर्मणि वा कुते ।

निभित्तानन्तरं कार्यं नैविनिकप्तोऽग्रियः ॥

जातकर्मणि निर्वृते स्तनपाशानदर्शनात् ।

परिगेष्ठी कुशास्य विपचेरुच्चर्वपस्तु सा ” इति ॥

पुत्रजन्मनो वैशानेरेष्ठिनिभित्तवाच्यचित्तिकहृष्ट कालदिलम्बायोगाज्ञाना-
न्तरमेवैहिरिति चेन्मैवम् । स्तनपाशानं दावज्ञातकर्मानन्तरं विहितत् । यदि
जातकर्मणः परिगेव वैशानेरेष्ठिनिरूप्येव तदा स्तनपाशानस्पात्यन्तविलम्बना-
तुत्तो विपद्येत । तथा सति पूतत्वादिकभिष्ठिकलं कहृष्ट स्पात् । तस्माच्च जन्मा-
नन्तरं किंतु जातकर्मण ऋष्ये सेहिः ।

तैववाच्यचिह्नितम्—

“ जातकर्मानन्तरं स्पादाशौचेऽग्नेऽथवा ।

निभित्तसंनिधरायाः कर्तुशुद्धयर्थं उच्चरः ” इति ॥

(काम्ययज्ञपुरोनुवाचयाभिधानम्)

पश्य पि जातकर्मन्तरमेष तदनुडाने निपित्तभूतं अन्यं संनिहितं भवति
तथाऽप्यशुचिना पित्राऽनुदीपमालमङ्गलविकलं भवेत् । जातकर्मणि तु विनिप-
रिहाराय वाक्कालिकी शुद्धिः शास्त्रेण दर्शिता । ततो मुख्यसंनिवेष्ट्यस्पंबापि-
तत्वाच्छुद्धिसंक्षणाङ्गवैकल्यं वारयितुमाच्यौचादूच्छुद्धिं कुर्वात् ।

द्वादशाभ्यरथस्य तुदीयपादे विनिवदन्-

“ वैथानेर पाथिलेव साहित्यं वा विकलनम् ।

साहित्यं स्याद्वादाय विकल्पः स्यात्तसमाधये ” इति ॥

विहितयोर्दैर्यापूर्णमासयोः कदाचिदमनुडाने प्रायधिते श्रूयते—“ वैथानं
द्वादशाकपाठं निर्देशमादास्या वा पौर्णमासीं वाऽतिपाद ” इति, “ अप्रये
पृथिक्ते पुरोहाशमङ्गकपाठं निर्देशयोः दैर्यापूर्णमात्याजी सञ्चमावास्यां वा
पौर्णमासीं वाऽतिपादयेत् ” इति च । अत यूर्वदृष्टप्रयोजनाभावाददृष्टार्थमुभयं
समुच्चित्यानुडेयनिति वेच । यज्ञैमुण्यसमाधेऽप्ययोजनत्वादन्योन्यनिरेक्षयो-
द्येयोर्वैहित्यविकल्पः । एषसृष्टुः साधेदेवु विहितस्याननुडानाज्जिविद-
स्याऽन्तरणादा पश्यत्यैगृह्णयं तस्य वैमुण्यसमावस्य सर्वस्य समाधानाय निरेक-
काणि प्रायधितानि विहितानि—“ भूः स्वाहेति गार्हपाये जुहुयात्,
भूवः स्वाहेति दक्षिणाम्बो जुहुयात्, भूमेवः सुवः स्वाहेत्याहवनीये जु-
हुयात् ” इति । तान्येतानि विकल्पयन्ते । पत्येकं वैगुण्यसमाधानक्षमत्वात् ॥

इति श्रीमत्साधगाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थकारे लघ्नयजुर्व-

दीयतैतिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमपाठक
एकादशोनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य पकाशेन ततो हार्दं निर्दोर्यते ।

पुमर्थीश्वतुरो वेदादिद्यातीर्थमहेष्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेष्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजप्रभेष्व-
रस्य श्रीवीरबुकमहाराजस्याऽक्षापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमाङ्के एवः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

सं त्वा सिद्धामि यजुषा प्रजामायुधनं च ।

युहूत्पतिप्रसूतो यज्ञान इह मा रिष्ट् ।

आज्यमसि सत्यमासि सत्यस्याध्यक्षमसि हवि-
रसि वैश्वानरं वैश्वदेवमुत्पूतशुभ्यं सत्यौजाः

सहोऽसि सहस्मानमसि सहस्वारातीः सहस्वा-
रातीयतः सहस्व पृतनाः सहस्व पृतन्यतः ।

सहस्र्यीर्यमसि तन्मा जिभ्वाऽऽज्यस्याऽऽज्य-
मसि सत्यस्य सत्यमसि सत्यादुः (१) असि

सत्यशुभ्यमसि सत्येन त्वाऽमि धारयामि तस्य
ते भक्षीय पञ्चानां त्वा धातानां यन्त्राय ध्र्वाय

गृह्णामि पञ्चानां त्वानां यन्त्राय ध्र्वाय गृह्णामि
पञ्चानां त्वा दिशो यन्त्राय ध्र्वाय गृह्णामि

पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां यन्त्राय ध्र्वाय
गृह्णामि चरोस्त्वा पञ्चविलस्य यन्त्राय ध्र्वाय

गृह्णामि ब्रह्मणस्त्वा तेजसे यन्त्राय ध्र्वाय
गृह्णामि क्षच्चस्य त्वौजसे यन्त्राय (२) ध्र्वाय

गृह्णामि विशेत्वा यन्त्राय ध्र्वाय गृह्णामि
सुखीयाय त्वा गृह्णामि सुप्रजास्त्वाय त्वा

गृह्णामि रायस्पोषाय त्वा गृह्णामि ब्रह्मवर्च-
साय त्वा गृह्णामि भूरस्त्राकं हृविद्वानमि-

प्रथा० दृथनु० १] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता ।

६५३

(प्राधान्येनाऽऽन्यमहणानुभवणमन्वाः)

शिष्ठो यज्ञमानस्य देवानां त्वा देवताभ्यो
गृहणामि कामाय त्वा गृहणामि (६) ॥
(सूत्यपुरोर्जसे यन्नाय वर्वलिङ्गशब्द) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाटके
पठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे वदः प्रथमोऽनुवाकः) ।

(वद प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःधर्तिवै येदा यो वेदाभ्योऽस्तिलं जगत् ।
निर्वै तपाह वन्दे विद्यातीर्थिष्ठेऽधरम् ॥ १ ॥

एष प्रथमकाण्डे एषिक्याज्यमानमन्वास्तैद्वद्वालाशानि चाऽन्यायन्ते । तदित्येष-
एष विनियोगसंस्कृते विधिः—

“ एषे प्रथमे याज्यमानकाण्डे द्वादश वर्णिताः ।
अनुवाकाः पद्मु मन्त्रा भासणी पञ्चसूरितम् ॥
अन्ते याज्याः कर्मणाऽऽन्यमहणाद्यनुपत्तिम् ।
आच्यमहो मुलयहोनो भक्षयः शेषाहुतिस्तथा ॥
एतेऽनुमन्वण्याद्याद्याद्यादिमन्त्रा भासणे तु विभक्षयते ॥
सूर्योऽपरित्थित्यादिमन्त्रा भासणे तु विभक्षयते ॥
परिग्रहो देवतनामायुधानां च संभूविः ।
द्वादशद्वद्वर्तपत्तिर्हविषां सादते विधिः ॥
विधिरात्रावणादीन्दौ याज्या इत्यनुवाकयाः ” इति ॥

तत्र प्रथमानुवाक आज्यमहणानुभवणमन्वाः प्राधान्येनाभिवीयन्ते ।

कल्पः—“सं त्वा सिद्धार्थीति तत्सु॒ सिद्धेऽमि वा मन्त्रयेत्” इति । तदिति
स्कन्दमाज्यमुच्यते । यस्याऽऽन्यमनुत्तरां स्कन्देऽदित्यादिना स्कन्दनस्य यक्तवत्वा-
त् । यदि शुद्धपदेशो स्कन्देऽदित्यानिनेन यन्त्रेण तुनः पाते पक्षिषेद् । अशुचि-
पदेशो स्कन्दमेत्यभिमन्वणम् ।

पाठस्तु—

सं त्वा सिद्धामीति । हे स्कन्दाभ्यु बृहस्पतिरेतोऽहं प्रकादीन्देषाद्ये-
षम् । त्वामनेत यजुषा मन्त्रेण पावे सम्बिस्त्रापि । इह कर्मणि यजमानः
स्कन्दाप्रदायेन मा रिवन्मा हिंस्यताम् । अयं मन्त्र आधर्यदः । अतो यजमा-
नस्याभ्युत्तेतोऽकिरविलुप्ता ।

कल्पः—“आज्यमसि सत्यमसीत्यध्वर्युर्यजमानथा४५निपील्पावेक्षणानुच्छ्रवस-
त्वावाज्यमवेक्षते ” इति ।

पाठस्तु—

आज्यमसीति । अत्र वैशानरमित्यादिभिरुभीतिः पौरैः प्रायेकपनेत्रुभीतिः
पदमनुवर्तीनीषम् । तथा सति तान्येतानि द्वादिशतिर्वर्क्षयानि संचयन्ते । त्रैरै-
र्वौक्षेत्रायं प्रदद्यस्ते । अजिथातोर्गत्यथोदूतम् आज्यशब्दः । आज्यमसि
प्रापकमत्ति । वृत्तेन हि होमाधारो ज्ञडमधिः शाप्यते । तद्विद्यमानं कर्मकर्त्त
तदहंतीति सत्यम् । यसिष्यं साज्यस्य कर्मकलत्ताधनस्यम् । सत्यस्याध्यक्षमसि
सत्ता कर्म सत्यम् । उपोतिष्ठेने पवर्त्तनाना यजमानसान्तदसा कालिजः रुमा॑ ।
ते हि परस्तरं श्रोहयाङ्गामवनेतु तानुनव्यसंक्रमायं स्मृशन्ति । सोऽयं स्पर्शं
सत्ता कर्म, तस्य कर्मणोऽध्यक्षं स्वापि । हविरसि प्रापदन्येन हृष्यमात्यसि । पुरो-
हाशादीनां हविषा तोशेऽप्याज्येनैव तत्कर्मदेवस्यापनात्प्रापान्यं ब्रृहव्यम् ।
दिवेषां तराणीं तंवन्ति वैशानरम् । विशेषां देवाणां संवन्ति वैशेषदेवम् । परिष-
ज्ञो भोजयत्वेन हविष्ठेन चोभयसंबन्धः । उत्पूताङ्गप्रत्यवेन्तोऽपि तदलम् ।
सत्यवैज्ञाः सत्यवलम् । आज्यस्य हि ब्रह्मवित्यम् । अन्तुर्हीपनस्य प्रत्यक्षत
एव दृश्यमानत्वात् । सहः शांत्रूणामधिभवनसामर्थ्यम् । तहमात्रं विरन्तरं तदभिम-
देनैव वर्तमानम् । वादकर्त्तं सहस्यारातीरस्यद्विजानभिमृद । ताहस्यारातीपतः,
ये तु दैत्यकीं शावर्णं कर्तुमशका मनसा शाश्रवं कर्तुमिष्ठन्ति तानप्यमिमय ।
सहस्य पूर्वनाः शत्रुसेना अभिमृद । सहस्य पूर्वाधृतः सेनाः शंपादपितुमिष्ठतः
शत्रूनप्यमिमय । सहस्रनीर्यमति यथोक्तिभविष्येदान्कर्तुं बहुपकारसामर्थ्यो-
देवं त्वमति । तत्त्वा जिन्द तत्त्वादक्त्वमाव त्वं पां यागद्वौरण वीणय । आज्य-
स्याऽऽप्यमसि लौकिकं यदायं तदुत्पूतवायम् न भवति त्वं ब्रृहपूताङ्गस्यानुच्छ-
माज्यमसि । सत्यस्य सत्यमसि लौकिककलत्तादनं कृप्यादिकं सत्यं तत्कदा-

(प्राचान्येनाऽऽन्यगहणानुमन्त्रणमन्त्राः)

चिद्वृहथाद्यभावेन व्यभिचाराज्ञ मुख्यं सत्यं त्वं तु कदाचिद्पश्यभिचाराभ्युख्यं
सत्यपरिति । सत्यागुरसि तत्यभूतभाग्यरस्मिभिति सत्यायुः । आज्यनिष्ठनेन
कर्मणा भाविदेहे यदायुः प्राप्यते तत्त्वं व्यभिचरतीत्यायुपः सत्यतम् । तत्यशु-
ष्मसि सत्यपलमसि । अग्न्युदीपनबलं सत्यौजःसञ्चेन पूर्वमुक्तम् । इह तु
फलग्रदानवलमुच्यते । सत्येन त्वाऽभिघारयामि तादृशं त्वं चक्षुषा १३१मीत्यर्थः ॥
तथा च पौरोडाशिककाण्डे सत्याम्नायते—“ अलशादिनो वदन्ति । यदाज्येना-
न्यानि हर्षीऽध्यभिघारयति । अथ केनाऽऽन्यभिति । सत्येनेति दूषात् । तत्ये-
नैवैनदिभिघारयति ” इति । चक्षुषः सत्यत्वमाधानमाशये पंतिपादितम् ।
“ अनुर्तं वै वाचा यदति । अनुर्तं मनसा ध्यायति । चक्षुर्वै सत्यम् । अद्वा ३-
गिरियाह । अदर्शंपिति । तस्तत्यम् ” इति । तस्य ते यक्षीय तादृशं त्वं देजानि ।

पञ्चानां स्वेति । कल्पः “ आत्मग्रहणं गृहीतं गृहीतपनुपम्भयते पञ्चानां
त्वा वातानां यन्त्राय धर्माय गृह्णामि पञ्चानां त्वत्तुनां यन्त्राय धर्माय गृह्णामि
पञ्चानां त्वा दिशां यन्त्राय धर्माय गृह्णामि पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां यन्त्राय
धर्माय गृह्णामीति चतुर्भिर्जुलामवभिलङ्घतुं चरोस्त्वा पञ्चविलस्य यन्त्राय
धर्माय गृह्णामि ब्रह्मणस्त्वा वेजते यन्त्राय धर्माय गृह्णामि क्षमस्य त्वौजते यन्त्रा-
य धर्माय गृह्णामि विशेषा त्वा यन्त्राय धर्माय गृह्णामि सुवीर्याय त्वा गृह्णामि
सुपञ्जास्त्वाय त्वा गृह्णामि रायस्तोपाय त्वा गृह्णामि ब्रह्मर्चत्याय त्वा गृह्णामीति
चतुर्भिर्हवायो भूरस्माक० हविर्देवानामाशिषो यजमानस्य देवानां त्वा देवताभ्यो
गृह्णामीत्यभिपूर्यमैषामनुमन्त्रयते कापाय त्वा गृह्णामीति ” इति ।

प्राच्यादिदूर्ध्वान्तासु पञ्चमु दिक्षु वर्तमाना वायवः पञ्चसंख्याकाः । ते चा-
मिचयनाऽप्यु मन्त्रेष्वयमाम्नायते—“ यते रुद्रं पुरो धनुस्तदातो अनु वातु ते
यते रुद्रं दक्षिणा धनुस्तदातो अनु वातु ते यते रुद्रं पञ्चाद्यनुस्तदातो अनु वातु
ते यते रुद्रोत्तराद्यनुस्तदातो अनु वातु ते यते रुद्रोपरि धनुस्तदातो अनु वातु
ते ” इति । यदा वारीरमध्ये दर्दिपानाः प्राणापानव्यानोदानसमानरूपाः पञ्च
वातास्तेषां वातानां यन्त्राय स्वस्वत्यापारेषु निषमनाय धर्माय अग्नादिचारणकू-
र्ण्डाय हे आज्यं त्वा गृह्णामि । कातूनां पञ्चलमैवरेयज्ञालणे पञ्चिपादितम्—
“ द्वादशं पात्राः पञ्चवर्त्तो हेष्वन्तशिशिरयोः रुमासेन ” इति । प्राच्यादीनाम्-
पञ्चमानां दिशां पञ्चवं प्रसिद्धम् । पञ्चजनशब्दः समस्तो देवमनुष्यासुररक्षो-

पञ्चवेषु रुद्गः । वे च देवादयः पञ्चसूत्राकाः । चलयन्तः पाकापारभूती स्या-
लीपाचहे । सा च क्लित्यज्ञविलेयुच्यते । तस्य तु रुद्गभेदावसामि कल्पसूत्रकार
उदाजहार—“ पञ्चविहस्य चरोनिष्ठावत आज्य आप्नेयः पूर्वस्मिन्निले, द्वन्द्वै-
द्वौ दक्षिणे, कृते पतिदुहिनीतिभिर्वा वैधेषः परिषेये, अनुभैवावरुण उत्तरे,
पयसि वाहृस्पत्यो मध्यमेण इति । तस्य पञ्चविहस्य चरोनिष्ठपत्तायेति योग्यम् ।
बल्लभो भास्त्रपत्तातेः । तेजो बल्लवर्चसं तेस्व यज्ञाय । क्षत्रियपत्तातेजो
युक्तसामर्थ्यम् । वैष्णवतेः कृपिवापित्यादितु निष्पत्तम् । सुरीर्य तेषां स्वस्व-
व्यापरितु शापर्थ्यातिशयः । तुष्णिमासनं चोमनापापत्तम् । रायसोतो धनुष्टिः ।
बल्लवर्चसं भूताभ्यपनसंपत्तिः । बल्लगत्वा तेजस्त हरयन शिराङ्गनिलक्षणापुरेष-
त्वयं [तेजो] दृष्ट्यम् । भूरस्माकमित्याद्यो यन्तः । हविर्देवाभापिति द्वितीयः ।
आशिषो यज्ञानस्येति तुरीयः । अवशिष्यतुर्थः । हे आज्य त्वमस्पाकं
प्रेयते भव । देवानां हविर्भव । यज्ञानस्य खां आशिषस्तद्वृं भव । देवानां
तर्हकं तां देवार्थं गुहापि । आपलम्बस्य तु भूरस्माकमित्यादिरेकं एव मनः ।
हे आज्य हविर्माणिष्यो देवतास्त्री यथा कापयन्ते तथाविद्यकायाय त्वा
गृहापि ।

अथ विनियोगसंख्यः—

“ स्याद्यपूर्वसूत्रस्य काण्डे तु यज्ञमानगम् ।

एषः पञ्चसूत्र सं स्या स्कल्पाच्च एकिप्रेत्युच्चि ॥ १ ॥

आज्यपात्यपवेशेत् पञ्चान्नां त्वा चतुर्दश ।

सुरेष्वाप्यमन्वयो यन्ता इति यन्नास्तु वैदेश ॥ २ ॥ ” [इति] ।

इति श्रीमत्साधाराचार्यविवरचिते भाष्यविषये देवार्थमकाण्डे कृष्णयजुर्व-

द्विष्ठैर्निरीयसंहिताभाष्ये पथमकाण्डे दृष्ट्यमष्टाहके

पथमेषाऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पथमकाण्डके दृष्ट्यमष्टाहके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

स्तुवोऽसि स्तुवोऽहम् संज्ञातेषु भूयासु धीर-
भेता चमुचिदुयोऽस्युग्रोहम् संज्ञातेषु भूयास-

(हविलोमानुपन्नग्रन्थ)

मुभ्यश्वेत्ता वसुविदभिभूरस्यभिभूरहरहं संजातेतु
 भूयासमभिभूश्वेत्ता वसुविशुनजिम त्वा वशेणा
 दैवयेन हव्यायास्मै वोदवे जातवेदः । इन्धा-
 नास्त्वा सुप्रजसः सुवीरा जोगजविम वालि-
 हतो वर्षं ते । यथ्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य
 रिष्यांत् (१) यद्वा स्कदादाज्यस्योत
 विष्णो । तेन हन्मि सप्तलै दुर्मराशुमैन् दधामि
 निर्कृत्या उपस्थे । मुर्भूवः सुवरुच्छुष्मो आगे
 यजंमानायैधि निशुष्मो अभिदासते । आगे
 देवेऽद्यन्विद्यमन्त्रजिहामर्त्यस्य ते होतमूर्धना
 जिघर्मि रायस्पोषाय सुपजास्त्वाय सुवीषाय
 मनोऽसि प्राजापर्य मनस्ता मा भूतेनाऽसि विश
 वाग्मस्यैन्द्री संपत्नकथणी (२) वाचा मैन्द्रि-
 येणाऽसि विश वसन्तसुतुनां प्रीणामि स मा
 प्रीतः प्रीणातु ग्रीष्मसुतुनां प्रीणामि स मा
 प्रीतः प्रीणातु पर्य क्रान्तुनां प्रीणामि ता मा
 प्रीताः प्रीणन्तु शरदसुतुनां प्रीणामि सा मा
 प्रीता प्रीणातु हेमन्तशिशिरासुतुनां प्रीणामि
 तौ मा प्रीतौ प्रीणतामभीषोमयोरहं देवयज्यया-
 चक्षुष्मान्भूयासमभेरहं देवयज्ययोऽज्ञादो भूया-
 सम् (३) दिविरस्यदेव्यौ भूयासममुं दभे-
 यमभीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमि-
 न्द्रामियोरहं देवयज्ययेन्द्रियाल्यज्ञादो भूयास-

(हविहोमानुष्ठानग्रंथ)

मिन्द्रस्याहं देवयज्ययेन्द्रियार्था भूयासं महे-
न्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेय-
मध्ये: स्तिवृष्टलोऽहं देवयज्ययाऽऽयुध्मास्युवेन
प्रतिष्ठां गमेयम् ॥ (४)

(रिष्यात्मात्मक्षयेष्यमादो भूयासं वद्विरक्तम्) ।

इति कृष्णवज्रेदीशैचिरीयसंहितार्थो प्रथमाण्डके
४ष्टप्रशान्तके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे वहसपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

पथमानुवाके हविमहायामनुष्ठानस्युक्तं, द्वितीयानुवाके हविहोमानुष्ठानं
दक्षत्यम् । तत्र हृष्यमानस्य हविषो महिमस्त्रियनिवारणात्य वरिधीयमानान्
परिधीनामनुष्ठानमनुवाकादाकृष्येष्यते ।

ध्वनोऽसीति । कल्पः—“ परिधीयपरिधीययानामनुष्ठायते ध्वनोऽसीति एह-
तोऽहं तजातेषु भूयासं पीरभेता वतुविदिति मध्यममुषोऽस्युद्धोऽहं तजातेषु
भूयासमुषेता वतुविदिति इक्षिणमभिभूरस्पभिभूरङ् तजातेषु भूयासमभिभू-
षेता वतुविदित्युचरम् ” इति ।

हे मध्यमरिषे त्वं अहवः स्तिपरोऽसीति । रक्षोभिरविचालयमानवात् । अत एवाऽऽ-
म्नायते—“ वरिधीयपरिधीयति रक्षासमहत्ये ” इति । तस्य अक्षवस्य तवानु-
ष्ठायेनाहयति तजातेषु शातिषु ध्रुवः स्थिरो भूयासम् । किंच धीरो वैर्यकान्,
वैष्णव रक्षोभिनन्दनं ज्ञाता, वतुविदितुवो लभ्या भूयासम् । हे दक्षिणपरिषे त्वं
रक्षास्यपहन्तुमुषोऽसीति । तथानुष्ठायेनाहमप्युद्धो भूयासम् । ज्ञातयो यथा महावय-
दिवादिनो भवन्ति तथा संपादनमुप्रत्यक्षम् । किंच वैरिणोऽप्यहन्तुमप्युद्धो भूयासम् ।
हे उभारपरिषे त्वं रक्षासमभिमविताप्रसीति । ददानुष्ठायेनाहमपि ज्ञातीनां वैरिणां
चाभिमविदा भूयासम् । एवदीयस्य वाहवग्नस्य सर्वीष्वर्दिवेनास्यन्देवनुद्दिविष्टे—
दामावानाप अस्त्राणामुदाहत्य व्याकिमदे किंतु पाठकमेवौद्धात्ये व्याकरिष्यते ।

(लघुकृमिमात्रमन्त्रग्रन्थ)

युनिष्टिः । कल्पः—“अथार्थं वोगेन युनिकि युनिष्ट तथा ब्रह्मणा दैव्येन हस्यायास्मै वोढदे जातेवद् इति” इति ।

हे जातवेदो दैव्येन देवयोगेयन लक्षणा मन्त्रेण त्वं युनतिम अस्मिन्कर्मविषयं करोमि । किमर्थं । हदृ हविर्बोद्धुम् ।

इन्धाना इति । कल्पः—“ समिधोरभ्यधीयमानषोर्जपति—“ इन्धानारसा
त्रूपजस्तः सुवीरा ज्योर्जीवेम बलिहतो वर्षं द इति ” इति ।

हे जातेवदस्त्वाभिन्धाना ज्वलयन्तो वर्ष सुप्रज्ञतः शोभनात्योपेताः सुवीराः
शोभनभूत्योपेता षष्ठीकिष्टरं जीवेम् । किं कुर्वन्तः । वर्ष एति पूजामुहरम्भः ।

यन्मे अपन हति । कल्पः—“ अथान्तर्वेदि हर्विष्यासाकान्यभिषेदयते
यन्मे अद्ये अस्य धर्मस्य रिष्याद्यहा स्फन्दादाज्यस्योत् विष्णो । तेन हन्ति
सप्तर्णे दूर्योरामुमैने दधामि निर्भीत्या उपस्थ इति ” हति ।

हेऽप्यस्थ मय पश्यम संविति यद्याहिरादिके रिष्या अरथेवः यद्युतिविविभागितं स्पात्, आग्नेयोत्ताऽप्यस्मापि संविति यद्या यदल्पं चिन्तुजातं जीहवादिके रक्तव्यादधः पलेत्, हे विष्णो व्यापक देव नहेन सकैन च दैरिणं हन्मि । यः सपत्नो मारयितुष्यत्वं एव दुर्मरायुं तपत्वे निश्चयाः प्रापदेवताया उपस्थ उत्तराङ्गं ज्ञादधामि स्थापयामि ।

भूर्भुव इति । कल्पः—“अथ भूर्भुवः सुवरित्यामिहोवमेवा(भिर्व्याहती(वि)भिरु-
सादयेत् । अथ वै भवति दर्शपूर्णमात्रावालभमान एवाभिर्व्याहतीभिर्व्याहती॒ व्यासा-
दयेत् । अथ वै भवति चातुर्पास्य॒ व्यालभमान एवाभिर्व्याहतीभिर्व्याहती॒ व्यासा-
दयेत् ” इति ।

भूरादपलयः शास्त्रा लोकव्यद्यवाचिनः । एतानि हर्वीषि लोकव्यपरूपाणीति
स्तूपने । इदं व्याहवित्वा व्यष्टिं याजमानकाण्डे पठितं व्याख्या पत्प्रक्षेण
व्याख्यावाच्येनाऽन्वर्द्धविक्रियाया विनियुक्तव्यादत्कहव्यम् ।

उच्छुष्म इति । कलः—“ इथमप्याधिपितामपनुभवयत् उच्छुष्मो अग्रे
एजपत्नायैव निश्चमो अभिदासुते । अग्रे देवेद मन्त्रिष्ठ मन्त्रजिल्लिति ” इति ।

हेऽप्य यजमानायोऽच्छुद्धप् एवि उद्भूतवलो भव, यजमानकार्यवाचिष्ठतयसो
भव । अभिदासत उपक्षयते शत्रवे निशुद्धप् एवि न्युद्भूतवलो भव । उक्तकर्मेण
यजमानमनुभवीतुं शांतं च निप्रहीतं चतुर्मिः गांधो वैराग्यिः पौरसाहस्रिः । हेऽप्य-

ङ्गनादिगुणमुक्त देवेय देवैर्दीपि मन्त्रिद्युमनुमात्रां दीपि । एतद्युमन्त्रिद्युमन्त्रिने व्याख्यातम्—“ देवेय इत्याह देवा होत्यैन्द्रिय व्याख्यात्याह मनुष्यै-तमुत्तरो देवेय ऐन्द्र ” इति । मन्दजित्त मन्त्राहर्षिहेतुजित्ता व्यस्त्वेति विग्रहः ।

अमर्त्यस्त्वेति । कल्पः—“ मवरं पवित्रप्राणमनुमन्त्रयते—अमर्त्यस्य ते होत-मैर्देव्याजित्ति । विषयिति रायस्त्रोपाय तुमजात्यवाम सुवीर्यायेति ” इति ।

हे होतर्देव्यानामाहात्मरेणराहित्यस्य एव मूर्खनि पृथग्दिक्षे भारमापि । किम-र्थम् । वज्रानस्य भन्तुजित्तोभन्तारात्मयोभन्तवीर्यार्थम् ।

मनोऽस्तीति । कल्पः—“ सौवमाधारामाधार्यमाणमनुमन्त्रयते मनोऽस्ति प्राजा-पत्त्वं वन्दना वां मूर्खेनाऽप्यविशेषि ” इति ।

हे सौवाधार त्वं मनोऽस्ति प्राजापतिसंबन्धिं चापि । मनसा प्रापत्तिं व्याप-ताऽध्ययुणा निष्पाद्यमानत्वात् । अत भूतशब्दः प्रापतिसूष्टुं यजमाप्तेऽपि । प्रापत्त्यो यज्ञे इति भास्त्रेन व्याख्यात्यपानत्वात् । देव भूतेन प्रापतिसूष्टुेन यजेन हत्याप्तेन मनसा च सह हे सौवाधार मापादित ।

प्रापस्येति । कल्पः—सुख्यदाधारामाधार्यमाणमनुमन्त्रयते वाग्हैयन्त्री सप्तम-क्षयणी वापा मेन्द्रियेणाऽप्यविशेषि ” इति ।

हे सुख्याधार त्वं वाग्पापि । वाचा मन्त्रमुच्चारयताऽध्ययुणा निष्पाद्यमान-त्वात् । कीदृशी पाक् । ऐन्द्रीग्रीष्म व्याकृतत्वात् । तच्चैन्द्रवायदग्नहभास्त्रेन तमामात्रम्—“ तामिन्द्रो मध्यमोऽन्द्रकम्य व्याकरोत् ” इति । सा च वाक्तु-पत्त्वमक्षयणी वैरिष्यादिती । सुख्याधारमन्त्रवृत्त्वाद्या वाचः सप्तमवायित्वं तद्वास-त्रेन त्रूपितम्—“ अहुदो यज्ञो यज्ञपत्तेतित्याहानार्थे ” इति । वाद्यया वापे-न्द्रमुष्टेन चक्रुरादीन्द्रियेण च सह हे सुख्याधार मापादित ।

वसन्तमिति । कल्पः—“ प्राणानामिदैमिष्टमनुमन्त्रयते वसन्तमूर्त्तनां भीणापि सा मा भीतः भीणातु भ्रष्टमूर्त्तनां भीणापि सा मा भीतः भीणातु यर्त्त ऋत्तनां भीणापि तर मा भीताः भीणन्तु शरदमूर्त्तनां भीणापि सा मा भीता भीणातु हेम-न्त्यशिराऽन्त्तनां भीणापि तर मा भीतो भीणीतापिति ” इति ।

कतुवाचकैवसन्तादिशब्दैः समिद्यागादिष्वस्त्रप्रयाणामित्रानिदेवता विवक्ष्यन्ते । कांच वसन्तादीनहं वोप्यापि । ते च तु क्षा मां वोपयन्तु ।

प्र० ६ अनु० २] कृष्णयजुर्वेदीयत्तिरीयसंहिता । ६६३

(हविर्होमानुमन्त्रणम्)

अग्नीषोमयोरिति । कल्पः—“ आज्यभागाविष्टावनुमन्त्रयते—अग्नीषो-
मयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान्मूष्यासपिति ” इति ।

उत्तरार्थेऽप्येऽप्युहोर्ति दक्षिणार्थं सोमामेति अवणादभीषोमावाज्यभागयोर्देवै
दयोः संशिखनी देवयज्या सुमन्त्रकाज्यभागाहुतिस्तथाऽध्ययुनिष्ठादित्या यज-
मानोऽहं चक्षुष्मान्मूष्युर्को मूष्यासम् । सुकं वैतत् । “ चक्षुषी वा एवे यज्ञस्य
यदाज्यभागौ ” इति जात्येऽप्युहोर्ति चक्षुष्मदेन निरूपितत्वात् ।

अग्नेरहमिति । कल्पः—“ अग्निष्ठावनुमन्त्रयते—अग्नेरहं देवयज्यमाऽचा-
दो भूषासपिति ” इति ।

दर्थपूर्णशतायोरायस्य प्रधानयागस्य निर्देवता । स चालमक्षकः । “ अग्निव-
देवानामचादः ” इति श्रुतेः । अतस्तद्यागेन यज्ञमानस्माचादत्वमुचितम् ।

दधिरसीति । कल्पः—“ उपाशुयाजमिष्ठयनुमन्त्रयते दधिरस्यद्वयो भूषा-
सम्मुँ दमेषपिति ” इति ।

असुमित्यत्र यं यजमानो हेति तं मनसा ध्यायतीति । उपाशुयाजस्य प्रजा-
पतिर्विष्णुरभीषोमी वा विकल्पेन देवताः । हे उपाशुयाजेऽत्र तं दधिरसीति
अस्मामिष्ठयस्थ तर्हं हिंसकोऽस्ति । त्यत्प्रसादादहं वैरिभिरहिंसितो भूषासम् ।
असु वैरिणं दमेष्यं मारयेत् ।

अग्नीषोमयोरिति । कल्पः—“ अभीषोमाविष्टावनुमन्त्रयते—अभीषोमयो-
रहं देवयज्यया वृत्तहा भूषासपिति ” इति ।

पौर्णमास्यां तृतीयपात्रास्याभीषोमी देवता(ते) । तयोर्थ वृत्तहत्यानिमित्तं त्वदा
हतपुत्र इत्यनुवाके मपञ्चितम् । अदस्तद्यागेन यज्ञमानस्य वैरिहन्तुत्वं युक्तम् ।

इन्द्राभियोरिति । कल्पः—“ इन्द्रादी इडावनुमन्त्रयते—इन्द्राभियोरहं देव-
यज्मयेन्द्रियाव्यज्ञादो भूषासपिति ” इति ।

अपायास्मामास्योमयाजिनः सानाद्यामनि दिनीपुरोडाशस्वेन्द्रादी देव-
ता(ते) । ववेन्द्रानुभवाद्यजमानस्येन्द्रियोपेवत्वमग्न्यनुमहाचाचादत्वम् ।

इन्द्रस्याहमिति । कल्पः—“ इन्द्रुनिष्ठमनुमन्त्रयते—इन्द्रस्याहं देवयज्मये-
भिव्यादी भूषासपिति ” इति ।

सानाद्यस्येन्द्रो देवता तत्प्रसादादिन्द्रियाभित्वम् ।

महेन्द्रस्येति । कल्पः—“ महेन्द्रमिष्ठमनुमन्त्रयते महेन्द्रस्याहं देवयज्मये
जेमानं महिमानं ममेषपिति ” इति ।

(इविहेमानुभवत्वात्)

कैवाचित्सांनाथ्यस्य महेन्द्रो देवता । तथा लाऽऽस्माक्षते—“ वर्णो वै गत-
विषः शुश्रुवान्वामणी राजन्यस्तेषां महेन्द्रो देवता ॥ ” इति । तत्रेष्वशब्दार्थस्य-
कल्पा यजमानस्य जेतृत्वप्राप्तिः । महच्छुच्छार्थप्रस्तुकल्पा यजमानस्य विदीर्घयो-
दिगुणैर्भृत्यपाप्तिः ।

अथेः स्विष्टकृतं इति । कल्पः—“ स्विष्टकृतमिष्टनुभव्यप्ते—अथेः स्वि-
ष्टकृतोऽहं देवदद्ययाऽऽयुष्मान्ध्येन प्रतिष्ठां गमेष्यति ॥ ” इति ।

कथिदामः केनविजितिवेत्तम लृदनामवेष्यमलमत । क ए कृद्धिर्द्वैराहृत्या
वेष्यतः पूर्वविष्णानी यागानां देवगुर्वर्णं परिहत्य विष्टकृतं लृतवान् । तथा ए ज्ञा-
हणमान्वायते—“ देवा वै यशोऽकुद्रमन्तरायस्त यज्ञमविभ्यते देवा अयि समग-
च्छन्त कल्पतां न इदमिति तेऽकुद्रमन्त्वद्वै वै न इदं भविष्यति यदिव रापर्विष्य-
प्याम हति तस्मिष्टकृतः स्विष्टकृत्यस् ॥ ” इति । “ पद्मये स्विष्टकृतेऽवश्यति
भागवेष्येनैव तदुद्यृतं समर्थ्यविद्य इति च । स्विष्टकृच्छुच्छस्य निर्वचनं सौत्रामण्डा
नेत्रावरुणप्रेषणवै विष्टमामगायते—“ देवो अग्निः स्विष्टकृदेवमिष्टमवर्णयत् ।
स्विष्ट कुर्वन्त्विष्टकृत् । स्विष्टमध्य करोतु नः ॥ ” इति । तत्राग्निराज्ञार्थप्रस्तुक
यजमानस्याऽयुष्मान्ध्यम् । अत एव मन्त्रान्तरमेवमास्नायते—“ अग्निरायुष्मान्ध्य-
वनस्तनिभिरायुष्मान्देव लाऽयुष्माऽयुष्मान्त करोमि ॥ ” इति । स्विष्टकृच्छुच्छा-
र्थप्रस्तुकाया यहमकिञ्चापाप्तिः । यदाऽवश्यविद्य विष्टकृतं तदा यज्ञानः संग-
णेन संपूर्णेन वहेन विष्टां कल्पाविलक्षणा लभते ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ ऋक्वोऽसीतिविभिर्वैः परिवित्रेवमवर्णयत् ।

युमाग्निवोग इच्छानाः तत्पित्रोरनुभव्यन्तरण् ॥ १ ॥

यन्मे हविमन्त्रयेत भूत्तिवैः सादेष्यविदिः ।

उच्छुद्धमो मन्त्रयेतेऽयमसत्यं वैनूति तथा ॥ २ ॥

सौवायारं मनोऽस्तुति सुच्यायारं तु वागिति ।

वश्वन्तपञ्चभिर्वैः पवाजाम्बव्य मन्त्रयेत् ॥ ३ ॥

अग्नीषोमेत्याज्यमागाववेशित्यविद्यागकम् ।

दृष्टिष्टकृपांशुयोजस्य स्पृष्टमशीति पञ्चकम् ॥

अनुकाके द्वितीयेऽस्मिन्यन्वाः पहर्षिष्टातिर्गताः ॥ ४ ॥ इति ।

पैषा० ६ अनु० २] कुर्व्यायजुवीयतैचिरीयसंहिता।
(हविर्हेतुमन्त्रणम्)

६६३

अथ भीमांसा ।

पञ्चमाभ्यायस्य प्रथमपदे चिन्तितम्—

“ स्यात्सत्त्वादिमन्त्राणां कसो नो वाऽन्यवद्देवत् ।

काश्चान्तरे व्यत्ययेन न कसो निष्ठोऽपि हि ” इति ।

दर्शपूर्णमात्मोयैजमानकाण्डे प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रा आम्नातीः—^५ वसन्त-
मृत्तूना॒ मीणामि शीष्मृत्तूना॒ मीणामि ॥ इत्थादृपः । तेषो निष्ठतः क्वोऽप्युप-
गम्तव्यः । कृतः । अन्वेष्यादेष्योपाशुमाणश्चनुमन्त्रणमन्त्रे तु निष्ठतकमद्दर्शनेनाक्षामि
कमनिममस्य पुद्गिस्थथादिति चेन्वैदम् । अत्र निष्ठमकाभावात् । न तावद्वा
पाठो निष्ठमकः । वसन्तादीप्तवर्णादरजेमन्त्राणामनेने क्वेण तेलिरीय-
काश्चापटितानी काश्चान्तरे व्यत्ययेन पाठदर्शनात् । नात्र यवागृहाकवदर्थो निष्ठ-
मकः । वसन्तमन्त्रेण यस्य कर्त्तव्यित्यावस्यानुमन्त्रोऽप्यनुपर्यप्रयाप्तात् । ना-
प्यव छिङ्गः निष्ठमकम् । वसन्तमन्त्रे समिद्यामैकविद्यस्य विशेषतामध्येस्याद-
दीनात् । वसादृप नाहिं निष्ठतः कमः ।

तुवीयाभ्यायस्य तुवीयपदे चिन्तितम्—

+ “ उपांशुप्रयत्नेनाङ्गम् ददित्यमन्त्रोऽङ्गमाऽप्यप्तः ।

सापादरणस्त्वालिङ्गनेद्यमानाभावादनङ्गमात् ॥

मन्त्राणी कर्मणै चात्र क्वेणाऽऽम्नानमीक्षयते ।

प्रक्रियापाकपो मामे यथासंख्यं तदोऽङ्गमात् ॥

कमः सपानदेशत्वं पाठादर्थाच्च पाठतः ।

यथासंख्यं संनिधित्वं यथासंख्यमुद्दाहतम् ॥

शुन्वन्धमिति संचाप्यपाठाङ्गम् संनिधेन्वैषम् ।

पशुधर्मोऽर्थसादेःपादभिवेषीयगो भवेत् ” इति ॥

दर्शपूर्णमात्मोयैजमाने मन्त्रकाण्डे कविभ्यन्ति आम्नामहौ—ददित्यरूपदब्द्यो
भूयात्ममुं दमेयम् ॥ इति । अत्र भवत्स्वरैशुवाजाङ्गामी भूति-

+ जैमिनीयम्याप्तमाणितरे तु—“ददित्यमिति पम्नोऽङ्गमुपांशुविजतेर्न वा ” इति पाठः ५

वाक्यं न विद्यते । बालये ×विनियोग आम्नायीर्थविवरणस्यैवाऽन्नावात्पात् । “एतमा वै दक्षमा देवा असुरानदम्नुवन्तपैव भावुव्यं दम्नोदि” इति ब्राह्मणम् । दक्षिवर्चतुकमायुदम् । आश्रेयाश्रीष्ठोर्नीययोरप्यनिष्ठनिवारकात्वाऽहितः साधारणम् । मकरणं च पशाणामेकमेव । ततो मानामावादमं पश्चो नोपांशुयजाज्ञविति मात्रे शूष्मः—आप्यर्येककाण्ड आश्रेयोषांशुपात्राश्रीष्ठोभीष्ठकर्मणि क-मेणाऽन्नावानि । माजमाने च काण्डे दक्षिविषया मन्त्रः कमेणाऽन्नावाः—“अ-धेरहं देवव्यज्यव्याऽन्नादो भूयातं दक्षिवरस्पदश्चो भूयासमम् इमेषमश्चितोषयोरहं दे-व्यज्यया युवहा भूयासम्” इति । तत्र यथा वाक्यमद्दमानुसंधानसंपन्ने पकरणं पृथक्यमपाणे तथा पकरणद्वयानुसंधानसंपन्नः कमः कुलो न माणं स्पत् । न चास्य पकरणेऽन्वर्त्मनिः । द्वयोर्वाक्ययोरिव पकरणयोरेकवाक्यत्वाभावात् । द-स्मात्कमपवाणेनै पध्यवर्तिन उपांशुपाजस्य मध्यवर्ती मन्त्रोऽङ्गम् । समानेदेशात्वे कम इति कमस्य स्वरूपम् । तच्च द्विविधं पाठकतमर्थकृतं च । पाठकतमपि द्विविधं मध्यात्मकं संनिधिष्ठेति । तयोरादस्य दक्षिविषयं उदाहरणम् । शुनक्यर्थं दैव्याय कर्मण इत्ययं मन्त्रः शोधनीयेषु वस्तुतु साधारणो भासते । तत्र सांनाद्यपात्राणि कृम्भीशालामपित्रादीन्यनभरेषु मातरिश्चन इवादिमन्त्रेष्वद्वभासन्व इति संनिधिना तत्पात्रशोक्षं शुन्ध्यविति मन्त्रो विनियुक्तये । अनुठानसादेष्यात्पशुपर्णामशीषोभीष्ठाङ्गमप्य । तदेवं कमस्य द्विविधं व्रह्मपत्रम् ॥

इति भीमसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे छब्यायजुर्व-

दीपवीचित्रीमत्तेहितामाष्टे पथमकाण्डे षष्ठपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पठपवाटके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अग्निर्मा दुर्सिंहात्पातु सविताऽघश्चास्त्रयो
मेऽन्ति दुर्दरायतीयति तमेतेन जेष्ठं सुरुपव-

× न्यायमालाविस्तरे तु—“विनियोगमन्नाम्नायार्थ” इति पाठः ।

१. क. नाल्लणो । २. ल. ‘योगमन्ना’ । ३. ल. ‘यार्थान्तरेणास्यै’ । ४. क. ग. ड. च. ‘न प्रकृतेन मै’ ।

प्र० ६ अनु० ३] कृष्णयजुर्वदीयतैचिरीयसंहिता ।

६५

(भव्यत्वेडादिभागहयानुमन्त्रज्ञ)

पूर्वी पहीमान्धन्दान्दुर्याऽभ्येहि मामनुवता
न्यु शीर्षाणि मुड्हवमिह एहादित पहि सरस्व-
त्येहि रन्तिरसि रमतिरसि मूर्णर्थसि जुटे जुटिं
तेऽशीयोपदृत उपहवम् (१) तेऽशीय सा
में सत्याऽशीरस्य यज्ञस्य भूयादरेतता यनसा
तच्छकेय यज्ञो दिवस् रोहतु यज्ञो दिवं
गच्छतु यो देवयानः पन्थास्तेन यज्ञो देवाः
अप्येत्यस्मास्तिवन्द्रौ इभिर्यं दधात्वस्मान्दाय
उत यज्ञाः सत्यन्तामस्माद्यु सन्वादिषः सा
नः प्रिया सुप्रतृतिर्मधोनी जुटिरसि जुपस्व नो
जुटानः (२) असि जुटिं ते नमेयं मनो
ज्योतिर्जुषितामायं विचिह्नं यज्ञः समिर्म
दधातु । अहस्पातिस्तनुतामिमे भो विश्वे देवा
इह मादयन्ताम् । अथन पिन्वस्व ददतो मे मा
क्षायि कुर्वतो मे भोर्वै दसत्रजापतेर्मागोऽस्यू-
र्जस्वान्यस्वाभ्राणायानी में पाहि समान-
व्यानी में पाल्यादानव्यानी में पालाकिंतोऽ-
स्यकिंत्यै त्वा मा में क्षेत्रा अमुत्रामुष्ठि-
ङ्कोके (३) ॥

(उपहवं जुटा नस्त्वा पदं च) ।

इति कृष्णयजुर्वदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
पठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(भाष्यत्वेहादिभागस्यानुसन्धानम्)

(अथ पद्मपकाण्डे पद्मपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयानुवाके हविरनुभवणमुक्तम् । तृतीयानुवाके भक्षस्थेदादिभागस्यानुभव-
प्रमुक्तम् ।

आभिर्मेति । कल्पः “ व्राधिकैऽनवीयमाने जपति अभिर्भाँ दुरिहात्पातु सदि-
ता इष्टवा यत्तदैति ” इति ।

मन्त्रवैकल्पेन किंवैकल्पेन वा यदिदं दुरिदं तत्सदाद्दुरिदादीर्थी पातु ।
अघशंसात्प्रपुचेरस्तरादेः सरिता वा पातु ।

यो मेऽन्तीति । कलः—वजमानभागे यो मेऽन्ति दूरेऽरातीषति तपेतेन जेष-
भिति ॥ इति ।

यजमानभाग इत्यस्याददीयमनि जपतीति केषोऽनुवर्तते । यो राक्षसादिव-
मानितके द्वैर दण्डरात्रिपति शत्रुत्वमिच्छति तं राक्षसादिवंतेन यजमानभावेन जे-
वे अधेष्ठम् ।

कल्पः—“ इदौपाहिवपाग्नमुपचयते तुरुक्षपर्वत्यर्थं एहीति मवोनीत्यन्तः ॥ ”

सात्येति मःथादिः । मषोनीति मःथान्तः ।

१८८-

सुरुपवर्णेति । गौद्यादीर्थस्य धाराविषया इडाल्यापादे देवतायाः संबोधनं
सुरुपवर्णदर्शं इति । शूद्रशुच्छादिके रूपम् । वर्णं बृहिः वर्णः चक्रलक्षणकपिळ-
स्यादिः । शोभना रूपवर्णवर्णी यस्याः सा तथोक्तः । शूद्रशुच्छादीनामनिदीर्घस्वरकत्वादिन-
रिहरिण दर्शनीयत्वं रूपस्य शोभनत्वम् । वर्णं त्रिष्ठिष्ठमुद्भक्त्वं बृत्तरूपं च । तत्रहा
स्वकीयात्तदादृश्यते वर्णते । तथा च मन्त्र आम्नायते—“इडायाः पदे शृतवर्णिव
स्याहा” इति । “मानवी शृतवर्णी भैवादकृष्णी” इति च । “इडायाः पदे शृत-
वर्णराचरम्” इति च । तथा ग्रास्त्रणमध्याम्नायते—“सा यत्र यत्र अप्यकामनतो
शृतमपीडयत तस्पाद्बृत्तशुभ्यते” इति । बृहिर्वा इडा बृष्टैर्वै निक्रमणे
घृते प्रजाः संजीवन्तीः पिबन्ति ॥ इति च । तदिदै शृतरूपत्वं दर्शन्य शोभन-
त्वम् । कर्मसादिसकीर्णत्वरिहरिण विष्वदं शुक्रकृष्णकपिळत्वादिके वर्णस्य शोभ-
नत्वम् । तथादिते हे इहे, इमानस्मद्विद्याम्भद्राङ्गाम्भोक्त्रयज्ञसाधनं संपूर्णान्दुर्यो-

१ ल. "द्वामेव द्वयमानाम्" । २ ल. "जर्धविमुचो" । ३ ल. "प्रेरनाप्रिण्या" । ४ ल. "ति" ॥ ७ ॥

(भृष्टस्येषादिमात्रास्यानुमन्त्रणम्)

“यज्ञगृहान्पत्यामच्छु । “ गृहा वै दुर्पाः ॥ हति हि भूयते । किं य मामभिल-
क्षयाकृताधस्मिन्यज्ञवतेऽनुकूलता तती, एहि आगच्छ । उत्तरः समूचये । अपि
च हे इडादिवेषा यूथमस्पदीयानि शिरासि निमृद्धत्वं नितरा स्नेहपूर्वकाद्याणा-
दिमा योधयध्यम् । त एवंडादिवेषा इडादिभिः तूमर्यन्तः पूर्विनामिवेषैः
स्थाप्ती कियन्ते । इडादीर्णा गोनामविशेषत्वं समषकाप्नेऽसमानावम्—“इहै रन्तेऽ-
दिते तरस्वति पिते येषसि महि किञ्चुत्येतानि ते अग्निये नामानि ॥” [क०
का० ७ म० १ अ० ६] इति ।

एवंतरा वदश्चनायैत्वायुपत्यादिकपति प्रहृष्यम् । हे जुहो शिवे तेव्ये वा ते जुहिं
त्वदीयां प्राप्तिमशीय वाप्नुयाम् । हे उपहृत इड एहीस्येवमागममनायास्माभिर-
नुज्ञादेऽहमपि त उपहृतं त्वदीयामनुज्ञामशीय वाप्नुयाम् । अस्य यज्ञस्य येष-
याशीः कल्पार्थना सा मे तत्या भूयात् । अरेहताऽनाद्रमकुर्वता मनसा तत्कर्त्ता
साधिष्ठितुं शकेमं त्वत्तत्तादाच्छुको मूर्यात्मम् । यथाऽनुष्ठितोऽयं यहो निष्ठेषी-
मिव कर्मण दिवमारोहतु । केनावि वेकल्पयतिवन्येन भूम्तो यज्ञस्यानारोहणं,
भूम्ताभावे तु यज्ञ आरोहत्येष । आरुह च यस्यां दिवि यज्ञहविर्भाजो निवस-
ति तां दिवं स्वर्गपदेशादिशोर्णं मच्छतु । तस्मिन्पदेशो गत्वा तमापामूपविद्धा देवा,
येन वार्णेण हविभौजित्वात्ताली गच्छति तेनैव वार्णेणायि यहो यज्ञसंबद्धहिर्देव-
वानप्येतु वाप्नोतु । तेन यज्ञेन तुष्ट इन्द्रोऽस्यास्विनिदियं यज्ञान्तरानुष्ठानाय
च अनुरादिपाठं दधात् रथापयतु । ताहशानस्मान्तरयो यज्ञसाभनानि धनानि यज्ञा
उत करिष्यमाणा यज्ञ अपि सुचन्तायाभ्यन्ताम् । आयापत्वज्ञफलान्यस्मात्
तम् । सा तादृशी त्वं नोऽस्मान्पति सुपत्रुतिः सुमु पकर्षण शत्रुणां हितिका
वधोनी धमवती च भव ।

जुहिरसीति । कल्पः—“ अवान्तरेऽर्डा यात्यमानाषनुमन्त्रयते जुहिरसि
जुपत्य नो जुञ्ञा नोऽसि जुहिं ते येषथमिति ” इति ।

हेऽवान्तरेऽर्डे त्वं जुहिरसि प्रीतिरूपाऽसि । नोऽस्माऽनुभूतस्त्र वीणय । नोऽ-
स्माभिन्दुष्टाऽर्ति सेविताऽसि । ते जुहिं त्वदीयां प्रीति गवेषं वाप्नुयाम् ।

मनो ज्योतिरिति । कल्पः—“ अवान्तरेऽवादिमार्ज्जन्मयते मनो ज्योतिर्जूष-
तामार्ज्जं विचित्तन्म यज्ञ समित्य दधातु । वृहस्पतिस्तनुनाविमं नो विष्णे देवा
इह मादयन्वामिति ” इति ।

(भगवत्पूर्वोदादिभाष्यस्यानुग्रन्थम्)

यनो ज्योतिर्मनीयोऽप्यग्निस्तनदाहुतिष्वार्यं सेवताम् । केनापि वैकल्येन विच्छिन्नमिमं यज्ञं वैकल्यपरिहारेण संदधातु । तृहस्तिः स्वयमेव नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं तनुहाम् । विषे देवा इह यज्ञे मादयन्ती तृप्यन्तु ।

ब्रह्म पितॄस्येति । कल्पः—“ वर्हिष्ठदे पुरोऽशमनुपन्वयेत ब्रह्म पितॄस्य दद्वो मे मा कायि कुर्वतो मे मोप दत्तदिवि ” इति ।

यज्ञपुरुषवाची ब्रह्मशब्दः । “ यज्ञो वै ब्रह्मः ” इति अतेः । हे ब्रह्म पितॄस्वस्यानुविजञ्च शीणव । दद्वो धनं पथच्छतो मम देये धनं मा क्षीयता-मापि तृप्यविष्टवाम् । यामे कुर्वतो मम सामधर्मे योपदत्तमोश्लीयतापवि तु पुनः पुनर्वैर्धन्याम् ।

प्रजापतेरिति । कल्पः—“ अथाहाहर्ये योचति तस्मत्तर्देयासनमाभिमन्त्र-यते पञ्चात्मोऽस्यूजैस्वान्यवस्थामाणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पासु-दानव्यानौ मे शाश्वकितेऽस्यक्षितै त्वा मा मे क्षेत्रा अमुकामुष्मिक्षोक इति ” इति ।

पश्यत्यन्ताहार्यं कतिजां भागस्तथाऽपि तेन पाजापतेः परितोषान्द्रामस्त्वम्-व्यविरुद्धम् । स च भाग कर्जस्वान्वद्वान् । तन्द्रोजिनां बद्धवदत्वाद् । पथस्वा-क्षीरवत्स्वानुत्पवः । यदा क्षीरे पश्यत्वान्वत्पश्यस्वान् । अत एव सूक्ष्मार आह—“ क्षीरे भवतीत्येके ” इति । हेऽन्वाहर्ये त्वं शरीरगताम्पाणादिवापुमेदा-न्नाहि । एक एव वायुः शरीरगतः स्थानमेदाकर्मेदाच वाग्विनामभिर्भिद्वे ।

स्थानमेदः कैथिष्ठुकः—

“ हैदि प्राणो मुदेऽप्यनः स्तमनो नाभिस्तस्थितः ।

उदानः कण्ठेऽप्यस्यो उदानः सर्वकरीरगः ” इति ॥

उच्चवात्तनिःशास्त्रै पाणव्यापारः । मलमूत्रदोरघःपादनमपानव्यापारः । भुक्त-स्थानवरस्य शरीरे साम्येन मनने सपानव्यापारः । उद्वारादिलहदानव्यापारः । कुरुक्षानु शरीरनाहीशु व्याप्य माणापानव्युच्योः संधिकाळे शरीरस्य बलपदाने व्यानव्यापारः । अत एव च्छन्दोगा आपननि—“ यदै पाणिति स माणो वद्यानिति सोऽपानः । अथ यः पाणापानवोः संधिः स व्यानो यो व्यानः

(शिष्यानुलीनामनुशासाक्षीनामनुमन्त्रणाम्)

सा वाक्स्वादमाणचन्द्रानन्वापभिव्याहरति । अतो यान्यव्याप्ति वीर्यवन्ति कर्मणि यथा ज्ञेयन्वयनमाजेः सरणे हठस्य घनुष आयपदमप्राणाच्चनपानस्वानि करोति ॥ इति । एवं बहुविद्यव्यापारहेतुत्यात्माधारन्वयो द्वोसवितु व्यानस्थ द्विरुक्तिः । यदा नागकूर्मादिवायुषिष्ठेषाणामशान्तभूव्यामिमेत्य पुनरप्युक्तिः । हेत्याहार्य त्वमक्षितोऽक्षिणीदिति । अपरिमितो निरूप्य इति जालणोक्तद्विक्षिणामावन्वाहार्यं महाभूतमपतिष्ठितमोदनं पचतीति सूत्रकारोक्तेऽथ । तस्मात्परलोकेऽप्यक्षित्वै त्वां ददाक्षीति शेषः । तेनाभिमायेण दीयमानत्यादनुष परलोके प्रभ मोगाय ता शेषाः क्षयं मा पाप्युहि । तस्माद्वहमप्यमुष्मिण्डोके त्वां वथेऽछमनुभवामीति शेषः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आप्तिः पाशिभावदानं यो मेऽन्ति स्वामिभामकम् ।
इडाद्वयं सुरुपेति जुहिरित्यनुपन्नयेत् ॥ १ ॥
मनोऽद्विमार्जनं बध्न पुरोहारं पञ्चापतेः ।
अन्वाहार्यं मन्त्रयेत मन्त्राः सत्तेह वर्णिताः ॥ २ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मात्रवीये वेदार्थमकाशे लक्ष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभ्ये प्रथमकाण्डे पठपपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

[अथ प्रथमकाण्डके पठपपाठके चतुर्थोऽनुवाकः] ।

षुहिषोऽहं देवयज्ययो प्रजावान्मूर्यासं नराशः संस्थाहं देवयज्ययो पशुमान्मूर्यासमग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान्यदेवं प्रतिष्ठां गमेयमभेरहमुज्जितिमनूजेष्वं सोमस्याहमुज्जितिमनूजेष्वमभेरहमुज्जितिमनूजेष्वमधीपोमयोरहमुज्जितिमनूजेष्वमिन्द्राभियोरहमुज्जितिमनूजेष्वमिन्द्रस्याहम् [१] उज्जितिमनूजेष्वमहेन्द्रस्याहमुज्जितिमनूजेष्वमग्नेः स्विष्टकृतोऽहमु-

जिज्ञिमनूज्जेषं वाज्ञस्य मा प्रसवेनोद्यापेणोद-
अभीतुं । अथो सुपलाऽङ्ग्रही में निग्रामेणा-
परार्थं अकः । उद्ग्रामं च निग्रामं च बहु देवा
अवीद्युधन् । अथो सुपलानिन्द्रामनी में विशु-
चीनान्वयस्यताम् । एमा अमग्नाशिषो वोह-
कामा इन्द्रवत्तः (२) वनामहे पुक्षीमहि
प्रजापिर्वत् । रोहितेन त्वाऽप्निदेवती गमयतु
हरिभ्यो त्वेन्द्रो देवतो गमयत्वेतशेन त्वा सूर्यो
देवतो गमयतु विते मुञ्चामि रक्षाना वि
रक्षीमिव योक्त्रा यानि परिचर्तनानि धनाद-
स्माषु ग्रविणी यज्ञ भद्रं प्रणो बूताङ्गाशधान्वे-
वतोषु । विष्णोः शशोरहं देवयज्ययो यज्ञेन
प्रतिष्ठां गमेष्व सोमस्याहं देवयज्ययो (३)
सुरेता रेतो धिषीय त्वद्वरहं देवयज्ययो पशु-
नाऽरुपं पुरुषं देवानां पतनीरमिन्द्रिहपतिर्य-
ज्ञस्य मिथुनं तयोरहं देवयज्ययो मिथुनेन प्र
भूषासं वेदोऽसि वित्तिरसि विदेश कर्मासि
कुरुणमसि कियासर्वं सुनिरासि सनिताऽसि
सनेवं घुतवेत्तं कुलाधिनैरायस्पोषर्वं सह-
स्रिणो वेदो ददातु वाजिनम् (४) ॥

(इन्द्रस्याहमिन्द्रिवत्तः सोमस्याहं देवयज्ययस चतुर्भवारिश्चत्व) ।

इति कुण्ड्याज्ञवेदीयत्तिर्चिरीयसेहितायां प्रथमाङ्कके
पठ्यकाण्डके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

गपा ०६ अनु० ४]

कृष्णयजुवैदीशतैनिरीयसंहिता ।

६७१

(शोषाहुतीनामनुयाजादीनामनुमन्वयम्)

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तुवीये भृशस्येहादिभावस्मानुमन्वयमुक्तम् । चतुर्थे शोषाहुतीनामनुयाजादी-
नामनुमन्वयमुक्त्वे ।

बाहिषोऽहमिति । कल्पः—“अनुयाजानामिहैविष्टमनुयाजयते बहिषोऽहं
देवयज्यया पूजायान्मूर्यासं नराशःस्याहं देवयज्यया पशुधान् भूयात्प्रयोः
रिष्टहृष्टेऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्माःमहेन पतित्वां चमेमापिति” इति ।

बाहिनैरादीस्त्विष्टकृच्छ्रव्दा अनुयाजदेवानामाप्तिविष्टयाऽपाचकाः । बाहिनै-
नैरादीस्यामान्म्याऽपजापितः क्रमेण पूजाः पशुं अ सर्वेऽति यजमानस्य तत्प्रा-
र्थना युक्ता । स्तिष्टहृष्टमन्वस्तु व्याख्यातः ।

कल्पः—“अथ यज्ञ होतुरभिजानात्प्रियरिदं हविरजुषतोहि तद्यजमानमुन्निज-
तीष्टयमिति अप्त्वेऽहमुवितिमनुष्मेवापिति यदेहम्” इति ।

यस्मिन्काले होता सूक्तवाकं पठन्ति विरिदं हविरजुषतोत्पादीनि तत्तदेवता-
रमारकाणि वाक्यानि पठति वरिमक्ताखेऽध्यवृद्धयैजमानं तत्तदेवताविष्टयाऽप्युविज-
तिवात्प्राप्तिवात्प्राप्ति वाचयेत् । अमावास्यां पौर्णमास्यां वा यां यां देवतां यज्ञति
तदिष्टमन्विकम्य दद्यनुसारेण सूक्तवाकभागा उपिजितिमागाभ्यं प्रयोक्तव्याः ।

पाठस्तु—

अप्त्वेऽहमिति । आप्यमामेद्वोऽप्यिर्हीवः सेवित्वा तेज हविषा पुढो एवजिरो-
धिनोऽसुरादीनभिभवन्तुकृष्टं जयं प्राप्तवान् । तदीयां लामुन्नितिष्टव्यु अजप्तवोऽहं
पापकृष्टं द्विरिषमपिभवन्तुकृष्टं जयं प्राप्तोऽप्तिम् । एवं सर्वेत्र योनम् ।

कल्पः—“उक्तं वाजवत्योर्यूहनम्” इति ।

वाजवात्वोऽप्तिम् यजोक्त्वोस्ते काचो नाजवत्यौ, तयोक्त्वोर्यजयामेन अथ-
मामयोरथ्यद्युर्जुहृष्टमूर्ती द्वे सुचौ व्युहृत्वरस्यरविपर्यात्मावकारयेत् । तत्तदात्रस्या-
हस्याभिदाध्यर्थवक्त्राण्डे दृश्येत् इत्यर्थः ।

पाठस्तु—

वाजस्य मेति । इन्द्रो वाजस्याद्यस्य प्रकृतिभिमेन सूत्र ऋष्टवृहद्वेत्त वामु-
द्यभीद्युक्त्वै प्राप्तिवान् । अथ सूत्रो न्यनकोरेण प्रम लपत्वानभस्यान्वयवक्त्रानक-
रोत् । देवा वक्त्रं परिवृद्धं सूत्रोहद्यग्राहनिष्ठाहस्यं कर्मद्वयवध्यम् । अथेऽप्त्वाप्ति-

१. क. स. च. “हम” । २. क. च. ढ. च. युक्ताः । ३. स. “स्पः” । चाप्तवतीभ्यां
द्युहृष्टमूर्ती वाजवत्यौ जपेत् । वाजशः । ४. स. “र्हितः पा” ।

मम सोपला॥ निवृत्तिनामन्तर्वेतः पद्मायमानान्यस्पतीं विनाशमेताम् ।

एमा अग्मजिति । कल्पः—“अथ यत होतुरभिजानात्पाशास्तेऽयं यजमा-
नोऽसादिति तदज्ञानं बहुस्य दोहे वाचयत्येमा अग्मच्चाशिषो दोहकाया इन्द-
वन्तो वनापहे भुक्षीमहि प्रजातिषमिति ” इति ।

यस्मिन्काले होता सूक्ष्माकं पठत्वाशास्तेऽयमित्यादिवाक्यमुक्तारथति हस्मि-
न्कालेऽध्यर्थुर्जग्नानेवा आव्यक्तित्यादिव्यजदोहमन्वयं वाचयति । सूक्ष्माक आपु-
राजास्ते तु पञ्चाहत्वमाशास्त इत्यादयं आयुराद्याशिषः समाम्नावाः । इमा आ-
शिषोऽग्ममां मत्यगच्छन्तु । वयमप्यायुरादिकोहं कामयमानास्तकलप्रदेनेन्द्रेण
युक्त्वादिद्वयन्वहसिदं वनापहे भजामहे । तेन भजनेन प्रपोत्रादिवज्ञा-
पिष्यपित्यमायमनायुरादिकं भुक्षीमहि कामघेनुसदाचीमिन्देवतां दुरुस्प ।

रोहितेनेति । कल्पः “ मत्तरं पहियमाणमनुमन्वयते रोहितेन स्वाधशिद-
दत्तां गमयतु इरिष्यां लेन्द्रो देवतां नमवत्येतत्तेन स्वा सूर्यो देवतां गमयत्यिति ”
इति ।

रोहितहेत्वशब्दा अशीन्द्रसूर्योणायपानभिदधते । हे प्रस्तर तैरपैरपन्थाद-
पस्तां सूक्ष्माकोकी देवतां गमयन्तु ।

वि ते मुख्यामिति । कल्पः—“ एरिष्यीविष्वमुक्त्यमानाननुपन्वयते वि ते
मुख्यामि रशना वि रसीन्व योत्वा यानि एरिष्यत्वानि । वत्तादस्तमु द्रविणं
पच्च भक्तं प षो ब्रह्माङ्गाम्यान्देवतास्त्विति ” इति ।

तोके साकुरकुरारोहणीयमर्थं रशनादिभिः सर्वदो चञ्चाति । तत्र रशना-
शब्देन पत्ययन्वद्वयव्याप्तिःद्वयव्याप्तिः द्वयव्याप्तिः द्वयव्याप्तिः ।
रशिष्यत्वेनाधमुत्ते संलग्नो हस्तेनाध्यनियमनार्थो रञ्जुविशेष उच्चयते । योक्तव्य-
शब्देनार्थं स्तम्भे वज्ञ[न्तु]प्रपयुको रञ्जुविशेषः । पत्ययमस्य पुस्तः
पृष्ठत्र्यापत्तरणं वारियत्तुमुरुपुष्टादी चन्द्रमीषुका रञ्जुविशेषाः परिचर्तन-
शब्देनोप्यन्ते । अथवद्वयव्याप्तिः रशनादिस्थानीवाः इरिष्यः । हेऽप्य तत्र बन्धन-
हेतूपरिधिरुपान्दशनादीन्विष्वमुख्यामि । तद्विमोक्तेन संतुष्टस्तवस्तासु द्रविणं वेहि ।
यच्चान्यद्वयव्याप्तिनादिकं तद्वयस्तासु वेहि । अस्मदीप्यहविमुक्तु देवतासु
भागधानहविष्यदानस्यान्यकर्षणं चूहि ।

विष्णोः हीयोरिति । कल्पः—“ शंयुवाकमुकमनुपन्वयते विष्णोः हीयो-
रहं देवयन्यया यज्ञेन पतिष्ठां ममेषयिति ” इति ।

(शेषाहुलीनामनुभाजावीनामनुमन्वगम्)

शंयुशब्दः सुखमिथ्ये गृहस्ततिपुर्वं हूते । ते शंयुं वाहंस्तत्प्रिति ब्राह्मणोऽक्षेः । स च बहुतु कार्येण व्याप्तुवन्विष्णुरित्युच्यते । वस्य परिवेष्टहेतुत्वात्परिधिप्रह-
रणं तदीया देवव्यज्या तथा यज्ञानांश्च ह कृतस्मपज्ञेन निष्पत्तां प्रतिडाँ फलं
गमेये प्राप्त्युत्तम् ।

सोमस्याहमिति । कल्पः—“ पत्नीसंयाजानामिष्ठमनुमन्वयते सोमस्याहं
देवव्यज्यया सुरेता रेतो विषीय त्वहुरहं देवव्यज्यया पश्चात् रूपं पुष्टेषमिदि ”
इति । “ अथेतराकुपसमस्पति देवानां पत्नीरश्चिर्गृहपतिर्वशस्य मिथुनं
तयोरहं देवव्यज्यया मिथुनेन य भूयासमिति ” इति च ।

एतुराँ पत्नीसंयाजानां क्लेशेण सोमस्तवष्टा देवपत्न्यो गृहपत्यग्निरिति चतुर्थो
देवताः । तत्र सोमस्य रेतोधारणाभियानित्वात्दीपयागेनाहं रेतो विषीय धार-
येषम् । द्विपिंच रेतो व्यन्ध्यमूल्यादकं च । तत्र व्यन्ध्यमूल्यादृच्छ्ये सुरेता इति
विशेष्यते । त्वष्टा तु निषिकं रेतः पश्चादिरूपेण विकारयति । अतस्तवागेन
पश्चात् रूपं पुष्टेये पुष्ट्यासम् । मिथुनत्वसिद्धचर्येनेकस्मिन्नेव मन्त्रे तृतीयव्यज्युर्थं देवते
समस्पेते । या देवपत्न्यो यथा गृहपतिरग्निस्तदुभयं मितित्वा यज्ञसंवन्धिं मिथु-
नम् । तदीययागेनाहमपि मिथुनेन पुच्छपूर्वीरुदेषं प्रकृष्टो भूयासम् ।

कल्पः—“ वेदे यज्ञानां वाच्यति वेदोऽसि विचित्रसि विदेवेत्याऽन्वादनु-
वाक्यस्य ” इति ।

वेदे निहिते सतीति शेषः । अन्तर्वेदि वेदं निषापेति सूधान्वरे दर्शनात् ।

पाठस्तु—

वेदोऽसीति । वेदोऽसीत्यस्य वाच्यस्यार्थो विचित्रसीत्यनेन स्पष्टी किष्टते ।
हे दर्मपय त्वं वेदनायाऽसि । तस्य नामोऽयमर्थः—विचित्रद्वयलाभसाधनमित्य-
वस्तवत्पत्तादेनाहं धनं विदेय लभेत । तथैतोपरि व्याख्यात्येषम् । कर्मासि कर्मनामकम्—
(कोऽ)सि । तस्य व्याख्यानं करुणमसीति । किष्टेऽनेनेति करुणं वेदिसं-
मार्जनमस्माऽयूहनादिसाधनमित्यर्थः । अतस्तव्याऽहं संमार्जनादिकं किष्टासम् ।
वथा त्वं सनिरसि सनिनामाभसि । तत्त्वारुपानं सनिताऽसीति । धनस्य दाता-
ऽसीत्यर्थः । अतस्तवत्पत्तादेन तथेष्यं धनमृदिग्नादिष्यो देयासम् । किंव
वेदो भवान्महं रायस्तोऽनं धनं पुर्हिं ददातु । कीदृशं रायस्तोर्णं, चृतवर्णं चृता-
दिमोजनसाधनसमृद्धम् । कुडायिनं निवासहेतुवहुगृहोपेतम् । सहस्रिणं सहस्र-
सहस्रादिसंख्योपेतम् । वाजिनं भौज्यात्मसमृद्धम् ।

अब विनियोगसंग्रहः—

“ एहि चिभिरनुयाजाभ्यन्वयेऽसुकवाकम् ।
अश्वरित्यष्टमिर्वाजद्वाम्या व्युहेऽनुचौ वथा ॥ १ ॥
एमाः स्वलामश्वर्गे शोहीति प्रस्तरं विभिः ।
पि ते परिविमोक्ते तु विष्णोः थं शंयुवाकम् ॥ २ ॥
विभिः सोवादिसंयाजान्वेदो वेदाभिपर्वतम् ।
जनुवाके पतुर्थेष्टमिलयोर्विश्विरीरिताः ” ॥ ३ ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माषवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्व-
दीयैविरीयसंहिताभाष्ये पथमका०३ षष्ठप्राप्तके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठप्राप्तके पद्मोऽनुवाकः) ।

आ प्यायतां छह्वा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति द्वयद्वयः । सु-
र्याया ऋधोऽदित्या उपस्थ उर्धधारा पृथिवी यज्ञं अस्मिन् ।
प्रजापतेर्विभाज्ञाम् लोकस्तास्मिन्स्त्वा दधामि सह यज्ञमा-
नेन सदृशि सन्मे भूयाः सर्वमसि सर्वे मे भूयाः पूर्णमंति पू-
र्णे मे भूया अक्षितमसि मा मे क्षेष्ट्राः प्राच्यां दिशि देवा
ऋत्विजो मार्जयन्तां दक्षिणायाम् (१) दिशि मासाः पित-
रं मार्जयन्तां प्रतीक्ष्यां दिशि मुहाः पश्चां मार्जयन्तामुदी-
क्ष्यां दिश्याप्त ओर्धवद्वी वनस्पतयो मार्जयन्तामुदीक्ष्यां दि-
शि यज्ञः सैवत्सरो यज्ञपतिर्जियन्तां विष्णोः क्रमोऽस्यग्निमा-
तिहा गायत्रेण छन्दसा पृथिवीमनु वि क्रमे निर्भकः स यं
द्विष्मो विष्णोः क्रमोऽस्यग्निशास्तिहा त्रैषुमेन छन्दसाऽन्तर्क्ष-
मनु वि क्रमे निर्भकः स यं द्विष्मो विष्णोः क्रमोऽस्यरात्रिय-
तो हन्ता जागतेन छन्दसा दिवमनु वि क्रमे निर्भकः स यं

प्रया० ६। अनु० ५] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरियसंहिता । ६७५
 (आप्याचनविमन्त्वभिवानम्)

द्वितीयो विष्णोः क्षमोऽसि शश्यतो हन्ताऽऽसुषुभेन चन्द्रसा

दिशोऽनु वि क्मे निर्भकः स यं ह्रिष्णः (३) ॥

(दक्षिणायामस्तुरिक्षमन् वि श्रेये विर्भक्तः स यं ह्युपो विष्णोरेकान्विद्यश्च)।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतेनिरियसंहितायां प्रथमाष्टके
पृष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पर्याकाराण्डे पृष्ठप्रवाहके प्राप्तिइन्द्रियः)

चतुर्थेऽनुदाजादित्येषु होमानुष्णवण्मुक्तम् । पञ्चमे त्वाप्याष्टानादिमन्वा उच्चयन्ते ।

आ प्यायतामिति । कल्पः—“ अहमपाप्यामसामनुभवेते—आ प्याय-
यतां अहमा श्रेतम् यश्चायज्ञं परि देवयदृष्टिः । सूर्योऽदित्या उपस्थ उ-
रुधारा वृथिवी यज्ञे अस्मिति ” इति ।

यश्चयश्च प्रति तां वामाहुर्दिं पति देवयद्भ्यो देवान्होतुमिष्ठद्भ्य कारिग्यः ।
पूर्णसिन चूलेनेदं धर्माद्यायतां पुनः पुनः पूर्णताम् । कृष्णः सहवैन पथः पूर्णस्तनसं-
धोऽभिधीयते । सूर्याशब्देनोपा आदित्यपत्नी विवक्षयते । यत्तत्त्वीत्यं च मक्षेत्रे-
दावास्त्रायते—“उपा वा अकामयत । प्रियाऽग्नित्यस्य लुभगा स्पामिति” [ब्रा०
का० ३ प्र० १ अ० ६] इति । इव शब्दोऽवाऽप्याहनेभ्यः । यथा सूर्यांपा
गोरुपदारिण्यः कृष्णः पथः पूर्णं तथा अरुवा चूलेनाऽप्यायताम् । किंव, अ-
दित्या वेदित्यपामाः पूर्थिया उपस्थ उत्सङ्के वर्तमाना सेवं धर्वोरुधारा महा-
धारा पुनः पुनः सिद्ध्यमानाभिराज्यधाराभिरुपेताऽत एव पूर्थिवी विस्तीर्णा सुत्य-
स्मिन्दसर्वस्मिन्द्यज्ञे सुमधुराप्यायतनापि ।

प्रजापतेरिति । कल्पः—“अथ यजपूनमागं प्राक्षाति प्रजापतेरित्विभावाहै लोकस्तुरेष्टस्त्वा दधामि सह पञ्चमनेति” इति ।

यद्यपि स्वर्गादिलोकाः सर्वे प्रजापतिना सूक्ष्माच्चत्तसंबन्धिनस्तथा इष्टकमेभूमि-
त्वेन यजपानान्यति विशेषेण न भास्तीति नास्ति एतेषां विभाषशब्दवाच्मात्रम् ।
भूर्भूकस्तु कर्मभूमित्वेन यजपानानां विशेषेण भासमानत्वादिमात्रशब्दवाच्यः ।
विभाषमेके प्रजापतिसंबन्धिनि तस्मिन्भूलोके हविर्मांगमक्षवेण यजमानेन प्रया-
क्तु त्वां स्थापयामि ।

(आप्यायनादिमत्ताभिकानय्)

सदसीति । कल्पः—“ पूर्णपत्रे यजमाने वाचयति सदसि तन्ये भूयाः सदै-
मसि सर्वे वे भूयाः पूर्णपत्रे पूर्णे वे भूया अक्षितमसि वा वे क्षेष्ठा इवि ” इति ।

पूर्णपात्र आनीषमानेऽध्ययुग्मति वोऽः । हे पूर्णपात्र त्वं सदसि संयवतादि-
कार्यकारितया शोभनमसि । अतो मम कलपदोनन तदभूयाः शोभनं भूयाः ।
सर्वमसि अनुत्सौकेन वक्ष्यमाणेन प्राच्यादिसर्वविग्रह्याप्नमसि । अतो ममाशेषिं स-
र्वे कार्यं कर्तुं कर्म भूयाः । अद्विः पूर्णपत्रे । अतो मम धेष्योजने संपूर्णे कर्तुंभु-
शुकं भूयाः । अक्षितमसि पूर्णत्वादेव क्षयरहितमसि । अतो मम कार्यकरणे वा
क्षेष्ठाः क्षर्वं वा प्राप्नुहि ।

प्राच्यां दिशीति । कल्पः—“ दिशो व्युहति प्राच्यो दिशि देवा करिष्यो
मार्जयन्तां दक्षिणायां दिशि मासाः पितरो मार्जयन्तां पतीच्यां दिशि गृहाः
पश्चादो मार्जयन्तामूदीच्यां दिशाप ओषधयो वनस्पतयो मार्जयन्तामूर्ध्वायां दिशि
पश्चां संवत्सरो यज्ञपतिर्मार्जयन्ताभिति ” इति ।

आविगेदवायभिमनिनः सर्वे शाणिनो वागं इहुँ प्राच्यादिदिशु निवसन्ति ।
अत एव जाहणमान्नायते—“ सर्वाणि हैं भूतानि व्रतमुख्यन्तमनूप्यन्ति ” इति ।
मासगृहादीनामचेतनत्वेऽपि तदभिमानिनः पुरुषा इह विवक्षिताः । असाधार्नादि-
शक्तियोगादेवामदर्शनमविरुद्धम् । तेऽते देवाद्यस्तस्यां तस्यां दिशि मार्जयन्तां
शोधयन्ताम् ।

विष्णोः क्रम इति । कल्पः—“ अयोगोत्थाव दक्षिणेन पदा विष्णुक्रमाच्छ-
मेते विष्णोः क्रमोऽस्यभिमानिहा शायत्रेण छन्दसा पृथिवीमनु वि क्रमे निर्मेतः
स ये द्वितीये चतुर्भिरनुच्छन्दसं तृतीये चतुर्थमनुकर्त्तव्यमति न चतुर्थाय प्रका-
पति नाऽहवनीयमुपात्येति ” इति ।

तृतीये पदेऽवस्थाय चतुर्थं मन्त्रं पठेत् । चतुर्थमन्वाय प्रकर्म न कुर्यात्किं-
तु मन्त्रमन्तरेण तृष्णामेव चतुर्थं प्रकर्म कुर्मात् । तं प्रकर्म कुर्वन्नाहवनीयं नाति-
क्रमेत्क्रत्वाहवनीयात्प्रादेव वेदिमध्ये चतुरः प्रकर्मान्तमापयेत् ।

द्वितीयादिमन्त्रपाठस्तु—

विष्णोः क्रम इति । अत यजमानः स्वात्मानं विष्णुत्तेन भावयेत् । चतुर्थी
प्रकर्माणां पदेऽप्यपृथिव्यादिलोकस्तपत्वेन भावयेत् । गायज्यादिच्छन्दोभिमानिदे-

(सर्वोपस्थानादिमन्त्राभिवर्तनम्)

वतास्तेषां मक्रमाजामनुग्राहिकाः । अभिवातिशाव्दो नरकमदं पापमाचेष्ट । पाप्मा
वा अभिवादिरिति भुवेः । हे प्रथमपक्रम त्वं पापवादी विष्णोः क्षेत्रोऽसि ।
गायत्रीछन्दोदेवतयाऽनुगृहीतोऽहमेतत्वदेशरूपा पूर्णियामनुसूत्य दिकमे पादं पक्षि-
पामि । यमभिवार्ति वर्यं द्विष्मः सोऽभिमातिनिर्भक्तोऽस्मात्मदेशाच्चिद्गुरिः ।
एवमुनरत्र योन्यम् । अभिशास्त्ररन्पैरापादितोऽप्यवादः । रातिर्दीने दृव्यलाभः ।
दचिवारणमरातिस्तदिच्छुन्तो विरेधिनोऽरात्रीयतः(न्तः) । तृतीयशक्तमस्तान्हन्ति ।
शाशुत्वं हिंसकत्वं, वदिष्ठन्तो वैरिणः शाश्रूपतः(न्तः) । चतुर्थं पक्षमस्यान्हन्ति ।

अत्र विनियोगतसंग्रहः—

“आप्या ऋद्वाप्यायनं स्याद्यजा स्वाम्यशब्दशशम् ।
सदतीति प्रणीतानां धाराया अभिवन्त्रणम् ॥ १ ॥
प्राच्छी तु पञ्चमिः तित्तेकपेत्तिष्ठानोऽध्यतुक्षयात् ।
अनुवाके पञ्चमेऽस्मिन्मन्त्रा ह्रादक वर्णिताः ॥ २ ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते धार्त्रीये वेदार्थशक्ताशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैतिरीयत्तस्तहितामात्र्ये प्रथमकाण्डे पञ्चपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

[अथ प्रथमाण्डके वडप्रपाठके खण्डानुवाकः] ।

अग्रन्म सुवः सुवर्शगन्म संहशीस्ते मा छित्सि यत्ते तप-
स्तस्मै ते माऽस चुक्षि सुभूरसि अेष्टो रहमीनामागुरुर्धा अस्या-
युमें धेहि वर्चोधा असि वर्चो मर्यि धेहीदमहमसुं भ्रातुव्य-
माभ्यो दिग्भ्योऽस्यै दिवोऽस्मादन्तरिक्षादस्यै पूर्णिया अस्मा-
दन्त्रायाज्ञिर्भजामि निर्भक्तः स यं द्विष्मः (१) सं ज्योति-
पाऽभूरमैन्द्रीमातुर्मन्त्रावत्ते समहं प्रजया सं मर्या प्रजा सम-
हः रायस्योरेण सं मर्या रायस्योषः समिद्दो अत्रे मे दीदिहि
समेद्वा ते अमे दीद्यासुं वसुमान्यज्ञो वसीयान्मूर्यासमम् आर्य-

६७८ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसंस्कृता— [प्रथमकाण्डे—
(सूर्योपस्थानादिवन्नामिषानह)

थषि पवस आ सुवोर्जमिषे च नः । आरे वाधस्व इच्छु-
नांश् । अग्ने पवस्व स्वप्ना अस्मे वर्चः सुवीर्यै (२) ।
दधत्योर्चं रथिं मयि । अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहे त्वया गृह-
पतिना भूयास॒ सुगृहपतिर्मया त्वं गृहपतिना भूयाः शतः
हिमास्तामाशिषमा शासि तन्त्रेऽज्योतिष्मतीं तामाशिषमा
शासेऽमुख्ये ज्योतिष्मतीं कस्त्वा युनक्ति स त्वा वि मुञ्चत्वग्ने
अतपते अतम्भारिष्ठं तदेशकं तन्मेऽराधि यज्ञो वेभूव स आ
(३) वेभूव स प्र ज्ञेत्रे स वाचृष्टे । स देवानामधिपतिर्भूव
सो अस्माऽ अधिपतीन्करोतु वय॒ स्याम पर्तयो रथीणाम् ।
गोमाऽ अग्नेऽविमाऽ अन्वी यज्ञो नृथसंसा सदमिदप्रमुच्यः ।
इडोवाऽ एषो असुर प्रजावोन्दीषो रथिः पूर्णवृष्णः सभा-
वान् ॥ (४) ॥

(दिष्टः सुवीर्यै स आ पञ्चनिदस्त्र) ।

इति कृष्णयजुवेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाठके
पष्ठप्रपाठके पठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पष्ठप्रपाठके पठोऽनुवाकः) ।

प्रथम आप्यायनादियन्वा वर्णिताः । पठो सूर्योपस्थानादियन्वा उच्चन्ते ।
अग्नमेति । कल्पः—“ अथावै तिष्ठन्नाहृष्टीयमुपतिष्ठये—अग्न्नं सुः सु-
दरमन्म संहशस्ते षा लितिं कर्ते तपस्तस्यै ते माऽऽ वृक्षीयि ” इति ।

आयेन सुवःशब्देन कर्मकलमोगमूर्मिरामिषीयेण । दिवीयेन सुवःशब्देन
मोक्षद्वारभूव आदित्यलोकः । हे आहृष्टीय वैत्यसादात्मधर्मे कलमोगमूर्मि-
क्षपूर्वपात्रा वयं मम्यास्म । वतो मोक्षद्वारमादित्यलोके मम्यास्म । तदर्थमहं वय
संहशः कटाक्षान्वा चित्तिस यिचित्तियो मा भूवम् । ते स्वदर्थं यस्तरोऽस्मामि-

(सूर्योपस्थानादिमन्त्राभिवानम्)

रनुष्टास्पते तस्मै तपेते ते तदानुग्रहान्माऽऽवृक्षि आ समग्रादृष्टको विच्छिन्नो पा
मूर्दम् ।

सुभूरसीति । कल्पः—“ अथाऽऽदित्यमुपतिष्ठते—सुभूरसि ऐडो रथीनामा-
युवीं अस्मायुर्मे वेहि वचोंशा असि वचों मयि वेहीति ” इति ।

हे आदित्य त्वं सुभूरसि सुकु भवायुदीति सुयः । रथीनां रथियुक्तानां
चन्द्रादीनां भध्ये ऐडोऽसि । आयुषः स्थापियताऽसि । अतो मध्यायुः स्थापये ।
एवं जहावच्चेऽपि चोज्यम् ।

इदमहमिति । कल्पः—“ अैथ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यं निर्भजति—इदमह-
ममुं भ्रातृव्यमाम्यो दिग्भ्योऽह्यै दिवोऽस्मादन्करिशादस्यै पृथिव्या अस्मादन्ताया-
चिर्मजामि निर्भकः ता ये द्विष्टम इति ” इति ।

यो भ्रातृव्यो मदीयो वैरि पृथिव्यादिलोकप्रये प्राञ्यादिदिक्षा वम विरोधमा-
परति मदीयमनाद्यं चापजिहीर्वति अमुं भ्रातृव्यं ततः पृथिव्यदिरिदं निर्भजामि
शीघ्रपेव निःसारदमि । इदानीं विरोधमनान्वरन्तमपि कालान्वेर वदाचरणशङ्क-
या ये भ्रातृव्यं वयं द्विष्टः सोऽपि निःसारितः ।

सं ज्योतिषेति । कल्पः—“ सं ऋदातिषाऽभूवमित्मामानं प्रत्यभिसृशदे ”
इति ।

आह्यादित्यभोतिषा लक्ष्मीं संगतो भूयात्म ।

ऐन्द्रीमिति । कल्पः—“ दक्षिणमऽस्तमाभि पर्यावर्तव ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्ते
इति ” इति ।

पर्मेष्येगादादित्य इन्द्रः । तदीयमावर्तनमन्वहमपि प्रादत्तिष्ठमाऽऽवर्ते ।

समहमिति । कल्पः—“ अथोऽह्यपर्यावर्तवे समहं प्रजया सं मया मजा
समहः रायस्तोषेण सं मया रायस्तोष इति ” इति ।

अहं प्रजया संगतो भूयात्म । प्रजाऽपि मया संगता भूयात् । रायस्तोषे-
वेवं योज्यम् ।

समिद्ध इति । कल्पः—“ अथाऽऽहवनीमे समिधमादृथाति समिद्धो अपि मे
दीदिहि समेवा वे अप्ते दीद्यासः स्वाहेति ” इति ।

१. स. “य । वचोंशा असि वचों भ्रातृव्यस्ते मयि वेहि जहावच्चसं मयि स्थापयेति
त्रयापि । क” । २. क. घ. हु. “मित्युरः प्रत्य” । ३. क. घ. हु. “बुद्धपर्या” ।

अत समित्प्रतेषाय स्थाहेवि शब्दोऽप्याहतः । हेऽग्रेभ्या समिता पर्वी-
परत्वं मे मद्यै दीदिहि दीप्यस्त । तव दीपयिवाऽहमपि त्वलमसादादीन्द्रो भूयात् ।

वसुमानिति । कल्पः—“ अथाऽहवनीयमूपदिष्टते वसुमान्यज्ञो वसीयाम्-
यात्पिति ” इति ।

अथ यज्ञस्त्वत्प्रसादादुपासनान्वयवान् । अहमपि त्वत्प्रसादादिक्षीयाम्बसुवचरो
भपासम् ।

“ कल्पः—“ अथाऽग्निषावमानीभ्यां गार्हपत्यमुष्टिक्तेऽग्न आयुर्द्विं पवसेऽग्ने पवस्येवि ” इति ।

पाठ्यक्रम-

अग्न आयुर्धविति । हेऽमे पुत्रपौत्रादिव्युक्तानामस्माकमायूरिं पवसे शोध-
यते । अप्यभ्युं परिहरसीत्यर्थः । नोडेस्माकनूर्जं बलपिष्ठमन्त्रं चाऽऽसमन्वात्सुख-
प्रेरय देवीत्यर्थः । दुष्कुर्ना वैरिसेनामोर दूर बाधस्य निराकुर । सकारा-
न्तोपःशब्दः कर्मवाची । शोभनमपः कर्म दस्पासौ स्वपाः । हेऽमे त्वं स्वपाः
सञ्चर्मे अस्मान्पवस्य शोधय । मयि ब्रह्मदर्ढं इमवहारसामध्ये पुर्वं धनं च
स्थापय ।

अभे शृहपत इति । कल्पः—“ अथ गाहैपत्यमेत्योचनिष्ठो—अभे शृहपवे
सुग्रहतिरहं त्वमा शृहपविना भूयासः सुषृहपतिर्मया त्वं शृहपविना भूयाः चतुर्
हिमा बहुमुष्णै च्योतिष्ठवदीं हायाशिद्धमाशासेष्टुण्मा अमुष्णा इति यावन्तोऽस्य
पुजा जावा भवन्ति तन्त्रव इत्यन्तरः ” इति ।

यद्यपि त्रिपुरी का नामकारण व्योतिष्ठता से बनवाये ज्योतिष्ठर्ता तामाशिषमाशा से पूर्ण ज्योतिष्ठर्ता भी है। इत्याभ्याप्ताठस्तथाऽप्यदःशब्दस्योत्तम्यपुनर्विवरत्वाच्चन्तुशब्द-स्थानुत्पत्त्वापुनर्विवरत्वाच्चार्थं कमोऽन्याप्य इत्यभिप्रेत्य शास्त्रान्वरानुसारेण सूष्म-कारो मन्त्रे प्राप्त । अयं गाहैपत्योऽग्निरस्मिन्द्युहे सर्वदा धार्यमण्टव्यादगृहप्रदिः । हे गृहपतेऽग्ने गृहपवित्रा त्वमाऽनुगृहीतोऽहं सुमुख गृहपविर्भूष्यात् । त्वमपि मृहृ-तिना मया पूजितः सुठु गृहपतिर्भूष्याः । हिमशन्दो हेमन्तवाची सन्स्कृतव्याख्य-प्रस्तर्यते । दातसंवासरान्मिमित्यमोऽहं तन्त्रे ज्ञात्यच्चबहुपुत्रोत्पत्तये ज्योतिष्ठर्ता तदुत्पत्तिष्ठकाशनस्तम्यां तामाशिषमाशा से । अमुष्या उत्तमपुत्राय देवदत्तादि-नामकारण ज्योतिष्ठर्तीपतित्वाद्युपित्रकाशनस्तम्यां तामाशिषमाशा से ।

१. क. क. च. 'मरेड़'। २. स. नोड्समस्यां'। ३. स. 'त्यमुप'। ४. स. 'त्याद्याप'।
५. स. 'मोड्न्या'।

(सूर्योपस्थानादिमन्त्राभिवानम्)

कस्त्वेति । कल्पः—“कस्त्वा युनक्षि स त्वा वि मुञ्चत्विति यज्ञं विमुञ्चति” इति ।

कशन्दः पजापतिमाचष्टे । हे यज्ञ पूर्व यः पजापतिस्त्वां युनक्षि युक्त्यान्स एवेदानीं त्वां विमुञ्चतु ।

अग्ने ब्रतपत इति । कल्पः—“अग्नाऽहवनीये सुविधमादवाति अग्ने ब्रतपते ब्रतमचारिते तदशकं वन्मेऽराधीति” इति ।

यज्ञरूपस्य ब्रतस्य पते हेऽग्ने त्वत्प्रसादादिदं वतं चरित्वानस्मि । तद्वतं समापयितुमश्चकं शक्तोऽमूवम् । मदीयं तद्वत्प्रसादि समूद्दमभूत् ।

यज्ञो वभूवेति । कल्पः “अथ यज्ञस्य पुनरालम्बं जपति यज्ञो वभूव स आ वभूव स प जडे स वावृथे । स देवानामविष्टव्यमूव सो अस्माऽअधिपतीन्करोतु वयः स्याम पतयो रथीणामिति” इति ।

इदानीमनुष्ठितेऽथ यज्ञो वभूव तंपूर्णोऽभूत् । स यज्ञ आवभूव पुनरप्याङ्गो भवतु । स यज्ञः पजज्ञेऽस्वानालस्येनानुष्ठावृन्वज्ञानवान् । अत एवास्मद्गृहे स यज्ञो वावृथे पुनः पुनरनुष्ठानेन दर्घवाम् । स यज्ञोऽस्मामिरिज्ययानानीं देवानामविकं पालयिता भवतु । स यज्ञोऽस्मानप्यविष्टवीनिधिकमनुष्ठानस्य पालकान्करोतु । यथापि तस्य यज्ञपुरुषस्य प्रतादाद्यीणां यज्ञसाधनानां धनानां पतयो भूयास्य ।

गोमाऽ अग्न इति । कल्पः—“अथ याङ्गतकम्य जपति गोमाऽ अद्येऽविमाऽ अपी यज्ञो नृवृत्सत्वा सद्विदपमूष्यः । इहावाऽ एषो अतुर पजावान्दीयो रथः पृथुवृन्मः समावानिति” इति ।

हेऽग्ने पुनरावर्तनाय पादर्थमानो यज्ञ ऐतिविकेषणविशिष्टो भूयात् । चहवो गावोऽस्य सन्तीति गोमान् । एवमविमानर्थीति योज्यम् । नृवृत्सत्वा, क्षतिविश्वैष्टनुर्धैर्युक्ता देवाः सत्त्वायो मस्य यज्ञस्य स वाहवाः । सद्वित्सदैवायमूष्योऽनिधिभवनीयः । इहावानभवात् । पजावान्प्रत्यपत्यपदः । दीर्घःपुनः पुनरनुष्ठानादविष्टव्यः । रथीर्वहुधनोपेतः । पृथुवृन्मो विस्तीर्णमूलो भन्तेष्वनुष्ठानेषु च मूलभूतेषु वैकल्परहितः । समवानविकर्त्त यज्ञं वृष्टुमिच्छन्त्या महर्या विद्वत्सुभया युक्तः । अतुः प्राणः सोऽस्यास्तीत्यसुरः, हेऽसुर प्राणवन्नम एष पुनः प्रार्थमानो यज्ञ उक्तविकेषणविशिष्टो भूयात् ।

अब विनियोगसंग्रहः—

“अयन्पूर्वाम्बुद्धस्थानं सुभूमानोरुपस्थितिः ।

इदं निःत्वारथेच्छशून्संज्ञोति स्वाभिष्ठानम् ॥ १ ॥

ऐर्वदो प्रदक्षिणातुलिः समहं लद्विष्टवः ।

समिदः समिदाचानं वसु पूर्वाम्बुद्धस्थितिः ॥ २ ॥

अग्न आयुविभिर्मैरपराम्बुद्धस्थितिः ।

कस्त्वा यज्ञविमोक्षः स्यादेतद्वद्वलमुत्सृणेत् ॥ ३ ॥

पश्चाति पुनरादम्बुद्धं जपेद्वाशांस्तु गोपतीम् ।

षष्ठेऽनुवाक एतास्मिन्मन्त्राः पञ्चदशेतिराः ॥ ४ ॥ ८ इति ।

अथ मीमांसा ।

नवमाष्टाप्रथमपादे चिन्मित्रम्—

अग्नमन्त्रेः स्वर्गदेवै हेतु यद्वा प(५)वादितम् ।

आद्यो लिङ्गमन्त्रैवमङ्गरूपापूर्वोक्ताहक्षितस्वतः ॥

दशैपूर्वमासमोर्मन्त्रौ अतो—अग्नम् सुवस्त्रियेकः । अग्नरहमुजिजितिमनूज्जेष्मि-
त्यपरः । तथोरुमयोः क्रमेण स्वर्गदेवै पर्योजकौ । कुतः । तत्त्विङ्गदर्शनात् ।
तथा सति सौर्यं चक्रं निर्विपेत्वास्त्रचंकाप इत्यत्र स्वर्घीन्योरप्माचाचारस्यूहं इति
प्राप्ते बूमः—चोदितं यदपूर्वं सम्पैव फलत्वेनानुषेष्यत्वेयेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा युक्ता ।
ततो मन्त्रयोरपूर्वं प्रयोजकम् । तथा सति विलोक्यग्नम् ब्रह्मवचंसं सूर्यस्याहमु-
जिजितिमनूज्जेष्मित्येवं मन्त्रयोरहस्यूहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मात्रवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णधर्मजुर्वे-

दीयत्वैचिरीषसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठप्रशाठके

षष्ठेऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमाण्डे षष्ठप्रशाठके उत्तरोऽनुवाकः) ।

यद्या वै संमृतसोमा एवं वा एते संमृतयज्ञा यद्वश्चपूर्ण-
मासी कस्य वाऽहं देवा यज्ञमागच्छन्ति कस्य वा न वैहूना

(देवतापरिहादिगिधि :)

यज्ञमानानां यो वै देवताः पूर्वः परिगृह्णाति स एनाः श्वो
भूते यजत् एतद्वै देवानामायतनं यदाहवनीयोऽन्तराऽग्नी
पश्चानां गाहैपत्यो मनुष्याणामन्वाहार्यपर्वतः पितृणामभिं
गृह्णाति स्व एवाऽयतने देवताः परि (१) गृह्णाति ताः
श्वो भूते यजते ब्रतेन वै मेध्योऽग्निर्विनपतिर्वाक्याणो ब्रतमृद्-
ब्रतमृपैष्यन्वृयादेष्वे ब्रतपते ब्रतं चरिष्यामीत्यभिवै देवानां
ब्रतपतिस्तस्मा एष प्रतिप्रोच्य ब्रतमा लभते वृहिष्ठा पूर्ण-
मासे ब्रतमृपैति ब्रतसैरमावास्यायामेतद्वेतयोरायतनमुपस्तर्यः
पूर्वश्चाग्निरपरब्रेत्याहुर्मनुष्याः (२) इन्वा उपस्तीर्णमि-
च्छन्ति किमु देवा येषां नवावसानमुपास्मित्वद्वा यक्ष्यमणे
देवता वसन्ति य एवं विद्वानग्निसुपस्तृणाति यज्ञमानेन
आम्याश्च पश्चावोऽवरुद्ध्या आरण्याश्चेत्याहुर्यद्याम्यानुपवसन्ति
तेन आम्यानवं रुद्धे यदारण्यस्याश्चाति तेनाऽरण्यान्यदना-
श्वानुपवसन्तिपतुदेवत्यः स्यादारण्यस्याश्चातीनिद्रियम् (३)
वा आरण्यमित्तिद्यमेवाऽत्मन्धते यदनाश्वानुपवसन्तेष्वोधुकः
स्थायदश्चीयाहुत्रौऽस्य पश्चानभि मन्येतायोऽश्चाति तच्चेवाशितं
नेवानशितं न क्षोधुको भवति नास्य रुद्रः पश्चानभि मन्यते
वज्जो वै यज्ञः क्षुस्त्वलु वै मनुष्यस्व आतृच्यो यदनाश्वानुप-
वसन्ति वज्जेषैव साक्षात्कृष्टं आतृच्यः हन्ति (४) ॥

(परि मनुष्यो इन्द्रियः साक्षात्कृष्ण च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैनिरीयसंहिताया प्रथमाङ्कके
षष्ठप्रथमाङ्कके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पथमकाण्डे पञ्चपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

ऐतैः पहमिरमुशाकैर्योजमानमन्वा उद्दिरिवाः । अथानुवाकपञ्चकेन यजमान-
यज्ञाणमुच्यते । तथा स्मिन्तपत्तमानुवाके देवतापरिग्रहादिर्विधीयते । आहवनीया-
दिव्यध्विष्ठव्युग्माधीयमानेषु तस्मिन्त्याधानकाळे यजमानोऽप्तिष्ठिद्वकाण्डा-
म्भात्मनिं गृह्णार्थीत्यादिमन्वाङ्मेत् । सोऽयं देवतापरिग्रहः । असौ चाऽप्तस्ता-
म्भसूते विस्तृष्टः ।

आपस्तम्बो हर्मिं गृह्णार्थीत्यादिमन्वानुचार्येद्वाह—“ आहवनीयेऽम्भाधीय-
माने जपति ” इति । अन्तराधी पश्च इति मन्वमुच्चार्येद्वाह—“ अन्तराधी
तिष्ठुत्तिपति ” इति । इह पंजा इत्यादिमन्वद्वयगृह्णार्थेद्वाह—“ गाहैपत्यम् ” इति ।

अन्वाधीयमानमनुमन्वयत इति शेषः ।

अथं पितृणामिदि पञ्चमुच्चार्येद्वाह—“ दक्षिणामिम् ” इति ।

अत्रापि पूर्ववद्वाक्यशेषः ।

तमिवं देवतापरिग्रहं विवातुपादै प्रस्तौति—

यथा वा इति । एकस्मिन्नेव काळे संहत्य प्राप्त्वा समृद्धिमाः सोपयागा
एकस्मिन्नेव दसन्तर्वै वहनीं यजमानानां सोपयागाः संहत्य प्राप्त्वन्त एवमेव व-
हनीं यजमानानामेते दर्शीपूर्णयमासा यज्ञा एकस्मिन्नेव पूर्विणि संहत्य प्राप्त्वते ।
देवताश्याम्यादयो या ऐकस्त्वय यजमानस्य क्षम्यात्यस्यापि । तथा सवि देवानां
मनसि संकटमुलधते । तत्संकटमहश्चेदेन शोत्पदे । देवानां पक्षपातस्यानुचिष्ठत्वा-
त् । कस्त्वय यजमानस्य यज्ञं देवा आगच्छुनिति कस्त्वय यज्ञं नाऽऽच्छन्तीति मह-
देवतत्त्वकटम् । तस्य संकटस्यायं परिहारः—वहनीं यजमानानां भृत्ये यो
यजमान प्रतेरेष्यः पूर्वः पश्चत्तो देवानाः परिगृह्णाति स यजमान एवाः परिगृहीता
देवताः प्रेश्युपूर्वमहंति । न च सर्वेभिः यजमानाः परस्परमात्सुर्येष्व यथम् यजत्त-
न्त इति स दोषस्तद्वस्थ इति शास्त्रनीयम् । परिग्रहमन्वाठेनैव देवसंकटस्थ
परिहतस्वात् । यागस्मैहेश्वरायगमानात्क्षेत्रानामाग्यनपत्तरेणापि सोऽनुष्ठानुं श्व-
क्यते । योगसामर्थ्येन वा वहनीं शरीराणि स्वीकृत्य वर्त्ते सर्ववाऽप्तमित्यन्वित ।
इत्थं च परिहारं भगवान्यादरायणो देवताधिकरणे विरोधः कर्षणीति चेचाने-
कपतिर्ज्ञेदर्थनादिति तृत्यामात् । किं वहनाऽस्य वाक्यस्य देवतापरिग्रहवि-
ष्यद्यवाद्वाच किंचिदेवानां संकटमस्ति ।

(देवतापरिषहाद्विविधः)

देवतापरिभ्रह्माथैनां देशविशेषाणां विविमर्थवदेनोचयदि—

एतद्वा इति । चसून्कुदानादित्यानिन्देष सह देवता हरयाहवनीमार्यमन्त-
सिङ्गदाहवनीयो देवानां स्थानम् । अन्तराङ्गी पश्च इति मन्त्रादिङ्गदाहवनी-
मार्यमाहैपत्ययोर्मध्यं पश्चानां स्थानम् । इह मता विश्वरूपा रमनामिति मन्त्रादि-
ङ्गदाहैपत्यो मनुष्याणां स्थानम् । अन्तराहार्यः पूर्वचतुर्दशित्यन्याहार्यमन्त्रनो
दक्षिणामिति । अर्यं पितॄणामभिरेति मन्त्रादिङ्गदाहैती पितॄणी स्थानम् ।

देशविधिमन्वानकीय तेज देशेष्वरस्थितस्य देवदावरिप्रहं विवधाति—

अस्मि गहणातीति । सप्तष्टोऽर्थः ।

मन्त्रेण यज्ञस्तपत्वं स्वीकारं विवाहं यस्तैति—

बनेनेति । वक्ष्यमाणमन्वपाठरूपेण ब्रह्मस्थीकारेणैव अतपतिरयशशिमेध्यो
यागपूर्णो भवति । त्रालगभ्य खजपानो ब्रह्मधारी भवति ।

सम्बन्धकान्तरस्थीकारं विधत्ते—

व्रतमृग्यचिति । मन्त्रोऽप्यमरीतपश्चे एव तापेत्यनवाके चतुर्वारः ॥

मन्त्रगति वा विद्युति वा विद्युतिः अस्मिन् विद्युतिः ॥

નિરીધિનીષે॥ હશોસામતસ્ય કાલનિષેર્દ્વિ વિષણે—

वहिष्ठिति । चर्हिषा चर्हिरोहरणेनैपदक्षिते काले वृत्तैर्वैसापाकरणेनोपल-
तिते काल इत्यर्थः । एतदुक्तं कालद्वयेवयोस्तिथिविशेषमत्थोर्ध्वंतस्विकारयो-
कुचितं स्थानमिति शास्त्रान्तरं प्रसिद्धिः ।

अथोपस्त्रणं विधने । अव्ययुर्वदा दैर्भराहवनीयग्रहचत्यौ परिस्तूणादि
तदानीष्ठिद्वकाण्डपठितस्योभावश्च उपस्तुणुत इत्यादिमन्त्रस्य यजनानेन
जप उपस्त्रणम् । अथवाऽव्ययुक्तुं परिस्त्रणम् । तदिदमस्मिन्काण्डे विद-
धाति—

उपस्तीर्य इति । परोक्षकथनेन विधिः यशस्यते ।

विहितमपस्तरणमपपाइथति—

मनुष्या इदिति । इन्द्रा हृषि निषानवयस्मृदायोऽपि शब्दार्थं लूते । अस्य-
न्तदृश्वा मनुष्या अभि चीतवातादिपरिहास्य तृग्मादिभिरच्छुक्ष्मे गृहविष्टुन्ति
महाप्रभावा देवा उत्स्तरणमित्तुल्लिपि किम् वक्तव्यम् । येषां देवानामित्तुन-

सोरेण वदा वदा तत्र एव नवावसानं नूलनगृहं निष्पादयते । पो यजमान एव
विद्वान्विमुपस्तुषाति अस्मिन्द्यजमाने परेद्युम्हयपाणे सति पूर्वेषुस्तस्मीरे हवि-
भूजो देवता निवासन्ति ।

आरण्यं सायमाणीश्वारीति सूक्ष्मकरेण यदारण्यधान्यभोजनमुक्तं तदिदै
विदातुं प्रस्तौति—

यजमानेनेति । अत्रादेव विचारः । किं ग्राम्यधान्यस्थानं मोक्षधारण्य-
धान्यस्थ वा भोजनमेय वा वर्जनीयमिति । तवाऽऽरण्यधान्यभोजनपक्षमम्बुद्धेद्य-
रत्नक्षेत्रयमपोद्यते । पश्चात्वा हि दिविष्ठाः । ग्राम्या आरण्यस्थ । मवाशाजाविपुरु-
षगद्भोद्धाः तत्र ग्राम्याः । द्विखुरधरपदपक्षिसरीसृष्टहस्तमकेटनादेयाः तत्पाऽऽ-
रण्याः । त एत उभयेऽपि यजमानेनादरुध्याः संपादनीया इति बुद्धिमत्त जाहुः ।
यदि ग्राम्यान्नीकादिनिष्टयुपवत्सेन्नोजनं वर्जयतेन वर्जनेन ग्राम्यान्यशून्त्संपादय-
ति । यदारण्यस्थ नीकारादेवत्तं भुज्जीत तेन भोजनेनाऽऽरण्यान्यशून्त्संपादयति ।
यद्यनाशानुभविष्यत्तमोजनवर्जयुपवासं कुर्यात्तदानीयं व्रतविशेषः पितृदेवत्यो
भवेत् । पितृरो ह्यनश्चन्ते भावद्कर्त्तरमभिनन्दनिति ।

इदानीं विद्वाति—

आरण्यस्थेति । हन्त्रियाभिवृद्धिहेतुरारण्यधान्यम् ।

अथ पक्षान्वरं विदातुं भोजनाभोजनयोदैषमाह—

यदनाश्वानिति । क्षोभुकं शुधाशीङ्गः । अभियन्तेद हन्यात् ।

विधिप्रितं पक्षान्वरं विद्वाति—अप इति ।

दक्षं दोषद्वयमत्र वरिहरति—

तत्त्वेति । अशिलास्त्वप्त्वदनाभावादशिलमिव न भवति, क्षुच्छान्तेरनशिल-
मिव न भवति । अतो न दोषद्वयम् ।

अशोपयात्सपक्षं विपत्ते—

बज्जो वा इति । यज्ञस्थ नरकपाताश्चनिदनिवारकत्वाद्वज्जत्वम् । क्षुधो वैरि-
त्तं पतिष्यम् । यज्ञाक्षम्भुतोपवासलक्षणेनानेन बज्जेत्रिव भगविन्नन्वनि व्राप्त्यमाने
साक्षाद्भावृत्यं भुख्यैरिणं क्षुद्रपं हन्ति । अनेन यज्ञेन जन्मान्तरेऽन्नावाहुत्यस्य
लप्त्यमानत्वात् ।

(यज्ञाकृष्णसंभव्यमिदानम्)

अथ शीर्षक ।

षष्ठाध्यायस्य चतुर्थीपादे चिन्तितम्—

वृत्तसैद्धिंशो स वृत्तस्य वृत्तान्त्रस्य वा विधिः।

वरतकालं छक्षयेद्वा वत्सयुक्ते वरते विधिः ॥

भाति रागाद्वतपाप्नैर्वित्समात्रं विषीयते ।

अदस्याकरणं वत्सः कालैवीस्तद्योक्त्वे: ॥ इति ।

दृढ़पूर्णमासयोः श्रूयते—“ वहिं पूर्णमासे व्रतमुपैषि वत्सरमावास्याम् ”
इति । ज्वलं भोजनम् । अत एवाऽऽम्नायते—“ अमाषमग्नश्च बहुसापिष्ठं व्रतम-
यति ” इति । तदेदद्वर्तं वत्सांसंयुक्तमन्नं विधीयते । कुरुः । वत्सैरिति तृष्णी-
यथा साहित्यस्य प्रतिभानादित्येकः पक्षः । रागत इत्येव माष्टत्वाद्वर्तं न विधी-
यते किंतु वत्समात्रं विधेयमिति हृदीयः पक्षः । न हि वत्सः वाण्यादिवद्वर-
तस्य करणम् । ततो न तस्य विधिः । किंतु वत्सानभ्याकरणेन काल उपल-
क्षयते । तस्मिन्काले व्रतमपेयात् । एवं पूर्णमासे वहिःसंपादनकाले व्रतमपेयात् ॥

इति भीमतसायथा। चार्यविरचिते माधवीमे वेदार्थकाशो कृष्णमजुर्वेदीय-

‘हैतिरीयसंहितामाझे प्रथमकाण्हे शडमपाठके

समर्पण इन्द्रियाकाः ॥ ७ ॥

[अथ प्रथमाहके वत्तप्रपाठके इमोऽनुवाकः] ।

यो वै अद्वामनारभ्य यज्ञेन यज्ञते नास्येषाय अद्वधतेऽपः
प्र णीयति अद्वा वा आपः अद्वामेवाऽस्त्रभ्य यज्ञेन यज्ञते
उभयेऽस्य देवमनुष्या इष्टाय अद्वधते तदाहुरति वा एता
इत्रै नेदन्त्यति वाचं मनो वाचैता नाति नेदन्तीति मनसा
प्र णीयतीयं वै मनः (१) अनयैवनाः प्र णीयत्यस्कञ्च हवि-
भवति य एवं वेद यज्ञायुधानि सं भरति यज्ञो वै यज्ञायु-
धानि यज्ञमेव तत्सं भरति यदेकमैक २ संभरत्पितृदेवत्यानि

स्युर्यरत्सह सर्वाणि मानुषाणि द्वेदे सं भरति याज्यानुवाक्य-
योरेव रूपं करोत्यथो मिथुनमेव यो वै दशा यज्ञायुधानि
वेदं मुखतोऽस्य यज्ञः कल्पते स्फ्यः [२] च कपालाणि
चाग्निहोत्रहवेणी च शूष्ठौ च कृष्णाजिनं च शश्या चोलूखलं
च मुखलं च हृष्टचोपला चैतानि वै दशा यज्ञायुधानि य
एवं वेदं मुखतोऽस्य यज्ञः कल्पते यो वै देवेभ्यः प्रतिप्रोच्य
यज्ञेन यज्ञेते जुषन्तेऽस्य देवा हृष्यः हविनिरूप्यमाणमभिम-
मन्त्रयेत्वाग्निः होतारमिह तत् हृष्ट इति (३) देवेभ्य एव
प्रतिप्रोच्य यज्ञेन यज्ञेते जुषन्तेऽस्य देवा हृष्यमेष वै यज्ञस्य
अहो शृग्नीत्यैव यज्ञेन यज्ञेते तद्दिवित्वा वाचं यच्छति यज्ञस्य
घृत्या अथो मनसा वै प्रजापतिर्यज्ञमंत्रनुत् मनसैव तयज्ञं
तंनुते रक्षसामन्त्रयचाराय यो वै यज्ञं योग आग्नेये युनक्षि
युद्धके युद्धानेषु कस्त्वा युनक्षि स त्वा युनक्षित्वत्याह प्रजा-
पतिवै कः प्रजापतिनैवैन्ये युनक्षि युद्धके युद्धानेषु (४) ॥

• (वै मनः स्फ्य इति युनक्षित्वेकादश च) ।

इति कृष्णधर्मजुवेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाण्डके
षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पथमकाण्डे पृष्ठप्रपाठके षष्ठमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे देवतापरियाहादिकृः । आष्टमे यज्ञायुधसंभूतिरुच्यते ।
तत्र प्रथमे तावदपां प्रजायनं विधातुं प्रस्तौति—
यो वै अद्वाग्निति । यो यजमानो मनसि देवतादिविष्या भज्ञामसंनिवाष्य
यहुं प्रपूर्वके तदीपापिष्ठं देवा ऋत्विजय न विशसन्ति ।
विद्वते—

प्रिया ० द्वादश ०८] कृष्णयजुर्वदीयतेचिरीषसंहिता । ६४९
 (अथाहप्रसंभूत्यमिधानम्)

अपः प्रेति । अर्पा अखोहतुविगतरोदिष्टः समापनन्ति—“आपो हुस्मै अखो
संनपन्ते पुण्याय कर्मणे” इति । गत्वक्षे चैतस्तनानाचमनादियुक्तस्य देवपूजा-
दावैकाश्यातिशयवृथानात् । अतोऽपां प्रगच्छनेन अद्याया उपस्थापितत्वादेवाना-
मृतिविजाँ चैतदीपे यज्ञे विभासो युक्तः । यद्यपि पौरोडाशिककाण्डेऽध्यर्थुकर्तृक-
पिदं प्रणापनं विहिते तद्यादिपि यासादेऽपुनरुक्तिः । यासामेवत्तदप्यस्त-
म्बेन तत्रत्यमङ्गाणं साकलेपनानुवादादिविपुनरुक्तिवाकुल्याच्चावगन्तव्यः ।

पूर्थिर्वीं च भनसा ध्यायतीति सूचकारेण प्रणयनकाले ध्यानमुक्तं, तदिदृष्टि विधातुं विधत्ते—

तदाङ्कुरिति । तत्त्रापां पश्यने कंविदाभिज्ञा इत्याहुः । किमिति । एता आपो वर्त्त शरीरस्य वृत्तिषयनेद्दभित्ति अविकालमिति, वाचमप्यलिकाभन्ति, न स्वलु प्रवह-
न्तीनां नथ्यादिगलामापां निवरणं शरीरेण वाचा वा कर्तुं शक्षते । मन ऐ-
कमेवा आपो नरतिकदमन्तीति । तदुचरत्र सद्धी करिष्यते ।

ਵਿਅਚੰਦੀ—

मनसेति । पूर्विवै व्याख्यितिं चोपः । ग्राहणान्तरमनुसृत्य सूचकारेणो-
क्षत्वात् ।

अनतिकमप्पम् वपादृष्टि-

इर्थं वा इति । मनसः पुथिर्विद्यार्थं शब्दयत्वा त्वयिर्वित्तम् । न हि नद्यादिगता आपः पुथिर्या अविज्ञाप्तं चक्राः ।

मनसा प्रथयनस्य वेदनं परांस्ति—अस्मद्ब्रह्मविरिति ।

विषय-

यज्ञायुधानीति । यक्षमाणानि सूरक्षादादीनि यज्ञस्य साधनत्वाद्युधा-
नीयुच्यन्ते । तान्यपद्युः सोगाद्येत् । साधनाधनयोरमेदोषवारायज्ञस्यैव तदा-
युधत्वम् । तत्तेनाऽप्युद्यत्वादनेत् यज्ञमेष्व संपादयति ।

अवाऽस्युधानां प्रयोगलिपिभः । एकं कर्त्त्वं प्रयोगः सर्वथां सह प्रयोगो हृषी-
द्वैयोः प्रयोगमधेति । तत्र त्रूपीयं विशालुनितरपक्षी निन्दनि-

यदेकमेकमिति । ईदृशा पूरुकनामुपमावयोग्ये गृहसकारेष द्विर्शीति—देवं व्यज्ञि पात्राणि प्रयुनकि देवसंयुक्तानि सङ्केतव एमुष्यसंयुक्तान्यकैकदः प्रत्यसंयुक्तानीति ।

विधते—

द्वेद्वे इति । द्वित्वसाम्येन प्राज्यानुवाकयारूपत्वं स्त्रीपुरुषात्मकामिथुनत्वं च । संपादनीयानां यज्ञायुधानां स्वरूपविशेषं विधातुं वद्वेदनं पश्यति— यो वै दृशेति । यो यजमानो मुखते यज्ञारम्भे दृशेतानि संपादनीयानी-त्वमुसंबत्तेऽस्य यज्ञो निविद्येनानुष्ठानक्षमो भवति ।

आयुधविशेषस्वरूपणिं विधते—

स्फयश्वेति । स्फमो नाम यातुमात्रः स्त्र॒इग्नाकारः काष्ठविशेषः । कपालानि भाष्टडुलेग्नसहश्यानि । आश्मिहोवहवणीलक्षणं सूक्तकार आह—ैककृकायश्मिहोव-हवणी आहुमाऽप्यरत्निमात्री वा प्रसूत्वाकृतिरिति । शम्पा वा हुमाचो गदाकृतिः काष्ठविशेषः । शिहानि चूर्पीदीनि लोकपासिद्यानि । पुनरपि दशायुधेवदनपशंस-नमुपसंहारार्थम् । चकाराः परस्परसमुच्चयार्थां अनुकृदशायुधसमुच्चयार्थां वा ।

वानि सर्वाण्यापस्तम्बो दर्शयति—

“ उच्चेरेण गार्हण्याहवनीयौ दर्भास्त्र॒स्त्रीयै देवै न्यज्ञि पात्राणि प्रयुनकि दशापराणि दश पूर्वाणि स्फयश्च कपालानि चेति यथासमानावमपराणि प्रयुच्य स्तुवै जुहुमुत्प्रस्तुवै चहर्वा वेदं पात्रीमाक्षप्रस्थालीं प्राणिवहरणमिहापार्थं पर्णीताप-णयनमिति पूर्वाणि तान्युत्तरेणावशिष्टाभ्यन्वाहार्यस्थालीष्टेनमुपवेष्टे प्रातदौह-पात्राणि ” इति ।

यजमानस्याभिमन्त्रणं विधातुं प्रस्तौति—

यो वै देवेभ्य इति । प्रक्षिप्योच्चपि होष्यामीति शतिश्रुत्य ।

विधते—

हविर्निरुप्यमाणमिति । अभिरुहोवाराभिस्त्यादिमन्त्रः पूर्वप्रपाठके भय ना-मत्यनुवाके समानातो ध्यात्मयात्म । देवानामात्रावारं तममिमिह यज्ञेऽहमाहवया-पि । आ यन्तु देवाः सुमनरप्रमाना विष्णन्तु देवा हविषो मे अस्येत्यस्मिन्नुत्त-रार्थे देवेभ्यः प्रतिक्रमणं विष्णुष्टम् । अस्य हविषो विष्णन्तु इदं हविरशानिष्टयर्थः । इदमभिमन्त्रणं पुनः प्रश्नस्ति—

एष वा इति । एष मन्त्रयोगो यज्ञस्वीकाररूपः । हविषो विष्णन्त्वयनेन देवतायुदित्य दृष्ट्यत्यागस्य सूचितत्वात् ।

यजमानस्य भौतं विधते—

(यजायुधसंग्रहयभिशानम्)

तदुदित्वोति । तदभिशम्बन्धगमन्वयाक्यम् । मौनेन यज्ञो भविष्यत्पकाशितत्वाप्दृशो
भवति ।

पुनरपि मौनं प्रशंसति—

अथो भवते । सति वाग्व्यापारे विशितवृद्धविदेषतद्यचिन्तया तत्प-
सकानुपसक्तचिन्तया च विशिष्टं मनः प्रकृतायज्ञात्स्वलोक्यि । अतः प्रजापतिरविद-
क्षेपाय मनसैव यज्ञमकरोत् । तद्वयगमानोऽपि वचेन मौनेन मनसैव यज्ञं तनुते ।
तथा सति स्वल्लनाभावाद्रक्षसामव्र प्रचारेण भवति ।

पञ्चयोगविधिमुनेनु प्रस्तौति—

यो वै यज्ञमिति । यो यज्ञमानो यज्ञयोगकाले समाप्ते सत्यप्रमत्तो यज्ञं
युनकि स एव युज्ञानेषु यज्ञमानेनु युज्ञते इति व्यष्टेशमर्हति । अकाले तु योगः
कुदोऽप्यकृत एव स्यात् ।

योगविध्युत्थनमभिपेत्य तत्र करणमूर्तं मन्त्रमुदाहर्य व्याच्छे—

कस्त्वा पुनर्कीति । अममिति बन्वः पूर्वप्राठके समानातः । मः प्रजाप-
तिः तर्वदा सर्वेषां यज्ञमानान् यज्ञं युनकि स एवाय मर्त्यं यज्ञं युनकृ रथेऽ-
भिव भविति यज्ञं संबध्नात् । अनेन बन्वेण यज्ञं युज्ञन्यादित्युन्नीतिं पितिः ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

इत्यस्य स्फृयक्षपादोदिः सांकर्यं वा व्यवस्थितिः ।

यज्ञायुधस्त्रं सर्वाङ्गस्त्रं वेनपत्रं संकरः ।

वाक्यस्पोदननादेः स्याद्वैष्टर्यं संकरे सति ।

अनुवादो स्पृयुधोक्तिव्यवस्था तेन पूर्वयत् ।

इतीपूर्णमात्रयोः अ॒यते—“ स्फृयत्र कपालानि चाप्रिहोवहवणी च वौ॑पूर्वं च
कृष्णाजिनं च शम्या चोद्यूत्तरं च मुत्तरं च दृष्ट्योपला चैवानि वै दश यज्ञायु-
धानि ” इति । स्फृयशब्देन स्वद्वग्नकारं काष्ठमुख्यते । अप्रिहोवहवणी हविर्निर-
चारिष्याद्यनं काष्ठप्राप्तम् । शम्या गदाकारं काष्ठम् । तत्र वीक्षादिद्वयेष्वव्याप्ताता-
दिसंस्काराणां सांकर्मेण निराकृतेभीषि स्फृयक्षपालादिव्याणापुद्दनपुरोहाशभ्य-
णायङ्गकियासु सांकर्मेण विराकर्तुप्रशक्यम् । येन केनापि द्रव्येष्व यस्यां कक्ष्या-

(वज्रायुधसंभूत्यविदानम्)

चित्किपायां कृदायामपि श्रूयमाणस्य यज्ञायुधत्वस्थाविरोधात् । न च (ह)व्यवस्थाभावाचेण यज्ञसाधनत्वपैतीति प्राप्ते इमः—स्फेनोद्यन्ति । कपालेषु अशयति । अभिहोत्रहवेण्या हर्षी॒षि निर्वपति । चार्णो विविनकि । कृष्णाजिनभधस्ता-दुल्स्वस्पृशस्तुमा॑वि । यज्ञायुधो द्वयद्वयद्वयादि॑ । उल्स्वलमुत्तलाभ्यामवहन्ति । द्वयद्वयद्वयाभ्यां विनहीत्येतेनां विशेषसंयोगबोधकानां वाक्थानां वैयर्थ्यं सौकर्यपक्षे प्रसञ्जेत । व्यवस्थाएक्षेषणि संवयसामान्यबोधके यज्ञायुधवाक्यमन्यकपिति चेत् । उद्गुननादिवाक्यतिज्ञायानुयादित्वाद् । न च वैपरीत्येनोद्गुननादिवाक्यानामेवानुवादित्वापिति वाच्यम् । दहू॒व्यर्थ्य॒स्य ज्यवन्यत्वात् । न चात्यन्तं यज्ञायुधानुवादस्य वैयर्थ्यम् । यज्ञायुधानि संभरतीत्यासादनविशानायोग्युक्तत्वात् । तस्माद्वधात्रादिसंस्कारा इयं स्फक्षकाषाढिद्वयाणि व्यवस्थितानि ।

चतुर्थायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

दश यज्ञायुधानीति हविष्टवेन विधिनं वा ।

आद्योऽपापैः पुरोडाशे समुच्चयविकल्पेन ॥

सार्वमुत्तिशिष्टेन विकल्पादिनं युग्मते ।

स्फेनोद्गुनीति यत्पाप्तं तद्वात्मूलं संस्तवः ॥

दर्शपूर्णभासपोः समवथं कृषाणानि चेत्यानुकृत्येतानि वै दश यज्ञायुधानी-स्थानात्म् । तानि चाच हविष्टवेन विधीयन्ते । कुतः । यानान्तरैस्त्रापत्वेनापूर्वां-र्थंत्वात् । यदि तत्र पुरोडाशो हविसेवेनदा तेन सहेतेषां समुच्चयो विकल्पो दाऽस्तिवति प्राप्ते इमः—अभ्येपोऽष्टाकनाल इत्युत्तिशिष्टेन पुरोडाशेन सह पथा-धिष्ठानाभ्युवानां विकल्पो समुच्चयो वा न संभवति । यज्ञायुधत्वं यज्ञसाधन-त्वम् । तच स्फेनोद्यन्ति कपालेषु अपपतीत्यादिशास्तिद्यमेवाचानूद्य यज्ञायु-धानि संभरतीत्येन संप्ररणविधिः स्तुयते । तस्माद्वालित हविष्टवम् ।

एकादशाभ्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

देवावापत्विजोऽन्यस्तिस्पयेषोऽन्य चौचित्काः ।

मुक्त्वर्थपूर्णवचेऽन्ये वासोवचे रम्युर्चित्काः ॥

स्मे यज्ञेतेत्युक्तो देवः । जुहूदीनि पाशानि । अपर्वर्युपमुखा ऋक्षितः । वै चैकस्तिस्पयेण उपमुक्ता निरित्वकात्यान्तं प्रयोगान्तरपूर्वन्ति । इष्टात्तिर्येवा निरितः ।

(यज्ञागुणसंभूत्यमिधान्)

कुर्तिसिंहा निरिष्टा निरिष्टका दुष्टाः । पुनः पर्योगानर्हा इत्यर्थः । यथा भोजन उपयुक्तं कदलीपत्ताशादिष्ठं पश्चाल्प्यादि न पुनः शिष्टास्तत्स्वी कुर्वन्ति वथा० वाप्यन्ये देशादयः पर्योगान्वरे संपाद्या इति यामि द्रूपः—यथा वस्त्रं पूर्वदिने प्राकरणायोषयुक्तमिति दिनान्वरे निरिष्टकं न भवति, शिष्टास्तद्रघ्न्यहा स्वेच्छया दिनान्वरे स्वी कुर्वन्ति तद्दद्रवाति द्रष्टव्यम् । इई निरिष्टकमिदं नेत्यत्र गिरावार एव प्रधाणम् । शिष्टाथ देशादीनिष्टव्येन न त्यजन्ति । तस्मादैचित्तवगः ।

तैवेवान्यचिन्तितम्—

मा मूद्दन्यत्वानियतः पर्यो दन्वं किमित्तुकम् ।

नियतं वाऽप्यमो देशवन्मैव प्रतिष्ठितः ।

देशाद्वर्त्तिजां साधारण्येनान्यत्वानियते निष्टारिते सुवि पुनः पर्येषु नियमान्तरसदृशंद्रावं विभवते । पर्यमपर्योगे यान्युपयुक्तानि पात्राणि तान्येव पर्योगान्दरेष्विति नियमो नास्त्युतास्तीति संशयः । यथा देशकत्तृषु त एवेति नियमो भास्तैच्छकस्योक्तव्यात्था पात्रेष्वादिति चेन्वैवद् । आवरणं पात्राणां धारणीवत्वात् । आहितशिष्टपश्चात्तिर्द्विद्वन्ति यज्ञादेवेति प्रतिष्ठानियत्वानिनाऽपरणं धारणेष्वगम्यते । ननु पात्रान्तरैरापि दाहसिद्येन धारणनियत्य इति चेन्वैवदम् । दक्षिणे पर्यो जुहुमासादयतीति द्वितीयया प्रतिष्ठान्यत्वाऽप्यमात्सूर्वेषामेव धारणम् । वस्पास्तर्येषु पर्योगेषु पात्राणां तन्वम् ।

तैवेवान्यचिन्तितम्—

किं और्जमासीवारभ्य यद्याऽप्यानपिं भूतिः ।

प्रकृत्यर्थत्वाऽप्यः स्यान्यरवानियप्रवरः ॥

अनारभ्याधीदानां पात्राणां प्रकृतिगामिदयः और्जमासीवारभ्य धारणमिति प्राप्ते द्रूपः—आवानकात्ते पवशानेतिषु चोदकं प्राप्तात्वात्ताप्ताण्यादानपारभ्य धारयितव्यानि । अन्यथाऽप्यानवौर्जमास्योर्पर्ये यज्ञानस्य कदाचिन्मरणे पात्राभवेन दाहाभावप्रसङ्गत् । वस्पादायानपारभ्य धारणमित्यर्थं परः पक्षोऽप्युपमन्तर्वप्यः ॥ ॥

इति श्रीपत्साम्बणिचार्यविरचिते पात्रीये देशार्थपक्षाशे लक्षणजुर्मु-

दीपदैचित्तीयसंहिताभाष्ये पर्यमकाण्डे एषप्रपाठके०

हमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(द्वादशद्वयंपद्मभिदानम्)

(अथ प्रथमाङ्के वहव्याप्तिके कवमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्यज्ञानं सूजतामिहोऽत्रं चामिष्टोर्यं च दीर्घमासी
 चौकद्यं चामावास्यां चातिरात्रं च तानुदीमिष्टित यावद्दिग्नि-
 होचमासीचावानमिष्टोमो यावेती दीर्घमासी तावानुकद्यो
 यावत्यपावास्यां ताथातिरात्रो य एवं विद्वानमिहोऽत्रं ज्ञाहोति
 यावद्दिग्निष्टोमेनोपाप्नोति तावद्वपाऽप्नोति य एवं विद्वान्पौ-
 र्णमासी यजते यावद्दुक्त्येनोपाप्नोति (१) तावद्वपाऽप्नो-
 ति य एवं विद्वानमावास्यां यजते यावद्दिग्निरात्रेणोपाप्नोति
 तावद्वपाऽप्नोति परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽप्तं आसीत्तेन स
 परमां काष्ठांमगच्छत्तेन प्रजापतिं निरवासाय यजते प्रजापतिः
 परमां काष्ठांमगच्छत्तेनेन्द्रै निरवासाय यजते नेन्द्रैः परमां काष्ठा-
 मगच्छत्तेनाग्नीषोमो निरवासाय यजते नाग्नीषोमो परमां काष्ठा-
 मगच्छत्तेन यः [२] एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासी यजते परमा-
 मेव काष्ठां गच्छति यो वै प्रजातेन यजते यजते प्र प्रजया
 पश्चिमिष्टुनैजयिते द्वादश वामाः संवत्सरा द्वादश द्वंद्वानि
 दर्शपूर्णमासयोस्तानि संपाद्यानीत्याहृवत्सं चोपावसुजायुसां
 चाधि अयत्यव च हन्ति हृषदौ च समाहन्तयिं च वर्पते
 कपालानि चोप द्वाति पुरोडाशं च (३) अधिअय-
 त्याज्यं च स्वाम्यजुञ्च हरत्ययि च गृहणाति वेदिं च
 परिगृहणाति पर्वतीं च सं नद्यति प्रोक्षणीश्वाऽप्सादयत्याज्यं
 चैताचि वै द्वादश द्वंद्वानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि ये पूर्व
 संपाद्य यजते प्रजातेनैव यजते यजते प्र प्रजया पश्चिमिष्टु-
 नैजयिते (४) ॥

पृष्ठा ०६ अनु ०९]

कृष्णयजुवेदीयतैचिरीयसंहिता ।

६९५

(द्वादशांद्रसंपत्त्यभिधानम्)

(उक्तध्वेनोवाप्तोत्पर्यगच्छतां मः पुरोहां च चत्वारिंशत्त्वं) ।

इति कृष्णयजुवेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाषट्के
पछप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पृष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अहमेष पश्चायुधसंभूतिहका । नवमे द्वादशांद्रसंपत्तिरुच्यते । प्रथमे तात्परा-
नुष्ठात्मां फलाधिक्याय वेदनविशेषविधिमुच्चेतुं प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । अत्राभिहोत्रपौर्णमस्यमावास्याया अल्पैद्वयमन्वक्रिमा-
विशेषैः साध्या अत एवाधिकफलाः । अभिष्टोत्राधिक्यादिरात्रयामा बहुभिद्वय-
मःत्रक्रियाविशेषैः साध्या अत एवाधिकफलाः । तानुभयविधाःयज्ञानप्रजापतिः
सूष्टुवा कनिष्ठपुत्रे विशेष कर्त्तव्यःस्वाभिहोत्राधिक्यनुष्ठेण तुलमा चीणि द्विद्वान्पु-
मिदवान् । तदनुष्ठानभिहोत्राधीन्यभिष्टोत्रादिसमानि संपन्नानि ।

वेदनविशेषविधिमुच्चयति—

य एवं विद्वान्निति । प्रजापत्मनुग्राहादभिहोत्रादीनामभिष्टोत्रादिसाम्ये जान-
तः समानफलत्वक्यथनात्कलाधिक्यायानुष्ठात्मुभिरशिष्टोत्रादिसाम्ये भावमेदिति वि-
भिन्नीपते । विद्यया युक्तस्य कर्मणः फलाधिक्यं उच्चेति आमनन्ति—“मेद्व
विद्यया करोति तदेव वीर्यवस्तरं भवति” इति । लोकेऽपि राजा श्रेष्ठे प्रतिवे
राजमुद्वाचररिण नीचे कस्मिभिन्नत्वे राजत्वमुपचरन्तीनां प्रजानां भूत्यचित्तप-
त्तस्तेन फलाधिक्यमुपलभामहे । काग्नेय चूहद्वारण्यकस्य पञ्चमाध्यये कानिरि-
द्युपासनाध्यथ संपद इति वाक्येनाऽन्तर्याम्यते । स्वत्वे कर्मण्यविक्रमेत्वस्य भनसा
संपादनं संवत् । एतदेवाभिषेत्य सर्वेषु स्मृतिपुराणागमेष्व शालग्रामप्रतिमादौ विष्णवा-
दिलुक्षिरिति । तस्मादेतद्वाक्यमभिहोत्रादाभिष्टोत्रादिसंवादनविभिरम् । यथ-
पि पूर्वमीमांसायां द्वितीयाध्यये य एवं विद्वान्पौर्णमासां यजत इत्यस्य विद्वा-
क्यस्य विद्यायकंत्वं निराकृत्यानुवादकाममुक्तं नथाऽपि कर्मविधरेव तत्र निराकर-
णारंष्टद्वन्द्वच्चुच्छीतो न कोऽपि विरोधः । मावनाविविष्टरत्वे वाक्यमेवत्कर्म-

मकरण्डादुरुक्षपेतोहि चेत् । उत्कृष्टतर्ह नाम । अशिवयनप्रकरणपृष्ठिलालीं पन्-
विदाद्युपास्तीनीं यकरणोत्कर्षस्य व्याप्तेनैव निर्णीतित्वात् । अन्यवैरस्पान्यार्थ-
त्वादशीष्पूर्णमासौ पश्चासिवृद्धव पाषोऽस्तु ।

पुनरपि दर्शपूर्णमासौ मर्त्यसनि—

एतमेतिनो वा इति । परमे पदे सत्यलोके विभवतीति परमेष्ठी चतुर्मुखः ।
तस्य चाग्ने पूर्वस्मिन्दकले यजमानत्वेनावस्थितस्यैष यजो दर्शपूर्णयास्याः
यवृत्तः । तेन चेभरापैषणकुञ्जचाऽमुहितेन स यजमानः परयो काषामिदं परेष्वित्य-
पदं याहवान् । यजापूर्विदंक्षादिः । तं पूर्वस्मिन्दकलम् तेनोत्तमकलहेतुदशीष्पूर्णमासो-
पदेशेन निरवात्यायतोपितवात्मनुष्ठानाय प्रेरितवान्वा । सु च तस्मिन्दकलम् नियजमा-
नस्तेनामुष्ठानेन परमां काञ्चनं दक्षायथदं प्राप्तवान् । एवमित्रव योऽप्यम् । अत
एव दशीष्पूर्णयात्मेः स्वर्गकामार्थत्वमास्नाते भीमासकैर्विद्यारिते च ।

द्वंद्वसंपादनं विधातुं प्रस्तौति—

यो वै प्रजातेनेति । पजातेनात्यनविस्तृतेन प्रजादिभिः प्रसूतो विस्तुतो
जायते । द्वादशपासांपिवृत्यसंवत्सरसाम्पेन द्वादशद्वंद्वोपेतस्य यज्ञस्य यजृतत्वम् ।

दंदानि विधते—

वत्सं चोपावस्मृजतीति । गां दोग्धुषध्वयुर्यक्षना वः प्रजयेति मन्त्रेण वर्त्त-
वन्धनान्मुञ्चेत् । कीरं अपयितुं मातरिधनो वर्ष इति यजेषोर्सा गाहैपत्ये स्थाप-
येत् । अब रक्षो दिव इति चास्यान्वरमन्वेण व्रीहीनवहन्यात् । इषमा वदेति
यन्वेण प्राप्तेण शास्यया वा पेत्रणार्थं दृष्टदुपले समाहन्यात् । देवस्य त्वेत्यादिमन्वेण
पेत्रणाय हृष्टि तप्तहृडानचिवपेत् । ऋष्यसंसीत्यादिभिर्मन्त्रैः तुरोडाशाश्रव्याधाम्भी
कपाळान्युपदध्यात् । वर्मोऽतीति मन्त्रेण तेषु कपालेषु पुरोडाशामधिक्षयेत् ।
अशित्ते तेज इति यन्वेणाऽऽव्याहवनीमेऽधिभयेत् । चिकीर्षितवैदिकस्थाने पू-
र्थिवि देवप्रजनीत्यादिभिर्मन्त्रैः स्तम्बयजुहैत्येत् । अरकस्ते दिवभिति यन्वेणाऽऽ-
मीश्रोऽम्भुतिना सतृष्णांसुनाकरे यक्षिण्णानभिगृहीयात् । वसवस्त्रा परिगृह्णनिव-
त्यादिभिर्मन्वेदादृं परिगृहीयात् । आशासानेति मन्त्रेण मोक्षेण पत्नीं संनक्षेत् ।
कलसधर्षयेति शास्यान्वरमन्वेण रक्षयनिष्वादिदार्या लेखार्थो प्रोक्षणीरात्रादयेत् ।
अज्ञेजिदाऽसीति मन्त्रेण स्फृतेष्वायामार्थं सादेष्वेत् ।

विहितानि दंदानि प्रशस्त्येषापसंहरति—

एतानि वा इति । पश्चमुक्तानां वसविषोकार्दीनो चतुर्दशत्वात्कैवल्यानि

(द्रावशादेव संपर्कमिथानम्)

देवदानि तथाधीप चकारैः पूर्वानुवाकोक्ते इदात् पश्चायुधेषु समुक्तिवेतु इदात्
संपूर्णत्वे ।

अथ पौर्णसा ।

हितीयास्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

एवं विद्वान्यौर्णमासीस्यमावास्यामितीरितम् ।
कर्मन्यदुत् पूर्वोक्तस्यमुदायानुवादकम् ॥
कर्मन्तरं स्पादभ्यासाद्भौद्वयं हि देवता ।
कार्यमित्यादिवो लभ्याऽनुवादस्तु न मुच्यते ॥
वार्त्तिक्तात्याज्यमागाङ्गम्यवस्थोक्तेन देवता ।
पौर्णेत्यनूद्यते पौर्णमासीयुक्तं विकं तथा ॥
अपेत्यपि समूहस्य हित्यसिद्धिः प्रयोजनम् ।
सहस्रितिः पौर्णमास्यामित्युक्तिभ्यां विके त्रिके ॥
विद्वदाक्षे विद्वा विष्यायुतिराग्नेयआदिना ।
विहितस्य कलित्येन शाधाम्यमित्यरे गुणाः ।

इत्याम्नामते—य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वान्मावास्यां यजत
इति । अत्र यजातिना कर्मन्तरं विभीयते न तु पछता आग्नेयाद्यः वहशागा
अनूद्यते । आग्नेयाद्यः कालसंयुक्तस्तथाकरण एवाऽम्नायाः—“यदाग्नेयोऽहा-
क्षणादेवावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युते भवति” इति । “तावज्ञनापश्ची-
षोपावाज्यस्तैव तावुपांशु पौर्णमास्यां यजति” इति । “ताम्यमित्यमित्योभीय-
मेकादशकर्त्तुं पूर्णमासे प्रायच्छत्” इति । “ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्” इति ।
“ऐन्द्रं प्रयोज्यमावास्यायाम्” इति च । एतेभ्यः यक्तेभ्यः वहश आग्नेयादिभ्यो
विद्वदाक्षयविहितस्य कर्मणोऽन्यत्वे सति पूर्वादिकरणन्थादेन विद्यम्यात् उप-
द्यते । न च कर्मन्तरत्वे दक्षदेवतमेवमावी भूत्वा दिसद्वायात् । अत एवोक्तम्—

“ वौवं साधारणं द्रव्यं देवता मान्यवर्णिकी ।

रुपवन्वौ वतो यागी विधीमेते पृथग्भूतयः ” इति ॥

“ सर्वेषै वा एतद्यज्ञाय गृहते । यदृष्टवायामाच्यम् ” इति वौवस्य साधा-
रणत्वं श्रुतम् । देवतायां वाच्वर्णिकत्वमित्थमुच्चेतव्यम्—“ वस्याद्वार्णी पूर्णमा-

(द्वादशांदेशपत्रिविवाहनम्)

सोऽमृतेन्द्रे वृथन्वती अमावास्यायाम् ॥ हति । वार्षीयौ वृथन्वत्यौ चर्चौ क्षेण
कालदूषेषेते विधीयेते । तवाभिरुत्राणि जह्नपत्रदित्येको वार्षीघो मन्त्रः । त्वं सो-
मासि सत्त्वतिस्वं राजोत्त वृत्तहेत्यपरः । तयोरुक्तावार्णीषोमौ पौर्णमासादेवता ।
एवममन्तराभावयोरुविवातुयुक्तोमन्त्रयोरुक्तावश्चोमोमावास्यादेवता । ताम्प्रा-
द्रव्यदेवतरस्यां रूपयत्वाद्यगमन्तरमश्च विशीष्यते । वडागानुवादत्वे वदनुवादेन वि-
धेयान्तरस्य कस्यचिद्दशैनाद्विद्वाक्यमन्तर्थकं स्मात् । न केवलं तदान्तर्थकम् किंतु
पौर्णमास्या पौर्णमास्यौ यजेत्, अमावास्यायामावास्या यजेत्तेष्वेतदपि व्यर्थं
स्यात् । न चैतत्काळविधायकं यदामेव इत्याशुत्वाचिवाक्यैरेव तद्विधानात् ।
कर्मान्तरत्वे तु कालं विधास्यति । तस्मात्कर्मान्तरविधिरिति योगे श्रुमः—आस्तां
वाषट्त्रयं, देवता तु विभिस्तरस्य कर्मान्तरस्य सर्वथा न लभ्यते । वार्षीयमो-
वृथन्वत्योम्याऽऽमभागदेवतायतिपादकत्वात् । हौत्रे घन्त्रकाण्डे सामिधेनीरावाहन-
निगदप्रवाजयन्त्रांश्चाऽऽम्नाय प्रथाभान्तरभाविनोराज्यमानमोः क्षेण वार्षीयौ
वृथन्वत्यौ चाऽऽम्नाते । लिङ्गं चात्रिविषये सोमविषयं च चक्रेष्टलभ्यते । ततो
लिङ्गकम्पयामाज्यमासविषयत्वमवगम्नते । मनु वार्षीयं पूर्णमास इत्यादिवाक्यं
वालिङ्गकम्पकलमयोराज्यमासाङ्गेयम्नयुग्मतयोः कालदूषे व्यवस्थामाधेते, न तु
नूतनकर्माङ्गलां तयोर्विद्याति । अदो रुद्रराहित्याद्विद्वाक्यं कर्मान्तरविधायकं न
मवति, कि तर्हि पूर्वमरुतेष्वासेयादिषु पदसु चिकित्यौ ही समुदायावनुवद्यते ।
न च कालवाचिम्यां पौर्णमास्यमावास्यादावद्वाम्यां यामानुवादानुपत्तिः । तत्काल-
विहितमोर्यामत्रिकयोरुपलिहातत्वात् । न चानुवादो व्यर्थः । समुदायद्विवसिष्ठे-
स्तत्प्रयोगनत्वात् । ततिसद्वौ च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत्तेष्वस्तिव्यक्तवा-
क्ये वडागामविवशया द्विवचननिर्देश उपपद्यते । यदप्युक्तवदनुवादपश्चो पौर्णमास्या-
वित्यादिवाक्यवैष्ट्यविति, तद्युक्तम् । कालविधानासंभवेऽप्येकेकस्य त्रिकस्य सह-
प्रयोगविधानात् । आशेमोर्याज्यामीनोर्याणां त्रयाणां पौर्णमासीकालविहिता-
नां सह प्रयोगः पौर्णमासेत्यनेन तूर्तीषेककचनान्तेन विधीयते । एवमितरत्वापि ।
ननु विद्वाक्यस्य कर्मान्तरविवायकत्वाभावेऽपि नानुवादकर्त्वं, तस्य यागविधाय-
कत्वान्मुपगमात् । आशेयोऽष्टाकण्ठ इत्यादिवाक्यानि तु विहितयामानुवादेन
ब्रह्मेदवदासंक्षणगुणविधायकानीति चेच । तथा स्तमेकेन वाक्येनानेकगुण-

(दावकाहृष्टसंपर्कयमिदानक)

विष्पसंमवात् । पतिगुर्जं पूर्णपितृवृत्तिः विष्पातुचिः प्रत्यन्वेत । अश्रेयादिपाकवानी विष्पायकत्वे तु विशिष्टविष्पित्वात्मास्ति विष्पातुचिदोषः । तस्माद्विष्पादिवाक्य-विहितानां विद्वाऽक्षयपनुवादकम् । किंचामुदादमनभूपगम्य कर्मन्वरपितृवृत्तेः पवाणादीनामधेयादीनां च गुणपचानमवो न सिध्येत् । तथा हि—तमिथो वजत्पात्त्वारपात्तात्त्वतीत्यादयः कालमोमरहिताः केविद्विष्प आम्नाताः । यद्याज्ञेयोऽष्टाकपात्रोऽमादास्यायां च पीर्वमास्यां चेत्यादयः कालयुक्ता अपरे । तेषामुमयेवां पश्चत्तरवाहृष्टपूर्णमासाभ्यां स्वर्वकामो यजेतेति वाक्येन सर्वेषां फल-संबन्धे बोधनीयः । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनं चहुवचनस्येन परिणेतव्यम् । विद्वदाक्यविहिते द्वे कर्मन्वरे पवाणादय आश्रेयादयक्षेत्येतेषु द्वित्वात्तमवात् । सर्वेषां च फलसंबन्धे राजसूयगतेष्टिपशुतोषवरतस्मपाधान्यात्पवाणादीनां मुण्डमायो न स्पात् । तदभावे चानेष्ट्वात्तस्मीर्विद्विकुतिवाज्ञायादीनामिवातिदेशो न स्पात् । अनुवादवक्षे तु चिकियोः कालयेष्मेन दर्शपूर्णमासाशब्दाहृष्टवात्सपूर्दामदिवेन द्विव-चनाहृत्वात्पात्त्वादेयादीनामेव फलसंबन्धेन प्राचान्यम् । पवाणादीनां तु गुण-भाव इति न कोऽपि दोषः । तस्माद्विद्वाऽक्षयपनुवादकम् ।

चतुर्थीव्याप्त्य तृतीयपादे विवितम्—

दर्शादिः सर्वकामेभ्योऽनुवादो वा फले विदिः ।

अङ्गेषाङ्गोदितः कामो विष्पभावादनूद्यते ॥

उत्पत्तिकोदनात्तिदेव आश्रित्य विविष्पत्वेन ।

फलसंवेद्यगतेष्मेन मन्त्रदेव फले विदिः ॥

इद्याम्नायते—“एकस्मै वा अन्ये इष्यः कामामाऽहिमन्ते सर्वेभ्यो दर्श-पूर्णमासी” इति । “एकस्मै वा अन्ये पञ्चकलयः । कामायाऽहिमन्ते सर्वेभ्यो उमोलिष्टामः” इति । तत्र सर्वेभ्य इत्यनेन वाक्येन दर्शपूर्णमासयोर्न फले विदिः । विष्पायकस्य लिङ्गोद्भीवनावाचिन आत्म्यावस्य चामावात् । अनुवादस्तु भविष्यति, सर्वकामानी प्राप्तत्वात् । न च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति विष्पानात्त्वम् एव पात्रो न तु कामात्तरपिति वाच्यम् । अङ्गेषाङ्गकामानामपि प्राप्तत्वात् । साधिष्वेन्यो दर्शपूर्णमासयोरङ्गम् । तत्र कामाः श्रूयन्वै—“एकविद्वितिमनुद्यात्पवित्राकामरयः” “चतुर्थीकामिदनुद्यात्पवर्भस्कामरयः”

इति । तथा साँनाम्ययागस्य दोहनमङ्गं, बत्सावनं बत्सापाकरणमुपाङ्गं, तत्र पलाशाशास्वाहरणे काम आम्नातः—“ यं कामयेत् पशुमानस्यादिति । बहुर्णी तस्यै बहुशास्वामाहेरत् । पशुपन्तमेवैनं करोति ” इति । त एते तर्वें कामा अनूदन्त इति माहे शूमः—मा भूवामस्मिन्वाक्ये विधिमावने । तथा अप्युत्तनिवाक्यसिद्धे ते आधित्य तादृष्ट्यवाचिःया चतुर्थ्यां फलसंदेशो बोध्यते । तस्मादेष्व कले विधिः ।

सृतीयाध्यायस्याहमे पादे चिन्तिवम्—

दत्सं चोपसूजेतदुत्सां चाधिभयेदिति ।

दादशद्वद्वक्त्वंतस्त्रामिनो वेतरस्य पा ।

आथः पाठात्स्व॥मिकाण्डे तादृष्ट्येन परिक्षयात् ।

महाकाण्डे[किंतोऽन्यो]ऽस्तु द्वंद्वतैवाज कीर्तयेते ॥

दर्शपूर्णमासादेयोजयानकाण्डे भूयते—त्रादश द्वैतानि दर्शपूर्णमासादेयोस्तानि संपाद्यानीत्याहुर्बृत्सं चोपापसूजात्युत्तरां चापित्र्यपत्यय च हन्ति द्वैतौ च समाहन्तीत्यादि । तत्र या दोग्धुं बत्सोपसूजनयेकं कर्म, दोहनेन संपादिते क्षीरं धारायितुं पिठरस्यापनमपरं कर्म । तदेतदुभयेकं द्वैदम् । तथा नीहीणामवधातः, दृष्टुपलयोः पापाणान्तरेण समाधाव इत्येतदुभयं द्वितीयं द्वंद्वम् । एवं दादश कर्मद्वाप्यनुष्टुप्यान्वयधाऽऽमनातानि । सेषां याजमानकाण्डे पिठतत्वात्सुमारुपया यजमानेन ताम्यनुष्टुप्यानीति यासे शूमः—यजमानस्य यानि कार्याणि ताम्यनुष्टुप्येष परिकीर्ता ज्ञातिवः । किंतु यजुर्वेदे याजमानमिदमवाऽवरकाण्डे, महाकाण्डे त्वादृष्ट्येवं । तैत्रैते बत्सापाकरणादयो धर्मां आम्नातः । तस्मादृष्ट्युरेव ताननुष्टुप्येत् । याजमाने तु काण्डे न तेषामनुष्टुप्यकारश्चोदितः, किंतु परिवर्णनया द्वंद्वसंपादनयात्मेवाऽऽमनातानम् । तेन यजमानस्त्रामानुष्टुप्यी मनसि निधायाध्ययोर्मुदाने प्रमादराहित्ययनुसंधातुं प्रभवति । तस्मादृष्ट्ययोर्वेतानुडानम् ॥

इति भीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहितामाद्ये परथमकाण्डे पद्मप्रपाठके

नवयोर्मुदाकः ॥ ९ ॥

(हविःसादनविधि :)

(अय प्रथमाण्ड के घडप्रवादके वद्वामोऽनुवाकः)

धूबोऽसि धूबोऽहूः संजातेषु भूयासुमित्याह धूवानेवै-
नोन्कुरुत उश्रोऽस्युओऽहूः संजातेषु भूयासुमित्याहाप्रतिवा-
दिन एवैनान्कुरुतेऽभिभूरस्यभिभूरहूः संजातेषु भूयासुमि-
त्याह य एवैनं प्रत्युत्पिपति तमुपास्यते शूनजिमि त्वा ब्रह्मणा-
दैव्येनेत्याहैष वा अस्मेयोगस्तेन (१) एवैनं युनक्ति यज्ञस्य
वै समृद्धेन देवाः सुवर्गी लोकमायन्यज्ञस्य व्यूद्धेनासुरान्य-
राऽभावयन्यन्मे अस्मे अस्य यज्ञस्य रिष्यादित्याह यज्ञ-
स्यैव तत्समृद्धेन यज्ञमानः सुवर्गी लोकमेति यज्ञस्य व्यूद्धेन
भ्रातृव्यान्परा भावयस्यग्निहोत्रमेताभिव्याहृतीभिरुपै सादये-
द्यज्ञमुखं वा अग्निहृत्वं ब्रह्मता व्याहृतयो यज्ञमुख एव ब्रह्म
(२) कुरुते संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवोपसादयेद्वाग्नेवो-
भयतः संवत्सरं परिं गृहणाति दर्शपूर्णमासी चातुर्मास्यान्या-
लप्रमान एताभिव्याहृतीभिर्वीऽप्या सादयेयज्ञमुखं वै दर्श-
पूर्णमासी चातुर्मास्यानि ब्रह्मता व्याहृतयो यज्ञमुख एव
ब्रह्म कुरुते संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवाऽस सादयेद्वाग्नेवो-
भयतः संवत्सरं परिं गृहणाति यदौ यज्ञस्य साम्ना कियते
राष्ट्रम् (३) यज्ञस्याऽशीर्गच्छति यहचा विश्वैयज्ञ-
स्याऽशीर्गच्छत्यर्थं ब्राह्मणोऽनाशीकिण यज्ञेन यज्ञे सामि-
धेनीरनुवक्ष्यत्रेता व्याहृतीः पुरस्ताद्व्याद्वैव प्रतिपदै
कुरुते तथा ब्राह्मणः साशीकिण यज्ञेन यज्ञे यं कामयेत्
यज्ञमानं भ्रातृव्यान्यस्य यज्ञस्याऽशीर्गच्छेदिति तस्यैता

(हविःसादनविधि)

ध्याहतीः पुरोनुवाक्यायां दध्याद्भ्रातृव्यदेवस्या वै पुरोनुवा-
क्यां भ्रातृव्यमेवास्य यज्ञस्य (४) आशीर्वच्छति यान्का-
मयेत् यज्ञमानान्तसमावृत्येनान्यज्ञस्याऽशीर्वच्छेदिति तेषां-
मेता व्याहतीः पुरोनुवाक्यायां अर्धच्च एकां दध्याद्याज्यावै
पुरस्तादेकां याज्यायां अर्धच्च एकां तथैनान्तसमावृती यज्ञ-
स्याऽशीर्वच्छति यथा वै पर्जन्यः सुवृद्धं वर्षत्येवं यज्ञो यज्ञ-
मानाय वर्षति स्थलं योदकं परिगृहणन्त्यराशिषो यज्ञं यज्ञमानः
परिगृहणाति मनोऽसि प्राजापत्यम् (५) भर्तसा मा भूते-
नास्त्रियोऽहं मनो वै प्राजापत्यं प्राजापत्यो यज्ञो मनं
एव यज्ञमात्मन्यन्ते वामस्येन्द्री संपत्नक्षयं वाचा मेन्द्रि-
येणाऽस्त्रियोऽन्द्री वै वाम्याच्चेवैन्द्रीमात्मन्यन्ते (६) ॥

(तेनैव वल्लं राहुमेवास्य यज्ञस्य प्राजापत्यः वद्यविरुद्धच्च) ।

इति कृष्णयजुवेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाण्डके
षष्ठप्राप्तके दशमोऽनुवाकः १० ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्राप्तके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमे द्वैदसांपादनमुक्तं, दशमे हविःसादनं विधीयते । प्रथमं तावद्वृत्तिपानु-
वाक्यं पूर्वमानोऽकानां मन्त्राणां व्याख्यानम् । तत्र परिध्यनुमन्त्रणमन्वानुदाहत्य
व्याख्यते—

ध्वनोऽसीति । तजातेषु ध्वनो भूयासमित्यनेन न केवलं स्वस्येव ध्वनत्वं पार्थि-
ते, किंवेनाज्ञातीनपि ध्वनेव कर्तुं पार्थितम् । स्वस्यानुभवत्वेनाग्निशिता ज्ञातयः
प्रतिवादिनो भवन्ति । अत उद्यत्प्रार्थनेन तन्त्रिकायते । ज्ञातिमध्ये यः कोऽप्येन
यज्ञमानं परमुत्तिपति प्रतिकूलो भूवेत्सादपितुमित्यच्छति वं प्रतिकूलप्रभिमाविता
भूयासमित्यनेनोपास्यत उपेक्षिष्ठति ।

(हविःसाक्षाचिपि:)

आशिषोऽपम्बवयादौ व्याख्ये—

युनज्ञमीति । एष मन्त्रपाठ एवाग्रेयोऽगो भवति । त्वामार्भं युनज्ञमीदिमन्त्रे अवणात् ।

आसनस्य हविषोऽभिमन्त्रणं व्याख्ये—

यज्ञस्थ वा इति । यज्ञस्थ हि द्वार्षेणौ समृद्धो व्युज्यथ । यथाशास्त्रमनु-
ठितः समृद्धः । अतयाभूतो न्युज्यः । तत्र समृद्धो देवानां स्वर्गं प्रितिहेतुः । न्यु-
ज्योऽसुराणां विरस्कारहेतुः । अतोऽस्तिमन्त्रे रिष्यात्स्तकन्दादिति व्युज्यमनूद्य तेन
हृषिषं साप्तन्नाचिकि विरिपराभवः कर्त्त्यवे । समृद्धो न स्वर्गं प्राप्नोतीत्यर्थो लभ्यते ।

भूर्भुवः तुवरिवि व्याहृतिभिरभिहोत्रहृषिषं उपसादनं विष्णवे—अभिहोत्रमिति ।

तदेतदुपपादयति—

यज्ञमूखमिति । आधानान्तरमेवानुष्टुप्यत्वार्तिष्ठान्येन सर्वमहोत्प्राप्तिहोत्रस्य
मुखत्वम् । व्याहृतयथ वैलोक्यात्मनो विराहूत्प्रस्थं परब्रह्मप्रारोपितकर्त्तरीत्य
याचकत्वेन ब्रह्मत्वपाः । अतः प्रशस्ते यज्ञमूखे वशस्तं ब्रह्मरूपं व्याहृतित्वं कृ-
तमन्तमवति ।अभिहोत्रारम्भदिनगते हविःसादने व्याहृतीर्दिघाम कालान्तरगतेऽपि सादने
विद्याति—

संवर्तस्त इति । आशुःहमोदिनयोर्याहविभिरुपसादनं पश्चात्तदि—

ब्रह्मणीवेति । अभिहोत्रवरकर्मन्त्रेऽपि व्याहृतिभिरासादनं विष्णवे—

दर्शपूर्णमासादिति । यज्ञो ज्योतिष्ठामादिः । तदः पूर्वमावित्वाहृत्वादेमुख-
त्वम् ।

अन्यत्रापि व्याहृतीर्दिघते—

यद्वै यज्ञस्येति । यज्ञसंबन्धि किंचिद्भूः साम्ना कियते, यथा यहिष्वमा-
नादि । अन्यत्रिकिंचिद्भूमूला कियते, यथा याज्यापुरोभुयाभयादि । तत्र साम्ना-
धेयनाङ्गेन यज्ञफलं तद्वाहूः पाप्नोति, राहूः सप्ताद्यमिवुद्भूमेवसीत्यर्थः । कलन्ता-
धेयनाङ्गेन यत्कलं तद्विश्वे पर्जा पाप्नोति, पर्जायाः आयुशारोग्यादि वर्धते इत्य-
र्थः । अर्थेण सति ब्रह्मणो धजमानः फलप्रदैर्यजुभिरिवरहितत्वादनाशकिंण निष्क-
लेन यज्ञेनेष्वाभ्यवति । अतो यज्ञरूपा व्याहृतीः प्रयुज्यतात् । होत्रोऽनुवचनीयाः
प्रदीपे वाजा इत्याकृष्य कर्त्तः सामिधेन्यः । तदनुवचनात्प्रागेव होता व्याहृतीः

पठेत् । तदेवतास्तरुपं व्याहतित्रयमेव सामिधेनीनां प्रतिषद् प्रारम्भे लुगातान्म-
वदि । तथाः सति यजमानः सुकलेन यज्ञेनेष्वाभवति ।

एकारात्मरेण विनियोगं हेयतयोपन्यस्यहि—

यं कामयेतेति । ये यजमानं पति होता देखदिवं कामयेतास्य यज्ञस्य क-
लं यजमानैरिण गच्छेदिति वस्य यजमानस्य यागे पुरोनुवाक्यायाः पार्थ्या-
हसीः प्रयुक्त्यात् । तदा पुरोनुवाक्याया ऐरी देवतेति तरकलं वैरिगाम्येव भवति ।

एकारात्मरेण विनियोगमुपादेयतया विधते—

याकामयेतेति । बहुयज्यमानकानामहीनसत्राणायज्ञभूतेऽप्तु होता यदेवं
कामयेदैनान्सर्वान्यज्यमानान्यज्ञस्य कलं सपमेव यान्तुशादिति तेषां यजमानानां
यागे व्याहतीरेव दध्यात्—पुरोनुवाक्याया अर्थवेदभिहिते सति पथमा व्याहतिः ।
याज्यायाः पुरस्ताद्वितीया व्याहतिः । याज्याया अर्थवेदभिहिते सति तृतीया
व्याहतिः । तथा सत्येभास्त्र्यान्यज्यमान्यज्ञस्य कलं साम्येन प्राप्नोति ।

तत्त्वेतां प्राप्तिं दष्टान्तेन स्पष्टयति—

यथा वै पर्जन्य इति । यथा सर्वतः प्रसूतो मेषः पक्षिषादप्यन्तरेण तर्वेतु
देशेष्येकरुपं सुवृद्धं स्यस्यनिष्ठात्तिक्षणं वर्त्म मुञ्चत्येवपर्य यथोक्तव्याहत्युत्तो यज्ञः
सर्वेषणमानसंघाय तुकलं साधारणेन यज्ञच्छति । तेन च सुदृढेन नद्यां पूर्णायां
सर्वे जनाः स्थितया कूलेनोदकं परिशृङ्गमि, तदृष्टं यज्ञमानसंघ आशिषा साचार-
णकलेन युक्तिमनं यज्ञं परिशृङ्गाति ।

सौवाघारसुव्याप्तायारानुपन्वणमन्वी व्याचाष्टे—

मनोऽस्तीति । सर्ववहारसापमस्य मनसः प्रजापतिना प्रथपूर्वत्वान्मनसः
प्राजापत्यत्यप्तम् । श्यस्यादित्य होतुबालणकाष्ठे समाप्तायते—“इदं वा अग्ने नै-
व किञ्चनाऽस्तीत् । न वौरातीत् । न पूर्णिमी । नात्मारिक्षम् । तदृष्टदेव तन्वनोऽ-
कुरुत स्यामिति ” इति । सहदारण्यकेऽप्याज्ञातप्—“तन्वनोऽकुरुताऽत्मन्वी
स्यामिति” इति । प्रजापतिर्यज्ञानसूत्रोऽयुक्तव्याज्ञापत्यो यज्ञः । अनेन यज्ञ-
पृष्ठेन ती पनोपज्ञी स्वस्मिन्स्यापयति । इन्द्रेण व्याहतव्यादागैन्द्री । ती च
मन्त्रपृष्ठेन स्वात्मनि स्वधापयति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीषे वेदार्थयकाशे लक्षण्यजुर्वे-
दीपवैचिरीषसंहिताभाष्ये प्रथपकाष्ठे पृष्ठमपाठके

(श्रावणीनामऽश्रावणादिमन्त्राः)

(अथ पथमाणके पठग्रन्थाठक एकावशोऽनुवाकः) ।

यो वै संसदृशं प्रजापतिं यज्ञमन्वायत्तं वेद प्रति यज्ञेन
तिष्ठति न यज्ञादभ्यर्थित आ श्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रीष-
डिति चतुरक्षरं यज्ञेति व्यक्षरं ये यज्ञामह इति पञ्चाक्षरं
व्यक्षरो वषट्कार एष वै संतदृशः प्रजापतियज्ञमन्वायत्तो
य पूर्वं वेद प्रति यज्ञेन तिष्ठति न यज्ञादभ्यर्थिते यो वै
यज्ञस्य प्रायणं प्रतिभास् (१) उद्यन्तं वेद प्रतिष्ठितेनारि-
षेन यज्ञेन सञ्चयां गच्छत्या श्रावयास्तु श्रीषद्वज्ज
ये यज्ञामहे वषट्कार एतद्वै यज्ञस्य प्रायणमेषा प्रतिष्ठेत-
द्वद्यन्तं य एव वेद प्रतिष्ठितेनारिषेन यज्ञेन सञ्चयां गच्छति
यो वै सूनृतायै दोहै वेद द्वृह एवेभी यज्ञो वै सूनृताऽऽ श्राव-
येत्यैवैनोमद्वद्यन्तु (२) श्रीषडित्युपावासाम्यजेत्युद्दैषीये
यज्ञामह इत्युपासदद्वषट्कारेण दोऽध्येष वै सूनृतायै दोहै
य एव वेद द्वृह एवेनां देवा वै अप्यासत तेषां दिशोऽवस्थन्त
एतामात्रा पूर्णकिमपद्यत्ता श्रावयेति पुरोषातमेषनयज्ञस्तु
श्रीषडित्यभ्यर्थं सम्पूर्वयन्यजेति विष्णुतम् (३) अजनयन्ये
यज्ञामह इति प्रावैर्यज्ञभ्यस्तमयन्वषट्कारेण ततो वै
तेभ्यो दिशः प्राप्यायन्त य एव वेद प्राप्तै दिशः प्यायन्ते
प्रजापतिं त्वेवेद प्रजापतिस्त्वं वेद यं प्रजापतिवेद स पुण्यो
भवत्येष वै छन्दस्यः प्रजापतिरा श्रावयास्तु श्रीषद्वज्ज ये
यज्ञामहे वषट्कारो य एव वेद पुण्यो भवति वसन्तम्
(४) कतुनो प्रीणामीत्याहर्तवो वै प्रयाजा कतुनेव प्रीणा-
ति तेऽस्मै प्रीता यथापूर्वं कल्पन्ते कल्पन्तेऽस्मा अतयो य

एवं वेदाभीषोमयोरहं देवयज्ञया चक्षुष्मान्भूयासमित्याहा-
भीषोमाभ्यां वै यज्ञशक्तिप्राप्ताभ्यमिव चक्षुरात्मन्धनेरहं
देवयज्ञयाऽन्नादो भूयासमित्याहाग्निवै देवानांमन्नादुरुतेनैव
(५) अन्नाद्यमात्मन्धने दिव्यरस्यदृष्टो भूयासम्मुद्देष-
यमित्याहेत्या वै दव्यां देवा असुरानदभ्नुवन्त्वैव आतुव्यं
दभ्नोत्थमनीषोमयोरहं देवयज्ञयां वृत्तहा भूयासमित्याहा-
भनीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहम्ताभ्यांमिव आतुव्यः स्तुतुन्
इन्द्राग्निवोरहं देवयज्ञयेन्द्रियाव्यन्नादो भूयासमित्याहेन्द्रि-
याव्येवान्नादो भवतीन्द्रस्य (६) अहं देवयज्ञयेन्द्रियावी
भूयासमित्याहेन्द्रियाव्येवं भवति महेन्द्रस्याहं देवयज्ञया
जेमानं महिमानं गमेयमित्याह जेमानमेयं महिमानं गम्भ-
त्वान्नेः स्तिवृक्ततोऽहं देवयज्ञयाऽसुष्मान्धनेन प्रतिष्ठां
गमेयमित्याहाऽसुरवेऽस्तमन्धने प्रति यज्ञेन तिष्ठति (७)

(एतिष्ठाप्तेन्द्रस्य विशुद्धं वसन्ते तेनैवेन्द्रस्याष्टाविश्वाच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाण्डके
पठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशं हविःसदने विहितम् । एकादशे (वाचावणादिमत्त्वाः प्राधान्येन विधी-
यन्ते । तेनां पञ्चपञ्चाणामुलतिं विधातुं प्रस्तौति—

यो वै सप्तेति । अयं मन्त्रसंख्यः सप्तदशाक्षरोपेतत्वात्प्रजापतिसुष्टुत्वाच्ये सप्त-
दशः पञ्चापतिरित्यभिधीयते । स च यज्ञपञ्चायतः सर्वेषां एव नुगतस्तद्विद्युत-
मानः संपूर्णं यज्ञेन प्रतिष्ठितो भवति । वैकल्याभावाचार्ये यज्ञाच भट्टो भवति ।
मन्त्रानुत्पादवति—

(श्रीधर्मयेषां शशवत्ता दिनन्त्वाः)

आ श्रावयेति । एतेषु पञ्चतु मन्त्रेणायस्य मन्त्रवृत्त्यस्य विनियोगपापस्त-
म्बोऽध्ययुक्ताण्डे दर्शयति—“जलसंपवराया ॥५॥ श्रावयिष्यामीति जलाणमाप्नेच्या ॥५—
आवधोभायष्य आवयोमाभावयेति वा आवयत्यस्तु औषडित्यामीधोऽपरेणोत्कर्ते
दक्षिणामुखस्तिष्ठन्त्यथ ५ संमार्गात्थ धारयन्त्यवाभावयति ॥” इति । “ अवयच-
मुष्या अनुज्ञहीति पुरोभूवाक्यां संप्रेषयत्यवदायावदाय सुवेण प्रस्तरवहिः सम्बय
जुहूप्रभूवावादाय दक्षिणाऽधिकम्प्याऽऽश्वाय प्रस्तुवावितेऽमुं यजेति याज्यामिति
सार्वत्रिकम् ॥” इति [३] । आश्रावयेत्यप्येव पाटोऽवत्थः । ओश्रावयेति
आवयेति ओषाभावयेति च वर्ण शास्त्रान्तरीयम् । हे आभीभृष्टप्रमाणदेवताँ
प्रति हुभ्यमिदं दीप्तत इत्याभिमुख्येन आवयेत्यध्वर्युषोके सति स आभीभृष्ट-
स्तित्यङ्गीकृत्य औषडिति शब्देन आवयति । हे देवास्त्व(सुष्ठु)दिप्यमिदं
हविदीनं शुण्यत्यर्थः । हे होतर्यज्ञ याज्या पठेत्यर्थः । इतरस्य तु यन्त्रदृष्ट्यस्य
विनियोगमाधारायनो होतृकाण्डे दर्शयति—“ आगूर्ध्यादिरनुयाजवर्जे ये
यजामह इत्यागूर्ध्याद्वक्त्वारोऽस्थः सर्वंत्र ॥” इति । ये वर्ण होतारोऽवर्युषां यजेति
पेषितास्ते वर्ण यजामहे याज्यां पठायः । वषट्कारशब्देन वैषषित्यवेष्टण्यो यन्त्रो
विषयितः । तं चाऽध्यत्तायन उद्दाहृत्य दर्शयति—“ ये यजामहे समिधः स-
मिधो अश्च आव्यस्य व्यन्तु वैषेठिति वषट्कार इति ॥” इति । हविदीप्तित
इति तस्य शब्दरूपायां ।

एतेषां पञ्चमव्याप्तिं यहिषानं वक्तुं पस्तौति—

यो वै यज्ञरथेति । ग्रायणं यारम्भः । प्रतिष्ठा यज्ञकालयस्यनुष्ठानप् । उद्दयनं सुयाधिः । यो यज्यानो यज्ञस्य मुख्यं यारम्भादिवर्यं वेद तदीयो यज्ञः । यदिष्ठितः साङ्केतिकरिष्टो वै कल्प्यरहितस्वादशेन यज्ञेन संस्थानं कर्तव्यं च वाऽपाप्नोति । पञ्चपहितानं यज्ञि—

आ श्रावयेति । आद्यो यन्त्रो मुख्यः पारम्परः । यन्त्रवर्यं प्रतिष्ठा । अन्तर्यं उद्दयनम् । देवतोऽद्योन इव्यत्यागरूपस्य मामशारीरस्यैवेष यन्त्रैविनिष्पत्ताद्व-
शिष्टानि प्राय्यत्यन्तद्विष्यानि चाङ्गानि चारीत्यत्वस्वाञ्छक्तिरस्थानोपायानि ।

प्रकारान्तरेण महिषानं वक्तुं प्रसीदि—

यो वा इति । सनु ता सर्वीचीना वाक् । सम्यकत्वं च तस्याः सत्यपियहृष्टवम् ॥

अत एव स्मर्यते—

“ सर्वं ब्रूपातिपर्यं ब्रूपात्तं ब्रूपात्तस्त्यपिष्यम् ।
प्रियं च नानृतं ब्रूयादेव धर्मः सनातनः ” इति ॥

सा च कामेष्वरुवत्परितोषहेतुत्वाद्गोत्रेनाच विवक्षिता । तस्यात्थ दोहनयकारं
यो यजमानो वेद सोऽध्यश्ममेनां दुग्धे ।

काङ्क्षावत्र सूनुवा को वा तदोहनयकार इत्याजाञ्जन्यं तदुभयं दर्शयन्त्वा-
पहिमानं वक्ति—

यज्ञो वा इति । सोके हि घोष्यमाणाया गोरामिसुर्याय किंविष मध्यं
दातुं सांकेतिकेन नाम्ना तामाहृत्यन्ति । अत एव वद्यर्थवाक्ये घर्मदुह आह्वान-
मेवमान्नायेऽ—“इह एसादेत एहि सरस्वत्येहीत्याह । एवानि वा अस्यै देवनामा-
नि । देवनामिरैनामाहृत्याति । असायेहसावेषात्तमेहीत्याह । एवानि वा अस्यै
मनुष्यनामानि । मनुष्यनामिरैनामाहृत्याति ॥” इति । तदृढवाप्याभ्रावयेति मन्त्र-
पाठेनवैर्णा सूनुवामहृत्वदाहृत्यमविति । अस्तु श्रीषडिति पाठेनोपावाक्षाग्वरसुमुपावृ-
जति । पञ्चेति पाठेनोदैनेष्वद्गोहनयात्तमुच्यति । ये यजामह इति पाठेनोपात्तद्वै-
ग्धा पत्यासदिति । वैषडिति पाठेन दोषिति । अत रूपकत्वेन परिकल्पनामन्वाणीं
तत्तदृथ्याचक्त्वं नायेत्यत्म् ।

सामर्थ्याभ्यरक्षणया पुनर्यहिमानं वक्ति—

देवा वा इति । सत्त्वमासीनानां देवार्णा केनावि वैकल्येन दृष्ट्यमावादिष्ठोऽ-
दृष्यत्वानादिगतानि सत्यानि शोषणीनोषकीणानि । तत्परिहाराय देवा आद्रौं
वृष्टिहेतुभूतामेतो पर्विंश्च मन्त्रपञ्चकमप्यन् । स्पष्टमन्यत् ।

पुनरपि मकारान्वरेण मन्त्रमहिमानं दर्शयितुं पस्तीदि—

प्रजापतिमिति । त्वशब्दः सर्वामग्ने पठित एकशब्दपर्यायः । अत एव
संप्रदायविद उत त्वः पञ्चन्त दृढर्थं वाचपित्युचमेव व्याचक्षते—अप्येकः पञ्चन्त
पञ्चतीति । सप्तदक्षाक्षररूपमेन प्रजापतिमेको यजमानो यक्षमाणमहिमोपेतं वेद ।
स च प्रजापतिहीनारं तपेकं यजमानं वेद जटाल्यनुगृह्णाति । यमनुगृह्णाति
सोऽप्येष्यो यजमानेष्यः पुण्याद्वृत्तुष्टो भवति ।

तन्यहिमाने दर्शयति—

एष वा इति । एषोऽक्षररूपः प्रजापतिश्चन्द्रस्यः, उन्द्रःसु वेदेषु सारत्वेन

(प्राप्तिनीताऽपावणाविमन्तः)

निष्पत्तिः । अत एव तृतीयकाण्डे समाप्त्यायते—“एतद्वै छन्दसां वीर्यमा आद-
शास्तु श्रीष्टद्वयज ये यजायहे वपटकारः” इति । एवं प्रजापतिं छन्दःसारं
बेद स उल्लङ्घो भवति । त्वेवेद त्वंवेदेत्यवोभयत्रैकपदं सांपदाग्निकम् ।

द्वितीयानुवाकोकार्मा प्रयाजानुमन्त्रण्यमन्त्राग्नौ रूपकक्लृप्तया तात्पर्यं व्याचते—
चमन्तमिति । क्वनुवेवतास्तत्कल्पनया ग्रीयन्ते । ग्रीवाभास्यै यजमानम्
पथापूर्वं कल्पन्ते इविष्यतेन प्रवर्तन्ते स्वस्वकाळोचितपुष्पोऽग्निसंदापवृक्षादिलक्ष-
णपुका भवन्ति । बेदितुरपि तदेव कलम् ।

आज्यमानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचते—

अरनीषोमयोरिति । चक्षुर्णी वा ऐते यज्ञस्य यदाज्यभागादित्यस्मिन्बनुवान्
के यज्ञस्याह्वयमाच्युभागयोः सम्यकपतिपादितम् । अतस्तदीयदेवताभ्यां यज्ञस्य
चक्षुष्यत्वं यजमानस्य दक्षं चोऽप्यते ।

आज्ययषाणानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचते—

अरनेशहमिति । अन्नादा वहवाशी न त्वन्यदेववदलाशी ।

उपाशुद्धाजानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचते—

दन्तिरसीति । एषयोपाशुद्धाजरूपया दद्ध्या वैरिचाविन्या हेत्याऽदन्तुवर्णं-
सिदवन्तैः ।

पौर्णयसीगतद्वितीयपुरोडाशानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचते—

अरनीषोमयोरिति । नृनामकोऽसुरोऽग्नीषेमौ देवौ दन्तैः संदण्यान् ।
तौ निःसारपितुमिद्धः शीतज्वरसंबाधौ वृत्ते पशुष्य जञ्जमध्ययानादवृत्ताशी निः-
सायं तृष्णं हतवानिति द्वितीयकाण्डे स्थानी भविष्यति । स्तूषुने हिनस्ति ।

अपावास्यागतद्वितीयपुरोडाशानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचते—इन्द्राभियोरिति ।

सान्ताश्यानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचते—इन्द्रस्थेति ।

गतभियो राजन्यादीनां सांगायषानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचते—महेन्द्रस्थेति ।

स्विहतदनुमन्त्रणमन्त्रं व्याचते—अरेः स्विष्टकृत इति ।

अथ मीषांसा ।

दृश्याद्यावस्थाएव पदे चिन्तितम्—

नाऽर्थेण न च होतारं नानुपज्ञितीहतः ।

विकल्पः पर्युदासो वा स्थादायो वचनदयात् ॥

अन्याद्यत्वाद्विकल्पस्य विद्येणः सा निषेधगीः ।

नेत्यनूयाजपात्प्रस्तवद्वर्थं पर्युदस्पावि ॥

महापितृष्ठेऽनोदकपातं वरणं प्रत्येवं लूपते—“नाऽर्थेण वृणिते । न होतार-
रम्” इति । तथाऽनारम्भवादे अ॒यते—“आ आवैति चतुरक्षरमस्तु औपाडिति
चतुरक्षरं यज्ञेति दृश्यक्षरं ये यजामह इति १ञ्चाक्षरं दृश्यक्षरो वषट्कार एष वै
स्त्रवदाः प्रजापविद्येशमन्यावतः” इति । तथोक्तम्—“नानुशाजेषु येयजामहं करो-
ति” इति । तत्र वरणस्य विधिप्रतिवेशी चोदकपत्यज्ञवचनाभ्यां पर्वतियेवे । ये यजामह
इति यन्वस्य तु द्वाभ्यां यत्प्रक्षरवचनाभ्यां विधिप्रतिवेशपर्वतिः । तत्र विशायकम-
तिवेशकयोर्हयोः प्रमाणयोर्रैवरथ्यांय विकल्प इति याथे त्रूपः—अहदोन्प्रस्तवत्वाद्वि-
कल्पो न न्यायः । ननु वरस्वरविरुद्धयोर्विजितिवेशधर्मोः समुच्चयस्याद्यसंमवाक्या
गतिरत्रैति चेदुच्यते—निवेशत्वेन प्रतीयमानविदुं नेत्यनेन शब्देनोपेतं वाक्यं विधि-
प्राक्षयेस्य शेषो भविष्यति । तथा हि—यादि नेत्यर्थं शब्दः करोतिना संबध्येत तदा
येयजामहं न करोदीयेवं यतिवेशः स्यात् । यदि च त्रूपीत इत्येवाऽऽल्प्यात्म-
त्ययेन संबध्येत तदा वरणं न कर्तव्यामिति निषिद्धेत । न चैवं संबध्यते, किं-
तवनूयाजपदेन पुश्चातुना च संबध्यते । तथा सत्यनूयाजाद्यतिरिक्तेषु यमेषु
येयजामहः कर्तव्यः । वरणाद्यतिरिक्तमङ्गन्धावयनोउपरित्यनूयाजवरभपर्युदासेन
विधेयेव विशेषितत्वे सति यतिवेशवाक्यवस्थ कस्यविद्मावाच विकल्पः चाहु-
तुषपि शक्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाष्यविषये वेदार्थपकाशे लृण्यजुर्व-

दीयवैचिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे वृषभपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ३१ ॥

(अथ प्रथमपृष्ठके एकप्रणालके द्वादशोऽनुवाकः) ।

इन्द्रै वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः । अस्माकेमस्तु
 केवलः । इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते यत्पार्या त्रुनजंते
 धियस्ताः । शुरो नूषाता शावसश्वकान आ गोमति वजे
 भेजा त्वं नः । इन्द्रियाणि शतकतो या ते जनेषु पञ्चसु ।
 इन्द्रै तानि त आ तृणे । अनुं ते दायि मह इन्द्रियाय
 सत्रा ते विश्वमनु वृज्ञहत्यें । अनुं (१) क्षत्रमनु सहो
 यजतेन्द्रै देवेभिरस्तु ते नृपत्यें । आ यस्मिन्तस्त वासवा-
 स्तिष्ठन्ति स्वारुहों यथा । क्रपिर्ह दीर्घशुक्लम् इन्द्रस्य घर्मो
 अतिथिः । आमासुं पकमैरय आ सूर्यं रोहयो दिवि ।
 घर्मं न सार्वं तपता सुवृक्तिभिर्जुडं गिर्वणसु गिरः । इन्द्रै-
 मिद्यायिनौ ब्रह्मदिन्द्रमकेभिरकिणः । इन्द्रै वाणीरनुषत ।
 गार्यन्ति त्वा गायत्रिणः (२) अर्चन्त्यर्कमकिणः । ब्रह्मा-
 णस्त्वा शतकत्वुदृशभिव येभिरे । अऽहोमुचे प्र भरेया
 मनीषामोपिष्ठदात्मे सुमति गृणानाः । इदमिन्द्रप्रति हृष्यं
 शृभाष सृथाः सन्तु यज्ञमानस्य कायाः । विवेष यम्पा
 धिषणा जजान स्तर्वे पुरा पार्यादिन्द्रमहाः । अऽहसो यत्र
 पीपरथ्यां नो नावेष यान्तेमुभये हवन्ते । प्र समाजं प्रथम-
 मध्यराणाम् (३) अऽहोमुचे वृष्मं यज्ञियानाम् । अपां
 नपातमश्विना हयंन्तमस्मिन्नर इन्द्रियं धन्तमोजः । वि न
 इन्द्रै पूर्थों जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः । अथस्यदं तर्मी
 कृथि यो अस्माऽ अभिदासेति । इन्द्रै क्षत्रमभि वाममोजोऽ-
 जायथा वृषभं चरणीनाम् । अपामुद्दो जनेभमित्रयन्तमहं

देवेभ्योऽकृणोऽहं लोकम् । मुग्नो न भीमः कुचरो गिरिधाः
परावतेः (४) आ जंगामा परस्थाः । मृकः सूर्याद्य
पाविमिन्द्र तिर्मं वि शब्दन्ताहि वि मृधो नुदस्व । वि
शब्दन्विं मृधो नुद वि वृत्रस्य हनू रज । वि मन्युमिन्द्र
भाषितोऽभिवृत्स्यामिदासतः । ब्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रः ह-
वैहवे सुहवः सूरमिन्द्रम् । हुवे नु शक्ते पुरुहृतमिन्द्रः स्वास्ति
नो मधवां धातिन्द्राः । शा ते अस्थाम् (५) सहस्रावन्प-
रिष्ठावधाय भूम हरिवः परादै । ब्रायस्व नोऽवृकेभिर्वस्तै-
सत्वं प्रियासः सूरिषु स्याम । अनवस्ते रथमश्वाय तक्षनव-
दा वज्रं पुरुहृत शुभमन्तम् । ब्रह्माण इन्द्रे महेन्द्रो अक्षरव-
धेयज्ञहये हन्तवा उ । चुष्णो शते शूष्णो अर्कमच्चा-
निन्द्र आवाणो अदितिः सजोपाः । अवश्वासो ये पवयोऽ-
रथा इन्द्रेषिता अभ्यर्वतन्त दस्यून् (६) ॥

(वृत्रहयेऽनु गायत्रियोऽध्वराणां परावतोऽस्यामटाचेत्वा३२ शाखा) ।

इति कृष्णयजुवेदीयतैनिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

सं त्वा प्रवौऽस्यग्निर्वाहिषोऽहमा प्यायतामगमन्व यथा वै यो वै श्रुज्ञा
प्रजापतिर्षजान्मुक्तोऽस्तीत्योहं यो वै क्षेत्रदशमिन्द्रे वौ द्वादश ॥ १२ ॥

सं त्वा वाहिषोऽहं यथा वा एवं विद्वाऽन्नोपदसहस्रा-
वेक्षेपश्चाशत् ॥ ५१ ॥

इति कृष्णयजुवेदीयतैनिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
षष्ठप्रपाठकः समाप्तः ॥ ६ ॥

मणा० ६ अनु० १५] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता । ७१३
(याज्ञवल्लभायप्राप्तिवाचानम्)

(अथ प्रथमकाण्डे वहवपाठके हादशोऽनुवाकः) ।

सप्तमादिष्वेकावशान्तेषु पञ्चवनुवाकेषु याज्ञवानन्दालणपत्तङ्गदाभ्यर्थवत्तासु-
गमपि कियदिनिहितम् । द्वादशानुवाके याज्ञवा [पुरोनुवाक्या] उच्चमन्ते ।
काम्पेष्टिकाण्डे सप्तमानुवाके काचिदिक्षिरेदमाम्नायते—

“ ऐन्द्रं चहं निर्वेष्टयशुकाम ऐन्द्रावै पशव इन्द्रेव स्वेन भागधेयेनोऽ
घावति स एवास्मै पशून्म यन्त्रिति पशुमानेव भवति ” [सं० का० २ प्र०
२ अ० ७] इति ।

पशुन्मैन्द्रत्वमर्थवादान्तरे बहुत्तम् ।

पुरोडाशादिपरित्यगेन चक्रविधानं पर्यांतति—

“ चक्रमंशाति स्वदेवास्मै योनेः पशून्म जनयति ” [सं० का० २ प्र० २
अ० ७] इति ।

वाजपेये हि नैवारं चक्रमधानवधैर्येत् । अथमेष्टिपि डार्जीनित्यादिमन्त्रे-
णायामान्मुवावहंरन्ति । तत्र भक्तिरमन्मुखस्यमानामयानां रेतोरुपेण वीज-
मित्यमेष्ट्य चरोः पशुयोनित्यमत्राभिधीयते ।

तस्या ऐन्द्रेष्टोः पुरोनुवाक्यापाह—

इन्द्रं च इति । हे कलिम्यजवाना वो युष्माकं जेभ्यः पुत्रभूत्यादिजन-
स्तिद्यर्थं विचतहारि तर्वस्य जगत् ऊपरि स्थितमुकुष्टत्वेन वर्तमानमिन्द्रं हवामह
आङ्गेयामः । स चेन्द्रोऽस्माकं केवलोऽस्त्वसाधारणोऽस्तु । इतर्यजमानेष्टोऽप्य-
धिकपनुद्याहमस्मात् करोत्वत्यर्थः ।

याज्ञवापाह—

इन्द्रं नर इति । अभिचयनमनुतिष्ठन्तो नर इन्द्रं नेमविता बहुधादिभेदैः
सह नेमस्यार्थस्य हविषो विता धारणाय हृषत् आङ्गेयन्ति । अंत एव चवन-
बाद्यगेवमाग्रायते—“ अर्देन्द्राणि जुहोति ” इति । तन्मन्त्रादैवमाम्नायन्ते—
“ अग्निश्च म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च मे ” इत्यादपः । यद्यस्मात्कारणा-
त्पार्थादितेऽप्याचिष्टेऽप्यादिपारमहेन्द्रो यजमानास्ता विष्टो युनजते प्रुद्धते वाम्ब-
मिष्टोपादीन्यनुतिष्ठन्ति । तादृश हे इन्द्र त्वं शूरो रक्षोमिरनमिष्टो नृवाका
मनुष्येभ्यः सनिता धनस्य दाता शावसोऽस्पद्यियस्य बलस्य चक्रानस्त्वर्पको भूत्वा
नोऽस्मान्मोमति बहुगवादिपशुषुके वज्रे संव आमजाऽभिष्टुपेन स्थापय ।

१ क. घ. ङ. च. “ चेतेति । अ ” । २ स. “ रति । स ” । ३ क. घ. ङ. च. अस्त्र च ” ।
४ स. “ जनः सम्प्रक्षकाङ्क्षो ।

इष्टबन्तरे विषये—

“ इन्द्रियिन्द्रियावते पुरोहात्येकादशकपालं निर्विपेत्यशुकाम इन्द्रियं तै पशवं इम्द्रियेनिद्रियावन्तः स्वेन मागवेनोप धावति स एवास्पर इन्द्रियं पशून् पश्चात्ति पशुपतेन भवति ” [सं० का० २ प० २ अ० ७] इति ।

इन्द्रियं बलं पशुतमस्पास्तीनिद्रियावान् । क्षीरधूतादिरोगेनिद्रपृद्विहेतु-त्वात्पशुनामिन्द्रियत्वम् । इन्द्रियं पशून् । चेति समुच्चयेऽपाहर्तव्यः ।

तस्यामिहौ पुरोहनुवाक्यामाह—

इन्द्रियाणीति । हे शतकतो पशुन् अनेतु निषादपञ्चपेतु बालणादिवर्णेषु यानि ते तवानुग्रहादिनिद्रियाणि सामर्थ्यानि सन्ति, हे इन्द्र यानि सर्वाणि ते तवानुग्रहादात्रै समन्वादगृह्णामि ।

याच्यामाह—

अनु ते दायीति । यजत्र यष्टव्य हे इन्द्र मेह महते सर्वमयो देवेभ्योऽधिकाय ते तुम्हं सत्ता सनेषु विद्यं सर्वं हविर्देवेनिरस्म्यादिभिरुदापि अनुकमेण दीयते । किपर्थम् । वृचहत्ये वृचवधमनु ते तकेनिद्रिय नलितद्यथर्थम् । न केवल वृचवधमनुसृत्य किंतु शत्रमनु त्वदीयं क्षत्रियत्वात्यभिमानमनुसृत्य, सहोऽनु त्वदीयं वल्लभमनुसृत्य, नृष्ठो वैरियमुष्ट्यतिरस्कारशीलपनुसृत्य, इयि मधोकाभ्युजानवेष्य ते तुम्हं पुनः पुनर्दीयत इति योगः ।

अन्यामिहौ विषये—

“ इन्द्राय वर्षेवं पुरोहात्येकादशकपालं निर्विपेद्वस्तवर्चंसकामो ब्रह्मवर्चेत् तै घर्मे इन्द्रियव धर्मेवन्तः स्वेन मागवेनोप धावति स एवास्पिन्द्रजहवचेत्सं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति ” [सं० का० २ प० २ अ० ७] इति ।

घर्मेवते वेदशास्त्रादिपथ्युक्तवाक्षरेजोयुक्ताय । विद्वत्सु वेदशास्त्रादिरूपेण ब्रह्मवर्चेत्सं दीप्तित इति ब्रह्मवर्चस्य वर्त्तव्यम् ।

एतस्यामिहौ पुरोहनुवाक्यामाह—

आ यस्मिद्विति । यात्यन्ति रथस्थापांशिष्यमिति बासीवा आदित्यस्थापाः । ते च सत्यसर्वत्याकाः । सप्त युज्जनिति रथमेकनकपिति मन्त्रवर्णाण् । न चेष्टे सुष्ठिको अप्येवं वहति सप्तनविष्टमेन विरोधः । वचनदृष्टवलेन विकल्पस्था-

(याज्ञ्यापुरोनुवाक्यामिदानन्)

कृष्णिरुत्त्वात् । ते च सप्तांशः स्वारुहो यथाऽभद्रित्यपरतन्त्रा अपि स्वयमेवाऽप्य-
रोहन्त इव वर्तन्ते, तु शिक्षिवत्येन प्रेरणे विनेन प्रवृत्तत्वात् । वाटशाः सप्तांशा
यस्मिन्नादित्य आविष्टान्विते अभिवर्तन्ते स व्यादित्य कृष्णान्वितेन्द्रियज्ञान्वेव सर्वेषाः
प्रेदव्ययोर्प्रेदत्वात् । अत एवाऽप्यमाप्ते—“पैदैरज्ञान्यस्त्रिभिरेवि सूर्यः” इति ।
दीर्घित्युत्तमस्तेऽलोक्यप्रकाशनेन परित्यक्तिरितमः । हैदर्शो यमो दीप्यमान आदित्य
इन्द्रस्य गृहेऽप्तिथिः स्वामीष्ठं पाचितुं यदा कदाचिदाशच्छति तस्येन्द्रस्य रहिमा
किंमिव वक्तव्य इत्यनिप्राप्यः ।

याज्ञ्यापाह—

आमास्त्विति । आमासु फलपाकरहिवास्त्रोपर्वत्यु पक्तं सम्बन्धाकुबुकं क-
सं हे इन्द्र रामैरयो त्रुष्टिद्वारा संपादित्वानक्ति । तूर्य विचरन्ते परिवर्तनसामर्थ्य-
प्रदानेन दिव्यारोहयस्ति । हेतिमियेष्वमाना तु धृष्टिं-द्रस्य प्रियं हविः पुरोडाशस्त्रं
तपत सुषु तुतं कुरुत । किमिव, धर्मं न प्रवर्गयेविव, सुवृक्तिभिर्हुक्तारप्रस्तावादि-
योग्यमन्तक्युक्तैः सामन्सामर्थ्यमें यथा तपन्ति । गिर्वणसे मीर्मिः स्त्रायोग्यदाय
मिरः स्तुतिस्त्राः प्रेषुहक्तेति शेषः ।

इष्टव्यन्तरं विधत्ते—

“इन्द्रायाकूवते पुरोडाशमेकादशकपाठं निर्वपेदनकामोऽकोऽपै देवानामन्द-
मिद्वेषवार्कवन्वत् स्वेन भागदेष्येनोपधावति स एवास्पा अन्ते प्र यच्छत्यन्द्राद् एव
भवति ” [स० का० २ य०२ अ० ७] इति ।

तुभुक्तुष्टिरथ्यपानत्वादादरेण स्वीकियमाणत्वाद्यन्द्रस्याकैत्वम् ।

तत्र पुरोनुवाक्यापाह—

इन्द्रमिदिति । माध्यिनः सामग्रा त्रुहद्वृहता साम्नेन्द्रमिदिन्द्रमेवानुष्टुता स्तुत्व-
त् । कत्र स्तुतावित्यस्माद्यावौरुप्योऽकंशकृ कवचमाचत्ते । अर्कमिर्क्षिग्मरकिणो
वहयुया इन्द्रमहुत्वन् । वाणीरन्या अपि वाचो यज्ञालता इन्द्रमस्तुत्वन् ।

याज्ञ्यापाह—

मायव्यन्तीति । हे शशकलो गायविणो गायत्रसामयुक्ता उद्दत्तारस्वां गाय-
न्ति । अर्किणो यज्ञवृत्तास्त्वामर्चन्वितं हनुवन्ति । वस्त्राणस्त्रदुष्टशिता अच्युयेऽपि
त्वामुद्यमिर उत्त्वापयन्ति वर्धयन्तीत्यर्थः । किमिव, वंशमिव । यथा कूलाचारां-
दिग्मिः स्वकर्त्तृं वंशमुच्चते कुर्वन्ति तद्वत् ।

१ ल. “न्ति याज्ञित्य व० १ ल. किंमु वक्त० ३ ल. “भिर्हुक्त० ४ ल. प्रतीयन्ते । इ-

इष्टघन्तरं विहिष्कं विषये-

“इन्द्राय घर्मवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेविन्द्रायेनिन्द्रायावत् इन्द्रायार्कवते भूतिकानो यदिन्द्राय घर्मवते निर्वपति शिर एवास्थ तेन करोति यदिन्द्रायेनिन्द्रायावत् आत्मानमेवास्थ तेन करोति यदिन्द्रायार्कवते भूत एवाक्षादे पति विद्वाति भवत्येव” [स० का० २ य० २ अ० ७] इति ।

तेन घर्मवते निर्वपेणाभ्युरस्थ यजमानस्य शिरः करोति । एवंविधेयर्थो-द्विभिः स्त्रायामुच्चताशिरस्कं करोति । देवेनिन्द्रिमावते निर्वपेणास्थ यजमानस्य[५५-त्यानमेल करोति पुष्टशरीरमेव करोति । अर्कवदेव निर्वपेण यजमानो भूत एवै-शर्य ग्राप्त एव सल्लदनयेऽप्ये सम्यग्ये प्रतिविष्टति । भवत्येव पुनरप्य-धिकमैथर्यं याप्नोत्येव । अप घर्मवतो हविषि “आ यस्मिन्” इत्यादिके याज्यानुषाक्षे । इनिन्द्रायावतो हविषि “इनिन्द्रायाणि शब्दकतो” इत्यादिके । अर्कवतो हविषि “इन्द्रमिदाधिनो वृहत्” इत्यादिके ।

इष्टघन्तरं विषये-

“इन्द्रायाऽहोमुने पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेणः पाप्मना गृहीतः स्यात्पाप्मा वा अः ह इन्द्रमेवाऽहोमुव० स्वेन भाग्येषेनोप धावति त एवैन पाप्मनोऽहसो मुच्यति” [स० का० २ य० २ अ० ७] इति ।

अहःशब्देभावं नरकहेतुनिषिद्धाचरणादिस्थः पूर्वोच्चते । पाप्मनोऽहसोऽ-त्यधिकात्मापादित्यर्थः ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह-

अऽहोमुच्च इति । गुणानाः सुवानो वयमोषिड्दाक्षेण श्रीष्मकाळे दावा-ग्रिनाऽज्ञन्तदायभूम्पदेशेभ्यो वर्षतीं वृहिदावेऽहोमुच्चे पापान्मोक्षयित्रे मनीषां तुर्जिं भवते स्त्री कुमं । कीदर्शीं सुर्वति, त्वां वोक्येषेत्यवमादिशोभवपननोपेताम् । हे इन्द्रेदं त्यज्यग्नाने हव्यं पतिष्ठाग । तेन यजमानस्थ कामाः सत्याः सञ्चु ।

याज्यामाह-

विवेचेति । यद्यस्तारकरणाद्यिषणा पूर्वोक्त बुद्धिर्मा विवेष व्याप्तवती दस्यादहं सुबूद्यिर्जग्नान जात्यानस्मि । अह एव पार्याद्वाः पुरोत्तमाभरणदि-वत्तात्मुरा त्वां स्तवे, आमरणे स्तवानीत्यर्थः । यत्र यस्यां विषणायां सत्यापि-भ्वोऽस्मानेहसः पापात्पिरदुत्तारितवान्साः विषणा विवेषेत्यन्ययः । अथवा यत्र-

(याज्ञवल्पुरोनुवाक्यामित्रानन्)

हन्यस्यानंहसः पारथति तस्यात्यार्थोऽहः पुरा स्ववा इत्यन्ययः । यथा लोके
नावा नद्यां याम्नं नाविकमुभेष कूलदृश्यवर्तिनो हवन्ते^१ मासुचारथेत्पात्रपन्वि
तथैर्वाहस्ते गुक्कानस्यानुभयकूलप्रभवा आहवयन्वीत्यर्थः ।

अत्रैव विकल्पितामन्मां याज्ञवामाह—

प्रसम्भाजमिति । हे नरो मनुष्या ऋतिवजः पक्षेणोऽन्दं भजते वि शेषः ।
कीदृशं, सप्तां च सम्पादीप्यमानम् । अध्वराजामित्रोमादीनो प्रथमं पुरुषदे-
वम् । अंहोमुचं पापान्वोचयितारम् । यज्ञियानां यज्ञसंघन्तिफलानां वृषभं वर्ण-
तारम् । अपां वृष्टिरूपाणामुदकानां प्रपातमविनाशयितारम् । हयन्दमेष्यर्थस्य
गमयितारम् । हेऽधिनावस्त्रिमन्यजमान इन्दिर्यं लक्षणादिषट्वयोजो वर्णं च धत्तं
स्थापयत्वम् ।

इष्टधन्वरं विधत्ते—

“ इन्द्रापैमृथाय पुरोऽपाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यं मृधीधिभि प्रवेषेन्नरा-
द्गाणि वाग्मि लपियुरिन्द्रभेदै पैमृष्टः स्येन भाग्येनोप धावति स एवास्यान्मृ-
धोऽपहन्ति ” [सं० का० ८ प० ३ अ० ७] इति ।

मृधो वैरिजो यं यज्ञमानमितः प्रवेषेन्नकर्त्तेण कम्पयेषु भीतिमुत्पादयेयुः ।
अथवा राघ्वाणि देशानमितो विनाशयितुं सूपियुः संगता भवेयुः, तस्य यज-
मानस्य रक्षायै पैमृथाय शत्रुविनाशकार्येन्द्रीष निर्वपेत् । स चेन्द्रोऽस्याद्यजमा-
नमूर्त्वः शत्रूनपहन्ति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

यि न इन्द्रेति । हे इन्द्र नोऽस्याकं मृधः शत्रून्विशेषेण अहि । किंच,
पृतन्यतोऽस्यावपितुं सैनामिच्छुवतः शत्रुर्जीवाक्षयमूलान्य च्छोपरकार्कुरु ।
यथान्वोऽस्यानमिदः सत्युपक्षयति तर्मीं तसपि वैरिजमध्यस्पदस्मत्वादयोः पणव-
शिरस्कं कृषि कुरु ।

तत्र याज्ञवामाह—

इन्द्रं क्षत्रमिति । हे इन्द्र वामं वननीयं शब्दं शत्राद्रक्षणमोजोऽस्मदीर्यं
वर्णं चाभिलक्ष्याजामथा इतरस्वं संपादयितुं जातोऽसि । चर्देशीनो मनुष्याणां
हे वृषभं कामानां वर्षकामित्रयन्तं शत्रुमावपिच्छन्तं जनमपानुदास्तिरस्कृतवानासि ।

१ स. “न्तो भो गा” । २ स. “मद्यायैकादशकपालं पुरोऽपाशं नि” ।

(याज्ञवल्लुरोत्तराक्षयाभिधानम्)

देवेभ्यो हविष्यदनादिवपवहारिभ्यो यजमानेभ्य उरुं विस्तीर्णं द्वाकं योगस्या-
नप्रकृष्टोरु लवदनेवासि ।

तस्यामेवेष्टी विकलितां पुरोनुपाक्षपामाह—

मृगो नेति । हे इन्द्र मीषो भयंकरः कुचरः पाणिभक्षणादिलक्षकुत्सिताचरण-
घीटो गिरिषः पर्वतनिवासी मृगो न चिह्नधारादिमूग इव परस्याः परापतो
महतो दूरादावगामास्मदिरोधिनं हन्तुमागतोऽसि । आजगम्भेति हि यात्राभ्यरे
पश्यमपुरुषः पठितः । सुकं परशरीराविषु तत्पृथीते विष्यं तीक्ष्णं पर्वि यज्ञं
संशाय सूक्ष्मवक्तीक्ष्णं लक्ष्या विशेषेण शब्दस्ताद्य । मृगो घोडून्नग्नून्निषेषेण
नुदस्त निराकुरु ।

विकलितां पात्यामाह—

वि शक्तुनिति । हे इन्द्र शब्दान्विकेषेण भूद निराकुरु । मृगो योद्भूति
विशेषेण नुद । नृतस्य हनुं विरुद्ध विशेषेण भर्ती कुरु । तत्र भावितः कुचः
सच्चभिद्वास्तवोऽस्मानुपक्षप्रयत्नोऽपि विशेषस्य वैरिणो मन्त्रे विशेषेण भर्ती कुरु ।

इष्टप्रस्तरे विषये—

“ इन्द्राय चत्रि पुरोदाशमेकादशकपालं निर्वेदद्वौ वा परिषत्ती वेन्द्रमेव
त्रात्मारूपं स्वेन भास्येनोप धावति स एवैवं वाप्ते ” [सं० का० ३ प० ३
अ० ७] इति ।

वद्यः शृङ्खलया निगदिवः । परिषत्तः शृङ्खलामन्तरेण परितो भैरवहक्षः ।

तत्र पुरोनुपाक्षपामाह—

आतारमिति । वावारं शृङ्खलावन्धादिक्षितारम् । अविवारं भट्टावरोधाक्र-
क्षितारम् । शूरं वन्दकानामवरोदकानां च विरस्कारे क्षमम् । हने हवे सुहवे
तर्वैस्तिम्हेषि सुखेनाऽऽस्तानुं अक्षम् । शकं तर्वैषु कर्त्येषु शकिषुकम् । पुरुहृतं
वहुभिर्यजमानैराहृतमिन्द्रं हने नु आद्याम्येव । पश्यिषेषणमिन्द्रशन्दावृत्ति-
वाक्षयमेद्यार्थम् । वातारमिन्द्रं हने । अविवारमिन्द्रं हने इत्येवं वाक्यमेदः ।
तेष्य वहुभिर्वीक्षेषीदत्तातिशयः प्रदर्शयते । इन्द्राऽऽगच्छ हरिव आग्नेयात्यारौ
तददीनाम् । लोकेऽप्यतिवालं पुच्छुनलादपितुं पितरागच्छ आवरागच्छेत्पादै
दृश्यते । पश्यता चनवानिद्वौ नोऽप्यव्यं स्वरिव धातु अविवारं देवातु ।

तैव याज्यामाह—

मा ते अस्यामिति । हे सहस्रावन्वदविनिग्रास्यो परिष्ठौ वरिप्राणार्थे किम्याणायामिष्टौ वयमधाय वैकल्माय मा भूम्, अस्मदनुष्ठिते कर्मणि वैकल्यं मा भूदिवर्यः । हे हरिवो हरिभिरथैस्तद्व्यरुद्दे परादातुं त्वामवक्षातुं वयं मा भूम् कदाचिदप्यवहारी मा करवामेत्यर्थः । त्वं नोऽस्मामद्वैभिहित्सकरहृतैर्वैरुर्ये-गृहैस्तायस्त । तादृशामृहान्प्रवच्छ । सूरिषु विद्वसु यजमानेषु मध्ये वयं तव प्रिया भैवय ।

इष्टचत्वरं विवचे—

“ इत्वामाकार्यमेधयते पुरोहाशेषकादशकपालं निर्वेदो पहायज्ञो नोपन-मेष्टे वै महामङ्गस्यान्ते तनु यदकांशेषधाविन्वयेवाकार्यमेधवन्वरं स्वेन भाग-वेयेनोप धर्मति स एवास्पा अन्ततो महायज्ञं च्यावयत्युद्देनं महायज्ञो नमस्ति ” (सं० का० २ प्र० २ अ० ७] इति ।

अश्वमेधयज्ञस्य साधनभूतो योऽप्तिः सोऽक्षेषः । यथ वृत्तकर्त्तव्य आदित्यः सौऽध्यमेषः । अत एव पञ्चमकाण्डे पञ्चाकांहुतिविधिशेषार्थवदेद् समानायते—“ अकों वा एव यदशिरसावादित्योऽध्यमेष्टो यदेव आहुतीर्जुहोत्थकांशमेधयोरेव चक्षोनीः चि संदधाति ” इति । अश्वमेधमालयोऽध्याम्नायते—“ अप्तिवां अश्वमेधस्य योगिनिरायतनम् । सूर्योऽध्ययोनिरायतनम् । यदध्यमेष्टाऽप्तिवित्य उत्तरवेदिं चिनोदि वात्कांशमेष्टो ” इति । वृजसेषिभोऽप्तिवित्योऽप्तिवित्योः स्वामित्वाद-कांशमेधयज्ञानित्युच्पते । ये यजमाने प्रत्यशमेधरात्यसूयतरो महायज्ञो नोपनमेन्न मान्नुमात्स यजमानोऽकांशमेधस्वामिने निर्वेदेत् । पावेतावकांशमेधशब्दव्याक्याद-ग्रन्थादित्यौ तावूमी यहायज्ञस्याख्यमेवस्पान्ते तनु पारम्भसमाप्तिकोट्योर्वैतमान-शरीरे । वित्याप्तिः साधनत्वेन प्रारम्भकोटी वर्तते । आदित्यः कर्त्तव्यत्वेन स-प्राप्तिकोटिमात्री । स एवेन्द्र एवस्त्रै यजमानस्य समीपे महायज्ञं प्रेरयति । स च महायज्ञं एतं यजमानमुपनमति प्राप्नोति ।

तत्र पुरोनुवाचयामाह—

अनवस्त इति । हे पुरुषूत वहुभिर्जमानैराहृतैर्द ते तव रथमनवो मनु-

ष्वासलक्ष्मस्वक्षन्तु तंस्कुर्वन्तु । किमध्यम् । अधायार्थं संबोधनम् । लक्ष्मा देवः
शिल्पी गुप्तनं दीर्घिमन्ते कञ्ज वक्षन्तु । ब्रह्मणो ब्राह्मणा कलिजोऽक्षेनसाध-
भैर्मन्त्रैभवन्तः पूजयन्ता इन्द्रवर्धयन्त्यशाशा वर्धयन्तु । अहयेऽहिमवं महायज्ञ-
यादियतिवन्तकं पापं हन्तवा त आदर्थं हन्तुपर्वद्याचित्वन्वयः ।

यात्याभाष्ट—

वृष्णो यस्त इति । हे इन्द्र यज्ञदा वृष्णो ते कायाभिवर्णिणस्तद त्वं भैर्मन्त्र-
मक्षेन्तर्नीयं वृष्णो वर्धयोऽक्षेन्ते कालाभिवर्धकं यात्र यावाणः साधनभूता हवदुप-
त्तादृष्टः पदार्थो अनांतर्यान्ति अलंकुर्वन्ति, तदाग्नीमदितिवैदित्तला पृष्ठिर्वी स-
ज्ञोपासवया समानप्रीतिर्वत्तु । इन्द्रेषिता इन्द्रप्रेरिता ये पवयो वज्ञाः सन्ति
देववरथा अनथासो रथापतिरेत्ता एव इन्द्रून्महायज्ञवासिविवन्धकामनु-
रात्मवर्तन्वामिलक्ष्ये हन्तु प्रवर्तयाम् ।

अत विविषोवत्तंश्च—

“ हन्ते वो दिश्वोऽमुण्ड्यस्तरैवन्द ऋचीद्वयम् ।

इन्द्रीनिद्यावद्यागे स्पादा परिवद्यमव्यजौ ॥ १ ॥

हन्ते स्पादकवद्यागे लिङ्गोऽहोऽग्नमज्ञातुचः ।

विनोऽपि सूर्ये चतुर्सः स्युत्तात्तरं चातुर्मध्यजौ ।

अनवौऽकाप्तवद्यागे मन्त्राः सप्तदेविरिता(न्वा एकोनविकातिः ॥)

॥ २ ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणचार्यविरचिते पापहीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतीतिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे वष्टपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ ३२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन वयो हाद निशारणत् ।

पृष्ठार्थतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेभरः ॥ १ ॥

इति श्रीवद्विद्यातीर्थमेहश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाप्तिराजपरमेष्व-
रक्ष्य श्रीयीरवुक्तमहाराजस्याऽऽज्ञापरिशालकेन माधवाचायेण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वदीयतीतिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे पठः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(जथ प्रथमाहके सतमः प्रणालकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

पाकयज्ञं वा अन्वाहितामेः पश्चात् उपे तिष्ठन्ति इडा सलु
वै पाकयज्ञः सैषाऽन्तरा प्रथाजानूयाजान्यजमानस्य लोकेऽ-
वहिता तामाहित्यमाणामभि मन्त्रयेत् सुरुपवर्षवर्णं एहीति
पश्चात् वा इडा पश्चात्येत् इष्टवै देवा अदुहृन्यज्ञोऽ-
सुराऽ अदुहृतेऽसुरा यज्ञदुर्घथाः पराऽभवन्यो वै यज्ञस्य
दोहै विद्वात् (१) यजतेऽप्यन्यं यजमानं इहे सा में
सत्याऽऽशीरस्य यज्ञस्य भूयादित्योहैष वै यज्ञस्य दोहस्ते-
नैवेन इहे प्रत्या वै गौदुहे प्रत्येका यजमानाय दुह एते था
इडायै स्तना इडोपहृतेति वाशुर्वत्सो यहि होतेडामुपहृयेत्
ताहि यजमानो होतारमीक्षमाणो वायुं मनसा ऋयेत्
(२) मात्रे वृत्तमुपावसृजति सर्वेष वै यज्ञेन देवाः सुवर्गी
लोकमायन्पाकयज्ञेन मनुरभ्राष्टत्सेडा मनुमुपावर्तते तां
देवासुरा व्यहृयन्ति प्रतीचीं देवाः पराचीमसुराः सा देवानु-
पावर्तते पश्चात् वै तदेवानवृणत पश्चात्यसुरानजहृयै कामयें-
तापश्चः स्यादिति पराचीं तस्येडामुप हृयेतापश्चेव भवति
यम् (३) कामयेत् पश्चामान्त्यादिति प्रतीचीं तस्येडामुप
हृयेत् पश्चामानेव भवति वशवादिनो वदन्ति स त्वा इडामुप
हृयेत् य इडामुपहृयाऽत्मानमिडीनामुप हृयेतेति सा नः
प्रिया मुप्रतूर्तिर्मधोनीत्योहिडामेवोपहृयाऽत्मानमिडीयामुप
हृयेत् व्यस्तमिद्य था एतद्यज्ञस्य यदिडा सामि प्राश्नन्ति (४)

सामि मार्जयन्त एतरप्रति वा असुराणां यज्ञो व्यचित्युथत
ब्रह्मणा देवाः समंदधुर्हस्पतिस्तनुतामिष्व न इत्योह ब्रह्म
नै देवानां ब्रह्मस्पतिब्रह्मणीव यज्ञः सं देखाति विचित्युत्त्वे यज्ञः
समिमं देखात्मित्योह संतत्येव विश्वे देवा इह मार्दयन्तामि-
त्योह संतत्येव यज्ञं देवेभ्योऽनु दिशाति यो वै (५) यज्ञे
दक्षिणां ददाति तामस्य पश्चात्योऽनु सं कामन्ति स एष ईजा-
नोपशुभाविको यज्ञमानेन स्वतु वै तत्कार्यमित्योहुर्यथो देखना
कृते कुर्वताऽस्तमन्यज्ञन्मयेतेति ब्रह्म पितॄस्वेत्योह यज्ञो
वै ब्रह्मो यज्ञमेव तन्मेहृत्यथो देवत्वेव इत्ते कुरुत आत्मम-
शून्मयेते ददतो मे मा क्षायीत्याहाक्षितिमेवोपेति कुर्वतो मे
मोर्य दसादित्योह भूमानमेवोपेति (६) ॥

(विद्वान्धित्येवति यं पाशन्ति यां दै म एकान्नविद्यतिथे) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरियसंहितायां प्रथ-
माष्टके सप्तमप्राटके प्रथमोऽनुषाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमः प्राटकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुषाकः) ।

यस्य निःश्वसित्वं वेदा यो वेदेभ्योऽस्मिलिं जगत् ।

निर्ममे वस्तु अद्य विद्यार्थीर्यमहेष्वरम् ॥

प्रपाठके तत्प्रेष्ठस्मिन्ननुवाकालपौदश ।

याज्ञमानवाहाणस्य शेषः पटस्थादिमेषु हि ॥

वाक्पैष्यस्य मन्त्रास्तु पटस्थाद्यव्यथ याज्ञकाः ।

इडानुमन्त्रां तस्या इडायाभ पश्चात्तमू ।

अन्त्याहायोऽथ मन्त्रानुवाकस्यास्तु शिषु सूता ।

रथमन्वा धावनं च रोहणं वाजहोमकः ।

उज्जिज्ञप्तिमास्याद्या इत्यथो अनुवाकनाः ॥

(इदानुमन्त्रणम्)

तत्र पथमेऽनुवाक इडानुमन्त्रणमुच्यते । तदेतदिघातुं प्रस्तौति—

पाकयज्ञमिति । पाकयज्ञस्य स्वस्त्रवमपस्त्रम्यसुधांश्चपातुभिरकम्—“ औं पासनहोमो वैष्वदेवं पार्वणमष्टका मासि आद्यं सर्वं बलिरीशानबलिरिति सत्र पाकयज्ञसंस्थाः ” इति । बौधायनोऽप्याह—“ हुतः प्रहुत आहुतः शूलगदो चतिहरणं प्रत्यवरोऽहणमष्टकाहोष इति सत्र पाकयज्ञसंस्थाः ” इति । अन्ये त्वाहु—“ अलयज्ञाः पाकयज्ञाः ” इति । आथलायनोऽप्याह—वयः पाकयज्ञा हुता अग्नी हृष्पमाना अनग्नी प्रहुता जातज्ञभोजने ब्रह्मणि हुताः ” इति ।

एतेषां पथे यं केचिदप्याहिताभिः पाकयज्ञमनु गवायाः पश्चात्तस्थिता भवन्ति पाकयज्ञो लभ्यन्त इत्यर्थः । अत्र तिव्वाभक्षणमेव पाकयज्ञो ब्रह्मणि हुतवात् । अतोऽनेनापीडामक्षणेन पश्चातो लभ्यन्ते । तत्रेषमिडा यजमानस्य दोके कलसात्यने यज्ञे मयाजान्युयायमप्येष्य वर्णिता । पयाजाज्यमागप्रधानस्विष्टकृद्य ऊर्ध्वमनूष्याभेष्यथ मागिडाया अनुष्टेष्यत्वात् । एतच्च हौत्रकाण्डे स्विष्टकृद्याऽप्याया अनूयाऽप्याज्यायायाथ सुधृष्ट इटोपाकानमन्त्रपाठाद्वगम्यते ।

विवरे—

तामाहियमाणामिति । वामिडामाहियमाणस्त्रवदाय होतुसमीपमानीयमानाम् । तत्यकारमापस्त्रम् आह—“ इडापात्तमुपस्त्रीयं सर्वेभ्यो हविर्म्बं इडाऽसमवद्यति चतुरवलां वा पञ्चावलाम् ” इति । “ अभिवार्येहाऽहेति पदाय ” इति च । इडाकेचतायाः पञ्चावलत्वाद्वौरूपत्वाच्च मन्त्रगदेनहीनि पदेन पशुनेवोपहव्यते ।

ता मे सत्याऽऽशीरित्येति मन्त्रभागं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

यज्ञं वा इति । दोहनं रिकीकरणम् । गां दोधीत्यत्र तथा दश्मात् । देवाः पथमेष्वमदुहन्चदुहन्, तदृत्सारकलस्त्विकारेण रिकी पक्षुः । तु च मङ्गोऽसुरानदुहतदीयसारापहरेण रिकी चकार । ततस्ते पराभूताः । यो यजमानो देवकर्तुं पश्चारिकीकरणं पश्चकतुंकमसुररिकीकरणं च विद्वान्यजते सोऽन्यमपि यजमानं दुहे रिकी करोति । एतस्य पाकमस्य मन्त्रमण्डस्त्रपत्यादन्यस्य यजमानस्य न काचिद्दानिः ।

व्याख्ये—

सा मे सत्येति । उपहूतोऽमं यजमान उत्तरस्यां देवमज्यायामुपहूत इत्या-

(इहानुग्रन्थप्रम्)

दिका येषामाशीरुपहृष्टानमन्वयता सेवमस्य मङ्गस्य संबन्धित्याशमिष्य सत्या
मूर्यादित्यवेद्यो यज्ञदोहस्तेवैवान्वै यजमानं दोग्निः ।

वायुभ्यानं विधातुं प्रस्तौति—

प्रत्यना वा इति । पत्ता वस्तुलेहनेन प्रस्तुतस्तत्त्वी मौद्युहे यजः क्षारणीति तद्-
देवैद्या पत्ता सर्वी यजनानस्य कर्त्तं दोग्निः । तस्था इडाया इडोपहृतेत्यादिमःश-
धानाः स्वत्ताः । वायुर्देवतः ।

विघ्ने—

यहि होतेति । यहि प्रस्तुतकाले ।

इडोपहृतेत्यादिमन्त्रमायप्रथोगे हेयोपादेयपहौ विधातुं प्रस्तौति—

सर्वेषोति । पत्तुसहिताः सर्वे देवाः कृत्सनेन ददीपूर्णवास्तयागेन स्वर्गदोक्ते
शास्त्रमुद्यताः । तत्र मनः पाकवशेन आन्वोऽभूत् । “इडा लङ्गु वै पाकवशः”
प्रत्यक्षम् । अती वज्रहौषा सीच्छादीपाहान एव तात्पर्यवानमूर्दितसुकं भवति ।
ता वेदा देवता तात्पर्यवन्तं पत्तुमपमतवर्ती । तां हृष्टवा देवाध्यासुराश्च परस्परव्य-
त्येनाहृष्टवत् । ते देवाः प्रतीर्चीं संमुखमुपाहृष्टवर्ती । असुराः परार्चीनमुखमुपा-
हृष्टवर्ती । इडोपहृतेवेष्यादाविद्वाक्षम्भयोगः तीमुखम् । उपहृतेषोति पथादि-
द्वाशब्दप्रथोगो विषुस्तव्यम् । तत्र संमुखस्तेन तुटा सर्वी ता देवानुपावर्तत ।
पश्चो वा इडात्पर्यवादित्यनानवादित्यरसाः एषवस्तत्त्वा देवानवृणत पृष्ठवर्तः
प्राप्तवर्तः । रिमुखत्वेनेदाया अपरितोषाचद्वृपाः पश्चोऽसुरामजहूः संत्यकवर्तः ।

तत्र हेयपक्षे विघ्ने—ये कामयेतेति ।

उपादियपक्षं विघ्ने—ये कामयेतेति ।

सा नः प्रियेतिपन्त्रमार्गं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

व्याख्यावादिन इति । वेदार्थविचारका विद्वांसः परस्परमित्याहुः । किमिति,
यो नुद्विमान्त्यवेषेऽप्त इहीत्यादिनेदाप्रहृष्ट तस्थापिडायावारेषानमूर्धवर्तते
योजयति स एवेदां यथाशास्त्रमुपहृयेतेति ।

मर्म्मं द्याच्छेत्—

सा नः प्रियेति । येषमिदाऽस्मामिरिड इहीत्यादिनोपहृता सेषमिदा त्वं
नेऽस्माकं विशेषत्वेन वरनेन स्वात्पर्यनपिडायायोजितवाऽभवति ।

माजैनार्थं मनोऽप्योविरित्यादिकामूर्च्छं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

(इदानुमन्त्रणम्)

च्यस्तमिवेति । इहेति यदेतेन यज्ञस्याङ्गं व्यस्तं विच्छिन्नमिति भवति ।

तत्कथमिति । उच्यते—सामि पुरोडाशस्य लेशपिडामागरुपभूतिजः प्राभान्ति, ताम्युदकलेण यार्थ्यन्ते शिरसि सिञ्चन्ति, तदार्थीं प्रधानयामाः पूर्वमेव हुता अनुयाजादियामा इत कर्त्त्वं यज्ञस्यास्तन्मध्ये त्वेतदिवामकाणो याजन्ते च कियते, तयोरयगरुपत्वायाशिविच्छेदकत्वम् । तथा सत्यसुरा यज्ञश्याननूयाजादीचित्पूतवन्तः । अदोऽसुराणां पूजा इत्यत्पति भक्षणमार्जनदूर्घं प्रत्येतदीये काले विच्छिन्नबोध्यत् । देवास्त्वपमन्त्राः तन्यो ब्रह्मणा परिकुडेन केनचित्पुरुषेण सम-
दपुस्तयोर्विच्छिन्नतयोः पूर्वोत्तरयोर्यज्ञमात्रयोः संबान्न लुदवन्तः ।

तस्या कलस्तूतीयपादं व्याचहे—

बृहस्पतिरिति । देवगुहत्वाऽबृहस्पतेः परिवृत्तवम् ।

संधातृपतिपादकं तूतीयपादं व्याख्याय संपानपतिपादकं द्वितीयपादं
व्याचहे—

विच्छिन्नमिति । अविच्छेदायेत्यप्तः ।

तस्य संततस्य यज्ञस्य देवममर्णपतिपादकं चतुर्थपादं व्याचहे—

विश्वे देवा इति । ब्रह्म पितृस्वेत्यादिकं पुरोडाशाभिमन्त्रणमन्त्रे च्याख्यातुं
प्रस्तौति—

यां वै यज्ञ इति । यज्ञमानेनत्विभ्यो दीयमानां ग्रथान्वाहार्षीदिरुपां दक्षिणां
तदीयाः पशवः सर्वेऽप्यनुयच्छन्ति, तदा मशानुठाता च पशुरहितो भवति ।
अतः स्वेत दक्षिणाक्रव्यं यथा देवता देवेषु कात्यिक्तवस्थितं भवति, पशवश्च
यथा स्वस्मिन्नेव रमन्ते, तथा यज्ञमानेन कर्तव्यपिति सुखिमन्त आहुः ।

मन्त्रस्य पथमभागं व्याचहे—

ब्रह्म पितृस्वेति । हे पूजा वीर्णीहीत्यनेन यज्ञस्य पूजारूपेण प्रोत्साहनेन
यथोक्ते पयोजनदूर्घं संपदते ।

द्वितीयं भागं व्याचहे—

ददतो म इति । दानपयुक्तो द्रव्यक्षयो मा सार्थीति प्रार्थनेन निवारितो
भवति ।

तृतीयमानं व्याचहे—

कुर्वतो म इति । उपक्षपनिवारणस्य पूर्वमेव यार्थित्वान्मोपदत्तदित्यनेना-
मिवृद्धिलक्षणं याहुस्यमेव प्रार्थ्यन्ते भूमानेनोपैर्थीति ।

इति भीमस्तायणाचार्यविशिते माधवीये वेदार्थकार्ये कृष्णयजुर्वेदीय-

त्रीनिरीयसंहिताभाष्ये एधमकाण्डे सप्तमपाठके

पृथग्योऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ वशमाणके सापमपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

संश्लेषा ह सौवर्चनसस्तुमिक्तमौपोदितिमुवाच यत्सच्चि-
 णाऽ होताऽमूः कामिदामुपाहृथा इति तामुपाहृ इति
 होवाच या प्राणेन देवान्दाधारं व्यानेन मनुष्यानपानेन
 पितृनिति छिनाति सा न छिनती ३ इति छिनतीति होवाच
 शरीरं वा अस्यै तदुपाहृथा इति होवाच गौवै (१)
 अस्यै शरीरं गौ वाव तौ तत्पर्यविदतो यौ यज्ञे दीयते सा
 प्राणेन देवान्दाधारं यथा मनुष्यां जीवन्ति सा व्यानेन
 मनुष्यान्यां यितृम्यो इन्ति साऽपानेन पितृम्य एवं वेदै पशु-
 वान्पर्वत्यय वै तामुपाहृ इति होवाच या प्रजाः प्रभवन्तीः
 प्रत्याभवन्तीत्यज्ञं वा अस्यै तत् (२) उपाहृथा इति होवाच्चै-
 ष्ठयो वा अस्या अज्ञमोषधयो वै प्रजाः प्रभवन्तीः
 प्रत्या धूवान्ति य एवं वेदाचारो धूवत्यय वै तामु-
 पाहृ इति होवाच या प्रजाः पराभवन्तीरनुगृ-
 ह्णाति प्रत्याभवन्तीर्गृह्णातीति प्रतिष्ठां वा अस्यै तदुपा-
 हृथा इति होवाचेयं वा अस्यै प्रतिष्ठा (३) इयं वै प्रजाः
 पराभवन्तीरनुगृह्णाति प्रत्याभवन्तीर्गृह्णाति य एवं वेदै
 प्रत्येव तिष्ठत्यय वै तामुपाहृ इति होवाच यस्यै निकम्पये
 युतं प्रजाः संजीवन्तीः पितृन्तीति छिनाति सा न छिनती ३

(इदाप्रशंसा)

इति न छिन्नीति होवाच प्र तु अमवतीत्येष वा इडामुपाह-
हृथा इति होवाच वृष्टिर्वा इडा वृष्टिर्वै वै निकमणे घृतं प्रजाः
भूमीधन्तीः पिष्टन्ति य एवं वेदं पैष जोयतेऽन्नादो भवति
(४) ॥

(गौर्वा अस्त्रितत्वात्तिडाधृथा इति विश्वातिथे) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितासां प्रथमाठके
सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अध्य प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

इडायनुमन्त्रणमन्वाः पथमे व्याख्यावाः। तामिद्वां द्वितीये दयोर्मून्योः पश्चो-
क्षराभ्यां पश्चेत्यति । तत्र पश्चवत्तारयति—

सद्ब्रवा इति । संभवा इत्युपेनामप्येयम् । स च सुवर्चमसः पुत्रः । तुमिङ्ग
इत्यृष्ट्यमन्तरस्य नामप्येयम् । स चोपेदित्य पुत्रः ।

संभवसः पश्च दर्शयति—

यत्सञ्चिष्यामिति । यथदा, तदेत्यध्याहारः । कां किञ्चुणकाम् ।

तुमिङ्गस्थोतरं दर्शयति—

तामुपाह्न इति । प्राणादिवृत्तिभिरिहापा देवादिवारणमुत्तरत्र स्पष्टी करित-
ष्टते । तां देवादिवारणगुणकामिदामुपहृतवानस्मि ।

पुनः पश्च दर्शयति—

छिन्नीति । त्वयोपहृता सेयमिदा गोरुता सती दक्षिणात्वेन पतिप्रहीतून्मिक
छिन्ननि पतिप्रहृतेयेण विनाशयत्यथवा न छिन्नीतिं विशारद्यः लुप्तः ।

वक्षरं दर्शयति—छिन्नीति ।

एवं तर्हि नेये मुल्येहेति पश्चवादिनोऽ दूषणं दर्शयति—

शरीरमिति । अस्या इडादेवतयाः शरीरप्रेत त्वयोपहृतं न तु सा देवता ।

इदानीमाख्यायिकात्मेभ्यसूत्य भूतिः स्वयमेवाऽह—

गौर्वा इति । गौरेवाख्या इडायाः शरीरम् । एतच्च मानवी षुष्टवदी मैत्राव-

६२८ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१५८८का४५—
(हाताप्रहंसा)

हर्षीत्वेतस्य हौत्रस्येदोपाद्धानमन्वस्य बाहुणे पनुः पूर्विक्या इत्याद्यनुवाके य-
निरूप् । अतः इडायाः शशीरमूर्तयां गरिव ज्ञातव्यन्ती तदानीं तिनतीत्येहादृशा-
म्यां पश्चोत्तरान्धारानिन्द्रियाम् ।

इदानीं देवादिधारणं स्पष्टी करोति—

या यज्ञ इति । यज्ञे दक्षिणाहृषेण दत्तया यवा देवास्तुष्टीमेव तुष्ट्यन्ति न
तु तां द्विहन्ति नाथि व्यन्ति । अतः प्राणेन प्रकृष्टनेत्रेषोत्तमया वृत्त्या देवामधा-
रमवि । पनुष्यास्तु गां द्वाष्ट्वा जीवन्ति, तदा नात्यन्देष्ट्वानिःश्च शीरस्य हीनत्वा-
त् । नात्यवत्वं हानिः । शशीरस्य वभाभावात् । अतः मोजापानमध्यवर्तिन्या
प्यानस्मानया पध्यमद्वया पनुष्यान्धारयति । अष्टकाशाल्ये गां पितृभ्यो व्यन्ति ।
तथा दाऽप्यस्यमः—“ शोभूते दर्भेण गामुपाकरोति पितृभ्यस्त्वा जुहामुचाकरो-
पि ” इति । सेव्यं नौरपानेनावद्यपुत्त्या मारणाहृष्यया पितृन्धारयति ।

उक्तस्य देवादिधारणस्य वेदनं यद्यन्ति—

अथ तुष्टिङ्गाः स्वैरोपहृताया इडाया मुख्यत्वं संपादयितुं गुणान्वरेण्येदां
विशिनहीति दर्शयति—

अथ वेति । पक्षान्वरद्वौपनायाथ वा इति पददृश्यम् । येषमिदा प्रभुत्वेणेताः
प्रथाः प्रत्याभिमुख्येन वर्तते काहशीषिडाकृपहृतवानस्मि ।

संभवा एवस्या अर्पिताया मुख्यत्वं वारयतीति दर्शयति—

अच्च वा इति । अस्या इडायाः सेवन्ति पदनं तदेवोपहृतवानसि न तु
मुख्यानिदाम् ।

तदेवदेव उपगमयति—

ओषधय इति । ओषधीनां गवामन्त्रं प्रसिद्धम् । प्रभुत्वेणेतानां ए प्रजा-
नी शृहेतु चहुमन्त्रेष्वनाय नीक्षादीषधय अत्यन्त वर्तन्ते ।

एतद्वेदनं प्रश्नासुति—य एवमिति ।

पुनराग्नि तुविज्ञास्य गुणान्तरोक्तिपिताया मुख्यत्वसंपादिकामुदाहरति—

अस्या इति । येषमिदा अवाभ्यादिभिः पराभूष्यमानाः प्रजाः स्पस्याप-
रथाभ्यामुगृह्णाति, पराभूष्यमानाः पञ्चास्तसदेवेष्टतस्यान्यदानेन स्वी करोति ।

अस्या अर्पिताया मुख्यत्वानिराकरणोक्तिं दर्शयति—

(इति शंखा)

प्रतिष्ठामिति । प्रतिविष्टत्यस्यामिडा गौरुवेति प्रतिष्ठा भूमिस्तमेवोपहृतवानसि
न् मुल्यामिडाम् ।

तदेवद्वेद उपसादयति—इयं चा इति ।

बदने पशंसति—य एवमिति ।

मुरुपत्वसंपादनाम् गुणान्तरोक्ति दर्शयति—

अथ चा इति । यस्या वृष्टिल्पाया इडाया निष्कमणे न्यग्भावेन पतने सुति
यद्वृत्तं कारदुदकं तज्जीवनाधिन्यः यजा उपर्जितविन्ति ताहशीपिडामुपहृतवानस्मि ।

संभवा अस्थामिडायां पूर्ववदोषाभावामावौ पृथ्वेति—

छिनचीति । वृष्टिर्गेवाच्यभूमीनापिव प्रतिग्रासद्वयत्वाभावाभूमिडास्य परि-
ग्राहदोषाभावौकिं गुणान्तरोक्ति च दर्शयति—

न छिनचीति । वृष्टिर्गेयमिडा कमपि पुरुषं न छिनति न दूषयति
किंतु पकर्णेण लस्यादिकं जनयति ।

संभवसो मुरुवेडात्वाङ्गीकारोक्ति दर्शयति—

एष चा इति । एष वृष्टिर्गेडायादी त्वमेव मुल्यामिडामुपहृतवानसि ।

रतस्यामुक्तायामिडायां पूर्वोक्तस्तर्णं बेदो दर्शयति—

वृष्टिर्गी इति । तदेवपर्मिभनुवाके तत्याण्पुरकारिभिर्गवाच्यभूमिवृष्टिर्गै-
रियमिडा प्रशस्ता ॥

इति धीयत्त्वायणा चायंविशैते माघवीये बेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वै-

दीयत्तिरीयसंहिताभाष्ये यथमकाण्डे सप्तमपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमपाठके सप्तमप्रथमपाठके तुलन्योऽनुवाकः) ।

पूरोक्तं वा अन्ये देवा इन्धन्ते प्रत्यक्षमन्ये यथाज्ञते य एव
देवाः परोक्तमित्यन्ते तानेव तद्यजन्ति यद्दन्वाहार्यमाहुरत्येते
वै देवाः पत्यक्तं यद्वाहुणास्तानेव तेन प्रीणात्ययो दक्षिणीवा-
स्त्रीपाठयो यज्ञस्यैव छिद्रमपि इधाति यद्वै यज्ञस्य कुरु यद्वि-

४० श्रीमत्सायकाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१४४५का४४—
(अन्वाहार्थमिथानम्)

लिख्ये तदन्वाहार्येण (३) अन्वाहरति तदन्वाहार्यस्यान्वाहा-
र्यत्वं देवदूता वा एते यद्विजो यदन्वाहा-
र्यमाहरति देवदूतनेत्र प्रीणाति प्रजापतिदेवेभ्यो यज्ञान्वयादि-
श्रुत्स रिरिचानोऽमन्यत स एतमन्वाहार्यमधकमपश्यतमात्म-
अध्यन्त स वा एष प्राजापत्यो यदन्वाहार्यो यस्यैवं विदुपोऽ-
न्वाहार्य आहुयते साक्षादेव प्रजापतिमुखोत्परिमितो निह-
प्योऽपरिमितः प्रजापतिः प्रजापतेः (२) आप्तै देवा वै य-
द्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा एतं प्राजापत्यमन्वाहा-
र्यमपश्यन्तमन्वाहरन्त ततो देवा अभेदन्यराऽसुरा यस्यैवं वि-
दुपोऽन्वाहार्य आहुयते भवत्यात्मना पराऽस्य ज्ञातुव्यो भ-
वति यज्ञेन वा इडी पक्षेन पूर्ती यस्यैवं विदुपोऽन्वाहार्यआ-
हुयते स लेखिष्ठापुर्णी प्रजापतेभागीऽसि (३) इत्याह प्रजा-
पतिमेव भागधेयेन समर्थयत्युर्जस्वान्पर्यस्वानित्याहोर्जमे-
वास्मिन्ययो दधाति प्राणापानौ मे पाहि समानव्यादी वे
पाहीत्याहाऽद्विष्टमेवेतामा साहेऽक्षितोऽस्यक्षित्यै त्वा मा
मे क्षेषा अमुञ्चामुष्मिष्ठोक इत्योहु क्षीयते वा अमुष्मिष्ठो-
के ऽन्नमितःप्रदानः ह्यमुष्मिष्ठोके प्रजा उपजीवन्ति यदेवम-
मिष्ठात्यक्षितिमेवेनद्रमयति नास्यामुष्मिष्ठोके ऽन्ने क्षीयते
(४) ॥

(अन्वाहोर्यण प्रजापतेरसि संमुष्मिष्ठोके पञ्चदश च) ।

इति कृष्णशब्देदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाटके
सममग्रपाठके तृतीयोऽमृवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तममवाटके तृनीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीय इडायाः पशंसोका । तृनीयेऽन्वाहार्यं उच्चते । तस्य दानं विधात्
प्रस्तौति—

परोक्षमिति । परोक्षमिति कियाविशेषणम् । अशीन्दादीनामहस्यमानत्वात्यागः
परोक्षः । काविजा दृथ्यगानत्वात्यागः प्रत्यक्षः ।

अन्वाहार्यदानं विधते—

यदन्वाहार्यस्थिति । अन्वाहार्यः पक ओऽनस्तमाहरत्युत्तिगम्यो दथात् ।
प्रत्यक्षं वर्तन्त इति शेषः ।

अन्वाहार्यस्य दक्षिणाखण्डेन यज्ञचिछदपिभाषकत्वेन च तं प्रसंसुति—

अथो दक्षिणेति । अन्वाहार्यशब्दं निर्विक्ति—

यद्वै यज्ञस्येति । अतिरिक्तं कर्मणो यज्ञ हीनमित्यस्मिन्वायधिचाहुतिवन्वे
योक्तमित्यं यज्ञाङ्गमन् कूर्मं, न्यूनं विलिङ्गं, उदुभयमनेनान्वाहार्यदानेनानुकूलं
यथा भवति तथाऽऽहरति समाधाति । वस्तमादन्वाहार्यत आनुकूलयेन समाधी-
यतेनेनेत्यन्वाहार्यः ।

कृत्विकर्तिहेतुत्वेन पुनः प्रशंसति—देवदूता इति ।

प्रजापतिभागत्वेन पुनस्ते प्रशंसति—

प्रजापतिरिति । अमेयामीर्गमीयपुरोडाशान्यागनग्न्यादिदेवेभ्यो विभज्य
दत्त्वा स्वकीयथागराहित्येन रिक्तपात्मानै यन्यथानः प्रजापतिरमकं देवेभ्यो
विभज्यासुर्पितं इहवा तपात्मनि स्थापिदवान् । तदोऽन्वाहार्यः यागाशत्यः ।

तस्यान्वाहार्यस्य बाहुल्यसंपादनं विधते—

अपरिमित इति । सर्वदेवस्वामियेन व्याप्तिवाहुल्यात्प्रजापतेरपरिप्रिवत्य ।

स्वविजयहेतुत्वेन वैरिप्राज्यहेतुत्वेन च पुनः प्रशंसति—देवा वा इति ।

इष्टापूत्रकारित्वपूरणेन च पुनः प्रशंसति—

यज्ञेन वा इति । इष्टामेयादि श्रीतकम् । पूर्वं वारीकृषादि स्पार्शकम् ।
तदाऽऽग्रेयादियगेनेष्टसंपत्तिः । पकेनान्वाहार्येण पूर्वसंपत्तिः ।

तस्याभिमर्द्दनमन्त्रप्रथमाग्नं व्याचते—प्रजापतेरिति ।

द्वितीयभागं व्याचते—ऊर्जस्थानिति ।

तृनीयभागं व्याचते—

प्राप्तापानाविति । कलिपिमरम्बाहार्मस्य शीघ्रानन्वेन एकीषपात्रा-
दिषालनमार्थीवाद इव ।

ततुर्थभागं ध्याकुर्वन्नमित्यर्थं विद्यते—

अक्षितोऽसीति । सर्वस्य कर्मभूमित्याभावात्त वत्साभनानुष्ठानेनाच्च तत्त्वा-
दिष्टितुं शक्यं, किंतु स्वर्गपापाः पश्य इतःपदानमेवलोकानुष्ठितकर्मतत्त्वादित्ये-
वाच्च स्वर्गे लोक उपर्यावन्ति । तस्माच्च भूत्यपानमिदं क्षीणते । अक्षितोऽ-
सीति मन्त्रेण वदमित्यर्थं तेवाच्चस्याक्षयत्वप्राप्तादच्च च स्वर्गे क्षीणते ॥

इति शीघ्रतायणाचार्यविरचिते माध्यस्त्रीवे वेदाच्चेष्टकाशी छत्यायजुर्वे-

शीघ्रतेजिरीयसंहिताभाष्ये पथमकाण्डे सामग्रामके

गृहीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सामग्रामके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

दहिंसोऽहं देवशज्यया प्रजावान्मृत्यासमित्योहं दहिंसा वै
प्रजापतिः प्रजा अंसूजत तेनैव प्रजाः सूजते नराश्च संस्थाहं
देवशज्यया पश्यमाच्छृयासमित्योहं नराश्च सैव वै प्रजापतिः
पश्यन्तसूजत तेनैव पश्यन्तसूजतेऽप्येः स्तिष्ठक्तोऽहं देवशज्य-
याऽप्युपाच्यहेन अतिष्ठां गमेयमित्याहाऽप्युरेवाऽत्मन्धसे
प्रति यज्ञेन लिष्टति दर्शपूर्णमासयोः (१) वै देवा उत्तिं-
तिमनूद्यज्यन्दर्शपूर्णमासाभ्यामसुरानपानुदन्ताभ्यरहमुत्तिं-
मनूद्येषमित्योहं दर्शपूर्णमासयोरेव देवतानां यज्ञमान उ-
त्तिमनूद्यज्यति दर्शपूर्णमासाभ्यां भ्रातृश्यानप नुदते वाज-
वतीभ्यां व्यूहत्यज्ञे वै वाजोऽज्ञमेवावै रुद्धे द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्ये
यो वै यज्ञस्य ही दोही विद्वाभ्यज्ञत उभयतः (२) एव
यज्ञं दुहे पुरस्ताचोपरिहृत्य वा अन्यो यज्ञस्य दोह इडी-
यामन्यो यहि होता यज्ञमानस्य नाम गृहीयाचाहि ब्रूयादेमा

(शेषाहृत्यनुमन्त्रणमन्त्रयाहृतान् ।)

अग्नमज्ञाशिषो वोहकामा इति सःस्तुता एव देवता दुहेऽथो
 उभयते एव यज्ञं दुहे पुरस्ताचोपरिहाच्च रोहितेन त्वाऽमि-
 देवता ममयत्वित्याहैते वै देवाश्वाःः (३) यज्ञमानः प्रस्तरो
 यदेवैः प्रस्तरं प्रहरति देवाश्वेषेव यज्ञमानः सुवर्गी लीकं म-
 मयति वि ते मुञ्चामि रशना वि रक्षीनित्याहैप वा अम्बरि-
 मोकस्तेनैवैन वि मुञ्चति विष्णोः क्षयोरहं देवयज्यया यज्ञेन
 प्रतिष्ठां ममेयमित्याहं यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञ एवान्ततः प्रति ति-
 ष्ठाति सोमस्त्याहं देवयज्यया सुरेताः (४) रेतो शिरीयेत्याह
 सोमो वै रेतोधास्तेनैव रेतो आत्मन्धत्ते त्वप्दुररहं देवयज्यया
 पश्चनाः रूपं पुषेयमित्याहं त्वष्टा वै पश्चनां मिथुनानां रू-
 पक्षेनैव पश्चनां त्वपमात्मन्धत्ते देवानां पत्नीरमिर्गुहपति-
 र्यज्ञस्य मिथुनं सयोरहं देवयज्यया मिथुनेन प्रभूयासमित्यो-
 हेतस्मादौ मिथुनात्प्रजापतिमिथुनेन (५) प्राजायत तस्मा-
 देव यज्ञमानो मिथुनेन प्रजायते वेदोऽसि चिन्तिरति विद-
 येत्याह वेदन वै देवा असुराणां विन्न वेदेमविन्दन्त तद्देवस्य
 वेदत्वं यद्यद्भ्रातृव्यस्याभिघ्यायेत्तस्य नाम गृहणीयात्तदेवास्य
 सर्वं वृद्धके घृतवर्णं कुलाधिनेऽरायस्योर्पात् सहस्रिं वेदो
 ददातु वाजिनमित्याहं प्रसहस्रं पश्चनाप्नोरयाऽस्य प्रजायां
 वाजी जायते य एव वेदं (६) ।

(दशैपूर्णमासयोरुभतो देवाश्वाः सुरेताः पञ्चापतिमिथुनेनाऽन्नोत्पडी च) ।

इति कृष्णयजुवेदीयतचिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 सप्तमप्राप्तके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पथपकाण्डे सप्तप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तुदीयेऽन्वाहायौऽभिहितः । चतुर्थे शेषाहुर्विनापनुपन्वयन्वा व्याख्याय-
न्ते । तत्रात्माजमन्वान्वयाचहे—

षहिषोऽहमिति । षहिषा षहिष्यामानुमन्वयेन । षवमितरशोभयज ।

सूक्ष्माकानुमन्वणमन्वं व्याख्येते—

ददीपूर्णमासायोरिति । अनुष्टिवयोर्दैश्चूर्णमासायोरनेनोऽन्वितमन्वपाठेनो-
ऽन्वितहत्कर्त्तृः संपूर्णवा भवति । वां च यज्ञोऽन्वितिपनु देवा अप्युत्कर्त्तृणां
पन् । वास्त्रा च संपूर्णत्वां ददीपूर्णमासान्वापनुराच्चिराचक्तुः ।

सुअन्वयहनानुमन्वयं विधत्ते—

वाचवतीन्वामिति । व्यूहति अच्चमुण्डा किष्माणपनुभव्येदित्यर्थः ।

पादद्वयेनेव पकर्त्तृण स्थित्यर्थं मन्वद्वित्यमित्याह—

द्वाभ्यामिति । कांगलविशिष्टेनेवा अग्निरितमन्वपाठं विषातु प्रस्तौति—

यो वा इति । एष इदानीमेव षष्ठ्यमाण एवा अग्निरितमन्वपाठः पृथग्दो-
हः । पूर्वमितापामुकः सा मे सत्याऽऽशारितिमन्वपाठः पृथग्दोहः ।

विधत्ते—

यहि होतेति । होता सूक्ष्माकं षड्नाशास्त्रेऽयं यजमानोऽसाविति यदा
नान् शृहण्णाहि ददानीनेवा अग्निरिति मन्वं पठेत् । या देवता: “ अग्निरित
आवह ” “ आग्निरिदं हविरजूतं ” इत्यादिना होता वहुशः संस्तुवाः सर्वा
अप्यनेन मन्वपाठेन यजमानो दुर्गमे । किंवेदाकालीनो दोह इदानीवनो दोह
इत्युम्बवधिपि संवादिते भवति ।

पत्तरानुमन्वयमन्वं व्याख्येते—

रोहितेनोति । यजमानवद्यागसाधनत्वात्पत्ते यजमानत्वोपचरः ।

परिविविषोकानुमन्वयमन्वं व्याख्येते—

वि ते मुञ्चामिति । ते रथना विमुञ्चामित्याग्निमुद्दिश्यामित्यानाद्यमग्रोर्व-
पोकः ।

चांपुत्राकानुमन्वयमन्वं व्याख्येते—

विष्णोरिति । यजस्य फलव्याप्तया विष्णुत्पूर्व । अन्वतः सपाचिकाते ।

८४० १५५] कृष्णजुवंदीयत्तिरीयसंहिता। ७५५

(शोकाहृत्यनुमन्त्रणमन्वयास्यानम्)

पथमस्य संयागस्यानुमन्त्रणमन्वं व्याचहे—

सोमस्येति । गर्मीदेष्ये रेतोधारणं सोमस्यानुश्राहाद्वविति । ततः सोमो रेतोधाः ।

हितीयपत्नीसंयाजानुमन्त्रणमन्वं व्याचहे—

त्वप्नुरिति । अन्यत्र “ यावच्छो ” वै रेतसः सिफस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति ॥ इत्याम्नानान्मनुष्यगवाधिपशुनां स्तीपुरुषविश्वात्मकानां रूपं त्वष्टा करोति ।

तृतीयचतुर्थपत्नीसंयाजयोरेकीकरेणानुमन्त्रणमन्वं व्याचहे—देवानामिति ।

वेदाभिषंकनमन्वं व्याचहे—

वेदोऽसीति । विनं पूर्वलब्धं धनं, वेदाभितः परं लब्धव्यं, तदुभवमसुरसंचन्त्र्य यद् कापि निक्षिप्तं, तदुभवं देवाः कदाचिद्देवेन भूमि समृजन्तोऽलभन्त । ततो विद्यते विचरनेनेति व्युत्पत्त्या वेदव्यं निष्पत्तम् ।

विचरते—

यद्वद्वातृष्ठेति । वैरिणः संवत्त्वं यद्वृग्नहेतवादिर्कृ यजमानो ब्रह्मसिद्धत्यभिष्यायेत्तस्य संवेद्य नामधेयं मन्त्रमध्ये गृहीत्वा विदेष्येत्पदे पठेत् ।

एतस्य मन्त्रस्यान्त्यभागे सहस्रिण्यिति पदस्योऽस्यारणं यशंसति—शूतवन्तमिति ।

मन्त्रार्थवेदनं प्रशंसति—

आऽस्येति । प्रजायां संवत्ती सर्ववः पुरोऽन्नसंमुद्दो जायते ॥

इति श्रीमत्तायणाचार्यविरचिते भागवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णजुवं-

द्वायतैचिरीयत्तंहितामाव्ये पथमकाण्डे सप्तमप्रशाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाण्डे सप्तमप्रशाठके पश्चोऽनुवाकः)

धृष्टो वै रिक्ष्यमानां यज्ञोऽनु रिक्ष्यते यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजा धृत्वामाप्यायमानां यज्ञोऽन्या प्यायते यज्ञं यजमानः यजमानं प्रजा आ प्यायतो धृत्वा तेनेत्यह

एवमेवाऽप्याययति तामाप्यायमानो यज्ञोऽन्वा प्यायते
 यज्ञं यज्ञमानो यज्ञमानं प्रज्ञाः प्रजापतेविभाज्ञाय लोकस्त-
 स्मित्यस्त्वा इधामि सह यज्ञमानेनेति (१) आहायं वै
 प्रजापतेविभाज्ञाय लोकस्तस्मित्यनेते इधाति सह यज्ञमानेन
 रिच्छत इव वा एतद्यज्ञेते यज्ञमानभागं प्राश्नात्यात्मानमेव
 प्रीणात्येतावान्वे यज्ञो यावान्यज्ञमानभागो यज्ञो यज्ञमानो
 यज्ञमानभागं प्राश्नाति यज्ञ एव यज्ञं प्रति आप्यत्येतद्वै स-
 यवस्तु सोदकं यद्वाहिंश्चाऽप्यत्येतद् (२) यज्ञमानस्याऽप्य-
 यतनं यद्वेदिर्यत्पूर्णपात्रमन्तर्वेदि निनयति स्व एवाऽप्यतने
 सूशवस्तु सोदकं कुरुते सदृसि सन्मे भूया इत्याहाऽप्यो वै
 यज्ञ आपोऽमृतं यज्ञमेवामृतमात्मन्त्वे सर्वाणि वै सूतानि
 व्रतमृष्ट्यन्तमनुष्ठ यन्ति प्राच्यर्थी विश्व देवा कृत्यिजो मार्ज-
 यन्तामित्यहैष वै दर्शपूर्णमासयोरवभूयः (३) यान्येवैमं
 सूतानि व्रतमृष्ट्यन्तमनुष्ठयन्ति तेरेव सहावंभूयमवैति विष्णु-
 मुखावै देवाश्चल्दोभिरिमाङ्गोकाननपजप्तयमभ्यन्तयन्त्यहिष्णु-
 कमान्कर्ते विष्णुरेव सूत्या यज्ञमानश्चल्दोभिरिमाङ्गोका-
 ननपजप्तयमभिं जयति विष्णोः कमोऽस्यभिमानिहेत्याह
 गायत्री वै पूर्थिवी त्रैस्तुभमन्तरिक्षं जागती योरानुष्टुभीदिश-
 इहन्दोभिरेवेमाङ्गोकान्ययोपविभि जयति ॥ ४ ॥

(यज्ञमानेति चैतद्वमूर्धो विश्वः सप्त च) ।

इति छृण्यजुर्वेदीयतैनिरीयमेहितायां प्रथमाष्टके
 सप्तमप्रथमाष्टके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(आप्यायनादिमन्त्रव्याख्यानम्)

(अथ यथमकाण्डे समयपाठके पैश्चोऽनुचाकः) ।

नतुर्थे शेषाहुत्यभुवन्त्वात्मन्त्रा व्याख्यावातः । पञ्चमे त्वाप्यायनादिमन्त्रा व्याख्यायन्ते । वत्ताऽप्यायनमन्त्रं व्याख्यातुमन्त्रव्यवधिरेकाभ्यां प्रस्तौति—

स्तुवां वा इति । स्तुवायां रिकायां यज्ञस्यासंपूर्त्यां यजमानस्य फलाभावात्तदीयजाया अभाध्यमाव इति व्यतिरेकः । एवमन्वये योग्यम् ।

मन्त्रं व्याख्ये—आ प्रायतामिति ।

यजमानमागमा शनमन्त्रं व्याख्ये—

प्रजापतेरिति । विशेषेण कर्मभूमित्वेन मार्तिरिति विमानं भूलोकः । एवं यजमानमागमम् ।

यजमानस्य रिकीकरणनिवारणेन भागपाशनं यशस्ति—

रिच्यत इति । यजत इति यत्, एतेन पुरोद्धशाल्यसुनाय्यद्वयं होमे पञ्चानामा रिक इष भवति । भागपाशनेन तु पीतस्तं क्षेत्रं जहाति ।

यज्ञप्रतिष्ठाहेतुवेनापि तदेव यशस्ति—

एतावानिति । यजमानस्य भागो यावानस्ति एवावानेवेह लोके यजमानस्त्वयोऽप्युक्तो यज्ञोऽवशिष्टस्य देवैक्षत्यिमित्वं भक्ष्यमाणत्वात् । स्वयं च यज्ञस्याभित्वेन यज्ञात्मकः । वथा तति यज्ञानेन भागे प्राशिते यज्ञ एव यज्ञः पतिष्ठापितो भवति ।

पूर्णपात्रस्य निनयनं विधातुं प्रस्तौति—

एतद्वा इति । वेदेहीविर्द्धरमेन यजमानस्थानत्वम् । एतच स्थानं च हिष्ठास्तीर्णवासनीचिन्तुणोपेक्षा त्रिविद्याप्राप्तं तु उक्तेऽपि ।

विधेः—

शत्पूर्णपात्रविति । × शत्पूर्णं तृणामूर्तिः ॥ × मुद्रकमूर्तिः च तु दोते ।

निनयमपत्रं व्याख्ये—

सद्गमीति । अपां यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वं भीवनहेतुवाचामूतत्वं, तत्प्रादणाभिलक्ष्य नन्म भूया इत्युक्ते सति यज्ञत्वममूर्दं स्वर्त्तिरन्तरायति ।

* अर्थं भावप्रवालनिक्षेपो बोधः । + ल. गुप्तकट्टिप्रणायां समुद्दृग्मिति ते ।

मुत्तेष्वन्तरं चयत्वहे—

सर्वांगीति । यो पञ्चानो वङ्गवत्सुविति तमनु देवधिकादिनि तदोषि मूलानि
तत्र शारवनेन । अतो देवधिकादिमार्जनमविपादकेनानेन पञ्चेण तैः स्त्रीमूर्ति
सहवापत्रं शान्तीति ।

विष्णुक्रमान्विक्षे—

विष्णुमूला हति । देवाः पूर्वं स्त्रीमूर्तिम् मुख्यं कृत्वा तदन्तेऽधिषानि-
देहैः ताहिता अन्येत्तरुं पथा न शक्षते तथा लोकानश्चयन् । अतो पञ्च-
आनो देवधिकादिमन्त्रेण वृत्तं बत्तं विष्णुरेव मूर्तिष्वसिंहानामित्यपि ।

दत्तयान्वयाच्याच्ये—

विष्णोः कर्म हति । मात्रवादिष्टुन्दोदेवाना शृणिष्ठारित्वेनस्तापित्वेन
त्वैः नह लोकाना व्येत्तु तदक्षयाः कर्त्तव्ये गायत्रेण छन्दसेवादि विक्षिपित्य-
विपाप्तः ॥

इति भीमतसायणाचार्यविरचिते अध्यात्मिये वेदार्थप्रकाशो लक्षणमनुरूपं-
विष्णवैतिरीयस्तहितवाक्ये विष्णुक्रमाण्डे लक्षणप्रपादके
पूजापोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ विष्णुक्रमाण्डके संस्कृतप्राप्तिके एवोऽनुवाकः) :

अग्न्यं मुवः मुवरग्न्येत्याह मुवर्ग्न्येव लोकवेति अंह-
स्त्रेत्याग्निस्त्रेत्यनेत्यस्त्रेत्यते भास्त्र त्वृत्वित्याह व्यया-
यवुरेवतत्पूर्वसि अद्वां रद्मीनामायुधां अस्यायुर्मेधेहीत्या-
हाऽप्यशिष्येवैतामा इत्यस्त्रे प्रवा एषोऽस्माक्षुद्रोकान्त्यवत्ते-
यः (१) विष्णुक्रमान्कमते मुवर्ग्न्यं हि लोकार्थं विष्णु-
क्रमाः कम्यन्ते वस्त्रादिनो वदन्ति स त्वे विष्णुक्रमान्कमेत-
य इमोऽलोकान्त्रात्यस्य संविद्यं पुनरिमं लोकं प्रत्यवरोहे-
वित्येव वा अस्य लोकस्य प्रत्यवरोहो च वाहेऽमहम्मुं ज्ञानृ-
कम्यन्तो दिग्योऽस्य दिव इतीमानेव लोकान्त्रात्यस्य

(उपस्थितिसमाप्तयास्यानस्)

तं विद्यु पुनास्म लोकं प्रलयवर्तो हति सम (३) व्योऽनिष्ट-
भूकमित्याहास्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठत्यैन्द्रीम् वृत्तिर्गत
इत्याहासो वा आदित्यः इन्द्रस्तस्यैवाऽऽवृत्तम् एव पर्यावर्तते
दक्षिणां पर्यावर्तते स्वमेव कीर्त्यमनु पर्यावर्तते तस्माद्यक्षिण-
गोऽर्थं आत्मनोः कीर्त्यक्षिणोऽथो आदित्यस्यैवाऽऽवृत्तम्
पर्यावर्तते समहं प्रजया सं मया प्रजेत्याहाऽप्यशिष्ट (३)
एवंतरामत शास्ते समिञ्चेऽथो मे विविहा समेवाः के अते
दीयासमित्याह पर्यावर्तते वृत्तिर्गत्याप्यतो वर्तियान्धूयासमि-
त्याहाऽप्यशिष्टमेवामा शास्ते प्रदृष्टे गाहिपत्यस्यानो मिथ-
मिव चर्यत आग्निपत्यमानीभ्य गाहिपत्यमुखं तिष्ठते पुनात्ये-
वामिं पुनीत आत्मानं द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यां अद्यै गृहपते इत्याहं
(४) यथायजुरेत्यैताऽठातश्च हिष्ठा इत्योह शतं त्वा हेमन्ता-
निनिधिष्ठिति वावेतदोहः पुत्रसंप नामः गृहात्यजात्यवेदी-
करोति वामाशिष्टमा शास्ते वन्तव्ये ज्योतिष्ठतीमिति इत्या-
पस्य पुत्रोऽजातः स्यात्येजस्यैवास्य वल्लवर्चसी पुत्रोः
जायते तावाद्विष्टमा शास्तेऽमुखे ज्योतिष्ठतीमिति इत्यापस्य
पुत्रः (५) जातः स्यात्येजे एवास्तिष्ठतावर्चसी द्वाजाति वो
वै यज्ञं प्रयुज्य न विमुचत्यप्रतिष्ठानो वै स भवति कामस्तो
युनक्ति स त्वा वि मुञ्चत्यित्याह प्रजापौतिवें कः प्रजापौतिवें
येनै मुनक्ति प्रजापौतिना वि मुञ्चति प्रतिष्ठित्यां ईश्वरं वै
ब्रह्मविश्वां प्रदहोऽप्येवतपते ब्रह्मविश्वां प्रतिष्ठित्याह ब्रह्मेव
(६) विमुञ्जते शान्त्या अप्रदाहाय एवास्य वल्लवर्चसी
न नि दत्तते पुनर्योँ वै यज्ञहृषे पुनरालम्भं विद्वान्यजते तजामि

नि वर्तेते यज्ञो च भूव स आ च भूवेत्याहुष वै यज्ञस्य पुनरालम्भस्तेनैवैतं पुनरा लभते इन्द्रवरुद्धा वा एतस्य विराज्य आहिताश्चिः सञ्चासभः पश्चावः रथलु वै ज्ञात्यगस्य समेष्टा प्राकुत्कर्म्य वृश्चाद्वौमात्रं अम्भेऽविमात्रं अन्यदी यज्ञ इत्यवसारं कुर्ये प्र सहस्रं पश्चात्प्रोत्याऽस्य प्रजायो वाजी जोयते (७) ॥

(प: समाधिं पृहृत इत्याहानुभै व्योतिष्ठतीति शूषाद्यस्य पुनो वत्येव रथलु वै चतुर्दिव्याविष्य) ।

इति कृष्णरच्युदेदीयतेन्तरीयसंहितायां प्रथमाङ्के सप्तमपाठके पश्चोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पठमकाण्डे सप्तमपाठके पश्चोऽनुवाकः) ।

आप्यायनादिमन्त्राः पञ्चने व्याख्याताः । उपस्थानादिमन्त्राः एष व्याख्यायन्ते । दक्षाऽप्यहवनीयोपस्थानमन्त्रस्य पूर्वमात्रं व्याच्छेत्—

अग्रन्येति । दिरुक्तथाऽप्यरस्य प्रतीयोः सर्वेषां प्राप्नोत्येव ।
वस्त्रधारं व्याच्छेत्—

संहशा इति । अस्मिन्युजापि त्वं पश्चाद्दद्यनात्पत्तश विच्छिन्नो या भूव-
मिति यत्पत्तीयत एतद्यज्ञरनविकर्म्य सर्वेव प्राप्त्येव ।

आदित्योपस्थानमन्त्रं व्याच्छेत्—

मुधूरसमिति । आसुरं येहीत्यनेनाऽशीः पर्तीयो ।

इदमहमित्यादिके वैरिनिःशारणमन्त्रे व्याख्यातुं प्रस्तौति—

प्र चा इति । विष्णुकपाणां स्वर्गार्थत्वाद्विष्णुकपैरस्ताण्डोकात्मच्युतिमेवति ।
उपस्थाः पच्युतेः परिहारोपायं कल्पवादिनः परस्परमेवमाहुः—यो यजमानो वैरिनिः
पश्चिमोक्तस्तेन संपादितान्वैरिनिःसारणेन लक्ष्या विष्णुकपीः स्वर्गार्थोहणादूर्ध्वं
पुनरिमं पश्चिमद्वौकं प्रत्यवरोहेत् एव यजमानो विष्णुकपेत् चतुर इति ।

मन्त्रं व्याच्छेत्—

(उपस्थानादिमन्त्रव्याख्यानम्)

एष चा इति । इदमहमित्यादिमन्त्रमाहेति यदेव एव पाठोऽस्य भूलोकरेष
संबन्धी प्रत्यवरीहः ।

आत्माभिपर्यानमन्त्रे व्याचहे—

सं ज्योतिषेति । एतद्वेकपापेकेन(ग) ज्योतिषा संगतोऽहमित्येवं वन्ने
पशीयमानत्वात् ।

पदक्षिणाकृतिमन्त्रे व्याचहे—

ऐन्द्रीमिति । परमैश्वर्योभादादित्यस्येन्द्रत्वम् ।

पदक्षिणावृत्ति विधने—

दक्षिणेति । दक्षिणा पादक्षिणेन । दक्षिणाभाग्यवस्थाप्य वायभाग्यस्य ५-
रिक्षामणादप्रादक्षिण्यम् । पुरुषस्य दक्षिणाभागे सामृद्ध्यातिशयसद्वावाच्चेवानु-
सुरयाऽऽवृत्तिः कृता भवति । यस्यादक्षिणाभागे वीर्यं शुतेरमिषेवं तस्माद्वेकेऽु
संवेदु व्यापारेषु दक्षिणहस्तस्यैव वीर्यंतिशय उत्तम्यते । किंच, आदित्यो
मेहुं प्रक्षिणी करोति तदप्यत्रानुसूतं भवति ।

विषयेषाऽऽवृत्तिमन्त्रे व्याचहे—

समहमिति । स्वयं वथा यजादिना संभच्छते वथा यजादिरपि स्नेन
संमाच्छत इत्येवत्वुभव्ये द्वितीयावृत्या प्राप्यते ।

समिदाधानमन्त्रे स्पष्टार्थेन व्याचहे—समिद्ध इति ।

जाहवनीयोपस्थानमन्त्रे व्याचहे—

वसुमानिति । वसीयानतिशयेनै धनवान् ।

विधने—

यहु चा इति । गाहैपत्योऽनुरूपं धार्यते । वथा सरिं एतत्संनिधौ बहुविषजन्मु-
पौत्रकं संभव्यते । अतो यजमानेन माहैपत्यस्य समीपे पापमिश्रित्वं हीमादि-
कर्णीमुठीयते ।

ततोऽग्न आयुर्धीरथाद्याभ्याप्तिप्रवपानदेवैकाम्बा शुद्धिहेतुभ्वासृगम्यापम्बुपस्थाने
वदेः स्वस्थं च शुद्धिर्भवति ।

अन्यमपि गाहैपत्येष्यस्थानमन्त्रे व्याचहे—

अग्ने शूहपत इति । तदिदं मन्त्रजात्सं श्पष्टार्थं पूर्वप्रपाठके व्याख्यातं
न । तत्र नाप शूहाचीति विधिः ।

१. स. "रिक्षमणं श्रद्" । २. स. "ति तस्मिन्ज्ञौ च" । ३. स. "पतः हं" ।

४. स. "वताका" ।

४५७ श्रीमद्भागवतमर्यादिसचितमात्मसमेता— [१५४५का०]—
(उपस्थानादिमन्त्रम् वा हवाग्रह)

तद्वाहको पकारनिवेदमाहाऽपेष्टमः—

“ तन्त्रव इत्यात्मस्यामुभ्या हति आत्मस्य ” हति ।

अग्रादस्य त्रुतस्य विशेषनामाभावात्मनं इत्येतदेव तात्पर्यमामः मृहीयम् ।
लालिका त्रुतस्य त्रिमुखा हत्येततः विशेषनामनिर्देशो विवक्षयेते ।

यज्ञविद्योक्तमन्वे व्याचहे—यो वै यज्ञमिति ।

यज्ञविद्यानमन्वे व्याचहे—

ईश्वरं वा हति । यद्वत् शृहीतं सञ्ज विसुटं तद्वत् पदहो वज्राने
पदमधुषीथरं सपर्यम् । अस्मि वतपत् इत्यादिमन्त्रवाठ एक वज्रविद्यांश्च । तेन शीतं
तत्त्वं न दृहति ।

पुनरात्ममन्वे व्याचहे—प्रस्तोति—

प्रस्तोतिः । पराहृष्टोप विशुलः एक त्रुभिं निर्वतेते, पुनरात्ममन्वयादिते
वज्रानां शक्तिं तु पुनर्विवरतेत्, पुनरात्मसावनुतिक्षेप्त्वर्यात् ।

मन्त्रे व्याचहे—

यह हति । एव वै मन्त्रवाठ एव ।

मीक्षीवध्ये विशुलु प्रस्तोति—

अनवरुद्धा हति । यो यज्ञवानं आहिनाशिरपि सन्तमारहिणी भेषत्,
एतस्य यज्ञमात्मस्य विराहृविशेषं राजवाना त्वीचित्तहमां कदाचिप्यनदरुच्छाऽ-
स्वाधीना भवति । यागकाले समाहीनस्य लोकिष्यवहारकालेऽपि सभा न संप्रवे-
दित्यर्थः । नाव राश इवामात्यस्त्रमट्टियो सभा बाहुणस्याचिताः, किं वाहि
यज्ञनिष्ठाद्वाका द्विषादभ्यनुष्पाद्य एषाचोऽस्य सभा ।

मन्त्रे विधते—

इष्टवा प्रार्थिति । भूषभिन्द्यापशंकार्थिति देयाकरणैरुक्तत्वाद्यानिष्ठिते
किं वसुप्रस्त्रयो चाहृत्यवाची । अतः सहस्राविशुका । इदाकान्दजावप्रनिति
मन्त्रेऽविवानादस्य प्रवायामवतः पुत्रस्योत्पतिशुका ॥

हति भीमसायणाचार्यविविते प्राप्तविष्ये देवार्थकादो लग्नेष्वजुर्वेदीय—

त्रिनिर्विमाहितावाप्यिदं प्रथमकाण्डे सप्तमवाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(वाज्रेयोपयुक्तरथविश्वमन्त्रभिप्रान्तम्)

(अथ प्रथमाङ्कके सप्तमप्रणाटके सप्तमोऽनुवाकः) ।

देवं सवितः प्र सुव यज्ञं प्र सुव यज्ञपतिं भगाय दिव्यो
गन्धवर्दः । केतपूः केतं न पुतातु वाचस्पतिर्वाचमय स्वदाति
तः । इन्द्रस्य वज्रोऽसि वाज्रेऽस्त्वयशास्यं कुञ्ज वैश्यात् ।
वाज्रेऽस्य तु भूत्वा भातरे भव्यामवित्ति लाभ वर्चता करमहे ।
व्यस्यामिद्ये विश्वं भूत्वा भव्यामविवेश वर्षाणि नोऽवैः भौमिता भर्त्
साविष्ट् । अन्तु (१) अन्तरसूतमध्यम् भेषजमपात्रुत प्रशा-
स्तिष्वद्वा भवथ वाजिनः । वायुवर्त्वा भनुवर्त्वा त्वा गन्धवर्दः
सप्तविद्वशति । ते अत्र अश्रवमायुज्ञन्ते अस्मिद्वज्वमाद्युः ।
अतीत तपादस्यहेमन्य ऋषिः कल्कुत्तमप्रत्यतिरित्तिस्तम्भलेनम्य
व्याप्ते सेवृ । विष्णोः कमोऽसि विष्णोः कर्मलमासि विष्णो-
र्विकान्तमस्यवृक्षकी न्यवहकावभितो रथं ची घ्वान्तं वाताम-
मनुं संवरन्ती द्युरेहेतिरिन्द्रियावात्यत्त्वी ने नोऽप्तयः प्राप्तयः
व्याप्तयन्तु (२) ॥

(अन्तु त्यहौं पञ्चदश च) ।

इति कृष्णशुद्धेदीयतैचिरीयसंहितायाः प्रथमाङ्कके
सप्तमप्रणाटके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमप्रणाटके सप्तमोऽनुवाकः) ।

इत्यं वदस्युवाकेनु दार्ढीक्यात्मानवाहण केषो वर्णितः । अथ देवतानितः
प्र सुवत्यादितु वदतु राजप्रेयविषया आभृत्यमत्वा उपमन्ते । वायुविष्यमहा-
मेऽनुवाके स्थविक्या भन्तः कर्मन्ते । तेऽर्ह वाचप्रेष्यमन्ताणां उपमन्ते भास-
णमध्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रणाटके द्वितीयमारम्य मवमन्तेष्टव्यनुवाकेष्टव्य-
तम् । दत्र वाजप्रेयविचर्महविचिः पशुविदिष्ठाऽद्येनु विष्वनुवाकेनु कर्मेण्ठ-
मन्ताः अनयोर्वाजप्रेयविषययोर्वाजासाणयोरत्यन्तविष्वलुष्टदेशवर्णितेन तुष्टिर्ता-

निष्पादावाच्छ्रुतेनुमां पतिवृत्तिसौकर्यार्थं पूर्वोक्तव्यार्थिकसौषिककाण्डवद्वालगेन
सहैव यत्वा स्वास्थ्यायने ।

तस्य च बालशस्य पथमानुवाके वाजपेयं विशद्वं पस्तीति—

“ देवा वै यथादर्थी यज्ञानाहरन्तः । योऽग्निष्ठोम् । य उक्त्यप् । योऽग्निः-
रात्रप् । वे सहैव सर्वं वाजपेयप्रस्त॑पन् । ते । अन्योऽयस्मै नाविडन्त । अहमनेन
यजा हनि । देवाङ्गुष्ठप् । आजिनस्य धातुमेवि (१) । वस्तिम्नाजिमधारन् ।
ते बृहस्पतिहृष्टयत् । देनायजत । स स्वारात्ममगच्छत् । तदिन्द्रोऽग्नवीत् ।
मामनेन याजन्तेति । तेनेन्द्रप्रयाजयत् । तोऽर्हं देवानां पर्येत् । अगच्छत्त्वा-
रात्रप् । अविभूत्वास्मै उपैष्टुयाप (२) ” [शा० का० १ प० ३ अ०
२] हनि ।

देवानां पथ्ये कथिदप्रिष्ठोमं ददर्श । अन्य उक्त्यपरोऽग्निरात्रप् । वे च
स्वस्वदर्शनमनिकम्य तान्यज्ञानाहरन्तानुषितवन्तः । वे देवाः सर्वं सहैव वाज-
पेयं इष्टवाऽहयेव पथमनेन वाजपेयेन यजा हस्तेवं विवदमानाः परस्परं पथमा-
नुष्टुपूत्वलक्षणाय उपैष्टुयाय नाविडन्त उपैष्टवं नाङ्गी चकुः । तत एवं सप्तये
चकुरस्माकं पद्य आजि धामनेन यः कथिजायति स एव लोक्तोऽस्तिविदि ।
आजिधावनप्रदेशस्यावधिभूविशेषः । एवं सप्तये कुत्ता तत्त्वम्भाऽप्येष्यविषये
विजयापाऽग्निमदावत् । तत तं वाजपेयं पति पावन्युहस्पतिहृष्टवेणाजयत् ।
इतरेभ्यः पथमवर्धं पस्तश्च । ततः प्रथमं स एव तेन वाजपेयेनेष्ट्वा स्वारात्र्य-
मध्यारात्मक्यरूपं भाहारात्र्यमध्यच्छत् । तद इन्द्रस्तु बृहस्पतिं संपाद्य तेन वाज-
पेयेनेष्ट्वा देवानां पथ्ये उपैष्टुप्रयमदारत्म्येष्य स्वर्गविषयलक्षणं स्वारात्र्यं चरण-
पद्यत् । अस्येन्द्रस्वं उपैष्टुयामितरे सर्वे देवा मासक्यं परिपञ्चाङ्गी चकुः ।

स्वारात्र्यादिकामिनो वाजपेयं विधेने—

“ य एवं विहान्याजपेयेन पञ्चते । गच्छति स्वारात्र्यप् । अश्च तुमानां
पर्येति । तिहन्तोऽस्मै उपैष्टुयाय ” [शा० का० १ प० ३ अ० २] हनि ।

अधिकारविशेषविधिमुच्चयति ।

“ स वा एव बालशस्य च रात्र्यस्य च यज्ञः ॥ [शा० का० १
प० ३ अ० २] हनि ।

पृष्ठा० ७ अनु० ५] कृष्णयजुवदीयतैचिरीयसंहिता।

७४५

(वाजपेयोपशुकरथविषयमन्त्राभिधानम्)

सु मृहस्पनिनाऽनुष्ठितः । एष इन्द्रेणानुष्ठितः । देवानां पञ्चे बृहस्पतिर्वालण-
जात्यभिमानी, इन्द्रः क्षवियजात्यमिमानी, ताम्यमेवानुष्ठितव्यामनुष्ठेष्वपि
प्राक्षणराजन्ययोरेवात्राधिकारो न तु वैश्यस्य । अत एवाऽऽस्तम्ब आह—
“ दारदि वाजपेयेन धेवत वालणो राजन्यो वर्द्धिकामः ” इति ।

नामनिर्वचनं दर्शयति—

“ तं वा एते वाजपेय इत्याहुः । वाजप्यो वा एषः । वाज॒ हेतेन देवा
ऐप्सन् ” [ब्रा० का० १ म० ३ अ० २] इति ।

वाजो देवाच्चरतः सोमः वेयो मस्मिन्यागे सु वाजपेय इत्येकं निर्वचनम् ।
यस्मदेतेन यज्ञेन देवा वाजे कलरुपमन्त्रान्तुमैच्छ्रुतस्मादन्तरुपो वाजः पैयः
प्राप्यो येन सु वाजपेय इत्यपरं निर्वचनम् ।

सोमस्यैतद्यामसाधनत्वात्तद्भेदेन यागं तद्वेदने च स्तौति—

“ सोमो वै वाजपेयः । यो वै सोमं वाजपेयेवेद (३) वाजपेवैर्ण पीत्वा
मवदि । आऽस्य वाजी जायदे ” [ब्रा० का० १ म० ३ अ० २] इति ।
एते वाजपेयगते सोमम् ।

कलभूताजामेद्योपचारेण स्तौति—

“ अनं वै वाजपेयः । य एवं वेद । अस्यत्म । आऽस्याजादे जायदे ”
[ब्रा० का० १ म० ३ अ० २] इति ।

यागपतिपादकवेदाभेदोपचारेण स्तौति—

“ ब्रह्म वै वाजपेयः । य एवं वेद । अति जलणाऽन्तम् । आऽस्य ब्रह्मा
जायदे (४) ” [ब्रा० का० १ म० ३ अ० २] इति ।

ब्रह्मणा वेदाध्यापनसंशादित्या मुहूर्दक्षिणयेत्यर्थः । ब्रह्मा वेदाध्यापकः ।

मन्त्रोच्चारणसाधनभूवद्यग्मेद्योपचारेण स्तौति—

“ वाऽप्ये वाजस्य प्रसवः । य एवं वेद । करोति वाचा वीर्यम् । ऐने वाचा
मच्छवि । अपिवर्ती वाचं वदति ” [ब्रा० का० १ म० ३ अ० २] इति ।

देव सवितः प्र सुवेत्यादिष्वन्तरुपा वागेन वाजस्य वाजपेयस्य प्रसव उत्प-
त्तिहेतुः । य एतदेविता स तया समाचाँ पद्मित्यरुपया वाचा वीर्यमतिशयं
करोति । समागतवद्य विद्वत्तत्त्वः स्तुतिरुपया वाचा मुक एवमागच्छति बहुधा
मृशंसतीत्यर्थः । पुनरपि वाजपेयवाक्ये भौव्यामि वदर्थे शास्याम्पनुष्ठास्यामीत्ये-
त्वाद्यात् पुनरस्तीत्यपिशब्दोपेतां वाचं सर्वदा वदति शब्दादुभेदतीत्यर्थः ।

४४६ श्रीमत्साधाराचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१८४५ काण्डे—
(खाजगेहोपन्नुकरथविवरमन्तजाभिधानम्)

एकादशानुवाक्यतानामुचितिभवाणां पाठं विधातुं प्रस्तौति—

“ पञ्चावतिर्देवेष्यो यज्ञान्वयादिशत् । स आत्मन्त्राजपैषमधत् । तं देवा अनु-
कृ । एष वाच यज्ञः । यद्यत्तेषः (५) अप्येव नोऽवास्तिवति । तेभ्य एता
उपिजतीः पायच्छत् ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० २] इति ।

पञ्चावतिर्देवेष्यो देवेष्योश्चिदोमादीन्यज्ञानिभवत्य दत्त्वा वाचपैषं स्वस्तिवेव
स्थापितवात् । देवाभ्य वाचपैष एव मुख्यो यज्ञोऽस्माकमप्यथ भागोऽस्तिवत्य-
नुकृ, स च तेभ्य उपिजतिभवाण्यायच्छत् ।

विधते—

“ ता वा एता उपिजतयो व्याख्यापापते यज्ञस्य सर्वत्वाप्त । देवतानामनिभौ-
भाष्य ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० २] इति ।

व्याख्यापापते व्याख्यापेयरन्पठनीया इत्यर्थः । तत्पाठेन यज्ञस्य सर्वत्वमैकत्वं
मन्तवति । देवताभ्य भाग्युक्ता भवन्ति । तेषु मन्त्रेष्वधिरप्तिनौ विष्णुः सौभ इत्येवं
तत्त्वज्ञायमात्रो देवता आज्ञाताः । अप्य विधिरापस्तम्भेन स्पष्टं दर्शितः—“ अप्ति-
रेकाक्षरेणैति धावत्सूचितीर्थजामाने वाचयति ” इति । उपिजतिभवाणां रथधा-
वनकाले पठनीयत्वाद्वापनविधिस्वीकृत्वा व्याख्ये विधिराक्षरध्यः ।

अस्य च विष्णुत्वर्वस्य प्रसङ्गेन इत्यस्य तुरुपाथेतेन कलुपकरणादुक्तहृष्ये
क्षिचित्पतिग्रहनिषेषं विधित्वः प्रस्तौति—

“ देवा वै शस्त्राभास्य च शमलमपाश्चन् । यद्वल्लापः शमलमासीत् । सा
गाथा नारात्मस्यमवत् । यद्वल्लाप । सा तुरा (६) ॥ [ब्रा० का० १
प० ३ अ० २] इति ।

त्रिलोको वेष्यस्य शमलं विजितमायमवाप्ननीतवन्महः । नराणां राजामात्या-
दीनामा सपन्वात्पश्चात्सं वराशेस्तद्विषया गीर्वाराशीसी ।

प्रतिग्रहनिषेषं विधते—

“ वस्त्र द्वायवत्थ भृत्येव च च प्रतिगृह्णत् । वस्त्रतिगृहीयात् । शमलं प्रति-
गृहीयात् ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० २] इति ।

यस्याद्वैकिक्यनुध्यविषयगाननुरे प्रत्यक्षे वस्त्राचाहशगाननरस्य तुरामानम-
क्षस्य च घने च प्रतिगृहीयात् ।

प्रकारान्तरेण वाचपैषं प्रशंसति—

(बाजपेयोग्युक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

“ सर्वा या एतस्य वाचोऽवरुद्धाः । पो वाजपेययाजी । या पृथिव्यां याऽप्ती या रथ्यते । याऽन्तरिक्षे या वायो या वामदेव्ये । या दिवि याऽग्निते या पृहति । याऽप्सु ष्टौपदीपु या वनस्पतिषु ” [बा० का० ३ प० ३ अ० २] इति ।

पृथिव्यन्तरिक्षमुख्यं यहोक्तवर्यं तदभिमानिदेवतावर्यं रथ्यतरदामदेव्यमुहूर्मुक्तोक्तमित्यादिविषयम् यत्तामन्त्रयमयोषधिवनस्पदिरुपं यद्यामोषयुक्तद्रव्यमयं तस्य सर्वस्य संविद्यन्त्यो मा वाचस्ताः सर्वा एतस्य वाजपेययाजिनोऽप्यरुद्धाः सर्वाः । तथा सामसंबन्धिन्यो वाचस्तदाभ्यभूता क्रच एव । पृथिव्यै त्वाम्नदिरिक्षाय त्वा दिवे त्वेत्येते यूपशोक्षणमन्त्राः । पृथिव्यादिविषया वाचः । अग्न आप्युपीत्यादिरामेयातिमासमन्त्रोऽभिविषया वाक् । आ वायो भूवेदि ग्रहान्तरमन्त्रो वायुविषया वाक् । तुरीयाऽऽदित्यं सर्वन् त इन्द्रियमित्यादिग्रहान्तरमन्त्रं आदित्यविषया वाक् । आव उद्दन्तिवस्यादिरज्विषया वाक् । ओषधे वापस्तेनाधिविषया वाक् । सूरस्था देवो वनस्पतिरित्यादिर्वनस्पतिविषया वाक् । एवं पृथिवी दीक्षेत्यादयो वहव उदाहार्याः । तदेवं सर्ववायवरोधाद्वाजपेयः प्रशस्तः ।

तामिर्या प्रशंसामुषसंहरति—

“ तस्माहाजपेययाज्यात्विजीनः । सर्वा सस्य वाचोऽवरुद्धाः (७) ”
[बा० का० ३ प० ३ अ० २] इति ।

आत्मजीनो वाजपेयं घट्टं प्रशस्तानुस्तिजोऽहंति । वाजपेयेनेष्वा परार्थेषादिविषयं चाहंति ।

इत्येषकेनामुवाकेन वाजपेयो विहितः । अथान्येनानुवाकेन ग्रहविशेषा विधीयन्ते, वत्वादिग्राहान्तिर्धातुं यस्तीति—

“ देवाै यदन्तेयैर्हैर्यजस्य नावारुप्तत । तदविग्राहैरविगृहावारुप्तत । तदविग्राहाणामृतिग्राहात्वम् ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ३] इति ।

अन्यैरैवद्वायवातिग्रहैर्यक्तं न प्राप्नुवस्तदमाप्यं फलमविग्राहात्मकैर्यहैरविशयेन गृहीत्वा स्वार्थीयं कृतवन्तः । इवरग्राहान्तिर्कम्य दुष्पापं फलं गृहत् एभिरित्यदिग्राहाः ।

विधने—

“ यदतिग्राहा गृहन्ते । यदेवान्यैर्हैर्यजस्य नावरुप्ते । तदेव तैरतिगृहावरुप्ते ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ३] इति ।

(वाजेशोपयुक्तराजिकान्तरामिधानम्)

प्रकृतिगतानामाद्यैवेन्द्रसौर्याद्यापतिद्यासाणां चोदकोदेव पावत्यतद्विधित्वब्रा-
न्निष्टुकात्माप्य संलग्नाविदेवं विधत्ते—

“ पञ्च मृत्युन्ते । पाङ्को यज्ञः । यावानेव यज्ञः । हमापत्याप्यहन्ते (१)
[ना० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

धानयः करम्य इत्यादित्तासाणोदाहरणेन यज्ञस्य पाङ्ककर्त्तव्यमनुष्टुकाद्यितम् ।

यद्यप्यावैरिन्द्राय लुहुं गृह्णत्विदेवादैरिन्द्रलिङ्गकैवल्ये तद्विहणं विदत्ते—

“ सुवै ऐन्द्रा भवन्ति । एकघैव यज्ञानान् इन्द्रियं दधति ” [ना० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

सर्वेषामिकदेवताकर्त्तव्येनैकविधेनित्यधारकत्वम् ।

प्रहान्तराणि विधत्ते—

“ सुष्ठुप्ता पात्रापत्या ग्रहा गृह्णन्ते । सप्तदशः पञ्चादतिः । पञ्चापत्रेणाद्यै ”
(ना० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

पञ्चापदेः सप्तदशत्वं यो वै सप्तदशमित्यत्रोपत्यादितम् ।

वद्यप्रभाणपत्या विद्वा इत्यादिकामृतं कुविदल्लेख्यादिकां च विषयविदेषेण
प्यवस्थितां विधत्ते—

“ एकघै गृहणाति । एकघैव यज्ञाने दीर्घे दधाति ” [ना० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

तेषु ग्रहेषु वद्यदद्यं विधत्ते—

“ सोनश्चारथं सुराश्चारथं गृहणाति । एतदै देवानां परमत्वम् । यत्तोऽपि
(२) एवम्बन्ध्याणाम् । यत्सुरा । परमेष्वास्या अच्चायेनावरमन्नाद्यमवकन्ते ”
(ना० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

पनुष्याणामधमयानीनापिति शेषः । शालिष्वादिकं परमाचं यावनालभिम-
प्यमादिकमवरम् । पद्मा परमाचंसंप्रित्यदानीमवराचंसंपातिः किमु वक्ष्यत ।
वक्ष्यत्यहपकारथाऽप्यस्तम्बेन स्पष्टीकृतः—“ ऐन्द्रमतियाहुं गृहीत्वोपायामृही-
तोर्धिति नृष्टं त्वेति । वैन्द्रामतियाहान्यृहणाति तेषां पूर्ववत्कल्पः, योद्दितिम् गृही-
त्वाद्या विद्वा लग्नयन्कर्त्तव्यापीति सप्तदश पात्रापत्यान्यृहणाति तेषां योद्दितवत्कल्पः,
कुविदल्लेख्यापरस्मिन्वरे प्रतिष्ठस्थावा सप्तदशभिरुपवानेः तुरायहान्यृहणाति ” इति ।

द्विनिधमहविदिषन्नूद्य शशंसादि—

प्रपा ० ५ अनु ० ७] कृष्णश जुवेंदीयतचिरियसंहितां । ५४६-

(वाजपेयोपदुक्तरथविक्षमन्त्रामिथानम्)

“ सोमयहान्मृहणाति । ब्रह्मणो वा एव चेतः । यत्सोमः । अस्तु एव वेजं सा देवजो यजमाने दधाति । सुरायहान्मृहणाति । अनस्य वा एतच्छयष्टम् । यत्सुरा (३) अनस्पैव वामलेन शमलं यजमानादपहन्ति ” [बा० का० १ य० ३ अ० ३] इति ।

ब्रह्मणो ब्राह्मणस्योचिर्त्वं तेजः सोमः । अत एव दद्यभावे ब्रात्यस्यमाम्नायते— “ यस्य विवा पितामहो वा स्त्रैर्ण न पिचेत्त जात्यः ” इति ।

पकारान्वरेण विविद्वर्यं प्रशंसति—

“ सोमयहाऽथ सुरायहाऽथ मृहणाति । पुमान्वै सोमः । स्त्री सुरा । तन्मिथुनप् । मिथुनमेषास्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय । जात्यमानमेव सोमग्रहैः स्मृणोति । जायाऽ सुराग्रहैः । तस्माद्ब्राजेष्यथाज्यमुष्मिणीके लियत्वं संभवति । वाजपेयामितित्वं स्य (४) ” [बा० का० १ य० ३ अ० ३] इति ।

स्पृणोति श्रीणवति । तस्माज्यायामिमानिदेवतावाः सुराग्रहैस्तोवितत्वात्स्वर्गं लोके स्वपेक्षितां रम्यादिन्निष्पत्नुभवति । वदेत्तसामर्थ्यस्य युक्तं वाजपेयेन संपादितत्वात् ।

वर्गेन्द्रयस्य पूर्वोत्तरकालविशेषं स्थानविशेषं च विधते—

“ पूर्वं सौमयहा गृहसन्ते । अपरे सुरायहाः । पुरोक्तं सोमयहान्सादयति । पथादक्षं सुरायहान् । पापवस्यस्य विधुत्यै ” [बा० का० १ य० ३ अ० ३] इति ।

पुरोक्तं शकटस्यावस्तादक्षस्य पुरः । पापं सुरायहरूरं निन्दितं कर्म, वस्यते वसुपचरं सोमग्रहरूरं पुण्यं कर्म, वयोर्पितृस्यै विमागेन धारणाय ।

व्यतिष्ठङ्कं विधते—

“ एष वै यजमानः । यत्सोमः । अनः सुरा । सोमयहाऽथ सुरायहाऽथ व्यतिष्ठति । अन्नाद्यनैवै व्यतिष्ठति (५) ” [बा० का० १ य० ३ अ० ३] इति ।

व्यतिष्ठङ्कं विधकार आपस्तमेन दर्शितः—“ व्यतिष्ठङ्कं सौमयहैः सुरायहान्मृहणाति पूर्वोत्तरपुर्मृहणाति जन्मयः यतिप्रस्थाता ” इति । व्यतिष्ठङ्कं व्यतिष्ठेत्यथः । अव्युष्णा प्रथये सोमयहे गृहीते सति प्रतिष्ठस्थाता यथये सुरामहं गृहणीयात् । ततो द्वितीये द्वितीयं, सोऽयं व्यतिष्ठङ्कः ।

अप्वर्णोरुद्द्रवणस्य विधास्यमानस्य वन्नमुखाद्य व्याचहे—

(बाजेपेण्युक्तरथविषयमन्त्रमितान्त्र)

“ संपूर्चः स्थ सु मा भद्रेण पूर्वकेत्याह । अत्यं दै भवत् । अन्नापेनैवैन शस्त्रजयि ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

हे शोभग्रहा यूर्यं संपूर्चः स्थ संपर्कदेवग्रायाः स्थ । अतो मां भद्रेण भेदसाऽधेन संपूर्क संयोगयत ।

श्रिपत्स्थातुरुद्दृढवत्तस्य विषयात्पात्रस्य करणभूतं पञ्चमुत्पादपितुं प्रस्तौदि—

“ अन्नस्य ता दृढच्छमलम् । चतुरा । वाप्तेव चतुर्वै रामलम् । पाप्यना वा एतेष्वत्त्वमलेन व्यतिष्ठति । यत्सोमग्रहाःस्थ सुराग्रहाःस्थ व्यतिष्ठति ॥ ”
[ब्रा० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

पाप्येव पापत्तमेव । लोकवेदनिषिद्धत्वात् ।

मन्त्रसुत्तात् व्याप्तेण—

“ विष्व॒ः स्थ वि पाप्यना पूर्वकेत्याह । वाप्येवैन शमलेन व्यावर्तपिति (६) वस्माद्वाजपेययाजी पूर्तो वेष्टो दक्षिणः ॥ ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

हे सुराग्रहा यूर्यं विष्व॒ः स्थ विषयादेवग्रायाः स्थ । अतो मां पाप्यना विष्व॒क विषयोजयत । वस्मात्तापन्न्यावृत्तवादयं शूद्रो वष्टु दक्षिणा दायुं च योग्यः ।

अभ्युपतिपत्त्वात्तोरुद्दृढवत्तस्य विष्वते—

“ पाकुद्ववति सोमघैः । अमुपेव तैलोक्यमित्यति । चतुर्वैसुराग्नैः । इष्वेव तैलोक्यमित्यति ॥ ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

तदेवत्तुरुद्दृढवत्तस्यापस्तम्बः स्वत्ती चकार—“ संपूर्चः स्थ सु मा भद्रेण पूर्वकेति पात्रभूतुः सोमग्रहैरुद्दृढवति, विष्व॒ः स्थ वि पा पाप्यना पूर्वकेति पत्त्व॒पातिपत्त्वत्ता सुराग्रहैराद्वनीयं न्यज्ञुः सोमग्रहैरवतिष्ठन्ते(ते) पार्वार्दीयं न्यज्ञुः सुराग्रहैः ” इति ।

पत्त्वते—

“ पविष्ठन्ति सोमघैः । यावदेव सत्त्वम् । तेन सूर्यते ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

पविष्ठन्ति पत्त्वत्तीत्यर्थः । सत्त्वमवश्यंभावि कठे तत्त्वावदस्ति तेन सूर्यात्परं वजपातः सूर्यवे प्रेर्यते । कठेन फलमुद्दिश्य सोमग्रहैरुत्तवाग्भवतीत्यर्थः ।

विष्वते—

“ वाजसूदम्पः सुराग्रहान्हरन्ति । अन्तेनैव विशः सुसूजायि ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयगत्ताभिवानम्)

वाजसूतोऽचस्यार्जितारो वैश्यः । तेभ्यः सुराश्वहौन्सोपरहितान्दधुः । तु-
रायाः चापल्लवेनानृतसदशत्रवाद्विशष्ठमजातियनृतेनैव संयोजितवान्वरति ।

दक्षिणादिकोर्चे विघ्ने—

“ हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं ददाति । मध्यस्योऽसागीति ” [आ० का० १
प० ३ अ० ३] इति ।

मधु माक्षिकम् । मध्वादिभोज्यद्रव्ययुक्ते भवानीत्यनेनाभिप्रायेण मधुपूर्वं
मुदर्णपात्रं दद्यात् ।

तदानस्य कृष्णउदानसाहित्यं विघ्ने—

“ पृकवा ललाण उपहरति । एकपैद यजमानं आपुस्वेजो ददाति (७) ”
[आ० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

कृष्णउदानसाहित्यं चाऽप्यस्तम्भो दर्शयति—“ कृष्णते कृष्णते वाजसूदभ्यः
प्रपञ्चति तानि प्रत्यादाय ललाणे ददाति वसुष्टालं च सौर्वर्णं शतमानस्य कृतम् ”
इति ।

अहविधिपनेनानुवाकेन समाप्तानुवाकान्वरेण पशूनिवातुं प्रस्तौति—

“ नस्वादिनो वक्तन्ति । नाभिष्ठोपो नोकृष्यः । न ओडशी नातिरापः । अथ
कस्माद्वाजेष्ये सर्वे यज्ञकर्तवोऽवरुप्यन्ते इति । पशुमिरिति लूषात् ” [आ०
का० १ प० ३ अ० ४] इति ।

यज्ञकर्त्तव्येनोद्देश्यात्यागरुद्दिः प्रयाजादृशः प्रत्येकमभिर्धीयन्ते । तत्समूहरूपं एव
फलसाधनात्मा कर्मविशेषः करुः । वेदवादिनो निलित्वा परस्परमेवं विचारयन्ति—
यज्ञात्मा कर्तव्यं सर्वेऽपि वाजपैयेऽन्तर्भूता इत्यस्ति परित्यजिः । तत्कथमुपपद्यते ।
तथा हि—प्रयाजादीनो दीक्षणीयादिद्वारा तत्त्वान्तर्भविष्यतिष्ठोमादीनामनन्तर्भाँ-
शात् । तेषां नस्वादिनां प्रयेष कथिद्वयिष्यनेवमुत्तरं लूषात्—अभिष्ठोपादिगते-
राम्यादिसुवनीयपशुमिः करुवोऽन्तर्भूता इति ।

पशूनिवाते—

“ आग्नेयं पशुमालभते । अभिष्ठोपमेव तेनावरुन्ते । ऐङ्ग्रामेनोक्तेयम् । ऐङ्ग्रेण
शोहशिनः स्तोवम् । सारस्वत्याभतिरापम् (१) पारक्त्या नृहतः स्तोवम् ।
एतादिनो वै यज्ञकर्तवः । तात्पशुमिरेयापरुन्ते ॥ ” [आ० का० १ प० ३
अ० ४] इति ।

आपेक्षाद्योपशिष्टोपादीनां व्यावर्तकाः पश्यतः । पौडिशिनो प्रहस्य स्तोषेण,
तेन स कलुहपलक्ष्यते । सारस्वती मेषी, सा चातिराशस्य व्यापुचिह्नेतुः ।
मारुती वशा, तथा अनुबन्धया बृहत्सामसंबन्धिं स्तोषमवरुण्ये, तेन च स्तोषेण
काशपेय उपलक्ष्यते, तस्य चाताथारणत्वात् ।

तनेवान्यशुद्धिपीन्द्रौषाथन उदाहरति—

“ आपितनं गृहीत्वा बहुशना आदाम यूपमध्येति स्वर्णस्ते यूपमुत्सूक्ष्याथ्यैनां-
न्यशानुपाकरोत्यग्रेयमैन्द्राइमैन्द्रं मारुतीं वशी सुहरदा शानापित्याक्षयामानेक-
कृतान्तारसवीभृत्याः ॥ ” इति ।

आपहस्यस्वाग्रेयपादीनां चोदकमाधानामनुवादं पत्वा मेषीपारुत्योर्विधिपुदा-
हरति—

“ वृश्चकाले वीक्कुतुपशूनुषारुत्य मारुतीं वशामुपाकरोति सारस्वतीं च
मेषीम् ॥ ” इति ।

आत्मादिपीतिहेतुत्वेन भूम्पादिलोकजयहेतुत्वेन देवाः पश्चूतिवारणहेतुत्वेन च
कलुपशून्यशंतति—

“ आत्मानमेव स्पृणोत्याभिष्ठोमेन । याणापानामुक्ष्येन । वीर्मः लोडिशिनः
स्तोषेण । वाचणविराचेण । पञ्जां बृहतः स्तोषेण । इपेषेव स्तोकमभिजयत्यग्री-
ष्टोपेन । अन्तरिक्षमुक्ष्येन (२) । सुवर्णं लोकः पौडिशिनः स्तोषेण । देव-
वानेष्य पथ आरोहत्पविराचेण । नाकृ रौहति बृहदः स्तोषेण । देव एवाऽन्नं
त्यस्थाप आशेषेन पशुना । ओजो बडमैन्द्रामेन । हित्रियमैन्द्रेवा । वाचृ च सार-
स्वत्या । उभावेव देवलोकं चाभिजयति मारुतपा वशाया ” [शा० का० १
भ० ३ अ० ४] इति ।

अथाग्निष्टेभिनेत्यपिदिवान्देवन्निष्यादका अग्नेपादिशश्चो विषक्षिताः । पशुविषेः
पशुवत्वात्, आपेषेन पशुनेत्यन्विषपर्याय(ये) विषामाच ।

विषते—

“ रुचिदश वाचापित्यानशूनात्तिभवते । सञ्जदशः पञ्जापतिः (३) पञ्जा-
पतेवाद्यै ” [शा० का० १ ष० ३ अ० ४] इति ।

तेषु पशुषु गुणदृष्टं वाक्यमेवमहनीकृत्य विषते—

“ रथामा एकरूपा भवति । एवविष हि पञ्जापतिः समृद्धै ” [शा०
का० १ ष० ३ अ० ४] इति ।

(बाजपेशोपद्युत्तरथविषयमन्नाभिष्ठानम्)

इद्युनमिकरूपत्वं नामैकविषयशुद्ध्युच्छादिभिसुकत्वम् । पञ्चापतिशब्देनावेभ-
रस्य हिरण्यगम्भीराधभिष्ठकेः प्राभवस्था विवक्षये । ६। चावस्या १८८१व
मवति । “ तम आसीचमता गृहम् ” इति श्रुतेः । जगद्गृहस्य नामात्मस्यानुल-
चेत्रेकरूपत्वम्, “ एकमेवाद्वितीयम् ” इति श्रुतेः । पश्चान्ते जगदीश्वरेण साम्ये
सुति समूचिमंवनि ।

पञ्चतिभूतेऽभीष्टोभीये पश्ची पर्यालिकरणादूर्ध्वंपापिलम्बेनाऽङ्गमस्य विहितवा-
दत्तापि चोदकपरम्परया तत्पात्रां सहस्राऽङ्गम्भानं निषेषति—

“ दान्वर्येश्चिरुग्नाभुत्सुजति ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ४] इति ।
तदानीं नाऽङ्गम्भेतेत्यर्थः ।

आङ्गमस्य अपवधाने कारणमाह—

“ मरुतो यज्ञवज्जिथाऽसन्मजापतेः । तेऽप्य एवां मारुती वशामालभृत ।
तैवैवेनानशमयत् ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ४] इति ।

सप्तदशपञ्चतिरूपो यः पश्चापतेष्यशस्त्रं यज्ञे मरुतः पर्यालिकरणादूर्ध्वं हनु-
मूद्यताः । तदानींप्राकोचत्वयेण पञ्चापतिमैलुद्भ्यो वशामालभृत, कुन्दा॒वरुदस्तया
वशया शमितवान् ।

पञ्चापत्यानां संशोधनकालं विषये—

“ मारुत्या प्रचर्ये । एतान्संज्ञयेत् । मक्तु एव शापिका (४) एतैः
प्रचरति । यज्ञस्याचाताम् ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ४] इति ।

प्रचर्ये मारुत्या वशाया वप्ते हुत्येत्पर्यः ।

सप्तदशयानां वप्तानां सह प्रचारं विदेषाति—

“ एकवा वप्ता जुहोति । एकदेवत्या हि । एते । अथो एकदैव यज्ञमाने
वीर्ये दधाति ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ४] इति ।

विषये—

“ नैवरेण सप्तदशशरवेणैवाहं प्रचरति । एतापुरोहादाशा हेते । अथो पश्च-
मादेव छिद्रपिदधाति ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ४] इति ।

नीवारीनिष्पत्त्वरुद्धाराः, उपदशसंख्याकैः शरवैवनिरुप्तः सप्तदशशरावः,
तेनैष चक्रवैताहं पाजापत्ववप्ताहोपादूर्ध्वं प्रचरेत् । एव एव चरुः पशुपुरोहादाश-

ॐ ४ श्रीभगवत्सायणाचार्यविद्वच्चत्याभ्यसमेता— [१५८४काण्डे—
(वाजेयोपसुकरथविद्यमन्नामिथानम्)

स्थमनीयो येऽपं बाजारस्वपद्मनां त इतत्पुरुषेहाशा अतः प्रहौतौ यथा वृथा प्र-
चर्यं पुरोडाशेन प्रचरति तद्वद्वापि । किंच वपोत्तेजातशूनां यज्ञिष्ठं कर्पयै-
कर्त्यं भवति तदेतेन चरुणाभविहितं भवति ।

सारस्वत्यम् येष्याऽङ्गभ्यचारस्य काटविषेषं विधत्ते—

“ सारस्वत्योन्यथा प्रचरति । वाऽपै सरस्वती । वस्मापणानां वागुच्चमः ।
अथो बजापत्वावेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति । प्रजापतिर्हि वाक् ” [ब्रा० का० ५
य० ३ अ० ४] इति ।

सारस्वती यथोन्यथा चरमा भवति तथा प्रचरेत् । तस्मद्युपधञ्जन्वचारादृप्ते
प्रचरेदित्यर्थः । यस्मात्सारस्वत्यां उत्तमत्वं तस्माद्गोकेऽपि सरस्वतीकृष्णा वाक्या-
णानां चक्षुःभोवादीनां मध्य उत्तमा, समाप्यत्वे विद्वद्यात्यदेवीगिम्भनः यागलम्प-
दुर्घान्तम् । किंच प्रजापतेः सरस्वतीपतिलालद्देवेष्टप्रथारेण वाङ्गमत्वे सति सार-
स्वत्या समाप्नेन प्रजापत्वावेव यज्ञः समाप्तिवो भवति ।

सारस्वत्या मेष्याः कर्तिद्गुणं विधत्ते ।

“ अपञ्जदृष्टी भवति । तस्मान्मनुष्याः सर्वी वाचं वदन्ति [५] ” [ब्रा०
का० ५ य० ३ अ० ४] इति ।

अपतिवद्गोपेता मेष्यी कार्यी । उकिष्यपतिवद्गताः पुरुषाः सर्वाण्यक्ष-
राणि यथोक्तस्थानप्रदत्तोपेतान्येवोच्चारयन्ति ।

देव सवितरिति । तदेवं बाह्यगेतनानुवाकवयेण बाजपेयगता विधयो
निरूपिताः । अथ मन्त्रव्यास्यानकृष्णान्बाह्यानुवाकांस्तत्त्वमन्त्रैः सहेवोदाह-
रायः ।

तत्र प्रथममन्त्रस्य विनियोगं दीप्ताद्यते आह—“ दीक्षणीयां निर्वन्धयन्ता-
विष्टं जुहोति देव सवितः प्र सुव यज्ञं प्र सुव यज्ञर्पयं भगवत्य दिव्यो गन्धर्वः ।
केवदूः केवं नः पुनातु वाच्यस्पादिवाच्यस्य स्वशाति नः स्वाहेति, दीक्षादृतीर्हो-
व्यन्त्यादिवं जुहोति, प्रायणीयां निर्वन्धयन्ताविष्टं जुहोति ” इति ।

हे सवितदीवं प्रेरकान्तव्यापिक्तस्थदीवं बाजपेययज्ञं प्रवर्तय [यज्ञपतिं यजमाने,
भगवानुष्ठानस्याप्येभवीय । दिवि भवो यो मन्त्रवैः सवितुरनुभ्यहात्केतान्युनाति
प्राणिनो विज्ञानाति शोधयति सोऽस्याकं केवं बाजपेयविज्ञानं पुनातु शोधयेत् ।
बाचस्याविभ सवित्राऽनुशासाद्याहिमन्त्रकर्मणि बाचस्याभिः पठितान्वाजपेयमन्त्र-
स्थदाति स्वदृपतु यथावत्वाऽप्यदृष्टु ।

(वाजपेयोपगुक्तरथविषयमन्तामिषानम्)

अनेन मन्त्रेण होतं विधते—

“ सवित्रं जुहोति कर्मणः कर्मणः पुरस्तात् ” [बा० का० १ प० ३ अ० ५] इति ।

तदैतद्वौधायनैवोदाहतम् ।

तत्त्वत्कर्मादी होममुपमादयति—

“ कस्तद्वैदेत्याहुः । यदाजपेयस्य पूर्वं पद्मपरमिति । सवित्रप्रसूत एव वथापूर्वं कर्मणिणि करोति ” [बा० का० १ प० ३ अ० ५] इति ।

बच्चक्लैरेत्त्रैऽशोदकमासैः सत्प्रक्षविहितैऽपेतस्य वाजपेयस्य यदङ्गं पूर्वमात्रि पश्च पश्चात्मद्विव तत्त्वनुद्यः को देवेति जुहिमन्त आहुः । सवित्रहोमे तु क्लेत्तदिषा प्रेरित एव सन्क्रममनुहृष्टधृष्ट लक्षवाच्मवति ।

पतिकर्म तपेतं होरं कर्तुमशकं पति पश्चान्तर विधते—

“ तवने सवने भुहोति । आकमणमेव दत्तस्तेतुं यजमानः कुरुते । सुवर्गस्य दोकस्य समष्टैः ” [बा० का० १ प० ३ अ० ५] इति ।

उक्तेन वथाणां सवनानामादी होमेन स्पर्शं प्राप्तुं तेतुस्थानीयमाकरणं कृत्वा वाच्मवति ।

आस्य मात्रस्य चतुर्थपदे स्वदृमस्याच्चविवक्ष्यस्य वाग्विष्यत्वमनुपगुक्तिर्विदि शङ्कां निराकर्तुं व्याचके—

“ वाचस्यादिवाचपद्य स्वदाति न इत्थाह । वाचै देवानां पुरात्मात्मीत् । वाच-मेवास्या अन्तः स्वदयति (१) ” [बा० का० १ प० ३ अ० ५] इति ।

स्तुत्या देवैस्तृत्वानां तु व्याचाहृत्यो देवाचत्वयः ।

इन्द्रस्येति । कल्पः—“ रथं एव दक्षिणे भोपयन्ते रथवाहन आहितो भवति तमुपसादयतीन्द्रस्य वज्रादति वार्ष्ण्यस्तवयाऽयं वृत्तं वध्यादिति ” इति ।

वार्ष्ण्यो वैरिधाती योऽप्यमिन्नस्य वज्रः, हे रथ स एव त्वमति । त्वया उह-कारिणा सहितोऽयं यजमानो वृत्तं वैरिष्ठं वध्यात् ।

रथवाहने काष्ठविक्षेपे स्थापिते गमनाय सञ्जीकतुं तस्य रथस्य तस्माक्कांडादवरोहणं विधते—

“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्ष्ण्यं इति रथमुवावहरति विजितैः ” [बा० का० १ प० ३ अ० ५] इति ।

वाजस्येति । कलः—“ अथैनं धग्नीहीतमृतवैष्णव्यावर्त्तयिति वाजस्य नु प्रसरे यातरं महीपदिति नाम वचसा करुमहे । यस्यापिदै विश्वं भुवनमापिदेश तस्या नी देवः सविता धर्मं साक्षिदिति ” इति ।

दक्षिणवेदिनोऽप्यन्वे रथवाहनाद्वरोपितं सर्वं सौभिक्षेदियध्ये प्रादक्षिण्ये-
नाऽऽनपेक्षित्यर्थः । वाजस्य नु अवस्थैव प्रसर उत्तितिविपत्ति मात्रमवस्थ
निर्माणीं पहीं नेदिरूपां पृथिवीपदिति नामात्मण्डनीयापेव वचसा सुत्या करा-
पहे कुर्मः । यस्यां पृथिव्यापिदै सर्वं सूक्ष्मजावं प्रविश्यायापेव तस्यां पृथिव्यां
नोऽस्माकं पर्म धारणं सविता देवः साविषष्टनुज्ञानात् ।

अबेन मन्त्रपठेन भूर्मि तदाभितं गणवा स्वार्थीन्तेन संशदयतीत्वेव व्याख्ये—
“ वाजस्य नु प्रसरे मातरं यहीभित्याह । यथैवेष्म् । यच्चास्याभवि । तदे-
वावरुन्ये । अथो तस्मिन्नेत्रोपयेऽभिषिद्यते ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ०
५] इति ।

न केवलं वयोः स्वार्थीनर्थं किंत्वेत्सिन्मुमयस्तिप्यभूम्यां तदाभिताने च
राजतेनाभिषिक्तो भवति ।

अप्स्वन्तरिति । कलः—“ अथाथान्पूर्वमवि अप्स्वन्तरमृतपञ्जु भेषज-
मपामुत्र दशस्तिष्ठवथा भवथ वाजिन इति ” इति ।

पल्पूलयति जले प्रावयति शरीरं पक्षालयतीत्यर्थः । अन्तु मध्येऽप्यप्लु-
निवारकं रोगनिवारकं च सारं बतते । हे वाजिनोऽन्नवतोऽन्ना अर्था संवन्धि-
नीषुत्र प्रशास्तिष्ठवमृतत्वमेष्वात्मसहस्रीष्ट्यन्यास्वपि गुणवत्त्वमर्शसातु यूथं संवद्धा
भवथ ।

विषये—

“ अप्स्वन्तरयूतमप्तु भेषजमित्यथान्पूलपूलयति । अन्तु वा अप्स्वस्य तृतीयं
पविष्टम् । तदनु वेनन्द्रवप्लवते । यदप्तु पल्पूलयति (२) यदेवास्याप्तु
पविष्टम् । तदेवावरुन्ये ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ५] इति ।

स्वपयितु भवेत्शिक्तोऽन्यतः स्वेच्छया कीड़जालस्योपरि लज्जते तवेदमुत्पे-
क्षते—अन्तुयोनिवां अथ इति श्रुतेरभजन्मकाले नर्मसैवन्दिव तृतीयेणशजावं ज-
स्तेऽन्नसिद्धं भवति, यथा मनुष्यमर्मे तद्वत् । अत एव हि मनुष्या नवमसूताया
योनितो गर्भेत्याने समाधातु यहुभिरीषवेत्यकित्सां कुर्वन्ति । एवं च सूत्ययमप्यव-
स्तदंशवात्मनु देनन्तु कामयानो नु भाष्येणावप्लवते, यथा दिनहद्वयपन्दि-

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्वालिपिमण्)

च्छन्नुरुषो जले पुनः पुनर्मन्त्रनुचिताति तदत् । एवं च सत्यज्ञयुः प्लावय-
तीति यत्तेनाप्सु प्रविष्टमधावदवजावं तत्सर्वं संपादिवाभवति ।

प्रकारान्तरेण प्लावनविधि स्तैति—

“ चहु वा अथोभेष्यमुपगच्छति । यदप्तु प्ल्यूलयति । मेष्यतेवेनान्क-
रोति ” [बा० का० १ य० ३ अ० ५] इति ।

अथः स्तु पृथिव्यां यत्र क्वाप्यशुचिप्रदेशे विषरिवत्यमनो दद्विष्टमवेष्यम-
यश्चाहंमुच्छिष्ठादिकमुपगच्छति । अतोऽध्वर्युः प्रक्षात्तेनाप्त्यज्ञवोग्यानेष करोति ।

वायुर्वेति । कल्पः—“अथ दक्षिणं योग्यं युनकि वायुर्वां त्वा पनुर्वा त्वा
पन्दवाँः सप्तविश्वतिः । वे अथ अथमायुञ्जने अस्मिन्नवमादधुरिति ” इति ।

योग्यं रथे योकुर्महमर्थं वायुश्च मनुष्यं पञ्चविंशतिसूर्याका॒ गन्तव्यविधि
मिसित्वा सप्तविंशतिसूर्याका॒ ये पुरुषास्ते सर्वेऽप्येत्स्मतः पूर्वं रथे संयोजित-
वन्तः । वे पुनः सर्वे पुडसेपार्कनाध्यपचारेणास्मिन्नरथे वैर्गं संपादिववन्तः । वायु-
स्त्वायग्नीजयन्मनुस्त्वायग्नीजयदिति पृथिव्यवाक्यकरणं तद्योग्यमूल्यत्वज्ञापनार्थम् । अहं
युनञ्जीत्यमिपावः ।

अहं पुष्ट्यनीति पाठं परिष्यज्य वायुर्वां त्वेति पाठस्मामिपायमाह—

“ वायुर्वां त्वा पनुर्वा त्वेत्याह । एता वा एवं देवता अथ अथमयुञ्जन् ।
ताभिरेवैनान्युनकि । सवस्योऽक्षित्वै ” [बा० का० १ य० ३ अ० ५] इति ।

योजयितृणां देवानामनुमहायज्ञस्योत्कर्णेण जयो भवति ।

विधते—

“ यजुषा युनकि व्यायूच्यै (३) ” [बा० का० १ य० ३ अ० ५] इति ।

अनुष्टुप्नन्दस्त्वाद्यम्बोऽपि वायुर्वां रथेति भन्तो यजुर्वेदपठितत्वाद्यजुरियुपचर्यते ।
दौकिके रथे मन्त्रयन्तरेणाथयोजनाद्रव समन्वकत्वेन व्यावृत्तिर्मैवति ।

अपां नपादिति । कल्पः—“ अथास्य पृष्ठं मर्मज्यते—अपां नपादाशुहेमन्य-
कर्मिः ककुप्त्राप्रतूर्तिवाजसादमस्तेनायं वाजः सेदिति ” इति ।

मर्मज्यते पुनः पुनः सेवौष्ठि । हेऽपां नपात्पूर्वनकाले जलस्य कासुष्ट्यानापा-
दनादविनाशयितः, आशुहेमस्तीमगन्तः, तादृशं हेऽपां जले य कर्मिः ककुप्त्रा-
नकुदिवोचतः प्रतूर्तिर्मैज्जनेन प्रसक्तस्योपद्रवस्व यकर्णेण हितको वाजसादमः
सस्योपकारित्वेनाविश्वयेनान्वयदस्तेन त(त्व)त्पूर्वदमेनोर्पिणाऽस्माकं वाजसन्न
स्तेनाधय ।

विध्वंसे-

“ अपौ नपादाशुहेमभिति संधार्थे । मेष्वर्णेन्द्रन्करोति । अस्ये स्तौत्येवै-
नानाजिः सरिष्यतः ॥ [बा० का० १ प० ३ अ० ५] इति ।

दृष्टसंपर्यज्ञेन शोवितत्वाद्यग्येऽप्यत्तम् । किंच धावनाधीयः सप्तदृशशर-
पावपरिमिताया भूमेष्वरपिराजित्वं परि सरिष्यन्ति भूमिष्यन्ति, दान्मामिष्यतोऽ-
थाभृष्टसंपार्जनरूपेणोपलङ्घेन स्तौत्येव पोत्ताहृष्टपैष ।

विष्णोः कम इति । कल्पः—“अथ रथमभिपेति विष्णोः कमोऽस्ति विष्णोः
कान्लमसि विष्णोर्विकान्लमसीति ॥” इति ।

तदेवत्यजमानकर्म ।

दथा चाऽप्यस्तम्बः—“ विष्णोः कमोऽसीति रथं यजमानोऽन्वैति ॥” इति ।

यजमानस्य यम हे पथमप्रकृष्टं त्वं विष्णोर्व्याप्तिन्दीलस्य जगदीश्वरस्य वि-
विक्षयतारस्य कमोऽस्ति पथमपदप्रक्षेपेण जितो भूलोकोऽस्ति । हे द्वितीयप्रकृष्ट
त्वं कान्ते विष्णोर्वित्यपदप्रक्षेपेण वित्तमन्वरिक्षमसीति । हे तृतीयप्रकृष्ट त्वं विका-
न्ते विष्णोः पराक्रमेण जितं त्रिविष्टमसि ।

विध्वंसे—

“ विष्णुकमान्कनते । विष्णुरेव भूत्येषांकानभिज्वति ॥ [बा० का०
१ प० ३ अ० ५] इति ।

कल्पः—“अथ रथस्य पक्षसी संमृशत्पङ्क्ती न्यद्वः गमितो रथं दाविति” इति ।
पक्षसी यार्थैः ।

पाठस्तु-

अङ्गकौ न्यद्वाविति । रथमितो यावद्वौ उक्षणभूतौ पार्थिवेषौ,
न्यद्वौ निवर्त्ते उक्षणभूतौ चकविशेषौ । अत एवाऽप्यस्तम्ब आह—“ अङ्गकौ
न्यद्वाविति रथनके अभिमृशति पक्षसी वा ” इति । च्वालै च्वन्युपेतं, वालाद्व
वार्षीरपि पुरोदेशं शीघ्रतया वायुमप्यविलङ्घयानुक्षेण संचरन्ती, तादृग्भाषु-
माभ्यामप्यो नोऽस्मान्पारयन्तु धावनावर्ध्मिं पारयन्तु । कीदृशा अग्रवः । प्रयोऽ-
देक्षिणमर्थं पूर्यितारः । येऽश्यो द्वेरहतिरित्यादिनामोपेतास्ते ।

एतन्मन्त्रवश्वत्यमिष्टदं रथावस्थितदेवतापरत्वेन व्याचहे—

पृष्ठा ०७अनु०६] कल्पाय जुवंदीयते चिरीयसंहिता । ८५६,

(वाजेपेये गुरुकर्त्तविषमन्त्रभित्तान् ।)

“ वैश्वदेवो वै रथः । अङ्गौ न्यङ्गनवभितो रथं यापित्वा ह । या एव देववा
रथे प्रविदाः । वाम्य एव नमस्करोति । आत्मतेऽनात्मै ” [ब्रा० का० १
प० ३ अ० ५] इति ।

दूरहेतिरित्यादिनापका अग्नोऽज्ञ विष्णे देवाः । वदाहनरुणोऽप्य रथः । पार-
यन्त्रिति पार्थनैव नमस्कास्तेन नमस्करेण तदीयं रथमारुद्दस्यापि स्वस्याऽ-
विनै भवति ।

वेदनं प्रवाँसति—

“ अशमरथं मातुकोऽस्य रथं भवति । य एवं वेद (४) ” [ब्रा० का०
१ प० ३ अ० ५] इति ।

शमपुको रथः शमरथो पन्द्रगतिः । अशमरथः शीघ्रमती रथः । वच्छी-
सोऽस्य वेदितू रथो भवति ।

अब विनियोगसंग्रहः—

“ देवहोमोऽज्ञ कर्माद्वाविन्द्रस्य रथमाहोत् ।

वाजस्य वेदिमध्ये तमन्यादर्त्तपते रथम् ॥ १ ॥

अप्स्वधान्हात्येष्टायुग्मनकिं तुरगं रथे ।

अपां तदध्यपृष्ठानि मार्हि विष्णो रथं प्रजेत् ॥

अङ्गौ रथे मृद्यात्प्रक्षावष्टौ मन्त्रा हहोदिगाः ॥ २ ॥ इति ।

अथ नीतिसा ।

प्रथमाख्यायस्य चतुर्थीपंदि चिन्तितम्—

“ यजेत् वाजेपेये व्याराज्यार्थीयसौ गुणः ।

नाम वा गुणता तेज्वसोगाद्गुणकलदेषे ॥

साधारणायज्ञः कर्मकरणत्वेन तन्त्रता ।

विकद्वयं विकद्वयं स्पात्यन्ततापां काळं प्रति ॥

उपादृनविचेष्ट्यगुणत्वात्यविकं यजेः ।

उद्देशामूकिमुरुषत्वविकं तस्य गुर्वा प्रति ॥

त्यक्त्वा तन्त्रे तदात्मूची वाक्यं भिषेत् तेन सः ।

वाजेपेयतिकामदेवपि कर्मनामाग्निहोषत् ॥ २ ॥

“ वाजपेयेन स्वाराज्यकामो षजेत् ” इत्यत्र वाजपेयशब्देन मुण्णो विधी-
यते । अभ्यवाची वाजशब्दः । तत्त्वार्थं देवं सुराद्वयं तत्त्वात् गुणः । सुराग्रहा-
णापनुष्ठेयवात् । ननु गुणते वाजपेयद्वयवदता यागेन स्वाराज्यं भावयेदित्येवं
मत्वर्थलक्षणा प्रसज्जेत् । भैद्रम् । सङ्कटुचरितस्य यजेतेत्यारुपातस्य वाजपेय-
गुणो स्वाराज्यकडे च तन्वेण संबन्धाङ्गनिकरात् । वाजपेयद्वयेण स्वाराज्याय
षजेत्येवमुभयसंबन्धः । ननु गुणसंबन्धे सति वाजपेयेन मुण्णेन यां कुर्यादिति
यजेः कर्वकारकत्वं भवति, कलसंबन्धे तु यागेन स्वाराज्यं संपादयेदिति कर-
णकारकत्वं, ततः कथमुभयसंबन्ध इति चेत्तार्थं दीप्तः । षजेः साधारणतेन
द्विरूपत्वसंभवात् । यजेतेत्यत्र मकृत्या याम उक्तः, पत्ययेन भावनोका,
तपौस्तु समभिवाहारात्मेवसंबन्धमात्रं गम्यते । तत्त्वं कर्मत्वकरणत्वयोः साधार-
णम् । न सङ्गु तत्र कर्मत्वस्त्वैव करणत्वस्त्वैव वा साक्षाद्भिधायिका काचिद-
साधारणा विमतिः श्रूयते । अदः साधारणस्य यजेहुभास्यां मुण्डकाभ्यां
मुगपत्संबन्धे सति यथोचितं संबन्धविशेषः पर्यवस्थति । एवं तन्वेण संबन्धा-
ङ्गनिकरणे वाजपेयद्वयेण यत्तरं कुर्यादित्यस्यार्थस्य लभ्यामः वाऽगुणविधितेऽपि
नास्ति मत्वर्थलक्षणा । यद्युद्दिवादिष्वप्येवं मुण्डविधिः स्थान्तर्हि वान्यवि वाक्या-
न्यत्रोदाहत्य तदीयः सिद्धान्तः पुनराक्षिष्वकामिति याप्ते भूमः—यजेस्तन्वेणो-
भयसंबन्धे सति विरुद्धविकल्पयाप्तिः स्पात् । उपादेयत्वं विवेयत्वं गुणत्वं
चेत्येकं विकल्पं, उद्देश्यत्वमतुवाचात्तर्वं मुख्यत्वं चेत्यपरं विकल्पम् । तत्रोदेश्यत्वादयः
स्वाराज्यफलनिष्ठा धर्मी उपादेयसादृयत्वः साधनभूतयजिनिष्ठाः । कलमुदित्य
यजिरुपादीयते, कलमनूद्य यजिर्धिधीयते । कर्त यधानं यजिरुपसंजनम् । कल-
स्योदेश्यत्वं नाम मानसापेक्षाविवरत्वाकारो यजेहुभादेयत्वं नामानुष्ठीयमानत्वाकारः,
साक्षमै पर्यः वारीरोपाधिकौ धर्मी । अनुवाद्यात्मविधेयत्वधर्मी तु शब्दोपाधिकौ ।
झातस्य कथनमनुवादः । अज्ञातस्यानुष्ठेयस्य कथनं विधिः । कलयागयोः साध्य-
साधनरूपतया प्रधानत्वोऽसर्जनत्वे । एवं सति कलतत्त्वाधनयोः स्वाराज्ययागयोः
स्वभावपर्यालोचनायां कलस्योदेश्यत्वादितिकं यागस्योपदेयत्वादितिकं व्यथविक्षेपे ।
तथा यागस्य वाजपेयद्वयस्य च साधनसाधनभावपर्यालोचनायां यागस्योदेश्यत्वा-
दितिकं द्वयस्योपदेयत्वादितिकं पर्यवस्थति । ततो यागस्य कलद्वयाभ्यामुप्राभ्यां
प्रतियुगिभ्यां मुगपत्संबन्धे सति विरुद्धविकल्पमाप्येत् । ननु तर्हि मा भूतन्वणोभव-

(वाजपेयोपशुक्रथविषयमन्नामिथानम्)

संघन्थः पुरुथक्तवन्धाय यजिरादर्थ्येतामिति चेत्त । वाक्यमेदप्रसङ्गवत् । द्रव्येण
यार्ह कुर्वादिर्येकं वाक्यम्, यागेन फलं कुर्वादित्यपरम् । तस्माद्वाजपेयशब्दो न
गुणविधायकः, किंतु स्थीर्योक्तं द्रव्यं निमित्तीकृत्यामिहोत्रशब्दवस्तकर्मनामधेयम् ।

द्वितीयाध्याष्ट्य द्वितीयपादे चिनिवत्—

“आहुतीस्तिस्त इत्यत्र कर्मक्यमुत मिच्छता ।

एकत्वं सकृदारुप्याभात्तंरुपावृत्या भयाजनवत् ।

आरुप्यात्मार्हं नो यानं संख्यया चहुकर्मता ।

आहुतीर्थेकादशत्वं तु यथाजे गत्यभावतः ॥

पश्चान्सञ्जदश पाण्डारत्यानित्यथ भाष्यकृत् ।

विचारमाह पूर्वेष कियाजित्वस्फुटत्वतः ॥

चहुत्वोपेतपश्चमिर्वयीमादभिज्ञता ।

स्त्रप्रस्थं तेन कर्मेक्यं संख्या नाश कियागता ।

देवतासंगवस्त्येव तद्विलाथ्यस्य पवित्रः ।

पहुत्वसंगमो स्त्रप्रसंख्याद्यादः कियाभिदा ॥॥

तिथ आहुतीजुहोतीवि भूयते । तत्र जुहोतीत्येतदारुप्यातं समिथो वजती-
त्यादिवन्नाम्यस्त्वं, किंतु सकृदेवाऽज्ञातम् । तत्र एकमिदै कर्य वित्वसंख्या तु
तस्येव कर्मण आवृत्या नेतव्या । यथा यथाजेष्वेकादशत्वसंख्या एज्ञानमेव
पवाजनामावृत्या नीता तद्विति भावे हृषः—किमिदमारुप्यातं पवान्तरनिरेक्ष-
भेदं कर्मेक्ये भगाजनम्, उव यद्यन्तरनियतम् । न॒५६४ः । वाक्यर्थास्य पवान्तरस्य
भमितिजनकरवाभावात् । द्वितीये वित्वसंख्यया विशेषितेनाऽरुप्यातेन कर्मचहुत्वं
मम्यते । भगाजनां तु पूर्वमेव संख्यावक्तव्यत्वा ॥१॥ वृत्तियन्तेर्पैकादशत्वं वृत्तियादूरा
इह त्वेवद्विधिः पूर्वं कर्मण एकत्वसंख्यावरोधो नास्तीति वैषम्यम् । वदेवद्वृत्तिः-
कारोदाहरणं भाष्यकारो नानुमन्यते । कर्मपाथेन आहुतीशब्दस्य विषेषणं न
विशब्देन कर्यदहुत्वस्य स्फुटत्वा । पूर्वपक्षानुत्थानात् । इदं त्वेवोदाजहार—ताप-
दश प्राजापत्यपात्पूनालेभत इति । अप्य यजापतिर्वता येषां पश्चान्नां ते प्राजा-
पत्या इति तद्वित्वन्युतच्चै चहुत्वोपेताः पश्चव एकं द्रव्यम् । वैतो द्रव्यैक्यादेवतै-
वयाच्च यागस्य कर्ममित्यपित्येकमिदै कर्म । या तु स्त्रप्रदशेति संख्या सा

(वाजपेयोपशुकरविषयमन्त्रा[निधानम्])

पश्चात्कृत्यगता, न तु पूर्वोदाहतवित्तसंख्येष किषागता । तस्माच्च कर्मभेदया-
पादयतीति पाहे भूमः—अत्र प्रजापतिर्देवाः स्तम् पशोः स प्राजापत्य
हति तद्विवान्तं प्रातिपदिके व्युत्ताय वधात्तिवान्तप्रातिपदिकाद्यस्य यजापति-
देवताविशिष्टपशोः कर्मत्ववहुत्पविष्टायाप्रमुखत्वे इमे द्वितीयाविभक्तिवहुवचने ।
तत्र पथभमाविष्या द्वितीयाविभक्तिरेव तावत्तद्विवेच्छायमन्ययो नास्ति,
कुरुते प्राजापमात्रिनो वहुवचनस्यान्वयः । एवं सति प्राजापत्येत्यनेन तद्विवान्तप्रा-
तिपदिकैकपशुद्वयकमेकदेवतोरेवं यागस्य रुद्धं समष्ट्यते । ताद्वानां च कृपाणां
व्युत्ताय वहुवचनम् । व्युत्तविशेषश्च सप्तदशेति निर्दिश्यते । तस्माद्व शंखया-
कर्मपैदः । एवं च सत्येष्टमे वक्ष्यतां सप्तदशपशूनामैकादशिनपशूगणविकल्पित्व-
मुपश्चते ।

प्रभाद्वयापत्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ उपाकृत्वानां किं सप्तदशानां यूषवन्थने ।
कमो नास्यस्ति वा नास्ति नियमकविवर्जनात् ॥
आशूर्मस्त्वपशुद्वानं यत्कमेण स एव हि ।
कमोऽन्यत्र पशुचिस्तु कमस्यात्र नियमिका ॥

वाजपेये “ सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभेते ” इति विहितानां पशूनानुपाक-
रणनियोजनादयः संस्काराः कर्त्तव्याः । तत्रेषां पशायुपक्रम ईहश्च च सप्ताविष-
रिति नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादैभित्तिकेन कमेणोपाकरणरूपः प्रथमः
संस्कारोपशुद्वितः । उपाकृत्वानां यूषे नियोजनं संस्कारात्मरं कर्त्तव्यम् । तदानी-
मीदृशः पशुः पथमं नियोजकव्य इति अभनियमकारिणां अत्यर्थपाठानामभावा-
न्नास्ति कमनियप इति वेम्बेवप् । उपाकरणे यः कमः स्वीकृतस्तस्यैव नियो-
जनादिसंस्कारेषु स्वीकृतव्यत्वात् । अत्यर्थपाठा इव वथमपशुनिरपि कर्त्त निय-
मनुष्टिति । पशुष्या तु जिस्तस्य कवस्य त्यागकारणाभावात् । शावृत्तिकम-
स्वीकरे पथमपशापुषाकरणनियोजनयोः पथमदितीयसंस्कारयोर्मैत्र्ये पथन्तरे-
ष्यनुष्टितौः दोषशमिरेवोपाकरणपदार्थव्यवधानं भवति । तत्त्वं व्यवधानं सप्तदशो-
रितिविषयलादभ्यनुशासतम् । प्रापुत्रिकं कमं परित्यज्य पथन्तराणां पूर्वे नियोजनं
कृत्वा पथात्मयमपोर्वदि नियोजनं किमेततदा द्वाविशङ्गः पदार्थव्यवधानं
स्यात् । ततु नाभ्यनुशासतम् । तस्मात्पशुद्वयां क्रयो नियम्यते ।

तत्रैष द्वितीयपादे चिन्तितम्—

(वाजपेयोष्मुकरथपित्रयमन्त्रभिन्नान्तम्)

“ वाजपेये किंवैकैकपशोः सर्वसमापन्म् ।

सर्वेषु वैकैकधर्मी आद्यः साहित्यपतिष्ठये ॥

वचनात्पशुत्ताहित्ये प्रयोगोक्त्या तु कल्पयते ।

धर्मसाहित्यपेतच्च सिद्धान्तेष्वि न हीयते ॥ ”

वाजपेये सप्तवद्धश्च सु पाजापत्येषु पशुष्वैकैकस्त्विन्वशाशुशाकरणनियोजनादि-
संस्काराः सर्वे समाधीनायाः । तथा सति साङ्घं मध्याने कर्तव्यमिति प्रयोगवच-
नेनावगतं धर्याणि । साहित्यं प्रसिद्ध्यति । चोदकोऽपि धर्मसाहित्यं प्राप्यमिति ।
पछतामुषकरणनियोजनादीनां साहित्यदर्शनात् । तस्माद्व काण्डानुसम्पर्मो
न तु एदार्थानुसम्पय इति प्राप्ते त्रूपः—कृष्णदश प्राजापत्यान्पशुनालभत् इति
वचनात्पशुसाहित्यमवगतं, तच्च प्रवर्त्ते, प्रत्यक्षेण पशुनिष्पन्नेनेकशब्देन पापि-
कत्वात् । धर्मसाहित्यं तु न प्रत्यक्षशब्देन पापित्वं, किंतु प्रयोगवचनेन परि-
कल्पयते । यदैकस्मिन्द्योगे धर्मसाहित्यं न स्याच्च दा कृतिप्रयोगस्वैकल्पेन साङ्घ-
मध्यानानुडानविधिनैषपश्येत्यर्थपत्रेष्वैकेनापि विरुद्धौ धर्मसाहित्यवच्च वमनुक्ती-
यते । तदुमये पत्त्वक्षात्पशुसाहित्यवच्चनाददूर्वास्म । तस्मादैश्वर्योऽत्ता प्राजाप-
त्यैश्वरन्वीत्यनेन प्रत्यक्षवच्चनेनावगतं पशुत्ताहित्यमवाधितुं सर्वेषु पशुष्वैकैक
उपाकरणादिधर्मैः कर्तव्य इत्येवं एदार्थानुसम्पर्म्योऽभ्युपेतव्यो न तु काण्डानुसम्पयः ।
अस्मिन्द्यपि एषे प्रयोगवच्चन्वैदकाभ्यामवगतं धर्मसाहित्यं न विरुद्ध्यते । एक-
स्त्रियन्नेव कृत्वस्त्रभर्माणापनुठितत्वात् ।

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ पाजापत्यैः पशुनां किं भादो पद्मा समुच्चयः ।

आकियाधीं पशुकिः स्पालिङ्गं देनास्तु वाधनम् ॥

पशुनुहित्यं संलयाया देवस्य च विधी मिदा ।

कर्मान्यत्वे शहन्मायादोधनाच समुच्चयः ॥ ”

वाजपेये श्रूते—“ सप्तवद्शा प्राजापत्यान्पशुनालभते ” इति । तेरेतैः प्राकृत-
पशुनामध्यादीनां चाचः स्पात् । कुतः । पशुत्वालिङ्गात् । नहि पशुशब्दो भृह-
शब्दवद्पूर्वी विशेषकिंवा छूते, येन लिङ्गात्मं हीयेतेति प्रति त्रूपः—कियत्र प्राकृत-
पशुनुवादेन सप्तवद्शार्णुया प्रजापतिदेवता चेति गुणद्वयं विद्यमेते, आहोस्ति-
दिशिङ्गमन्वयत्कर्म । नाऽयो वाक्यमेदापत्रेः । द्वितीये तु न पशुशब्दो लिङ्गं,

ततोऽप्य ग्रहं यथो योजनीयः । किंचावरो धनमेव मान्यते—“ ब्रह्मवादिनो वद-
न्ति । नाश्रिष्टोमो नो वद्यतः । न वो हश्ची नालिरात्रः । अथ कस्माद्वाजपेये तो वै
यज्ञकत्वे ऽप्यरुद्धयन्त इति । पशुपिरिति ब्रूयात् । आदेष्यं पशुमालभेते । अश्रिष्टो-
मेव तेनाथहन्ते । ऐन्द्राग्रेनो वद्यतम् । ऐन्द्रेण वो हश्चिनः स्तोत्रम् । सारस्वत्याऽ-
लिरात्रम् । भारुत्या ब्रूहतः स्तोत्रम् । एतावन्मो वै यज्ञकवदः । शान्त्युभिरेवाव-
रुन्वे ” इति । आस्मिन्नवरो धनमान्यते चोदकपात्राभेमादिपशुसङ्गावस्य तिस्र-
दमुदादारत्समुच्चयोऽप्यगम्यते ।

एकादशाभ्यापस्य दिवीमपादे विनितम्—

“ पाजापत्यवसानी किं भेदस्तन्त्रपुष्टाभिषः ।

पशुभेदाद्विवप्ताकक्विक्याच्छक्तिवो ऽन्तिमः ॥ २ ॥

बाजपेये सप्तवदशसु प्राजापदिवेषाकेषु पशुषु तज्ज्ञानुसारेण वसाहेमो भि-
द्यत इति चेन्नैवम् । प्रजापतिरैक एव सप्तवदशानो पशुनां देवता । वथा पाकोऽ-
ति सहैव क्रियते । यदेनस्याति वाक उपलक्ष्यम् । यदानेऽपि साहित्यमहित ।
कालश्चैकः, याज्याया अर्थाचान्वस्य तत्कालत्वेन चोदकातिदेशात् । शक्यते च
सह होमः । तस्मात्तन्त्रम् ।

तैव चतुर्थपादे विनितम्—

“ प्राजापत्येषु कुम्भ्योदर्मेदो वो वाऽङ्गभेदतः ।

भेदो भेदपश्चेषाङ्गभ्रष्टणादौ प्रभूत्वतः ॥ ३ ॥

बाजपेये सप्तवदशसु प्राजापत्यपशुषु कुम्भ्या हृदयशूलस्य वपाश्रपण्याथ
मेदः स्पात् । कुतः । तत्पत्यवङ्गनां मित्रत्वात् । मैवम् । पशङ्गनां वहूत्वेऽपि
पौढकुम्भ्योदैष्टार्थभ्रष्टणादौ प्रभूत्वात् । तस्मात्तन्त्रम् ।

तैव तृतीयपादे विनितम्—

“ प्राजापत्यप्रचारः किमार्थे शत्रिसोमतः ।

कर्वै वा विकृतौ वोत परस्पात्तर्त्वसोमतः ॥ ४ ॥

आभेदे चोदकादूक्त्यासत्तिभ्यां तदनन्तरः ।

भ्रुतिषाधस्तदा तस्माचूर्वीयो विकृतित्वतः ॥ ५ ॥

पशुषो नहि सोमस्य पिकार अविशेषतः ।

दक्त्वात्तर्त्वसोमानामृषिरिवात्पर्वताम् ॥ ६ ॥

(बाजपेयोपचुकरथनिपयमन्वाभिधानम्)

वाजपेये तत्पदशापाद्यापर्याशुभ्रचारस्य कासे चपुर्वा संशब्दः । तत्र दावदृष्टे प्रयोगक्रमः—तृतीयसर्वे प्रथमपार्म्बदः पवमानः, ततो वैधदेवघ्रहपर्यन्तः यज्ञवल्मीकीयः सोमाः, ततोऽशास्त्रज्ञवशिष्ठेनु सोमग्रहेनु पर्चीर्णवशिष्ठोपसाम्न ऊर्ध्वमुक्त्यादयः सोमविकारा इति । एवं स्थिते पाजापत्यपशुनामार्म्बकाले पवारः । कुतः । प्रकृती तस्य पशुभ्रचारकालत्वेन चोदकपात्रेरित्यादः पक्षः । उपरिष्ठात्सोमाना प्राजापत्यैश्चरन्तीति वचनेन सोमग्रहपवारादूर्ध्वः कालो विधीयते । यदि मावः सवमपार्ष्येदित्सत्त्वनसोपेष्य ऊर्ध्वस्वगार्म्बकालस्यास्तीति पोञ्चेत वदा चोदकैवल्य वत्काळप्रप्लवेवचनमिदमनर्थकं स्पात् । अतस्तृतीयसत्त्वनगदसोमानामुपरीति वक्तव्यम् । यदि तत्र सर्वसोमानामुपरीति विशेषेण तदाचोदकपाप्दः कालो विप्रकृत्येत । तत्रः पत्यासत्त्वे शक्तिणां वैधदेवघ्रहान्तानां सोमानामुपरीति द्वितीयः पक्षः । उपरिष्ठात्सोमानामित्याविशेषशृच्चा भूदिः कविपयसोमोर्वत्वविवकार्या वाप्येत, वस्माच्छत्त्वतां लद्वितानां च सोमानामुपरिष्ठादशिहोमे पश्चायशीयसात्रा संस्थिते सति तापचारः दार्तः, तस्य विकृतिकालत्वात्प्राजापत्यपशुर्नां च विकृतिरूपत्वादिति गृतीयः पक्षः । सोमविकाराणामेवार्य कालः, पशवस्तु च सोमविकाराः, तस्मादविशेषवचनानुसारेण भाक्तानां वैकृतानां च सर्वेषां सोमानामुपरिष्ठात्माजापत्यपशुभ्रचार इति रज्जन्तः ।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितप्—

“पर्याप्तिकरणे स्थाय आलम्भो नहसापनि ।

कर्मचारनिषेधश्च कर्मान्तरविधिर्भवेत् ॥

किंवोत्कर्योऽयशिष्टस्य शारण्योक्तिवदादिमः ।

अहमवाक्यमेदपिद्रैव्यामावैन चान्तिपः ॥ ११

बायोपेये सप्तदश प्राणापात्यान्वशुभूत्य भूयते—“ तत्पर्यंग्रिकृतानुसूजनि, ब्रह्मसाम्बन्धालभते ” इति । वैषु सप्तदशसु पश्चात् पर्यंग्रिकरणे अनुष्ठिते सत्युचर-काउभावी कर्मयोष उत्सर्वशब्देन निषिद्धते । अभवेथे “ पर्यंग्रिकृतानारण्या-नुत्सूजनि ” इत्यत्र कर्मयोषनिषेधस्य संपत्तिष्ठात्वाद्वापि तथात्वेन सप्तदश पश्चातः पर्यंग्रिकरणान्तः समाप्तवीयाः । आलभविना च ब्रह्मसामकांडे कर्मान्तरं विधीयत इति पापे ब्रूमः—कर्मान्तरविधौ सप्तदशपशुजन्माहषाद्विच्छ्रिते किंचिद्दहृं कल्पयेत्, वाक्यमेवक्ष माप्नुयात् । किंच ब्रह्मसाम्बन्धालभत इत्यत्र द्रव्येवत्वात्

रथवणान् कर्पान्तरविधिः संमताति । तस्मात्पर्याङ्गकरणान्तरेत् कर्तव्यस्य तु पा-
दशृष्टवानामात्मादिवेषस्य ब्रह्मसामकाल उत्कर्षे विधीयते । तथा सत्पर्याप्तातः
पर्याप्तिकरणान्तरभाविकर्मणेषव्यापारोपरम उत्तर्णशन्देशानुशते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माघवीये वेदार्थप्रकाशो लक्षणयजुर्वे-
दीयदैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पृथमकाण्डे समष्पष्टाद्ये
सत्त्वमोऽमुवाकः ॥ ७ ॥

(जय प्रथमाण्डे सहस्रपाठके अन्तोऽनुवाकः ।

देवस्याह॒ संवितुः प्रसवे वृहस्पतिं ना वाजजिता वाजे
जेत्पै देवस्याह॒ संवितुः प्रसवे वृहस्पतिं ना वाजजिता वर्षितुं
नाक॑ रुद्धेष्यमिन्द्रो वाचै वदुतेन्द्रै वाजै जापयुतेन्द्रो वाज-
मजयितु । अश्वाजनि वाजिनि वाजेषु वाजिनीवत्यश्वान्तस्-
मत्सु वाजय । अर्द्धांश्च समिरसि वाज्यसि वाजिनो वाजै
वावत मृक्तां प्रसवे जयत वि योजना मिमीष्मद्वर्णः
स्कम्भीत (१) काढां गच्छतु वाजेवाजेऽवत वाजिनो
नो धनेषु विप्रा असृता ऋतज्ञाः । अस्य मध्वः पितृत
मादयच्च तृष्णा यात पथिमिद्वयान्तः । ते नो अर्वन्तो
हवनशुलो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनः । मित्रद्वः
सहस्रसा मेधसाता सनिष्यवः । महो ये रत्न॑ समि-
थेषु जग्निरे शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु । देव-
ताता मित्रद्वः स्वकाः । जन्मयन्तोऽहिं वृक॑ रक्षा॑सि
सनेभ्यस्मद्युवर्ण (२) अर्थावाः । एष स्य वाजी
किंपुणि तुरण्यति ग्रीवायां चक्रो अपिकक्ष आसनि ।

(वाजीपोषयुक्तरथाशब्दवनमन्याभिधानम्)

ऋग्नुं दधिका अनुं संतवीत्वत्पथामह्का॒स्यन्यापनीफण-
द् । उत स्पांस्य द्रवतस्तुरण्यतः पर्णं न वेरनु वाति
प्रगद्धिनः । इयेनस्येव घ्रजतो अङ्गकसं परिं दधि-
काद्याः सहोर्जा॑ तरितः । आ मा॑ वाजस्य प्रसवो
जंगन्यादा॑ यावांपूर्थिष्ठा॑ विश्वशंभू । आ मा॑ गन्ता॑
पितरा॑ (३) मातरा॑ चास्त मा॑ सोमो॑ अमृतस्वाद्य
गन्धात् । वाजिनो॑ वाजितो॑ वाज॒॑ सरिष्यन्तो॑ वाज॑
जेष्यन्तो॑ बृहस्पतेमांगमवे॑ जिग्रित वाजिनो॑ वाजितो॑
वाज॒॑ समुवाऽसो॑ वाज॑ जिगिवाऽसो॑ बृहस्पतेमांगि॑ नि॑
मृहद्वमियं वः॑ सा॑ सत्या॑ संयाऽभ्यामिन्द्रेण॑ समधृद-
ध्वमजी॑जिपत वनस्पतश्च॑ इन्द्रं॑ वाज॑ वि॑ मुंध्यध्वम्॑ (४) ॥

(स्कृतीत् युथवन्पितरा॑ दिवत्वारित्वाच्च) ।

इति॑ कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाङ्कके
सप्तमप्रपाठके॑ष्टमो॑उनुवाकः॥ ८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे॑ सप्तमप्रपाठके॑ष्टमो॑उनुवाकः) ।

सप्तमे॑ रथमन्त्रा॑ वर्णिवाः॑ । अहमै॑ रथस्य धावनमन्त्रा॑ वर्णन्वै॑ ।

देवस्याहमिति॑ । कल्पः—“ रथमालिष्टति॑ देवस्याहृ॑ सवितुः॑ प्रसवे॑ बृह-
स्पतिना॑ वाजिता॑ वाज॑ जेष्यमिति॑ ” इति॑ ।आविष्टत्यारोहदिवर्यर्थः॑ । वाजिता॑ञ्चजयकारिणा॑ बृहस्पतिनाऽनुशृहीतो॑ इह॑
वाज॑ जेष्यमन्त्रं॑ जेष्याधि॑ ।

एवान्यन्तमन्त्रं॑ बृहस्पतिशब्दं॑ शास्त्रणजात्यभिमानिदेवपरत्वेन॑ व्यापष्टे—

“ देवस्याहृ॑ सवितुः॑ प्रसवे॑ बृहस्पतिना॑ वाजिता॑ वाज॑ जेष्यमित्याह॑ । सवि-
तृप्रसूत॑ एष ब्रह्मणा॑ वाजमुञ्जयति॑ ” [भा० का० १ प० ३ अ० ६]
इति॑ ।

७६८ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१पथमकाण्डे—

(वाजीपेणोपयुक्तरथधावनमन्त्राभिशानम्)

देवस्याहामिति । कलः—“ चात्वारे रथचक्रं निमित्तं बह्लाऽऽरोहति तथत
एवानुमन्त्रयते देवस्याहरसवितुः प्रसवे बूहस्तिना वाजनिता वर्षिष्ठं नाकः रुहे-
यमिति ” इति ।

निमित्तं निस्तातस्य काष्ठस्याग्रे स्थापितं, वर्षिष्ठस्तिशयेन प्रवृद्धम् ।
पूर्वमन्त्रवद्व्याख्याते—

“ देवस्याहरसवितुः प्रसवे बूहस्तिना वाजनिता वर्षिष्ठं नाकः रुहे-
यमित्याह । सवितृप्रसूत एव बहुपदा वर्षिष्ठं नाकः रोहति ” [बा० का० १
म० ३ अ० ६] इति ।

विधते—

“ चात्वारे रथचक्रं निमित्तं रोहति अतो वा अद्विमत्ता उत्तमाः सुवर्गे
लोकमापन् । साक्षादेव प्रजानाः सुवर्गे लोकमेति ” [बा० का० १ म० ३
अ० ६] इति ।

आत उपरि स्थिताद्विधत्तकात्, उत्तमा उद्गततमाः, साक्षादेवाज्यवधानेनैव ।

विधते—

“ आवेष्यति । वज्रो वै रथः । वज्रेणैव दिशोऽविजयति (१) ”
[बा० का० १ म० ३ अ० ६] इति ।

ऊर्ध्वेकाण्डाग्रे स्थापितं नस्त्रिणा सपारुढं रथचक्रं त्रिः प्रदक्षिणं पर्यावर्तयेत् ।
रथस्य वज्रांशत्वाद्वाज्यत्वम् । तच्चान्यथाऽऽन्तर्मात्रम्—“ स्फृतस्तृतीष्ट्र रथस्तृतीष्ट्र
यूपस्तृतीष्ट्रम् ” इति । अतो भ्राम्यपाणेन वज्रस्त्रेण रथचक्रेणैव सर्वासां दिशां
जयो भवति ।

विधते—

“ वाजिनाऽसाम गायते । अचं वै वाजः । अन्नमेवावरुणे ” बा०
का० १ म० ३ अ० ६] इति ।

वाजिनामज्ञाधिनां संषब्दिष्ठ यत्साप्र तद्ब्रह्मा गायेत् । अचमपदस्तु सामविशेषः
शास्त्रान्तरे द्रष्टव्यः ।

बहुप इदं नानुमित्यादस्तम्यः स्पष्टयति—“ औदुम्भरः रथचक्रं बह्लाऽऽ-
रोहति तमाह वाजिनाऽसाम गायेति तस्य चक्रं त्रिः प्रदक्षिणमावर्तयेति,
तच्चाऽऽन्तर्मात्रम् ” इति ।

(वाजेपेष्युकरथधावनमन्त्राभिचानद्)

इन्द्रायेति । कल्पः—“ अग्नन्ति दुदुभीन्सपवद्वित वाचः संप्रवदिता वाचोऽनुपन्त्रयत् इन्द्राय वाचं वदते नन्द्रं वाचं जपयेतन्द्रो वाजमण्डिति ” इति ।

यागलक्षणेन परमेश्वर्येण योग्याद्यमान इन्द्रस्तस्या इन्द्राय हे सभ्या बालणा आशीर्वादरूपां श्रुतां वाचं वदत् । इन्द्रं यजमानं वाचं जापयत् । अचविष्ये वर्यं पापयत् । अपमिन्दो यजमानो वाजमन्त्रमण्डित्वयत् ।

सोऽर्थं यश्च आपलम्बेन दुदुभिवादते विनियुक्तः—“ इन्द्राय वाचं वदते ति दुदुभीन्स॒ हलाद्यन्ति ” इति ।

तमेव दुदुभिवाते विचार्तुं प्रस्तौति—

“ वाचो वर्धम् देवेभ्योऽपाकामत् । तद्वनस्पतीन्यादिकत् । सैषा वाग्वनस्य-
विषु वदति । या दुदुभी । तस्मादुदुभिः सर्वा वाचीऽदिवदति ” [ब्रा०
का० १ प० ३ अ० ६] इति ।

वाग्वेवताया वर्धम् नादात्मकं प्रवानशारीरं, वस्य प्रवेशाद्यं दुदुभिः सर्वा
मनुष्यवाचीशतिकम्य ध्वनि करोति ।

विवरे—

“ दुदुभीन्समाधन्ति । परमा वा एषा वाक् (२) या दुदुभी । परमैव
वाचाऽवरी वाचमवहन्ते । अथो वाच एव वर्धम् यजमानोऽवहन्ते ” [ब्रा०
का० १ प० ३ अ० ६] इति ।

मन्त्रमत्पिण्डित्यपदं वाजपजमित्येतत्त्वं व्याख्ये—

“ इन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाचं जापयेन्द्रो वाजमण्डित्याह । एष वा
एतर्हान्दः । यो यजदे । यजमान एव वाजमुज्जयति ” [ब्रा० का० १ प०
३ अ० ६] इति ।

अथवाजनीति । कल्पः—“ अथात्मा अथाजनि प्रमच्छति अथाजनि वा-
पिनि वाजेषु वाजिनीवत्यथामसमत्सु वाजयेति ” इति ।

अस्मै यजमानाय । अथपजति क्षिप्तीस्यथाजनी कक्षा । सा च विजेषमा-
नप्रदत्वाद्वाजिनी । वाजिन्दो वेगवरयोऽक्षमवदस्ता अस्याः कक्षाया इति वा-
जिनीवरी । यथोक्तुमुक्तयोपेते हे कक्षे वाजेष्वाजेषु निष्ठस्तमूलेषु सत्सु त्वपथा-
न्तमत्सु युजेषु वाजय गमय । [बालणेन] अर्थं मन्त्रः स्पदत्वलुद्भ्योपेक्षितः ।

वीन्दिष्याविवरे—

“ सप्तदशं मव्याधानां॑जि धावनि॒ । सप्तदशः॒ स्तोत्रं॒ मवति॒ । सप्तदशं॒
सप्तदशं दीयन्ते॒ (३) सप्तदशः॒ प्रजापतिः॒ । प्रजापतेराप्तै॒ ” [ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ६] इति॒ ।

पक्षेण बलाधिक्षेण विघ्नेण मुच्यन्ते याणा यावत्परिमाणेनु देशविशेषेनु
तावत्परिमाणा देशाः पव्याधाः । ते च सप्तदशसंख्याकाः । तेषामन्तेऽवधित्व-
धीतनाम काञ्चिद्दुम्परी शास्त्रा निखन्ये तत्काञ्चुकोऽवधिराजिः । तत्पर्यन्तं
रथाहृता धावेयुः । अस्मिन्वाजपेये सामवेदमतिष्ठै पृथक्लोके तत्सप्तदशसंख्याका-
वृत्तिषु कं भवेत् । तदावृत्तिपकारस्त्वष्टमपाठके समिष्टमाविडेत्यस्मिन्वानुवाके ब्रा-
ह्मणोदाहरणेन स्पष्टी करिष्यते । दक्षिणात्वेन दातव्यानां रथादीनां गोशवान्ता-
नां द्रव्याणां मध्य एकेकवृत्तं सप्तदशसंख्यायुक्तं दद्यात् । तत्त्वाऽप्यस्तम्भो
द्यक्षिणात्वात्—“ दक्षिणाकाठे सप्तदशं रथाम्बदाति॒ सप्तदशानां॑ति॒ सप्तदशान्वान्त-
प्तदशं हृस्तितः॒ सप्तदशं निकाम्प्रसदशं दात्यः॒ (सीः) सप्तदशाचाः॒ सप्तद-
शाचावीः॒ सप्तदशं वास्तीति॒ सप्तदशं गवां॒ शतानि॒ ” इति॒ । वद्यपि स्तोमविशेषवि-
षेदेयद्वष्टमसंख्याविधेय दायमवत्तरस्तथा॒ अपि॒ मन्त्रव्यदेशविशेषसंलपाविविपत्त्वेन
तदुभये॒ विहितम् । वद्या॒ सप्तमेकमैव॒ सप्तदशः॒ प्रजापतिरियनेनार्थवादेन॒ विधि-
वद्यस्य॒ स्तोत्रं॒ शक्यत्वात् ।

अवाऽसीति॒ । कल्पः—“तथा॒ यथायुक्तमथान्तिपति॒ अवाऽसीति॒ दक्षिणं॒
सुप्तिरसीति॒ मध्यमं वाक्यसीत्युत्तरम्॒ ” इति॒ ।

अर्चादयोऽव्यजातीष्ठेवाः । तदेवाभिषेत्यान्यवाऽऽम्भामते—“ हयो॒ देवानद-
हृदी॑ऽमुरान्वाजी॒ गन्वर्णनथो॒ मनुष्यान्॒ ” इति॒ । वामदक्षिणमोरथयोर्मध्यं॒ हृ-
गाद्वये॒ मसाम॑ तथोर्मध्ये॒ सप्तदशसंख्याविधेयोर्मेत्यपि॒ युञ्ज्यात् ।

प्रीतिनिदेवताच्यरुपेण॒ स्तोत्रिति॒—

“ अर्पिति॒ सुप्तिरसीत्याह॒ । अभिर्वा॑ अर्वा॑ । वायुः॒ सप्तिः॒ ।
आदिमो॒ वाजी॒ । एतदभिरेवास्मै॒ देवताभिर्देवरथं॒ युनकि॒ ” [ब्रा० का० १
म० ३ अ० ६] इति॒ ।

पूर्वं यजुषा॒ मुमकीत्यत्र॒ पन्त्रो॒ विहितः॒ । इदानीं॒ रथयोर्गं॒ विधत्ते॒—

— “ प्रष्टिवाहिने॒ युनकि॒ । प्रष्टिवाही॒ वै॒ देवरथः॒ । देवरथेष्ववास्मै॒ युनकि॒
(१) ” [ब्रा० का० १ म० ३ अ० ६] इति॒ ।

पैरा ०७अनु०८] कृष्णयजुवेदीयतैचिरीयसंहिता । ४६ ।

(वाजेपेयोपशुक्ररथावनमन्त्राभिधानम्)

पठिः पादवयोपेतो भोजनपावस्याऽवारस्तद्वैलिभिर्वहतीति पठिवाही ।
अत एवोपरिष्ठाद्वक्षयते—“ ज्येष्ठा भवन्ति रथभ्रतुर्थः ॥ ” इति ।

वाजिन इति । कल्पः—“ ज्यैतानाजिसूतो विल्यापयति वाजिनो वाजं
धावत महता प्रसादे जयत वि योजना मिमीष्मध्वनः स्कन्धीति काष्ठा गच्छ-
तेति ॥ ” इति ।

हे वाजिनोऽथा वाजमन्त्रं संपादयितुं त्वरथा धावत । महतामनुज्ञायां सात्व-
मन्त्रं जयत । विशेषण यद्यन्यति योजनानि मिमीष्मध्वनेन परिविदा-
न्यल्लानीति कुरुत । किंचाच्छन्तो यागन्त्स्कन्धीति स्कन्धयत शीघ्रगत्या पीडि-
ताश्कुरुद । काष्ठामध्वसमाप्तियाजितिरो भच्छद ।

अस्मिन्मन्त्रे पथमभागं परीक्षेनोपादाम चतुर्थमागे काष्ठाशब्दे व्याचहे—
“ वाजिनो वाजं धावत काष्ठा गच्छतेत्याह । सुवर्गो वै लोकः काष्ठा ।
सुवर्गमेव लोकं यन्ति ॥ ” [बा० का० १ प० ३ अ० ६] इति ।

दिग्दिशेषे विद्यातुं प्रस्तौति—

“ सुवर्गं वा दृते लोकं यन्ति । य आजिं यावन्ति ॥ ” [बा० का० १
प० ३ अ० ६] इति ।

विद्यते—

“ प्राप्तो धावति । प्राणिः हि सुवर्गो लोकः ॥ ” [बा० का० १
प० ३ अ० ६] इति ।

प्राप्तः पूर्वोमिसुत्वाः । ऐन्द्रत्वात्स्वर्मस्य प्राग्निगतित्वम् ।

कल्पः—“ अथ रथान्वावतोऽनुमन्वयते वाजेवाजेऽवत वाजिनो न इति
चतुर्थमित्यनुच्छन्दसम् ॥ ” इति ।

तत्त्वेष्यमुक्तपथम्—

वाजेवाज इति । हे वाजिनोऽथा वाजेवाजे तत्तद्विवितं धननिदित्तं च
नोऽस्मानवत । विप्रा जात्यावत्सनानेन शुद्धा अमृता प्रणारहिताः अपरहिता
क्षत्याः कर्तव्यं सत्यमस्य गत्वयदेवं आमन्तः । ताहमशामिसानिनो हे देवर अस्य
मध्यः पिवत, धायनात्पूर्वे पञ्चाच्चावधाप्यपाणे यथुसप्तमाने तैवारचरुरसं पिवत ।
पीत्वा च मादमध्यं इहा भवत । ततस्तुभाः सन्तो देवयानैः पधिभिराजिं
प्रति य त ।

अथ द्वितीया—

ते च इति । तेऽधा अवैन्तो गतिकुशला हवनमुहौऽस्मद्दाहूवानभौतारो
वाजिनोऽवन्तो विभे सर्वेषपि हवपाहूवानमस्मद्द्वचनं वृष्टवन् ।

अथ तृतीया—

मित्रद्रव इति । महान्दमपि पञ्चानं भितश्लपमिव द्रवन्ति गच्छन्तीति
मित्रद्रवः । सहस्रासः सहस्रस्य महतीऽवरादेः सनितारो दावारः । पेपसाता
यज्ञस्य पदातारः । सनिष्पदः सनिं द्रवद्रवानमस्मास्त्विच्छन्तः । इऽहशा येऽधाः
साधिष्ठेषु संप्राप्तिषु वहो रत्नवत्यधिकं शब्दोर्धनं जमिरे द्रववन्वस्ते वाजिनो
नोऽस्माकं या भवन्तु सुखकरा भवन्तु ।

अथ चतुर्थी—

देवताता इति । देवताता देवानहन्तीति देवतातयः । विवद्रवः तुववत् ।
स्त्रकौः शीघ्रधारपेन सुहृष्वनीयाः, ते वाजिनोऽवहि वृक्षे रक्षासि सर्ववद्रष्ट्यभ-
वद्रवाचकान्दाक्षसाशृकस्मयतः, वर्णव्यत्पयः । सनेषि शिष्मेवाभीषा रोगानस्य-
द्वृष्टवलसम्बो विषोनिवदन्तः ।

तदेवमध्यापकं पदायमनुसूत्य यन्त्रचतुर्थं विमकम् । श्रीवायणाचार्यस्तु ते
नो आवेद्य इष्यादिवाभिनो हवेष्विष्वमत एकं पृष्ठं सन्त इत्यपिषेत्य चतुर्थी-
मेष स्य वाचीत्यादिकामूर्चं चतुर्थोऽन्तर्भाविष्यापास । वदीयपाठस्तु—

एष स्य इति । श्रीवायां कक्षा आस्ये च तत्तदुचितवरच्छुविशेषैर्वैऽस्यः सनेष
स्य वाज्येषोऽथः विष्मिति तुरण्यति कशां त्वरयति, वहुवा वज्ज्वादृथं भज्ज-
पितुमित्तसत्त्वो न यच्छुति, कंशयाऽथः शीर्घं धावतीत्यथः । दधिका धारका-
न्मार्गीवर्गोषकान्मावाणादीनप्यतिकामन्कर्तुं सादिनोऽभिप्राप्यमनु संगवीत्वतसुन्यग-
नुसंदधानः पथो मार्गाणामङ्कूर्ति उक्षणानि कुदिलालि निम्नोचतानि च वाप्य-
न्वापनीकणदनुकमेष्टुर्जुत्वं समत्वं चाऽऽपाद्यात्मुत्तरप्रवीति पूर्वदान्वयः ।

कल्पः—“ स यद्यस्मै रथप्रेषमाचक्षत आभीष एवां जुहोत्युव स्मास्यद्रवदस्तु-
रण्यत इति ॥ इति ।

पठस्तु—

(वाजेयोपशुक्रवधावनमन्त्राभिपाद्)

उत स्मास्येति । उत स्मापि च ददतो गच्छतस्तुरषष्टतस्तवरथदः प्रश्निं
नोऽविं शास्त्रे कारूलतोऽस्याधस्याङ्गम्ते शृङ्गरचिह्नं वल्लचापरादिकं परि स-
द्विस्मित्वापि देहे वर्तमानमनु वाति गच्छन्तमप्यमनुत्क्षिप्तत्वेम दृश्यमाने गच्छति ।
कस्य किमिव । वैः पश्चिमः पर्णं न पक्ष इव । यथा वरमा गच्छतः पश्चिमः
पक्ष उत्क्षिप्तो गच्छन्तवलोक्यते तथा धावतोऽशस्मालंकारत्वं वल्लचापरादिकं
विशप्तमवलोक्यते । पश्चिमात्रस्य पर्णमङ्गलस्य हट्टान्तवेनाभिहितम् । शीघ्रभा-
वेन श्वेनहट्टान्त उच्यते । ध्रुवतो गच्छतः श्वेनस्मेव दधिकाव्यो धारकर्त्तव्यता-
यतिकाग्निं ऊर्जा सहात्यन्तवलेन तह वरिवतो भूम्यं तरतोऽशस्येति योजयम् ।

आपस्तम्बस्त्वेवमाह—“ धाजिनो वार्ज धावतेवि चतस्रुभिर्धावतोऽनुप्रवयते ॥
ग्निरेकाक्षरेणेति धापस्त्वुजितीर्थजमानं दोन्नपति लक्षणं पाप्मोदद्व आवृत्य पद-
जिणमावर्तनेति पित्रद्व इति चतस्रुभिः पत्याधावतोऽनुप्रवयते ” इति । वाजिनो
वि योजना वाजेवाजे ते नो अर्वन्त इति चतस्रः ।

प्रधावतोऽनुप्रवयतां विषये—

“ चतस्रुभिरनुप्रवयते । चत्वारि छन्दाःसि । छन्दोभिरेवैनागत्सुवर्गं लोकं
गमयति (५) ” [ब्रा० का० १ म० ३ अ० ६] इति ।

गायत्री षिहुष्वजमत्यनुष्टुपिति च्छन्दसां चतुष्पदम् । उद्दमुखत्वेनाऽवृत्तिं
विधत्ते—

“ प वा एवेऽस्माखेकाभ्यवन्ते । य आजिं धावन्ति । उद्दम आवर्तनो ।
अस्थादेव तेन लोकाभ्यवन्ति ” [ब्रा० का० १ म० ३ अ० ६] इति ।

कल्पः—“रथविमोननीयं जुहोत्या मा वाजस्य प्रसवे जग्मधादिति” इति ।

पाठस्तु—

आ मा वाजस्येति । वाजस्यान्तस्य प्रसव उत्तनिर्माँ पत्याजग्म्यादागच्छतु ।
श्वापृथिव्यौ च विशश्मू रुत्स्तस्य जगतः सुरं भावयन्त्रौ(न्त्यौ) मामागच्छवा-
म् । विवरा मातराऽस्मद्विषः विवा मातर च माँ पत्याग्न्त्राँ चिरजीवित्वाय समा-
गच्छताम् । किंव सौमध्यमृत्याय मप देवत्वजस्यने माँ पत्याग्म्यादागच्छतु ।

“ अपाम सोमपमृता अभूम ” इति स्मृत्यवं श्रुतम् ।

विधत्ते—

“रथविमोननीयं जुहोत्या परिडित्यै ” [ब्रा० का० १ म० ३ अ० ६] इति ।

ैथापिदोकेनाभ्वानमाषार्थं परिहृष्टं स्वयं पवित्रितो मवति ।

मन्त्रे वाजपत्रवोक्तमिष्टाद्यमाह—

“आ मा वाजस्य पसवो जगन्म्यादित्याह । अन्ते वाजः । अन्तेवाप-
रुन्ये ” [शा० का० १ प० ३ अ० ६] इति ।

इतरैः पोहपरथैर्घात्यद्भ्यः कृष्णलदामं विवातुं पस्त्वौचि—

“ यथालोकं वा एत उक्तव्यन्ति । य आजिं पावन्ति (६) ” [शा०
का० १ प० ३ अ० ६] इति ।

ये रथान्तरवर्तिन आजिं पावन्ति, एवे यथालोकं यथास्थानमुज्जयन्ति ।
यस्मिन्नन्यस्मिन्नस्थाने यो यो धावस्यसाक्षी वत्तरथाने जयवीत्यर्थः ।

विषये—

“ कृष्णलं कृष्णलं वाजसृद्भ्यः प्रयच्छति । यमेव वेवाजं लोकमुज्जयन्ति ।
ते परिकीयावरुन्ये ” [शा० का० १ प० ३ अ० ६] इति ।

यवच्छपरिपित्रं सुवर्णं कृष्णलम् । वाजमन्त्रमुहित्य सुरन्ति वावन्दीचि वाज-
मुक्ते रथान्तरवर्तिनः ।

आत एवाऽप्यस्तम्भः—

“ यजुर्मुक्तं यजमानं आत्रोहति वाजसृतं इतरान्तरथान् ” इति ।

एकैकस्मै वाजसृतं एकैकं कृष्णलं इत्याचेष्ट हैः संवादितमन्त्रं निवासस्थानं
ते परिकीय स्वाधीनं करोति ।

तान्त्रीदश कृष्णलाभ्युनराद्यैकीकृत्य ब्रह्मणे वदानं विषये—

“ एकथा ब्रह्मण उपहरति । एकैव यजमाने वीर्यं क्षमाति ” [शा०
का० १ प० ३ अ० ६] इति ।

चक्रं विवातुं पस्त्वौचि—

“ देवा वा ओषधीभ्याजिष्युः । ता तृहस्तविहृदयत् । स नीवाराञ्चिरयु-
णीत । तन्मीवाराणां नीवारत्वम् ” [शा० का० १ प० ३ अ० ६] इति ।

यथा तृवै पथमतो वाजपेश्यामार्थपाजिं पावसो तृहस्तदेव्यस्वद्वद्वाग्योप-
धीम् सारस्वीकाराणांशजिष्याप्तैः तृहस्तात्मजैयै पाप्यौषधीम् सारत्वेन नीवारान-
न्याभ्य ओषधीभ्यो निष्कृप्यात्मणि । निष्पेण तृत्वान्तीवारत्वं संपज्जम् ।

विषये—

प्रपा ०७अनु०८] कृष्णजुवेदीयत्तिरियसंहिता । ३७५

(वाजपेयोपमुक्तरथधावनमन्वानिवान्)

“ नैवारथरुभवति (७) पूर्वदे देवार्ता परथमभवत् । यन्नीवाराः । परेष्येवा-
स्मा अन्वायेनावरमन्वायमवरन्वे ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ६] इति ।

शाल्पादिस्थोऽव्यन्तपुत्वेन नीवाराणां देवान्वत्वम् ।

चरोः परिमाणं विघ्नते—

“ सप्तदशशत्रावी भवति । सप्तदशः प्रजापविः । प्रगापतेराप्तैः ” [ब्रा०
का० १ प० ३ अ० ६] इति ।

चरोः सप्तदशशत्रावपरिमितत्वं पूर्वं शत्प्रशारविष्ठौ न्यात्प्रत्यरत्म् ।

चरुनिष्ठादनोपमुक्तं दृष्टविशेषं विघ्नते—

“ क्षीरे भवति । हन्त्येवास्मिन्दधाति ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ६] इति ।
रुचं स्वादुरुचम् ।

निष्ठन्ते चरोः शृतपूर्वावनं विघ्नते—

“ सप्तिष्ठान्भवति वेष्यत्वात् ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ६] इति ।

एतदेवाभिषेष्यात्वेदवानुदित्यास्य मन्त्रः पितृव शादृश्यमित्यस्य प्रवस्थार्थो
इवास्थ्यतः ।

चरोऽवतां विघ्नते—

“ बाहैस्त्यो वा एव देवतया (८) । यो वाजपेयेन विष्ठते । बाहैस्त्य एष
चरुः ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ६] इति ।

कर्तव्य इत्यध्याहारः । वाजपेष्याजिनो शृहस्पतिर्देवतेति तपत्यचरोरपि सा
देवता युक्ता ।

वाजिन इति । कल्पः—“ तमेतान्यजुर्यजोऽप्यानवथापपति—वाजिनो वाज-
जितो वाजः सरिष्यन्तो वाजं जेष्यन्तो शृहस्पतेभागमध्य जिष्ठतेति ” इति ।

वाजजितोऽन्तं जेतुमुद्यता वाजिनो हेऽथा वाजपञ्चं जेतुमाजिमुदितम् सरिष्य-
न्तो शावनं करिष्यन्तो वाजपञ्चं जेष्यन्तो युवं शृहस्पतेभागमिमं चरुमवजिष्ठत ।

वाजिन इति । कल्पः—“ यजुर्यजोऽप्यान्मत्यावाकतेऽवधापयति—वाजिनो
वाजजितो वाजः समुवाक्तो वाजं जिगिवाक्तो शृहस्पतेभागमि नि शृहस्पतिमिति ” इति ।

यजमानार्थं रथे यजुर्यजेष्येजनीया अथा यजुर्यजः समुवाक्तो धावनं कुक्त-
वन्तः । जिगिवासो जयं कुक्तवन्तः । निमुद्दिवं शृण्या भवत । आपस्तम्ब-
मैत्रे तु जिगिवाक्ता इत्यन्तो मन्त्रः । तदर्थं पूरणाय शृहस्पतेभागमवजिष्ठते यूर्व-

स्माध्यन्वादमुवर्त्तीयम् । अवशिष्टमगी वन्वालरं, तस्य विनियोगं स एवाद्य—
“नुहस्तेभीगी निमूहद्वयमिति यदीथेतु च लेपान्मिमार्ही” इति । प्रभोया ओष्ठाद्यागी ।

आजिधावनांपुरा वधाचावदापाणं विधत्ते—

“ अथान्तरिष्यतः तस्मुवधावशापयति । यमेव ते वाङ् लोकमुख्यमिति ।
तमेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ श० ३ अ० ६] इति ।

इयं च इति । कल्पः—“ अथ रथान्विमुच्यपानाननुमन्त्रयते—इयं चः सा
सूत्रा संषाध्यामिन्देय समषद्वयमिति ” इति ।

हे रथा यो युध्याकमियं संषाध्यविधिविश्वा सा सत्याध्युपूर्ण । यां यति-
ज्ञामिन्देयन्द्रानुभवेण समषद्वयं सूत्रद्वयारितवन्तः । इन्द्रानुभवायेन्द्रस्य वज्रोऽ-
स्तिरि रथदम्भ आगमादः ।

अजीजिपतीति । कल्पः—“ दुरुमीन्वस्यतोऽनुभव्यते—अजीजिपत वन-
स्यतय इन्द्रं वाङ् चिसुप्रसिद्धिः ” इति ।

हे वनस्पतयो वनस्पतिविकारा दुरुभय इन्द्रं यागस्यादिने वाजमन्त्रमुदीर्या-
जीजिपत यथा जितवान्मवति तथा जितवन्तः । वाहशा यूपं पूर्वं यत्र वज्र-
स्त्री विमुच्यवं विमुक्ता यदैत । वस्थमवदेशस्वापस्तम्बेन दर्शितः—इक्षिणस्पर्फ
देवियोण्यां तप्तदृश दुरुभीन्वयभावाति ” इति ।

विधत्ते—

“ अजीजिपत वनस्पतय इन्द्रं वाङ् चिमुच्यभामिति दुरुमीन्विमुञ्चति ।
यमेव ते वाङ् लोकमिन्द्र्ये दुरुभय उज्जयन्ति । तमेवावरुन्धे (<) ” [ब्रा०
का० १ श० ३ अ० ६] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ देवाऽरोहेत्वर्थं स्वामी ब्रह्मारोहणमन्वणम् ।

देवीनीन्द्रा दुरुभीर्णा षोषोऽनाज करामहः ॥ १ ॥

अवांउसीति विमिन्देयेन्द्रुनकत्यभवत्य रथे ।

वार्जीत्यैर्मैवयेत चतुर्मिथीवद्यो रथान् ॥ २ ॥

मिवेत्वामिभवत्यग्निस्त्रान्पत्याधावदो रथान् ।

आ मा रथविमुक्तयास्वं जुहुषादाभिनहयात् ॥ ३ ॥

गते: पुरोपरिदाच वापयेवरुपचकान् ।

नुहादिविष्टदेवयस्यो हितीषेऽन्यनुकूलयते ॥ ४ ॥

(वाजपेयोपग्रन्थानमन्ताभिहानम्)

कृहेति मार्गे योणायामियं तु रथमन्वयम् ।

अजी दुदुभिमन्त्रः स्थदेकविंशतिरिताः ॥ ५ ॥ " इति ।

अथ वीरांसा ।

दशमाध्यायस्थ तृतीयगादे चिन्तितम्—

“ यजुर्युक्तेऽव्यर्थमार्गं बाधते यमपत्पुत ।

बाधः प्राकाशवन्मैवं पक्षे पासो नियम्यते ॥ ”

वाजपेये भूयते—“ यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति ” इति । तस्यायमर्थः—
 रथशकटदासीनिकादीनि सप्तदश द्व्यापि मारुतव्याप्तवादिदक्षिणाद्व्यवाध-
 कान्यत्र विहितानि । तेषु च प्रतिक्रव्यं सप्तदशसंख्या विहिता । ततो रथाः
 सप्तदश । तेषु मुख्यं रथं यजमानारौहणायेन्द्रस्य बजोऽसीलादिभिर्यजुर्वेदोक्ते-
 मन्त्रैः सञ्जी करोति । सोऽयं यजुर्युक्तो रथः । ते च दक्षिणाकाण्डाव्यर्थवे
 दद्यादिति । प्राकाशव्यर्थवे ददातीत्यत्र यथा चोदकप्राप्तस्याव्यर्थमार्गस्थं चाप
 एवमवापि । ननु सप्तदशद्व्यविधिवनैव प्रारुतद्व्यवाधः स्तितः । बाढम् । तथाऽ-
 प्यधिनः पादिन इत्यादिसमाख्यापापिता विष्वविभागविशेषदक्षिणार्थं व्रव्याभार-
 विधिशब्देण बाधितुं शक्या । विरोधिनो विधान्वरस्याविधानात् । अतस्माद्क-
 र्मोऽप्त्वा येषमध्वर्यमिर्गविशेषवक्तव्यितः सा यजुर्युक्तरथरूपमागविशेषविधिना
 बाधते । तस्यादध्वर्योनि रथान्वरमागोऽस्ति नापि शकटदास्यादिमाग इति पूर्वः
 पक्षः । नैतद्युक्तम् । प्राकाशद्व्यविधिवैषम्यात् । अत्यन्तमप्राप्तौ हि प्राकाशो वत्
 विधेयौ । यजुर्युक्तरथस्तु पक्षे पादः । तथा हि—सप्तदश रथान्वदावीसुके
 कस्य की रथ इति वीक्षायां यजमानेष्ठाया । नियामकस्त्वायदाव्यर्थवे ते दातु-
 मिक्तिं तदा पापोति, यदा नेच्छवि तदा न पापोवीति पक्षे प्राप्तिः । ततो
 यजुर्युक्तो यो रथः सोऽध्वर्यवेऽव्यर्थं देव इति नियम्यते । अतो न कस्याप्य-
 नैव बाधः ।

तत्वैष द्वितीयगादे चिन्तितम्—

“ शरादैः सप्तवश्चभिर्यश्चत्तत्र मुष्टयः ।

तत्वारः सन्ति नो वीत स्पादेकं मुष्टिसंख्ययोः ।

तत्किमाद्यथोदिवलाञ्छरामापूरणात् सः ।

द्वितीयोश्वित्यति चेन्वैवं द्विलेपि चाघौस्थात् ॥

तृतीयोऽस्त्वेकलोपेऽप्योऽ) च चर्मः संख्येव लुप्यताम् ।

क्रियायोगाज तच्चर्मः प्राप्तम्पात्साऽनुगृहताम् ॥ ८

पहुतौ “ चतुरो मुटीचिर्यं पति ” इति मुहितलसंख्ये श्रुते । तथा बाजपेये विकृतिस्तुः सप्तवदशशरावनचरुः अुगः । तब चरी कि मुहितलसंख्ये हे अपि विदेवे किंवा हे अपि न विदेवे । आहोस्त्विद्युपयोत्तिकथसप्तवदशास्ति । यदैकं बदाइपि कि मुहितेव किंवा संख्येवेदि संशयः । चोदकप्राप्तमुमष्यमस्तीत्यादः पक्षः प्राप्तोऽपि । चतुर्मिर्मुहितिभिः सप्तवदशशरावपूरणे समर्थस्य चरोरनिष्पत्तेः स पक्षो न मुक्तः । तहि मुहितसंख्ये हे अपि बाध्येवे इति द्वितीयः पक्षोश्वित्यति चेन्वै- वम् । एकतरभाष्येन योगामापपरिहरे सिद्धे तुति द्वयोर्यादि गौरवप्रसङ्गत् । नन्वत्रोपदितेन शारावदव्येणातिदिवं मुहितलसंख्येव बाध्यते, तथा सप्तवदशसंख्यमा चतुर्संख्या बाध्यता इत्युपयबाचोऽवश्यंयावी । भैवम् । भित्तिविषयत्वेन बाधाते- भवात् । शारावदसप्तवदशसंख्ये यामसंख्ये मुहिततुःसंख्ये तु निर्वापसंख्ये इति विषयमेदः । कथं वहीव बाधप्रसङ्गः । अन्यथाऽनुवपत्तेवि बदामः । अनुपम- चित्तन पूरणासंभवेन दग्धिवा । पूरणं वैकवयिनाप्युपपदाते । मुहितादे मयोधितं चतुर्संख्येवैति: कुडवादिभिः पूर्तिः स्थात् । चतुर्संख्यादेव यथोचितमधिकसं- ख्योपेत्मुहितिभिः पूर्तिविष्यति । एवं तर्हेकलोप इति तृतीयः पक्षोऽस्तु । तब संख्या थर्मः, मुहितर्मः । तथा तत्रि मूढी लुप्यते तुति निराशयस्य थर्मस्यातिक्षेपः संख्यात्मेषोऽप्यवश्यमावी । संख्याचार्यं तु लुप्यतायां मुहिः शक्नोत्यवस्थातुम् । वस्मालसंख्येव लुप्यतामिति प्राप्ते त्रूपः—ततुःसंख्या तावज्ञ मुहिमादेऽन्वेति, कर्मकारकवाचिद्विवीयाविमक्तयन्तर्थ चतुर्संख्यस्य + सह कर्मकारकेण निर्व- पतिवातुना सहान्वयात् । अवः संख्या न मुहितर्मः । पार्णिणका- न्वेतेन तु मुहिविशेषां माविष्यति । संख्यामुहृत्तोः क्रियासंबन्धे तपानि सत्यपि प्रथमभूतवत्वात्साऽनुगृहते, चरमभूतत्वेन दुर्बलो मुहिदौष्टव इति राज्ञानः ॥

+ सकर्मकेत्यर्थः ।

(वाजयेयविषययुपारोहणमिपानम्)

इति अभिमत्सायणाचार्यविरचिते माघवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैचिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठकं ६-

हयोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमाण्डे सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

क्षत्रस्योल्लभमसि क्षत्रस्य योनिरसि जाय एहि सुवो
रोहाव् रोहाव् हि सुवरहं नांशुभयोः सुवो रोक्ष्यामि
वाजेश्च प्रसवश्चापिजश्च करुश्च सुवर्श्च मुर्धा च व्यश्चि-
यश्चाऽस्यायनश्चान्त्यश्च भौवनश्च मुवनश्चाथिपातिश्च ।
आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतामपानः (१)
यज्ञेन कल्पतां व्यानो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्प-
तां श्रोत्रे यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतां वाय-
ज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्प-
तां सुवर्द्दिवां अंगन्मामृता अभूम् प्रजापतेः प्रजा
अभूम् समहै प्रजया से मर्या प्रजा समां रायस्पोरेण
से मर्या रायस्पोरोऽस्माय त्वान्नायाय त्वा वाजाय त्वा
वाजित्यार्थं त्वाऽमृतमासि पुर्विरसि प्रजननमसि (२) ।

(अपानो वाजाय नवं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तत्त्वमपपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

आहमे रथधावनमुक्तं नवये शूपरोहणमुच्यते ।

क्षत्रस्येति । कल्पः—“ अथ यजमानं ताप्यं परिभाषयति क्षत्रस्योल्लभ-
सीति दृभेष्यं पततीम् ” इति ।

(वाजपेयविश्वसूत्रोहणाभिदानम्)

धृताकं वस्त्रं वार्ष्यम् । क्षत्रस्य राजस्थानीषस्य पञ्चमानस्य गर्भवेनोष्ठये-
माणस्योऽस्यमावरणमाति । उत्पत्तुयो गर्भे हवि छन्दोमा वापनन्ति । हे दर्शपथ
मठ क्षत्रस्य राजयद्विष्ट्यानीषस्य पत्नीशारीरस्य वोनिरसि शीतनिवारणका-
रणमपि ।

तदेतत्तदरिदावद्यमं विधते—

“ वार्ष्ये यजमाने परिवापयति । यज्ञो वै वार्ष्यम् । यज्ञेनैवैत तपर्ययति ।
दर्भमयं परिवापयति । पवित्रं वै वधौः । पुनात्यैवैतम् । वाजं वा एवोऽवकरस्ततो ।
यो वाजपेयेन वजते । ओषधयः सलुँ वै वाजः । यदर्भमयं परिवापयति ॥
(१) पञ्चस्यावलक्ष्ये ” [बा० का० १ प० ३ अ० ७] इति ।

ताप्यस्य महात्मापन्त्याद्यगत्यम् । पूर्वं पत्नीदेहम् । वाजपेयमाजिनोऽनापरोष-
कामिन ओषधिक्षमदर्भमयेनाश्रमवक्ष्ये भवति ।

जाय एहीति । कल्पः—“ अथ जायमात्रमन्वयो जाय दृहि सुवो रोहावेति,
रोहाव हि सुशरितीतरा एत्याहाहं नामुभयोः सुवो रोहावीति यजमानः ” इति ।
स्वाधार्थो मन्त्रः ।

एहीत्याक्षानस्य वार्ष्यमन्वयाह—

“ आय दृहि सुवो रोहावत्याह । पत्निया एवैष यज्ञस्थान्वारम्भोऽनवच्छित्त्ये ”
[बा० का० १ प० ३ अ० ७] इति ।

आक्षानेन यजमानस्य यज्ञारम्भमनु पत्न्या अपि यज्ञारम्भे सवि यज्ञोऽव-
च्छित्त्यो भवति ।

पूर्वमन्वयैः स्वर्गवेन निरुपितस्याऽरोहणीयस्य शूपस्य त्रोदकपतं परिमाण-
पयवादित्युः परिमाणन्वारं विधते—

“ सप्तदशारनिर्युपो भवति । सप्तदशः वजापतिः । पजापतेराक्ष्ये ”
[बा० का० १ प० ३ अ० ७] इति ।

चंतुवीषत्यङ्गमुलीपरिमितोऽन्तिः । सप्तदशासंस्थाका अरत्नयः परिमाणं सस्य
शूपस्येति विषहः ।

अन्वदृगुषाद्यमं शूपस्य विधते—

“ शूपरथतुरभिर्भवति ” [बा० का० १ प० ३ अ० ७] इति ।

इतरेणां शूपामासद्ये शूल्हनस्थानीयः काढयोऽशीयांधवास्त्रपतिमोक्षावश्ये-
व्यये, सौउस्य नासतिति शूपरत्वम् । अष्टाभित्यमपदित्युः चतुरभित्यम् ।

प्रपा० ७ अनु० ९] कृष्णयजुर्वदीयतैक्तिरियसंहिता ।

८८१

(वाजेष्यविक्षयशूपाहेणाभिशानम्)

चवालनामकस्य यूपकटकस्य दाक्षमयस्वापवादाय विधने—

“ गौधूर्म चपालम् । न वा एते व्रीहयो न यवाः । यद्वीधूमाः (२) । एव-
पित हि प्रजापतिः समृद्धै । अथो अमुपेवास्यै लोकसञ्जबन्तं करोति ”
[ब्रा० का० १ य० ३ अ० ७] इति ।

गौधूर्म कृपर्दिति शेषः । यथा व्रीहिभ्यो यवेभ्यस्थ गौधूमानां लोके यज-
स्त्वावेवमेवान्येभ्यो देवेभ्यः प्रशस्तः प्रजापतिः । किंच गौधूमसंपत्त्या स्वगों-
न्धवान्नभवति ।

यूपस्य वेष्टने विधने—

“ वासोभिर्वेष्टयदि । एष वै यजमानः । यजूपः । सर्वदेवत्यं यातः । सर्वा-
भिर्वैन देवताभिः समर्वति । अथो आक्षणमेव तत्सेतुं यजमानः कुरुते ।
सुवर्गस्य लोकस्य समष्टै ॥ ” [ब्रा० का० १ य० ३ अ० ७] इति ।

वासत्सां तंस्त्वाभापस्त्वद आह—“ रशनाकाले सहृदयभिर्वासोभिर्यूपे वेष्ट-
यति ” इति ।

वासत्सां सर्वदेवत्यत्वमेस्तुषाऽनामित्यादौ रौपिकदीक्षापकरणे विस्पष्टम् ।
आक्षणं स्वर्गारोहणं सोपानसद्वशाम् ।

फलः—“ आहवनीये जुहोत्यन्वारन्वे यजमाने वाजश्च प्रसवश्चेति द्वादश
सुवाङ्गुडीः ” इति ।

पाठस्तु—

वाजश्चेति । वाजाद्यः सर्वे मम सन्तिर्दिति शेषः । वाजोऽन्ते, प्रसवस्तस्मो-
त्पतिः । अपिणस्तस्यैष पुनः पुमहत्पतिः । कतुः संकल्पो मोगादिविषयो यामो-
वा । सुवस्तस्यैषोत्पत्तौ हेतुरादित्यः । अथवा वाजाद्यश्चेत्वादिमासानां नामवि-
शेषाः । वदानीं सर्वे ते श्रीणन्तिर्वति वाज्यशेषः । चकाराः परस्परसमुच्चयाधीं
अनुककाण्डिदेवतासमुच्चयाधीं वा ।

विधने—

“ द्वादश वाजप्रसववीप्यानि जुहोति (५) । द्वादश वासाः संवत्सरः ।
संवत्सरमेव ग्रीष्णाति । अथो संवत्सरमेवास्मा उपदधाति । सुवर्गस्य लोकस्य
समष्टै ॥ ” [ब्रा० का० १ य० ३ अ० ७] इति ।

(वालोपयनिकयसूपादेहणमित्यनम्)

वावशब्दप्रसपशब्दौ येतु कर्मसु मन्त्रेन भूयेते तानि कर्माणि शाजमहावी-
षाणि । अचोपशिखेतुत्वादा शाजमहीयत्वम् । न केवलमनेन होमेन संवत्स-
रदेवतायाः पीडिः, किंवस्य यजमानस्य स्वर्वपापेये संवत्सरदेवतां निःशेषि-
वदुपथानमाधारमिति करोति ।

कल्पः—“ तं दशभिः कल्पै रोहत्यापुर्यहेन कल्पताभिति ” इति ।

ते यूपम् । कल्पैः कल्पशब्देभिर्वैः ।

पाठस्तु—

आमुर्यज्ञेनेति । आत्मा जीवः । यज्ञेन यज्ञसंबन्धिना युग्मरोहणेन ।
आमुरादयः स्वस्वधयोर्जनसमर्था भवन्तु ।

पितृत्वे—

“ दशभिः कल्पै रोहति । नवै पुरुषे प्राणाः । नाभिद्वाभी । पाणनिव
यथास्थाने कल्पयित्वा । सुवर्गे लोकेति । एतान्वै पुरुषस्य स्थम् (४) ।
यावत्प्राणाः । यावदेवास्पाहिति । तेन सह सुवर्गे लोकेति ” [बा० का०
१ प० ३ अ० ३] इति ।

अन्यत्र सप्तै गीर्वण्याः पाणा द्वाववाआविति शुतत्वादिहावि छिद्रा-
मिषायः पाणशब्दः । अनेन कल्पयन्त्वपठेन पाणापानचक्षुःओवादीन्प्राण-
स्थस्वस्थाने स्थापयित्वा तैस्तदीयस्थानैः सह स्वर्गे प्राणो भवति ।

सुवर्द्ववानिति । कल्पः—“ वाहू उद्गृह्णावि सुवर्द्वाऽ अगम्नामूला अभूम
प्रजापतेः प्रजा अमूर्मेति ” इति ।

उद्गृहीत्वाभ्यां प्राणम्यां स्वर्वपापित्यमिनयता यजमानेनेवमुच्यते । वर्य स्व-
र्णाद्यस्थितवेचान्यत्यगमने पाण्याः स्पः । पाप्य चामूला देवा अभूम । अतः प्रजा-
पतेः पीडिविषयाः प्रजा अस्विन्यूल्लिके यहानुष्ठानपरा अभूम ।

मन्त्रस्य वीन्मागानन्युधग्न्याचहे—

“ सुवर्द्वाऽ अग्नेत्याह । सुवर्मेष लोकेति । अमूला अमूर्मेत्याह । अ-
मूलामिव हि सुवर्गे लोकः । प्रजापतेः प्रजा अभूमेत्याह । पाणापत्वो वा अपे-
लोकः । अस्मदेव तेन लोकान्ति ” [बा० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

तेन सृष्टीष्यस्मापाठेन भूलोकात्सर्वांमना निर्गतो न भवति ।

१८०७ अनु००] कृष्णजूवेदीयतैरियसंहिता ।

६८३

(वाजपेयविषयकृपारोहणानिधानम्)

समहमिति । कल्पः—“ अथेऽन् लोकं पत्त्वैक्षते समहै प्रजाया सं मया प्रजा समहः रायस्पोषेण सं मया रायस्पोष इति ” इति ।

संगतोऽस्मि संसभ्यतामिति यथायोगसम्भ्याहर्वद्यम् ।

आशीःप्रत्वेन व्याचते—

“ समहै प्रजाया सं मया प्रजेत्याह । आशीष्वैतायाकास्ते ” [बा० का० १ य० ३ अ० ७] इति ।

अज्ञायेति । कल्पः—“ तमेवमासपुट्टेश्चनिति अज्ञाय त्वेति पुरस्तादध्युः, अज्ञाधाय त्वेति दक्षिणतो ब्रह्मा, थाजाय त्वेति पञ्चाङ्गोत्ता, वाजगित्यैषि त्वेत्युच्चरत उद्गाता ” इति ।

अवस्तननांतव असास्तामधत्यपैः पुट्टीकृत्य तैरासपुट्टेष्यादवरोहन्ते यजमाने हन्तुः ।

अत एवाऽप्यस्तन्च आह “ तमादत्यैरासपुट्टस्यपुट्टेकृमयेवा वैश्याः प्रतिदिशमर्यन्ति महर्विजेय वा दीर्घवंशेषु पैव॑ष ” इति ।

सामान्येन प्राणिभिर्मैत्र्यमन्ते, राजायात्यादिमिर्मैत्र्यमन्ताद्यम् । तत्राप्यपूर्वादिविदेषो वाजः । तस्य सर्वेस्यानस्य संवादने वाजगित्या ।

द्विविदं हनने क्रेषण विधते—

“ आत्मपुट्टेश्चनिति । अन्ते वा हन्तुः । अज्ञायैवैन॒ समर्यन्ति । कृष्णेन्ति । एते हि साक्षादन्तम् । यदूचाः । साक्षादेवैनपञ्चादेन समर्यन्ति ” [बा० का० १ य० ३ अ० ७] इति ।

अथाणामाचानादिसाधनत्वेन पारखौकिकान्ते प्रति साक्षात्साधनत्यम् ।

हनने पकारविदेषे विधते—

“ पुरस्तात्पत्यर्च ग्रन्ति (६) । पुरस्तात्प्रवीचीनप्रभमयते ॥ [बा० का० १ य० ३ अ० ७] इति ।

हन्त्यमानस्य पुरस्तादवस्थितो हन्ता प्रत्यर्चं स्वाभिमुखं हन्तात् । लोकेष्यि हि पुरलोऽवस्थितात्पाचात्समादाय स्वाभिमुखं ददन्तमयते ।

एवदापस्तन्चन्त्रं स्पृष्टीकृतम्—“ मुखतोऽभिग्रन्ति हन्तारं हन्तारमभिप्रयोवत्तते ” इति ।

बाह्यमन्त्रं प्रदेशं विधते—

“शीर्षतो प्रनिति । शीर्षतो शुच्यत्वते” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

चतुर्दशी हनतं विधते—

“दिग्भ्यो अनिति । दिग्भ्य एवास्ता अज्ञात्यमवहृत्यते” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

अमूलमसीति । कल्पः—“अज्ञात्य शत्यवरोहत आसन्दी निदधाति तस्यां बलाजिनपास्तुषाति बलाजिने शतमानः द्विरप्यं दक्षिणं पादः द्विरप्य वपावरोहयति अमूलमसीति, नुष्टिरसि पञ्चनवपसीति सत्यं वसाजिने” इति ।

हे हिरण्यं त्वं विनाशाद्विवाहि । वसुषी वक्षिष्यत्पति हिरण्यं काषायित्वदि-
नस्थिति । हे वस्ताजिन त्वं पुष्टिरसि संवत्सरे वहृपत्योत्पादकत्वात् । दत्तेवा-
भिषेत्य अज्ञनमसीत्पुच्यते ।

हिरण्यमरोहे विधातुं प्रस्तौति—

“ईश्वरो वा पश्च पराहृष्टदधः । वी युपर रोहति” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

यूपयास्त्रो यज्ञमानः पराहृष्टोकात्मिकः पदधः पदार्थं स्वात्मानं विना-
यपितुमीधरः सत्यो भवति । अथवा पदधः प्रकर्षेण मन्त्रमीधरो न पुनरा-
वर्तत इत्यर्थः ।

विधते—

“हिरण्यमध्यवरोहति । असूत्रं वै हिरण्यम् । अमूलं तुवर्गो लोकः ।
अमूल एव तुवर्गो लोके शतिविठति” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

हिरण्यस्य परिषाक्रमे विधते—

“शतमानं भवति । शतायुः पुरुषः शतेभित्यः । आपुष्वेभेन्द्रिये प्रतिति-
हति” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

मानशब्देन पणस्य दिंशो आगोऽभिधीयते । ततः पञ्चवापरिमितमित्युक्तं
भवति । शतसंख्याकाः संवत्सराः पुरुषस्याऽऽयुः । दशानां ज्ञानकर्मेभित्याणां
मध्ये चक्रारदीनिद्रियस्यैककर्त्त्वं दशसु नाडीषु चूचिष्ठेदेन शतेभित्यत्वम् ।

वस्ताजिने वामपाहृष्टक्षेत्रं विधातुं प्रस्तौति—

प्रथा ० उभानु ० ६] कृष्णयजुर्वद्वौश्यतंचिरीयसंहिता । ७८५

(वाजपेयविषयसूपत्रोहणमिभानम्)

“ पुष्टिं वा एवद्वप्तम् । यदजा । तिः संवत्सरस्यान्यान्यारपि जायते ॥
[वा० का० १ प० ३ अ० ७] इति ।

संवत्सरे सङ्कल्पसांवेषतानन्यान्यादिष्वाग्निरित्येत्य संवत्सरे विरपेयानि
प्रसूतेऽवोऽस्पाः पुष्टिलक्षणम् ।

चिह्नते—

“ वस्तानिनमध्यवरोहति । पुष्टिमेव प्रजनने प्रतिविष्टति (७) ”
[वा० का० १ प० ३ अ० ७] इति ।

अत्र विनियोगसंश्लेष्य—

“ क्षत्रं ताप्यं क्षत्रं दाम्यं परिधन्ते इति ।
जाये स्वान्याहृत्येऽद्वायां रोहा ते प्रविष्टकि सा ॥ १ ॥
अहं स्वान्याह पात्रम् युहुषाऽद्वादशाऽऽहुतीः ।
आयुर्दक्षिणारोहेत्सर्वं चाहृदशः सुवः ॥ २ ॥
सं भुवं मेषते चाय चतुर्मिस्तु पर्वतिनः ।
दिग्भ्यो अनन्त्यासपुरकेरमृपुष्टिद्वयात्मदे ।
स्वर्णेचस्तत्वं चैद्वात्मार्थिणिचहोदिवाः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अथ वीर्यासा ।

इत्यान्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ ताप्यं महत्वस्य वाधकं स्वीक्ष्य वाधयेत् ।
गुह्याञ्छादनकार्यक्षयादयोग्यत्वात्समुच्चयः ॥ ॥

प्रहावते शब्दते—“ ताप्यं प्रजनानः परिधन्ते इति । प्रकृतौ
“ अहर्वं वात्मः परिधन्ते ” इति इत्यनेन प्रकृतिलक्ष्मीन्
दर्मस्यैर्म्यां दृपत्योरहेतं चर्त्तं चाप्यत । कुञ्जः । परिधन्त इत्यनेन प्रकृतिलक्ष्मीन्
गुह्याञ्छादनलक्षणस्य कामैस्थैर्कर्त्तव्यगमात् । मैवम् । ताप्यं दर्मस्यैर्म्यतोर्गुह्यान्
च्छादयितुमयोग्यत्वात् । परिधन्ते स्वर्णोपरितनं यावरणम् । तत्कायसेदात्
तस्मुच्चयः ।

तृतीयाध्यायस्य पर्याप्तादे चिन्तितम्—

“ भेदत्सञ्चारार्तिनिर्जितेयस्य यूपकः ।

उप्यानं दृष्ट्यनं वाजपेयस्याङ्गं पक्षीहत ॥

आनन्दघार्तिकरणात्कर्मज्ञः पौडिशिन्पदः ।

ऊर्ज्वर्षात् स्वादिरेष्ये संयुज्यान्वेति कर्मणः ॥

यूपद्वारा एशोरङ्गं पशुद्वारा च कर्मणः ।

सौमिकत्वादाजपेते यूपो नास्ति पशुं विना ह ॥

वाजपेयप्रकरणे थूयते—“ सप्तदशारत्निशीजेयस्य यूपो भवति ” इति । अथ यूपद्वचयतं सप्तदशारत्नशब्दोदितं यदूधर्वमानं तद्वाजपेयकर्मज्ञोऽङ्गं, सप्तदशार-
त्निशीजेयशब्दोरानन्तर्याम् । प्रकरणं चैवमनुगृहते । यदि कर्मणः
साक्षादूधर्वमानं न संभवेत्तद्वाजपेययतं स्वादिरप्युर्ज्वर्ण यत्पौडिशिपात्रं तस्मिन्नद
उन्मानं संबद्धं तद्वारा कर्मणान्वेतीति प्राप्ते ग्रन्थः—सप्तदशारत्निशीजेयस्य इति सामा-
नाधिकरण्याद्युपन चाक्षात्तंत्रव्यतिरेते । तस्य च यूपस्य पश्चदङ्गन्त्वादुन्मानं यूपद्वारा
पश्चातङ्गं भवति । तस्यापि पश्चोर्यजिपेयाङ्गत्वात्पशुद्वारा कर्मणोऽङ्गम् । यद्यपि
वाजपेययूपशब्दयोरानन्तर्यमस्ति वथार्पणं वाजपेयस्य सोमयागतव्यां चाक्षायूपसं-
बन्धाभावप्रत्यक्षुभ्यवधानमन्युपेयम् । वाजपेयस्येति एषत्राः संबन्धमात्राचित्येन
व्यवहितसंबन्धमप्यसावभिष्ठते, देवदत्तस्य नहेति प्रयोगवत् । यत्सप्तदशारत्निशी-
जेयपेयशब्दोरानन्तर्याम् वश एकरां तदूभयं न विरुद्धं, पश्चदङ्गन्त्वेऽप्यन्तदो
वाजपेयाङ्गत्वाङ्गीकारात् । किंतु पूर्वपक्षे यूपद्वचेन पौडिशिपात्रं लक्षणीयम् ।
सिद्धान्ते तु नासौ दोषः ।

तैवेवादमपाणै चिनितम्—

“ वाच्येत्स्वामिनं शाशौ वाचनीयो ऽहं पूर्व वा ।

अविशेषादुमो ऽहस्य स्वामित्याद्वाचयेदमुम् ॥ ”

वाजपेये थूयते—“ कल्पतीर्यजमानं वाचश्वति ” इति । आयुर्द्वेष्ट कल्पता-
मित्यादयो शम्भ्राः भल्पात्रः । तत्र मन्त्रदद्याभिष्ठमनभिष्ठं पौडिशिपि वाचयेत्,
विद्वासुं वाचयेदित्येवं विशेषस्याश्रवणात् । अनभिष्ठं तदैव चिक्षायित्वाऽधिपि वाच-
यित्वं शक्तयत्वादिति चेन्वेवम् । अध्ययनादिष्विष्वाद्वादधीतदेश्य विदितवेदार्थस्पैष
मजमानस्वात् । तस्याद्विष्वेनव वाचयेत् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविदिष्वे वाचवीये वेदार्थमकार्ये लक्षणयजुर्व-

दीयैकेचिरीयसंहितामात्रे प्रथमकाण्डे सप्तमप्राटके

नवमीऽनुवाकः ॥ ९ ॥

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

1894

Call No. Sa2v22
Tai/Ag8

Author— Taittiriya Samhita
Agashe, K. amended.

Title— Krsnayajurvediya
Taittiriya-Samhita .
part II.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.